cogito

TİMUR KURAN

yollar ayrılırken

Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü

Çeviren: Nurettin Elhüseyni

YKY
Yapı Kredi Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 9

I Giriş
1 Ortadoğu'nun Ekonomik Azgelişmişliği Muamması • 19
2 İslam'ın Ekonomik Rolüne Analitik Bir Yaklaşım • 44

II Örgütsel Durgunluk
3 İslam Yönetimi Altında Ticari Yaşam • 65
4 İslami Ortaklıkların Süreğen Basitliği • 88
5 İslami Miras Sisteminin Sakıncaları • 105
6 İslam Hukukunda Korporasyonun Yokluğu • 127
7 Ortadoğu'da Ticari Korporasyon Geliştirilmesinin Önündeki Engeller • 151
8 Bankasız Kredi Piyasaları • 183

III Azgelişmişliğin Ayak Sesleri
9 Gayrimüslimlerin Ekonomik İslamileşme Süreci • 215
10 Ortadoğu'daki Dinsel Azınlıkların Yükselişi • 241
11 Kapitülasyonların Kökeni ve Mali Etkileri • 267
12 Gayrişahsi Ticareti Kolaylaştıran Yabancı Ayrıcalıkları • 293
13 Ortadoğulu Konsolosların Eksikliği • 327

IV Sonuçlar
14 İslam Ekonomik Gelişmeyi Engelledi mi? • 357

Kaynakça • 385

Dizin • 433

Önsöz

Rastgele seçilmiş bir aydın kümesine modern ekonominin niçin Doğu Akdeniz yerine Kuzeybatı Avrupa'da biçimlendiği sorulsa tipik yanıt, Batı'nın esnek, Müslümanlık'ın ise katı olduğunu vurgulayacaktır. Birçoğu diyecektir ki, Batı Hıristiyan âlemi Protestan Reform hareketi, Rönesans ve Aydınlanma yoluyla kendisini kilise dogmasından kurtararak yaratıcılığın önünü açarken İslam dünyası kendisini dinsel göreneğin prangalarından kurtarmayı başaramadı. İslam'ın yeniliğe karşı çıktığı, bu nedenle de Müslüman toplumların değişen koşullara uyum sağlayamadığı ve ilerlemeye direndiği görüşü geniş çevrelerce benimsenmiştir.

Bu görüş bir gerçeklik payı taşımakla birlikte, yeniliklere ilişkin tutumların ve esnekliğin niçin farklılık göstermiş olabileceğine açıklık getirmiyor. Hıristiyanlık'ın ekonomik gelişmeyi engelleyen öğeleri alt edilirken, Ortadoğu neden İslam'ın geciktirici etkilerini ortadan kaldıramadı? Ekonomik modernleşme için temel önemdeki yeni dinsel yorumlar niçin Ortadoğu'ya bir gecikmeyle yayıldı? Rağbet gören anlayış İslam'ın ekonomik gelişmeyi hangi mekanizmalar yoluyla önlediğine de tatmin edici bir açıklama sunmuyor.

Ortadoğu'nun geri kalmasına yol açan mekanizmalara kafa yormaya koyulduğumda, geniş bir analitik yaklaşım isteyen okurların yönelebileceği tek bir yapıt bulunmadığını gördüm. Kuşaklar boyunca seçkin uzmanlar belirli dönemleri, olayları,

kurumları ya da bölgeleri incelemişti. Kimileri karşılaştırmalı ekonomi tarihçilerince kimileri de İslam ya da Ortadoğu uzmanlarınca olmak üzere, İslam dünyasının ekonomik performansını ölçmeye yönelik yararlı girişimler de olmuştu. Ne var ki, birkaç istisna dışında gözlemlenen ekonomik süreçleri açıklama girişimleri, azgelişmişliğin nedensel mekanizmalarından çok belirtilerine ağırlık vermişlerdi. 16. yüzyılda Müslümanların Avrupa'da matbaacılığın gelişimine kayıtsız kaldığını gözlemlemek, Batı Avrupa'yla Ortadoğu'nun neden değişik yollar izlediklerini açıklamak yerine yalnızca temel sorunun bir belirtisini ortaya koyar; tatmin edici bir açıklama dışarıdan belirli yenilikleri almada niçin yeterince güçlü bir talep doğmadığını irdelemelidir. Ortadoğu'nun Avrupa emperyalizmine yenik düştüğünü gözlemlemek de, politik boyun eğmeyle sonuçlanan ekonomik ataleti açıklamaksızın, azgelişmişliğin geç bir belirtisini ortaya koyar.

Ortadoğu'nun ekonomik bakımdan ileri bir bölgeden hantal bir bölgeye dönüşmesini inceleyen bu kitap sırf tıkanmaları gözlemlemekle yetinmiyor. Kritik mekanizmalara odaklanan bir yorum geliştirmeye çalıştığım için okurları uzmanlaşmış kaynaklarda bulunan ayrıntılara boğmaktan kaçındım. Ortadoğu'ya ilişkin seçkin yapıtlar vermiş tarihçiler kitaptaki kimi genellemeleri yadırgayabilir. Onlardan, amacımın çoğu tarih kitabındaki amaçtan farklı olduğunu akılda tutmalarını rica edeceğim. Burada güdülen amaç açısından, tarihsel detaylar ve farklılıklar ancak Ortadoğu'nun yaşadığı talihsiz süreci aydınlattıkları ölçüde anlam taşırlar.

Ortadoğu'nun küresel konumundaki gerilemenin zamanlaması da büyük muammamızın bir parçasıdır. Dönüm noktasını bölgenin kişi başına üretim ve tüketim bakımından açıkça geriye düştüğü 19. yüzyıl olarak belirlemek revaçtadır. Fakat bu gibi ekonomik performans ölçülerindeki uçurumlar bir kurumsal boşlukta açılmadı. Gözle görülür farklılıklar ortaya çıkmadan önce Batı'nın modern ekonomik kurumları benimsediği, Ortadoğu dahil geri kalan dünyanın ise Ortaçağ'a özgü ticari ve finansal kurumlara saplanıp kaldığı uzun bir dönem yaşandı. 19. yüzyılın ekonomik bakımdan güçlü ülkelerinde üretim ve ti-

caret, eldeki kaynakları o dönemin Ortadoğu'sunda ya da daha kesin ifadeyle, bölgenin Batı etkilerine hâlâ kapalı sektörlerinde gözlemlenenden çok daha büyük ve karmaşık birimlerce yürütülüyordu.

Modernlik öncesi dönemde Ortadoğu'nun ekonomik kurumları büyük ölçüde bölgenin başat hukukuna, yani İslam hukukuna dayalıydı. İslam hukuku statik bir yapı değildi; kimi bağlamlarda sürekli olarak yeniden yorumlanmaktaydı. Bununla birlikte, ekonomik modernleşme için kritik belli alanlarda, Batı'nın Ortaçağ kurumlarından, gayrişahsi ticarete uygun örgüt biçimlerini de kapsamak üzere, modern ekonomik kurumlara geçişi gerçekleştirdiği binyılda değişim asgari düzeydeydi. Dolayısıyla önümüzdeki ana güçlük, klasik İslam'ın Ortaçağ küresel ekonomisine uygun özgün ekonomik kurumsal bileşiminin, küresel düzeyde başarının sürmesi için gerekli dönüşümleri neden yaratmadığını açıklığa kavuşturmaktır.

Her yararlı sosyal bilim çalışması bir düzeyde karşılaştırmalıdır; çünkü bulguların yorumlanması ve başarıların ölçülmesi, odaktaki sosyal birimden daha geniş bir bağlam gerektirir. Karşılaştırmalı analiz olağandışı süreçlere dikkat çekerek düşünsel bilmeceler yaratır. Dolayısıyla bu kitap boyunca, Müslüman Ortadoğu'nun kurumları ve bunların izlediği gelişim çizgileri diğer yerlerdekilerle, özellikle de Kuzey İtalya, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Belçika'daki çoğu kez değişken denkleriyle karşılaştırılmaktadır. Modern ekonominin biçimlendiği yer olduğundan, Batı dünyası karşılaştırma için temel işlevi görmektedir. 17. yüzyıl Suriye'sindeki tüccarların yararlanabildiği kısıtlı örgütsel mönü ancak dönemin İngiltere'sinin örgütsel dinamizmiyle karşılaştırıldığında bir muamma oluşturur. Kaldı ki Ortadoğu'da yerel ekonomik kurumların endişe kaynağı oluşturması ve çeşitli reformları harekete geçirmesi Batı'yla rekabet çerçevesindedir.

Seçilmiş ekonomik kurumların uzun vadeli etkilerini belirlemek, o kurumların parçası olduğu daha geniş çerçeveli sosyal sistemi değerlendirmek anlamına gelmez. Klasik İslam hukukunun kimi özelliklerinin ekonomik handikaplara dönüştüğü saptanmakla, İslam uygarlığının büyük atılımları yadsınmış

olmadığı gibi ekonomik üretkenliğin tek değer ölçüsü olduğu da varsayılmış olmaz. Günümüzde geniş bir çevrenin gerilik, cehalet ve baskı kaynağı olarak gördüğü bir din ile ekonomik başarısızlık arasındaki bağları araştırmanın getirdiği risklerin farkındayım. Her ne kadar günümüzde İslam'ı Ortaçağ'ın İslam karşıtı polemikçileri gibi açıkça eleştirenlerin sayısı az olsa da, İslam fobisinin artık geçmişte kaldığı söylenemez. Ancak İslam karşıtı önyargının yaygınlığı İslam tarihi üzerine dengeli ve serinkanlı düşünmeyi sınırlamak için gerekçe olamaz. Ortaya çıkarılacak gerçekler kötüye kullanılabilir diye soru yöneltmekten, ipucu izlemekten ya da dürüst sonuçlar çıkarmaktan kaçınmak, kimi buluşların suç işlemeyi kolaylaştırdığı gerekçesiyle teknolojik ilerlemelerden vazgeçmeye benzer.

İslam'ın temelsiz eleştirilerle karşılaştığı alanlarda yanlış anlayışların bilincinde olan aydınlar kanıtlanabilir gerçeklere dayanan dikkatli araştırmalarla bunları düzeltmek zorundadır. Militan İslamcılık ve politik Hıristiyanlık başta olmak üzere, çağımızın çeşitli akımlarınca ortaya atılan en zararlı düşüncelerden biri, İslam'ın modern Batı'ya has özgürlükler, tutumlar ve etkinlik standartlarıyla özünde bağdaşmadığıdır. Bir uygarlıklar çatışmasının kaçınılmaz olduğu tezini destekleyen bu algılama, ideologlar tarafından küresel gerilimleri tırmandırmak için kullanılmaktadır. Ortadoğu tarihinin dürüst bir analizi, zihinleri sarıldıkları karikatürlere aykırı bulgulara kapalı olan bu ideologları dizginlemeyecektir. Onlar uygarlıkları değişmez nitelikler çerçevesinde düşünmeyi ve kendilerininki daima tepede olmak üzere uygarlıkları hiyerarşik biçimde sıralamayı sürdüreceklerdir. Ancak dürüst bir analiz, kafası bulanık çok sayıda insana Müslüman Ortadoğu'nun niçin görece yoksullaştığına ilişkin nüanslı bir yorum sağlayarak İslam'ın ikincil kurumlarının hedeflenmeyen sonuçlarına dönük bir anlayış geliştirmelerine hizmet edebilir.

Günümüzde özsaygılarını ve kolektif kimliklerini yerli yasalar, normlar ve göreneklerden aldıkları varsayılan insanları gücendirmekten sakınan gözlemcilerin bu kurumları eleştirmekten çekindiğini izliyoruz. Oysa kurumların, özellikle de ekonomik kurumların, topluluk bağlarını ve iç rahatlığı aşan

potansiyel yararları vardır. Kurumlar aynı zamanda işbirliği ve ortaklık kurma alışkanlıklarını, zenginlik ve piyasa verimliliği yaratan teşvikleri biçimlendirir. Dolayısıyla, toplumların özsaygılarına ilişkin kaygılardan kaynaklanan düşünsel kısıtlamalar, bunlardan yararlanması beklenen kesimlerin ekonomik gelişimlerini sınırlandırabilir. Kaldı ki, refah ve özsaygı birbiriyle çatışan amaçlar değildir. Gittikçe küçülen dünyamızda ekonomik başarısızlık başlı başına bir utanç ve içerlenme kaynağıdır. Bir topluluğu yoksulluğa mahkûm etmek, zengin kurumsal mirasının bazı bileşenlerinin zamanın gerisinde kaldığını göstermeye oranla özsaygısına daha büyük zarar verebilir.

Dahası, gücenikliğe yol açma endişesi, Müslümanların özünde düşünsel tartışmaya hasım ve kişisel gelişime kayıtsız oldukları yönündeki hatalı varsayıma dayanır. Kültürlerarası iletişimden çekinen ve korumacı politikaları destekleyen Müslümanlar bulunmakla birlikte, bunlar geri kalanları temsil etmez. Çok sayıda Müslüman sosyal sistemlerindeki hangi öğelerin, istemeden ve öngörülmeyen biçimde dahi olsa, gelişmeyi tıkamış olabileceğini ve sorunlu kurumların aşılıp aşılmadığını bilmek istiyor. İslam'ı modern yaşamın gerekleriyle bağdaştırmaya çalışırken, yararlı olmayı sürdüren öğeler ile korunmaksızın ya da canlandırılmaksızın takdir edilecek öğeler arasında ayrım yapmak için bile olsa, kültürel mirasını anlamaya çabalıyor. Elinizdeki kitap tarihsel olguları yorumlamaya odaklanmakla birlikte, miadını doldurmuş ekonomik kurumları geri getirme yönündeki İslamcı çabaların pratik sonuçlarına ilişkin kavrayışlar da sunuyor.

Bu kitabı yazarken, yüzlerce uzmanın verilerinden ve içgörülerinden yararlandım. Haliyle bazı durumlarda, başkalarının yapıtlarını yeni bağlantılar belirlemek ya da yazarlarının varmaktan kaçındığı yorumları sunmak ve hatta kimi zaman yanıldıklarını kanıtlamak için kullandım. Birçoğu kaynakçama giren değerli yapıtların yazarı olan geniş bir kesim, önerileri, yönlendirmeleri, uyarıları ve eleştirileriyle kitabın gelişimine katkıda bulundu. Düşünsel bakımdan borçlu olduklarımın hepsini saymak mümkün olmasa da, kimilerini özellikle anmak isterim. Bir ya da daha fazla bölümün taslağını okuyarak değişiklikler öne-

ren Eli Berman, Murat Çizakça, Michael Cook, Robert Cooter, Mahmoud El-Gamal, Boğaç Ergene, Avner Greif, Murat İyigün, Noel Johnson, Eric Jones, Daniel Klerman, Deepak Lal, Claire Morgan, Mustapha Nabli, Robert Nelson, Douglass North, Şevket Pamuk, Jean-Philippe Platteau, David Powers, Jared Rubin ve John Wallis'e; aydınlatıcı sohbetleri ve yararlı yönlendirmeleri için Ali Akyıldız, Lloyd Armstrong, Kenneth Arrow, Murat Birdal, Fahad Bishara, Ali Çarkoğlu, Paul David, Hanming Fang, Fethi Gedikli, Mehmet Genç, Ron Harris, Laurence Iannaccone, Kıvanç Karaman, Murat Koraltürk, Naomi Lamoreaux, Ghislaine Lydon, Donald Miller, Joel Mokyr, Jeffrey Nugent, Virginia Postrel, Frederic Pryor, Gary Richardson, Kimon Sargeant, Zafer Toprak ve Emre Yalçın'a; kritik verilere erişmemi sağlayan Mehmet Âkif Aydın'a; bu kitabın hazırlandığı uzun dönem boyunca çalışmalarıma araştırma asistanı olarak özveriyle katılan Hania Abou Al-Shamat, Banu Birdal, Sinan Birdal, Iva Božović, Debbie Johnston, Feisal Khan, Scott Lustig, Charles Miller, Alvaro Name Correa, Fırat Oruç, Anantdeep Singh, Murat Somer ve Sung Han Tak'a; zahmetli arşiv taramalarını üstlenen ve transliterasyonlar sağlayan Müslüm İstekli ve Ömer Faruk Bahadur'a; birçok eksiği bulunan bir metinden kitabın İngilizce orijinalini çıkarmayı kolaylaştırdıkları için, hepsi Princeton University Press'te görevli Seth Ditchik, Karen Verde, Sara Lerner, Dimitri Karetnikov ve Janie Chan'a; elinizdeki akıcı Türkçe çeviriyi gerçekleştiren Nurettin Elhüseyni'ye; çevirinin yayımlanmasına emek veren ve süreç boyunca her türlü kolaylığı gösteren, başta Raşit Çavaş, Aslıhan Dinç ve Sevi Sönmez olmak üzere Yapı Kredi Yayınları'nın seçkin personeline; ve son olarak, gerek araştırma kaynakları gerekse görsel malzeme bulmadaki büyük yardımları için Duke Üniversitesi Kütüphanesi'nden Christof Galli ve Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nden Joanne Bloom'a minnettarım. Bu kişiler sağladıkları yardımları kullanma biçimleri konusunda hiçbir sorumluluk taşımıyorlar. Hiçbirinin kitapta sunulan yorumları paylaştığı varsayılmamalıdır.

Yapıtımızda bir biçimde yer bulan çalışmalar Chicago Üniversitesi İşletme Yüksek Lisans Okulu'na bağlı George J. Stigler Ekonomi ve Devlet Araştırmaları Merkezi'nde John Olin

Kürsüsü konuk profesörlüğünü üstlendiğim 1996-97 akademik yılında başladı. İlk taslağın öbür bileşenleri Münih Üniversitesi Ekonomik Araştırmalar Merkezi'nde konuk profesör olarak bulunduğum Haziran 1997'de, Avustralya Ulusal Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Okulu'na bağlı Sosyal ve Siyasal Teori Grubu'nun bir konuk üyesi olarak çalıştığım Haziran-Ağustos 1999'da, Güney California Üniversitesi Disiplinler Arası Araştırma Merkezi'nin öğretim üyeleri arasında yer aldığım 2002-3'te ve Stanford Üniversitesi Ekonomi Fakültesi'nde konuk profesörlüğü üstlendiğim 2004-5'te hazırlandı.

Earhart Vakfı 2003-4'te sağladığı bir araştırma fonuyla ve John Simon Guggenheim Anma Vakfı 2004-5'te sunduğu bir bursla bu çalışmayı destekledi. John Templeton Vakfı'nın finanse ettiği Metanexus Enstitüsü bünyesindeki Manevi Sermaye Araştırma Programı veri toplama, kavramları geliştirme ve istatistiksel testleri yapma aşamalarında geniş araştırma desteği sağladı. Projenin tamamı 1993-2007 arasında profesör olarak görev aldığım Güney California Üniversitesi Kral Faysal İslam Düşüncesi ve Kültürü Kürsüsü ile 2007'den beri profesörlüğünü üstlendiğim Duke Üniversitesi Gorter Ailesi İslam Araştırmaları Kürsüsü tarafından desteklendi.

Kitabın ilk tam taslağının ortaya çıktığı Nisan 2008'de, George Mason Üniversitesi Mercatus Merkezi bir yayın öncesi konferansla kitabı onurlandırdı. İki gün süren oturumlarda, hepsine yukarıda teşekkür ettiğim ve seçkin uzmanlardan oluşan bir grup, metnin gerek düzenini, gerekse yorumlarını eleştirel bir incelemeden geçirdi. Bu değerlendirmelerden önemli ölçüde yararlandım. Tek üzüntüm konferansta sunulan her öneriye uymanın olanaksızlığı oldu. Kimi önerileri başka yerlerde, elinizdeki kitabı tamamlayan çalışmalarda değerlendirmekteyim.

Kitaptaki belli bölümler bir ölçüde daha önce yayımlanmış birkaç makaleme dayanıyor. Söz konusu makaleler şunlardır: "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System" (İslam Hukuku Çerçevesinde Kamusal Hizmetlerin Arzı: Vakıf Sisteminin Kökeni, Etkisi ve Sınırlamaları), *Law and Society Review*, 35 (2001), s. 841-97; "The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Eco-

nomic Underdevelopment in the Middle East" (İslam'ın Ticari Krizi: Ortadoğu'da Ekonomik Azgelişmişliğin Kurumsal Kaynakları), *Journal of Economic History*, 63 (2003), s. 114-46; "The Economic Ascent of the Middle East's Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism" (Ortadoğu'daki Dinsel Azınlıkların Ekonomik Yükselişi: İslami Çoğulcu Hukukun Rolü), *Journal of Legal Studies*, 33 (2004), s. 475-515; "The Logic of Financial Westernization in the Middle East" (Ortadoğu'da Finansal Batılılaşmanın Mantığı), *Journal of Economic Behavior and Organization*, 56 (2005), s. 593-615; "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence" (İslam Hukukunda Korporasyonun Yokluğu: Köken ve Süreğenlik), *American Journal of Comparative Law*, 53 (2005), s. 785-834. Bu makaleleri burada kullanmama izin verdikleri için yayımcılarına teşekkür ederim.

Zaman içinde önemli ölçüde değişen birkaç dili barındıran bir bölgeyle ilgili bir kitapta, transliterasyonda mutlak tutarlılık olanaksızdır. Ancak kitapta kimi temel kuralların izlendiğini belirtmem gerekir. Notlarda ve kaynakçada yazar adları orijinal kaynaktaki gibi yazılmıştır. Kitabın Türkçe çevirisinde Arapça ve Farsça terimlerin transliterasyonu Türkçe okunuş esas alınarak yapılmıştır. Latin alfabesini kullanan dillerden alınan ve Türkçeleşmiş biçimleri bulunmayan bütün kelimeler ise orijinal haliyle verilmektedir. *Kur'an* alıntılarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkçe meali esas alınmıştır; *Kitab-ı Mukaddes* alıntılarının kaynağı ise ChristianAnswers.net sitesindeki Türkçe çeviridir.

Kişilerden söz edilirken, analitik bir neden bulunan durumlar dışında, dine ya da milliyete bakılmaksızın saygı ve statü belirtici terimler verilmemiştir. Okumayı kolaylaştırmak amacıyla kitabın tümünde tutarlı olarak Miladi tarihler kullandım.

Timur Kuran
Durham, N.C.
Aralık 2009 ve Şubat 2012

I
GİRİŞ

1
Ortadoğu'nun Ekonomik Azgelişmişliği Muamması

İkinci binyılın başında, yani 1000 yılı dolaylarında, İtalya veya Çin'den gelen bir ziyaretçi Ortadoğu'yu yoksul, ticari bakımdan yetersiz ya da örgütsel bakımdan ilkel bir bölge olarak algılamazdı.[1] Bölge her ne kadar esrarengiz görünebilse de, göze batan özellikleri ekonomik düşkünlük portresi çizmezdi. Üçüncü binyılın başında ise Ortadoğu bölgesi geniş bir kesimce ekonomik bakımdan hantal bir bölge sayılmaktadır. Bu görüşü destekleyen istatistikler az değildir. Bölgedeki firmaların yarısından fazlası elektrik kısıntılarını, telekomünikasyon güçlüklerini ya da ulaşım zorluklarını ticari başarıları önünde büyük bir engel olarak görüyor; Avrupa'da aynı oran dörtte birin altında. Bölgedeki ortalama ömür esas olarak Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Doğu Asya'nın bir bölümünden oluşan yüksek gelirli ülkelere oranla 8,5 yıl daha kısa. Kişi başına gelir ise yüksek gelirli ülkelerdeki ortalamanın yüzde 28'ine denk. Bölgedeki yetişkinlerin ancak dörtte üçü okuryazar; buna karşılık ileri ülkelerde neredeyse tam okuryazarlığa varılmış durumda (tablo 1.1).

1750 sonlarında görüntü farklıydı. O dönemde Londra ya da Amsterdam'da ortalama işçinin alım gücü Doğu Akdeniz'in en büyük metropolü ve önde gelen ticari merkezi İstanbul'daki ortalama işçininkinin yalnızca iki katıydı.[2] İzleyen dönemde

1 Maddison, *World Economy*, s. 51-52, 1000 yılında Avrupa'daki gelir düzeyinin Asya ve Kuzey Afrika'daki düzeyden düşük olduğu tahmininde bulunmaktadır.

2 Pamuk, "Urban Real Wages", tablo 2, 3. Daha kapsamlı endeksler için bkz. Zanden, *Long Road*, s. 270-74.

Ortadoğu ve Batı yaşam düzeyleri arasındaki uçurum I. Dünya Savaşı'na kadar açıldı. O zamandan beri ise büyüme oranları aşağı yukarı eşittir. Bir oran olarak ölçüldüğünde, 21. yüzyıl başlarında Batı ile Ortadoğu arasındaki kişi başına gelir uçurumu bir yüzyıl önceki düzeyde duruyor.[3]

TABLO 1.1
Ekonomik Performansa İlişkin Karşılaştırmalı Göstergeler (2007)

Bölge, ülke ya da ülke topluluğu	*İnsani Gelişim Endeksi (Birleşmiş Milletler)*	*Ortalama ömür*	*Yetişkin okuryazar oranı (%)*	*Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (ABD$)*
Ortadoğu	0,73	69,4	74,7	9.418
Arap Birliği	0,70	68,5	69,6	8.103
İran	0,78	71,2	82,3	10.955
Türkiye	0,81	71,7	88,7	12.955
OECD (Türkiye dışında)	0,94	77,8	99,0	33.755
Çin	0,78	72,9	93,3	5.383
Hindistan	0,61	63,4	66,0	2.753
Afrika Birliği (Arap Birliği üyeleri hariç)	0,49	51,5	62,3	2.029

Kaynak: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *İnsani Gelişim Raporu 2007-8* (http://hrdstats.undp.org).
Notlar: 2007 itibariyle Arap Birliği'nin 22 üyesi vardı; Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nde (OECD) dünyanın sanayileşmiş ülkelerinden 30'u yer almaktaydı; Afrika Birliği bünyesindeki 53 üyenin 10'u aynı zamanda Arap Birliği'ne üyeydi. Gayri safi yurtiçi hasıla 2007'de dolar cinsinde alım gücü paritesine göre ölçülmektedir. Bölge ve örgüt ortalamaları nüfus ağırlıklıdır. Arap Birliği'nin üç üyesiyle (Irak, Filistin İdaresi, Somali) ve Afrika Birliği'nin dört üyesi (Sahra Demokratik Cumhuriyeti, Gambia, Seyşeller, Zimbabve), ilgili bazı endekslere ulaşılamadığından ülke ağırlıklı ortalamalardan çıkarıldı. Bu bakımdan, Arap Birliği ve Afrika Birliği ortalamaları içinde yer alan ülkelerin sayısı sütunlara göre biraz değişmektedir.

3 Pamuk, "Economic Growth since 1820". Angus Maddison'ın kişi başına gelire ilişkin küresel karşılaştırmalarına göre (*Monitoring the World Economy*, tablo 1.3), 1913'te kişi başına gelir önde gelen sanayileşmiş ülkelerde 3.482 $, buna karşılık Türkiye'de 979 $ ve Mısır'da 508 $ düzeyindeydi (hepsi 1990'daki dolar değeriyle).

Ortadoğu'nun ikinci binyılın sonuna doğru ekonomik konumunu yitirmesi, ekonomik performansındaki mutlak bir gerilemeye bağlanamaz. Tersine, şimdiki yaşam standartları binyıl önceki düzeyi bir hayli aşıyor. Kişi başına gelir 1820'den 1913'e kadar yaklaşık üçte iki oranında yükseldi; iki dünya savaşı arasındaki sınırlı büyüme döneminin ardından, 1950-90 arasında ise üçe katlandı.[4] Öyleyse günümüzde dünyanın en zengin kesimini oluşturan ülkelere oranla daha yavaş büyümenin yol açtığı *görece* bir gerileme söz konusudur.[5] Ortadoğu hâlâ Sahra-altı Afrika'dan ve hatta 1990'lardan beri parlak performans gösteren Hindistan'dan daha zengindir.

Ortadoğu bölgesi Batı'nın gerisine düştüyse bunun nedeni modern ekonominin kilit kurumlarını benimsemede geç kalmış olmasıdır. Bu kurumlar artık yerkürenin en yoksul kesimleri dışında her yerde olağan saydığımız ekonomik faaliyetleri mümkün kılan yasalar, düzenlemeler ve örgüt biçimleridir. Söz konusu faaliyetler ise, uzun ömürlü özel işletmeler bünyesinde üretken kaynakların büyük ölçekte seferber edilmesi ve dönüşüme yatkın dayanıklı yapılar aracılığıyla sağlanan sosyal hizmetlerdir. 19. yüzyılın başlarına kadar Ortadoğu'nun özel sektörleri, ömürleri kurucularının yaşamlarıyla sınırlı çekirdek işletmelerden oluşmaktaydı. Bireyler kaynaklarını kâr amaçlı işletmelerde topladıklarında, sağlanan işbirliği genellikle birkaç ayla sınırlı olmak üzere geçiciydi. Günümüzde ileri sayılan ülkeler ise o sıralarda tasarrufların topluca seferber edilmesi, bireysel planlama ufuklarının genişletilmesi ve yapısal olarak karmaşık örgütler aracılığıyla yeni teknolojilerden yararlanılması için temel önem taşıyan kurumların çoğunu geliştirmişlerdi. Bu bölgelerarası ayrışma, Ortadoğu'nun yaşam standartları bakımından geri düşmesinin ve yabancı egemenliğine yenik düşmesinin kilit nedenlerinden biridir.

Özetle, elinizdeki kitapta işlenen tez budur. İki bölgedeki ticari yaşamın 1000 yılı dolaylarında elle tutulur bir farklılık taşımadığını göreceğiz. Ortadoğulu tüccar ve yatırımcıların

4 Özmucur ve Pamuk, "Standards of Living", tablo 1; Owen ve Pamuk, *Middle East Economies*, s. 231. Arap ülkelerindeki yönelimlere ilişkin daha kapsamlı ayrıntılar için özellikle bkz. Rivlin, *Arab Economies*.

5 Ek karşılaştırmalı istatistikler için bkz. Rivlin, *Arab Economies*, özellikle böl. 4.

kurduğu işletmeler Batı Avrupa'daki denkleri için büyük ölçüde tanıdık sayılırdı ve tersi durum da geçerliydi. Geriye dönüp bakılınca belirlenebilen farklılıklar ticari yaşamın ritimleri, ekonomik üretkenlik ya da yaşam standartları açısından henüz önem kazanmamıştı. Bununla birlikte, söz konusu farklılıklar örgütsel gelişimde köklü bir ayrılığın tohumlarını barındırmaktaydı. Batı'nın kurumsal bileşimi gittikçe daha ileri ticari ve finansal kurumlar doğururken, Ortadoğu'nunki doğrudan devlet denetiminin dışında kalan sektörlerde örgütsel durgunluk yarattı. Ortadoğuluların kredi bulmasına, yatırım yapmasına ve üretmesine temel oluşturan kurumlar daha ileri kurumlar yaratmadı; daha verimli biçimde, daha uzun zaman diliminde ya da daha geniş ölçekte yerine getirilecek işlevleri mümkün kılan yapısal dönüşümleri de harekete geçirmedi. Ortadoğu kurumsal bileşimi, kendi bünyesinde büyük çaplı örgütsel yenilikler yaratmayı başaramadığı gibi dünyanın diğer bölgelerinde sağlanan yeniliklerden yararlanma fırsatlarını da köstekledi.

Kitabın sonraki bölümleri, yoğun kurumsal reformlar dönemi, yani 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları öncesinde Ortadoğu'nun ana ekonomik kurumlarını inceleyerek bütün bu savları somutlaştırmaktadır. Günümüzün en varlıklı ülkelerinden oluşan blokla Ortadoğu karşılaştırılarak önemli ipuçları çıkarılacaktır.

Yakın zamana kadar bu bloğun nüvesi "Batı Hıristiyan âlemi" olarak bilinirdi. Şimdi bu bloğu kısaca "Batı" olarak adlandırmaktayız. Konumuz açısından, Batı 12. yüzyıldan 16. yüzyıl başlarına kadar Katolik Kilisesi'nin papalık hiyerarşisine ortak bir politik, hukuksal ve dinsel bağlılığı paylaşan Avrupa toplumlarından oluşuyor. Bu ülkelerin kimilerinde daha sonra kısmen Katoliklik'i hedef alan bir reform hareketi yaşandı.[6]

Ortadoğu terimi ise birçok tanıma açıktır. Bu kitabın tarihsel kapsamında bütün Arap dünyasını ve İran'ı, ayrıca kilit İslami kurumların durgun kaldığı bir dönemde Türklerin yönettiği Balkan yarımadasıyla birlikte Türkiye'yi içine almak üzere es-

6 Bu tanımın alındığı kaynak: Berman, *Law and Revolution*, s. 2. Daha sonraki dönemlerde büyük ölçüde Batılıların yerleştiği Kuzey Amerika gibi yerler Batı'nın bir parçası haline geldi.

nek bir biçimde kullanılmaktadır. İspanya, Müslüman egemenliğine son veren *Reconquista* (yeniden fetih) yoluyla 15. yüzyılın sonuna doğru Hıristiyan denetimine girene kadar bu bölge içindedir. Öte yandan, hepsi de İslam'ın kök saldığı bölgeler olan Hindistan, Orta Asya, Doğu Asya ve Sahra-altı Afrika, bölgenin dışındadır. Şekil 1.1'in gösterdiği üzere, şu ya da bu dönemde "Ortadoğu" içinde saydığımız toprakların büyük bölümü en az 800'den 1880'e kadar Müslüman yönetimi altında kaldı. Bölge 1300'e doğru günümüz Türkiye'sinin epeyce bir bölümünü, 1500'e kadar da Balkanlar'ın büyük bölümünü kapsayacak biçimde genişledi.[7]

İslami Kurumlar ve Değişkenlikleri

Kurum, tanım gerektiren başka bir kaygan kavramdır. Burada "kurum" terimi, bireysel davranışları belirleyen ve onlar tarafından biçimlenen düzenleri sosyal olarak yaratan bir sistem anlamında kullanılmaktadır.[8] Bu tanım, devletin koyduğu yargı yöntemleri ve vergi mevzuatı gibi bilinçli olarak yaratılmış sosyal düzenleri kapsar. Ayrıca tarihten kaynaklanan yöntemsel beklentileri, göreneksel sözleşme âdetleri ve örgütsel normlar gibi diğer seçimlerin yan ürünleri olarak ortaya çıkan kalıpları da kapsar.

Bizi ilgilendiren dönemde, Ortadoğu'nun günlük yaşamı açısından büyük öneme sahip bir kurum şeriat olarak da bilinen İslam hukukuydu. İslam hukuku ilke olarak bütün insan uğraşlarını kapsardı. Ama uygulamada günlük yaşamın kimi alanları dinden ayrı tutulan kurallarla düzenlenirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun politik söyleminde, İslam hukukundan ayrı olarak "hükümdar hukuku" (kanun) olarak bilinen bir yasa kategorisi ve dinsel kitap ya da bilgiden çok yerleşik uygulamalara

7 Bu tanımı kullanmanın gerekçesi analizin kurumlara odaklanmasıdır. Müslümanların İspanya'ya ve Balkanlar'a yayılmasıyla İslam'a özgü ekonomik kurumlar buralara da taşındı.

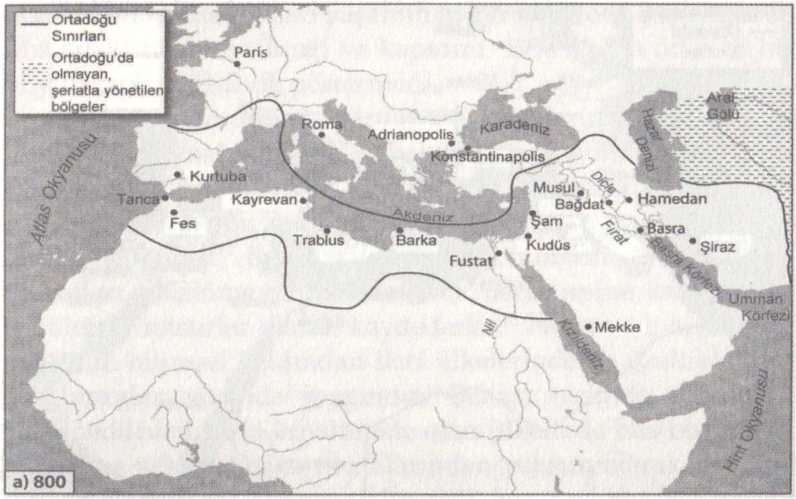
8 Genel tanımın kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Greif, *Institutions*, özellikle s. 14-23.

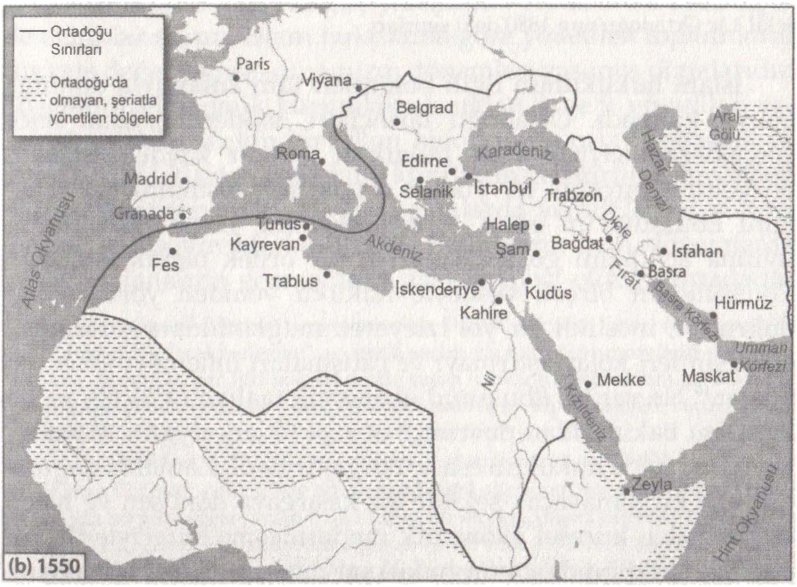
dayanan göreneksel hukuk (örf) gibi bir üçüncü kategori vardı.[9]

Ortadoğu'nun açıkça geriye düştüğü iki alan olan ticaret ve finansta da modern çağa kadar İslam hukuku kilit bir rol oynadı. Bireyler İslami bir şablona uyan sözleşmeler yapar, sözleşmelerin gereğini İslami mahkemeler aracılığıyla yerine getirir ve mülklerini İslami miras kurallarına göre taksim ederdi. Bölgedeki büyük kentlerin sakinleri çoğu kent hizmetlerini İslam hukukuna göre kurulmuş olan ve dinsel öğrenim görmüş yetkililerce denetlenen vakıflardan alırlardı. En az bir Müslüman'ın taraf olduğu neredeyse bütün davalar İslam hukuku ilkelerine göre Müslüman yargıçlarca görülürdü. Dolayısıyla muammamızı çözmek, İslam hukukunun pratik sonuçlarını yakından izlemeyi gerektirir.

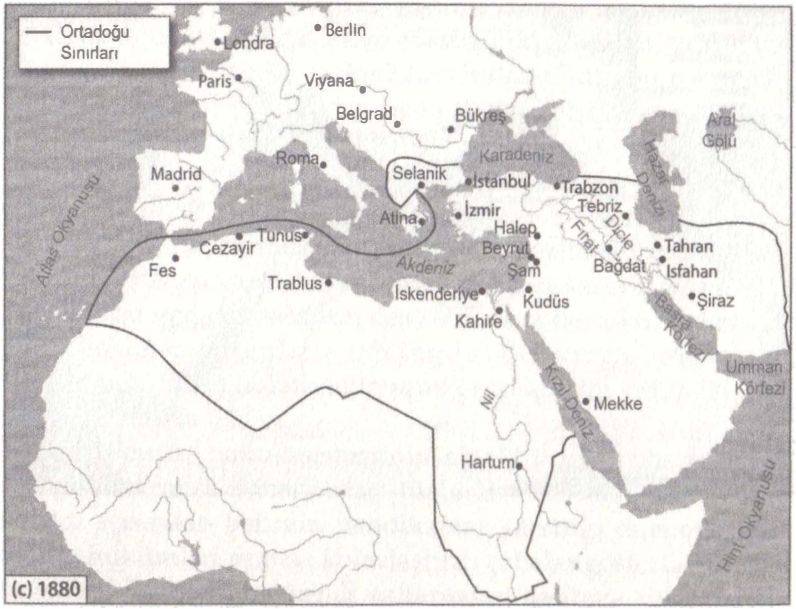
Belirtilen üç hukuk sisteminin alanları değişmez değildi. İslam hukukunun yatırımcılar, tüccarlar, zanaatkârlar ya da tefeciler açısından belirgin handikaplar yarattığı durumlarda, sorunlu hükümleri aşmayı kolaylaştırıcı çabalar gösterilebilirdi. Sözgelimi, bu kesimler kendi saflarından seçilmiş yargıçlarca dini pek fazla umursamaksızın yönetilecek uzman ticaret mahkemeleri kurmaya çalışabilirdi. Böylece ticaret ve finans seküler yapıya kavuşabilirdi. Ancak yakın zamana kadar bu türden hiçbir reform gerçekleşmedi. Ortaçağ Ortadoğu'suna özgü ticari ve finansal kurumlar 19. yüzyıldan önce yerlerini modern küresel ekonomideki örneklere benzer daha karmaşık kurumlara bırakmadı.

9 İnalcık, *Ottoman Empire*, böl. 10; Gerber, *State, Society, and Law*, böl. 1-4.

Şekil 1.1a, b Ortadoğu'nun 800 ve 1550'deki sınırları.

Şekil 1.1c Ortadoğu'nun 1880'deki sınırları.

İslam hukukunun ilgili bölümleri tam anlamıyla donmuş olarak kalmadı. Ortadoğu tarihçileri, modern çağdan önce gerçekleşen sayısız yeni hukuksal yorum kaydetmişlerdir. Sözgelimi, birçoğu 16. yüzyıl ortalarının Osmanlı şeyhülislamı Ebussuûd'un uzun görev dönemini, İslam hukukunun uyuma açıklığını gösteren parlak bir örnek olarak sunarlar. Ebussuûd'un birçok vesileyle hukuku yeniden yorumladığı doğrudur; incelikli bir yol izleyerek muğlaklıkları gidermeyi, etkileşimleri kolaylaştırmayı ve çatışmaları önlemeyi gözettiği açıktır.[10] Ne var ki, Ebussuûd ekonomik faaliyetin ölçeği ya da kapsamı bakımından devrimci değişikliklere uygun temelleri atacak biçimde hukukun esasını değiştirmedi. Zamanla değmedik kıyı bırakmayacak şekilde bir kasırgaya dönüşen ve halen devam eden küresel ekonomik modernleşme süreciyle ilişkili olarak bakıldığında, onun hukuksal düzenlemeleri bir havuzdaki kıpırtılara benzer. Kahire'de 1000 yılında doğmuş bir kişi, Ebusuûd'un ölümünden otuz yıl sonra dirilip dünyaya gelmiş

10 Imber, *Ebu's-Su'ud*; Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*.

olsaydı, bu kentteki ticari yaşamın hiçbir yönü onu şaşırtmazdı. Mısır'daki ticaretin ölçeği ve kapsamı, 1850'lerden önce hiçbir büyük çaplı değişiklik göstermedi.

Bir kurumun durgun görünmesi, bireylerin statükoya bağlılıklardan kaynaklanabilir. Bu bakımdan, 20. yüzyıl ortalarında egemen olan "modernleşme teorisi"nin savunucuları, gelenekçiliği ve tutuculuğu reforma ters düşen Müslüman özellikleri olarak belirtirler.[11] Başka yazarlar ise bilim karşıtı ve kaderci tutumları Müslümanların ekonomik ilerlemesine karşı zararlı kültürel unsurlar olarak kaydederler.[12] Ne var ki, kadercilik bugünün bilimsel bakımdan ileri ülkelerinde de özellikle dindar insanlar arasında yaygındır.[13] Benzer biçimde, tutuculuk baş döndürücü hızla büyümekte olan ülkelerde bile olağandır; hiç kimse sabit referans noktalarından yoksun olarak devamlı değişen bir ortamda yaşamak istemez. Evrensel ve kalıcı sosyal özelliklerin tek başlarına toplumlar düzeyindeki değişkenlikleri açıklayamayacağı ortadadır.

Tutumlara açıklayıcı güç yakıştırma konusunda aynı ölçüde ciddi bir sorun, İslam hukukuna göre yönetilen toplumların dikkate değer yapısal dinamizm dönemleri yaşamış olmalarıdır. Sözgelimi, ekonomik kurumlar açısından 8. ve 9. yüzyıllar, vakıf yönetimine ilişkin bir İslam hukukunun ortaya çıkışına ve ayrıca ortaklıklarla ilgili İslami kuralların geliştirilmesine sahne oldu.[14] Vergi toplama gibi kimi alanlarda yenilikler ve kültürlerarası etkileşim hiç kesilmedi. Eğilimlerin belli dönemlerde ve belli alanlarda görece daha az kısıtlayıcı olduğu ortadadır.

11 Etkili bir modernleşme teorisyeni olan Daniel Lerner'a göre, Müslümanlar "Mekke" ile "makineleşme" arasında seçim yapmak durumundadır. Önlerindeki seçeneklerden biri kökleri dinde yatan tutucu tutumları bırakıp modernleşmeye yönelmek, diğeri ise geleneksel İslam'a sarılıp hurafelere batmış halde kalmaktır. Bkz. Lerner, *Passing of Traditional Society*, s. 405.

12 Patai, *Arab Mind*, s. 310; Murray, *Human Accomplishment*, s. 399-401.

13 Dünya Değerler Anketi'nde tercih özgürlüğü algılamasına ilişkin soru, kaderciliğin bir göstergesi sayılır. 0 ila 10 arası bir ölçekte, düşük değerler kaderciliğe, yüksek değerler ise özdenetim algısına işaret eder. 1999-2004 arasında (http://www.worldvaluesurvey.org), Arap ülkelerine ilişkin ortalama aralık (5,47-7,26), OECD ülkelerine ilişkin ortalama aralıkla (6,00-7,98) önemli ölçüde örtüşmekteydi. Yorumlar için bkz. Ajrouch ve Moaddel, "Social Structure versus Perception"; ve Acevedo, "Islamic Fatalism".

14 Hennigan, *Birth of Legal Institution*; Udovitch, *Partnership and Profit*.

O halde açıklanması gereken nokta, Ortadoğu'nun geleneklere saplanıp kalması ya da yaratıcılıktan yoksun olması değildir. Asıl muamma ikinci binyılın büyük bir bölümünde geleneklerin kamu politikasına oranla özel ekonomik yaşamda daha fazla direnç sergilemiş olmasıdır.

Yine eski modernleşme teorisinin ana önermesine ters düşen ilgili bir kalıp, ekonomik gelişme açısından kritik bağlamlarda statükodan hoşnutluğun değişken gibi görünmesidir. 16. yüzyılın Mısırlı tüccarları ve sermayedarları ticari sözleşmelerinin geçmişte atalarının yaptıklarına çok benzemesinde bir sorun görmemekteydi. Buna karşılık 19. yüzyılda gittikçe artan sayıda Mısırlı işadamı toplumlarının geleneksel ticari ve finansal kurumlarını yetersiz saymaya başladı.[15] O dönemde Mısır'da bulunan yabancılar yerel toplulukları ticari âdetlerini değiştirmeye teşvik ediyorlardı. Onlardan gelen kimi önerilerin kulak ardı edilmesine karşın, yerel iş camiası bölgenin ticari ve finansal altyapısını modernleştirmeye yönelik reformlara dikkate değer ölçüde açıktı. Osmanlı bankacılık sektörü kurulduğunda, çeşitli topluluklar kendi yörelerinde şube açılmasını talep etmeye yöneldiler.[16]

Yabancılarla artan temaslar tutumlardaki dönüşümün yakın nedenlerinden biriydi. Bir reform dönemi olan 19. yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'in büyük kentlerinde Avrupa'dan ticaret yapmaya gelmiş kişilerle dolu lüks semtler vardı. Yerli sakinler bu yabancıların daha iyi yaşam sürdüğünü ve gösterişli yaşam tarzlarının daha yüksek üretkenlikten kaynaklandığını görebiliyordu. Yeni ticari uygulamaları benimsemenin kârlı olacağı da açıktı. Yabancıları başarıyla taklit etmek, borsalar, belediyeler ve kurucularından daha uzun ömürlü olabilecek büyük şirketleri destekleyici hukuk sistemleri gibi yabancı kurumların aktarılmasını gerektirecekti. Bu aktarımların zamanla gerçekleşmiş olması, tutuculuk ve kaderciliğin bir dereceye kadar rol oynamakla birlikte pek de belirleyici olmadığını kanıtlıyor.

15 Goldberg, "Origins of *Majālis al-Tujjār*".
16 Clay, "Modern Banking", özellikle s. 592.

Kurumsal Azgelişmişliğin Kanıtları

Ortadoğu'nun özel sektörlerini modernleştirmeye yönelik ilk yapısal reformların hemen öncesinde, yani 19. yüzyıl başlarında yerel ekonomik yaşam yeni beliren Batı uygulamalarına göre ilkel görünmekteydi. İslam hukuku çerçevesinde kurulmuş ticari ortaklıklar genelde kaynaklarını kısa ömürlü girişimler için bir araya getiren birkaç ortağı kapsarken, Batılılar onlarca, yüzlerce ve hatta binlerce hissedarlı, süresiz denecek kadar kalıcı işletmeler oluşturmaktaydı. Geleneksel Ortadoğu kredi piyasalarında kaynaklar tipik olarak küçük borçlar verebilen kişilerce sağlanmaktaydı. Batılılar ise kitlelerden toplanmış sermayeyi büyük ölçekli üretken girişimlere akıtabilen ticari bankalardan destek alma olanağına sahipti. Genelde kısa ömürlü olan yerli Ortadoğu şirketlerinin hisselerini alıp satacak borsalar yoktu. Uzun ömürlü girişimlerdeki yatırımcıların istediklerinde hisselerini nakde çevirebildikleri Batı'da ise, borsalar önem kazanmaktaydı.

Kentlerdeki sosyal hizmetler bir başka tezat sunuyor. Ortadoğu'da bunlar geleneksel olarak vakıf kurumunca sağlanıyordu. Nefes kesici teknolojik atılımlar karşısında, bu kurum hizmetleri günün koşullarına uygun tutacak bir araç olarak yetersiz kaldı. Batı Avrupa'da standart bir yerel yönetim aracı olan belediye kurumunun, kentlerin hızla değişen ihtiyaçlarına daha uygun olduğu görüldü.

Mısır'da, Türkiye'de ve bölgenin başka yerlerinde 19. yüzyıl ortalarından başlayarak, kurumsal aktarımlar işlerliğini yitiren İslami kurumların alanını daralttı. 19. yüzyıl ortalarında kurulan ticaret mahkemeleri bir örnek sunmaktadır. Bu mahkemeler önlerine gelen davaları Fransız ticaret hukukuna göre karara bağlamaktaydı. Ticari uyuşmazlıklara bakmayı sürdürmelerine karşın, İslami mahkemelerin adli iş yükündeki payı hızla geriledi. Bu gibi hukuk reformları Batı ticari kalıplarının yayılmasını ve geleneksel İslami alışkanlıkların zayıflamasını getirdiği için çoğu kez ekonomik Batılılaşma olarak nitelendirilir. Ancak aktarımlar her zaman Batı kurumlarını aynen yaratmayı amaçlamadı. Batı'dan alınan kurumlar Batı'nın etkilerini sınırlamak,

köklü gelenekleri korumak ve hatta yeni gelenekler yaratmak için de kullanıldı.

Yaratıcı aktarımın çarpıcı bir örneği, 20. yüzyıl ortalarından başlayarak İslami bankaların geliştirilmesidir. Tarihsel bir perspektiften bakılınca, "İslam bankası" kavramının kendi içinde çelişkili olduğu görülür. Bir İslam bankası Ortadoğu'da 19. yüzyıldan önce bulunan herhangi bir özel işletmeye oranla çok daha büyük bir ölçekte çalışmakta olup İslam hukukuna yabancı bir örgüt formu olan korporasyon olarak kurulmuştur. Bu bakımdan İslam bankacılığının "yaratılmış gelenek" oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz.[17] Mimarları Batı kurumsal modellerini, Müslüman ekonomik yaşamını daha "Batılı" kılmaktan çok, tasarruf, yatırım ve kredi işlemlerinin görünüşte "İslamileşmesini" teşvik etmek için kullanmışlardır.[18]

Söz konusu aktarımların gerisindeki güdüler göz önünde tutulunca, sağladıkları toplu başarıları "ekonomik Batılılaşma" yerine "ekonomik modernleşme" olarak nitelendirmek daha uygun olur. 20. yüzyıl ortalarının –daha önce tutuculuğu açıklığa kavuşturulması gereken bir gözlemden çok bir açıklama saymalarından dolayı eleştirdiğim– modernleşme teorisyenleri, bu iki kavramı denk görmekle de yanıldılar. Onlara göre, ekonomik modernleşme Batı kurumlarını ve inançlarını toptan benimsemeyi zorunlu kılmaktaydı. Biz burada bu kavrama daha dar bir anlam veriyoruz. Artan ölçeğe, süreye ve karmaşıklığa dayalı ekonomik işlemleri desteklemeye ve ekonomik aktörlere daha fazla esneklik sağlamaya yönelik kurumsal değişikliklerden oluşan modernleştirici ekonomik reformlar, üretkenlik ve tüketim bakımından en varlıklı ülkelere yetişmeye dönük araçlardır. Körü körüne taklidi ya da farklılıkların ortadan kaldırılışını içermeleri gerekmez.

Ekonomik modernleşmeye verdiğimiz dar anlam, son iki yüzyılın çeşitli Türk, Arap ve İran reformcularının gündemleriyle tutarlıdır. Hiçbir reformcu kendi ülkesinin kültürel özgünlüklerini ortadan kaldırmayı hedeflemedi. Hepsi de aktarılan

17 Gelenek yaratımı yaygın bir olgudur. Genel olarak bkz. Hobsbawm ve Ranger, *Invention of Tradition*; ve Cowen, *Creative Destruction*.

18 Kuran, *Islam and Mammon*, s. 7-19, 43-49; El-Gamal, *Islamic Finance*, s. 7-25.

kurumları seçici bir yaklaşımla yerel koşullara uyarladı.[19] Ortak amaçları, Batı kültürünü ayrım göstermeksizin almak yerine özgül Batı atılımlarını kendi ülkelerinde gerçekleştirmekti. Modernleştirmeye çalıştıkları geleneksel ekonomilerde bireyler genellikle kısa süreler için tefecilerden borç almaktaydı. Kredi sözleşmeleri çoğu kez bir sözlü vaatten ibaretti ve ticari uyuşmazlıklar herhangi bir belge olmadan da karara bağlanabiliyordu. Türk ve Mısır reformcularının himayesi altında 1850'lerde kurulan bankalar, işlemlerini sözlü kontratlara dayandıramazdı. Bankalar, geleneksel bir tefecininkine oranla sayıca çok daha fazla ve çoğu kez çok daha büyük ölçekli işlemlerini standartlaştırılmış prosedürlere göre belgelemek zorundaydı. İslami hukuk sistemi dışında oluşturulan yeni ticaret mahkemelerinin bir işlevi, yeni gelişen bankacılık sektörüyle ilgili uyuşmazlıkları gidermekti.

Büyük çaplı reformların başlangıcına denk gelen 19. yüzyıl ortalarına varıldığında, dünya modern ekonomik büyüme çağına girmişti.[20] Adından anlaşılacağı üzere, bu yeni ekonomik çağın başlıca özelliği emsali görülmemiş bir hızda kendi kendini körükleyen ekonomik büyümedir; zaman zaman küçülmeler olsa bile, bunlar yükselen bir yolda geçici düşüşlere benzer. Bu çağın diğer özellikleri arasında hızlı teknolojik değişim, yaşam süresinin ikiye katlanması, büyük çaplı kentleşme ve bol sermayeli karmaşık özel kuruluşlar sayılabilir. 19. yüzyılın Müslüman reformcuları bu özelliklerin köklerini ya da bağlantılarını belki anlamadılar. Bununla birlikte söz konusu özelliklerin ekonomik ilerleme için kritik hale geldiğini sezdikleri kesindir.

Modern ekonomik büyümenin belirli örgütsel yeteneklere dayandığı görüşü, yüksek ekonomik üretkenliğe ya da yüksek yaşam standartlarına giden yolun tek olduğunu öngörmez. Ama bu hedeflerin, Ortaçağ'da görülen düzeylerle kıyaslanamayacak kadar büyük kuruluşlar aracılığıyla ve çok daha uzun süreli zaman ufukları içinde, tasarrufçuların, yatırımcıların, kredi verenlerin, borç alanların, tüccarların ve üreticilerin eskisinden çok

19 Mardin, *Young Ottoman Thought*, böl. 3-6; Berkes, *Development of Secularism*, böl. 12-14; Marsot, *Reign of Muhammad Ali*, özellikle böl. 8. Bağlantılı yorumlar için ayrıca bkz. Curtin, *World and the West*, özellikle s. 109-10.

20 Easterlin, *Growth Triumphant*, böl. 2. Ayrıca bkz. Maddison, *World Economy*, böl. 1.

daha büyük ölçeklerde iş görmelerine olanak sağlamaya yönelik temel kurumsal dönüşümleri gerektirdiğini varsayar. Bu varsayım kabul edilirse, modern ekonomik büyümenin başlangıcı sayılan 1750'den epey sonrasına kadar Ortadoğu'nun şimdiki çağı önceki iki çağdan (MÖ 8000'e kadar süren tarihöncesinden ve 1750'ye kadar süren yerleşik tarım çağından) ayırt eden örgüt türlerinden ve tekniklerinden yoksun olduğu gözlemi, tarihsel kayıtlara bakılarak doğrulanabilir.

Azgelişmişliğin Diğer Kaynakları

Tümüyle Arap düşünürlerden oluşan bir komisyonca 2002'de yayımlanan ilk *Arap İnsani Gelişim Raporu*, Arap dünyasının iki özelliği olarak "özgürlük açığı"na ve "insan yetenekleri/bilgi açığı"na işaret eder.[21] Bunların ilki esas olarak yurttaşlık haklarına ve politik özgürlüklere ters düşen yönetim kalıplarını, ikincisi ise eğitim edinmenin, bilgiye erişmenin ve düşünsel yaratıcılığın yetersizliğini ifade eder. Her ne kadar terimler yeni olsa da, handikaplar çok eskilere dayanır. İki yüzyıl önce, bölgeyi gözlemleyenler ne anlama geldiklerini anında kavrarlardı. Kapsamlı reformlar kısmen Ortadoğu'nun teknolojide geri kalması, devlet düzeninin yatırım şevkini kırması, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve düşünsel yaşamının durgunluğu nedeniyle başlatıldı.

19. yüzyıldaki kriz çok boyutlu olduğuna göre, özel ekonomik örgütlenmenin yetersizliklerine odaklanmanın muammamızı çözmek için en verimli yaklaşımı sağlayıp sağlamadığı haklı olarak sorgulanabilir. Azgelişmişliğin temel nedeni başka bir sorun, örgütsel durgunluk da onun bir yan ürünü olabilir mi? Sözgelimi, yönetim düzeni girişimcilerin yararlanabileceği örgütsel seçenekleri sınırlamış olabilir mi?

Bölgenin ekonomik başarısızlıklarına ilişkin inandırıcı bir yorum, devletin ekonomik altyapı sağlama ve mülkiyet haklarını koruma rollerine dayandırılabilir. Başka bir alternatif, bil-

21 Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Arab Human Development Report 2002*, s. 27-29.

gi üretimi üzerinde durarak, bunun geçirdiği dönüşümleri ve düşünsel yaşamın ekonomik güçlüklere çözümler bulmayı nasıl kısıtladığını araştırmak olabilir. Doğrusu, Ortadoğu'nun sıkıntılarıyla özdeşleştirilen birçok kalıp birbirini etkilemiştir. Tek bir etkeni Ortadoğu'nun tarihsel gelişim çizgisinin temel nedeni, bütün geri kalanları ise bunun türevleri saymak, araştırıcıyı "mutlak öncelik yanılgısı"na götürür.[22] Bu, bir neden-sonuç silsilesinin mutlaka bir başlangıç noktası olması gerektiğini öngören yanılsamadır. Tavuk-yumurta ilişkisinde mutlak bir başlangıç noktası yoktur. Gerek tavuğun gerekse yumurtanın hem kaynak hem de sonuç işlevini görmesi, ilişkiyi iki yönlü hale getirir.

19. yüzyıl reformcularının biçimlendirmeye çalıştığı bütün değişken çiftleri arasında iki yönlü bir nedensel ilişki vardı. Değişkenlerin her biri, bütün değişkenleri birbiriyle bağlantılı olan bir sosyal sistemin öğesiydi. Genel bilgi, üretim teknolojileri, ticari kurumlar ve devlet yapıları hep birlikte gelişmekteydi. Ekonomik performans açısından önem taşıyan gerçekten bağımsız bir etken bulmak için, Jared Diamond'ın on binlerce yıllık küresel kalıpları açıklamak üzere kullandığı coğrafya ya da iklim üzerinde durmamız gerekir.[23] Ancak bu etkenlerin neredeyse sabit oluşu, burada ele alınan kurumsal gelişim çizgilerinin belirleyici öğeleri olmaları olasılığını ortadan kaldırır. Sabit bir iklim, İslam'ın ilk yüzyıllarında İslami sözleşme hukukunun gelişmesini ya da bin yıl sonra Fransız ticaret hukukunun benimsenmesini açıklayamaz. O halde kurum saydığımız sosyal kurgulu kalıplara bağlı kaldığımızda, hiçbirinin diğerlerinden bağımsız olduğunu söyleyemeyiz. Teknoloji, bilgi, devlet ya da özel organizasyon öğelerinden hangisine odaklandığımıza bağlı olarak, neden-sonuç söyleminde döngüsellik olarak bilinen endojenlik konusunda haklı kaygılar ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bir araştırma için belirlenen başlangıç noktası sonuçta keyfidir. Analiz hangi nedensel ilişkiyle başlarsa başlasın, er ya da geç aksi yöndeki bir ilişki belirecek, geri besleme etkileri devreye girerek, doğrusal ve tek yönlü olarak başlamış olan bir modeli tavuk-yumurta tarzında döngüsel yapılar içeren karmaşık bir sisteme dönüştürecektir.

22 Fischer, *Historians' Fallacies*, s. 178.

23 Diamond, *Guns, Germs, and Steel.*

Bununla birlikte, karmaşık bir sistemi incelerken bile, belirli bir değişkenler kümesini başlangıçta öne çıkarmak için analitik nedenler olabilir. Bu kitabın konusu açısından, devreye giren değişkenler bölgedeki azgelişmişliğin süreğenliğine aynı ölçüde katkıda bulunmadı. Teknoloji ve örgütsel kapasiteyi ele alalım. 19. yüzyılda Ortadoğu her iki bakımdan da geri kalmıştı; seri üretim için gerekli teknik bilgiden olduğu kadar bir korporasyon hukukundan da yoksundu. İngiltere, Almanya ve Fransa'nın her ikisine de sahip olması, girişimcilerinin yeni teknolojilerden yararlanabilen kalıcı şirketler kurmasına olanak verdi. Öyleyse Ortadoğulu girişimcilerin hem teknolojik hem de örgütsel durgunluktan dolayı küresel ekonomiye ayak uyduramadıkları söylenebilir.

Ne var ki, bu iki gerilik biçimi aynı ölçüde çetin sorunlar yaratmadı. Bir buhar makinesinin, verimli çalışması için gerekli teknisyenlerle ve hammaddelerle birlikte, Kahire'ye getirtilmesi mümkündü. Makineleşmeden yararlanmayı sağlayacak örgütsel araçların aktarılması ise çok daha zordu. Sağlam bir borsa bir gecede kurulamazdı. Çapraşık bir hukuk sistemine, çeşitli uzmanlık mesleklerine ve ilgili uzmanları yetiştirebilecek okullara gerek vardı. Gerekli becerilerin yalnızca bir bölümü, yerel kültürlere ve dillere aşina olmayan yabancılarca sağlanabilirdi. Bu bakımdan, şirket hisselerini alıp satmaya yönelik piyasaların yokluğu, makineleşmedeki gecikmelere oranla, Ortadoğu'nun ekonomik ilerlemesi önünde daha zorlu bir engel oluşturdu. Kurumsal dönüşüme analiz önceliği vermenin altında yatan mantık işte budur.

Örgütsel kapasitenin hem teknolojik yaratıcılığı hem de yabancı teknolojilerden yararlanma becerisini etkilediğini vurgulayalım. Ortadoğu'nun öğretim kalıpları bölgenin bilimsel ve teknolojik ilerlemesini nasıl etkilediyse, üretimin örgütlenme biçimi de teknolojik değişime ve genel olarak düşünsel uğraşa dönük teşvikleri biçimlendirdi.[24] Dolayısıyla bölgenin örgütlenme tarihi günümüzde görülen bilgi açığını doğuran etkenler arasındadır.

24 Makdisi, *Rise of Colleges*; Huff, *Early Modern Science*, böl. 5-6, 9; Mokyr, *Lever of Riches*, böl. 7-11.

Özel Kuruluşların Gelişimi ve Devletin Evrimi

Yukarıda geliştirilen mantık, devlet yapılarının evrimi karşısında özel kuruluşların gelişimini ayrıcalıklı tutmayı haklı göstermez; zira yönetim kurumlarının aktarımı ticaret ya da sivil toplum kurumlarının aktarımından hiç de daha kolay değildir. Arap Ortadoğu'sunun geçen yüzyıldaki politik reformlara karşın, yurttaşlık hakları, yönetim etkinliği ve hukukun üstünlüğüyle ilgili uluslararası sıralamalarda sürekli altlarda yer alması bunun kanıtıdır (tablo 1.2). Bununla birlikte, analizimize özel kuruluşların yetenekleriyle başlamak için üç neden vardır.

TABLO 1.2
Politik Performansa İlişkin Karşılaştırmalı Göstergeler (2008-2009)

Bölge, ülke ya da ülke topluluğu	*Temel özgürlükler 1 (en geniş) ila 10*	*Politik haklar 1 (en sağlam) ila 10*	*Yolsuzluk algılamaları 1 ila 10 (en düşük)*	*Hukukun üstünlüğü -2.5 ila 2 (en iyi)*
Ortadoğu	5,1	5,6	2,9	-0,3
Arap Birliği	5,4	6,1	2,8	-0,6
İran	6,0	6,0	1,8	-0,8
Türkiye	3,0	3,0	4,4	0,1
OECD (Türkiye dışında)	1,4	1,1	6,8	1,2
Çin	6,0	7,0	3,6	-0,3
Hindistan	3,0	2,0	3,4	0,1
Afrika Birliği (Arap Birliği üyeleri hariç)	4,1	4,2	2,6	-0,8

Kaynaklar: Freedom House, *Dünyada Özgürlük Raporu*, 2008 (http://www.freedomhouse.org), ilk iki sütün; Transparency International, *Yolsuzluk Algılamaları Endeksi, 2009* (http://www.transparency.org); *Dünya Bankası Hukukun Üstünlüğü Göstergeleri, 2008* (http:// info.worldbank.org/governance).
Notlar: Ülke toplulukları için bkz. tablo 1.1. Ortalamaları hesaplamada 2005 nüfus rakamları kullanılmıştır.

Birinci neden pedagojiktir. Ortadoğu tarihçileri, özel kuruluşlara oranla, devlete kıyaslanamayacak kadar fazla ilgi göstermişlerdir.[25] Bu durum devlet işlevlerine ilişkin belgelerle dolu resmî arşivlerin insanların yaşamında devletin rolünü abartmasından ve tarihçiler arasında rağbet gören devlet-merkezci tarihsel anlatılara uygun olmasından kaynaklanır. Çarpıklığın nedenleri her ne olursa olsun, analize özel ekonomik yaşamla başlamak bölgenin niçin geri kaldığı üzerine tartışmalara yeni boyutlar getirme olasılığını artırır. İleride göreceğimiz üzere, bu seçim devletlerin denetlemediği ve denetleyemeyeceği karmaşık ve karşılıklı sosyal bağımlılıkları belirlemeye de olanak tanır.[26]

Analize özel kuruluşlarla başlamanın ikinci gerekçesiyse, kurumsal esneklikle ilgilidir. Ortadoğu araştırmacıları arasında popüler bir anlayışa göre, gelenekçilik devlet yönetiminin temel bir ilkesidir. Örneğin, Mehmet Genç'in Osmanlı ekonomi tarihi üzerine etkili eserlerinde bu görüş karşımıza çıkar.[27] Genç gelenekçiliği Osmanlı elitlerine has zihniyetin ayrılmaz bir öğesi sayar; onun takipçileri de bu yönelimi *Kur'an*'ın itidal öneren ayetlerine bağlar. Oysa Ortadoğu yönetim tarihi yeni koşullara uyum sağlamanın bolca örneklerini sunar. Daha önce belirtildiği üzere, vergi oranları ve tahsilat yöntemleri yeni güçlükler ve fırsatlar karşısında sürekli değişmiştir.[28] Yaygın bir yorumun aksine, bu durum etkin yönetime işaret etmez. Bir devletin, derinlerdeki nedenlere yönelmeksizin bir sıkıntının yalnızca belirtilerine odaklanan tehditlere tepki vermesi mümkündür. Ortadoğu'nun hanedanlarını yüzyıllar boyunca iktidarda tutacak kadar esneklik olduğu ortadadır. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın sonunda Avrupa emperyalizmine yenik düştüğünde, kuruluşunun üzerinden 622 yıl geçmişti. Böylesine bir uzun ömürlülük geçmişe körü körüne bağlı kalarak hiç değişmeyen politikalarla sağlanamazdı.

25 Faroqhi, *Approaching Ottoman History*, s. 49-50, Osmanlı ana arşivlerinin Osmanlı tarihçileri için uzak bir arayla başta gelen kaynakları oluşturduğunu belirtir. Bu arşivlerin düzenlenişi imparatorluğun idari bölünmesini yansıtır.

26 Hayek, *Law, Legislation and Liberty* ve Scott, *Seeing Like a State*, merkezden yönlendirilen sosyal gündemlerin anlaşılmaz derecede karmaşık karşılıklı sosyal bağımlılıklarla nasıl raydan çıktığını farklı açılardan açıklar.

27 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, özellikle böl. 3-4, 21.

28 Darling, *Revenue-Raising*; Coşgel, "Efficiency and Continuity".

Durgun uygulamalar bakışımızı sosyal sistemin doğrudan devlet denetimi dışında kalan kesimlerine yönelttiğimizde belirginleşir. Sonraki bölümler 17. yüzyıl Osmanlı mahkemelerince tescil edilen ticari sözleşmelerin bölgede 1000 yılı dolaylarında geçerli olan sözleşmelerden esas itibariyle farksız olduğunu gösterecektir. Sosyal hizmetlerin sunulmasını sağlayan sistemin de yüzyıllar önce mevcut olduğunu göreceğiz. Bu bakımdan, Ortadoğu'nun Batı Avrupa'ya ayak uydurmadaki başarısızlığı ataletle açıklanabildiği ölçüde, asıl üzerinde durulması gereken kamu idaresi değil, özel ekonomik yaşamdır. Tarihçilerin kullandığı üçlü hukuk kategorileştirmesiyle ifade etmek gerekirse, analiz önceliğini hükümdar hukuku yerine dinsel hukuk ve göreneksel hukuka vermek gerekir.

Özel kuruluşlara öncelik vermenin son gerekçesi, devlet yetilerinin kilit belirleyicileri arasında yer almasıdır.[29] Eğer 19. yüzyılda Avrupa devletleri Ortadoğu devletlerine borç verdiyse ve tersi bir durum yaşanmadıysa, bunun kilit sebebi Ortadoğu kredi piyasalarının Avrupa'dakilere göre ilkel olmasıydı. Bankaların ve borsaların yokluğunu da kapsayan örgütsel handikaplar, Ortadoğu devletlerine yerli sermaye arzını sınırladı. Ortadoğu'da ekonomik ilerleme için neyin önemli olduğunu saptamayı hedeflemediğimizi yinelemekte yarar var. Karşılıklı bağlara dayalı bir sosyal sistemin her öğesi bütün diğerlerini etkilediğinden, devlet yetileri ve özel ekonomik yaşam birbirine bağımlıdır. Asıl sorun araştırmanın varacağı sonuçlar değil, başlangıç noktasıdır.

Diğer Bölgelerle Etkileşimler

Ortadoğu'nun niçin azgelişmiş bir bölgeye dönüştüğüne ilişkin söylemlerde, yaygın olarak ifade edilen bir açıklama yabancıları suçlar. Avrupalılarca yürütülen entrikaların Ortadoğu'yu dün-

29 Balla ve Johnson, "Fiscal Crisis", Osmanlı İmparatorluğu'yla Fransa'nın mali kapasitelerini karşılaştıran bir makalede bu temayı işlerler. Ayrıca bkz. Hoffman, Postel-Vinay ve Rosenthal, *Priceless Markets*, özellikle s. 176, 286-91; burada Fransız finans piyasalarının modernleşmesinden önce devletin ekonomik performans açıdan kritik önemdeki çeşitli reformlara giriştiği gösterilir.

yanın "bağımlı," "yağmalanan" ve "özgüvensiz" bir bölgesine çevirdiği söylenir. Bu savın kimi varyantları bütün sosyal etkileşimlerin bir "sıfır toplam" niteliği taşıdığı yanılsamasına dayanır: Fransızlar ve İngilizler kazandığına göre, Suriyeliler ve Iraklılar kaybetmiş olmalıdır.[30]

I. Dünya Savaşı'na kadar Ortadoğu'nun büyük bir bölümünü sömürgeleştiren Avrupalıların yerel topluluklarınkilerle uyuşmayan hedefler güttükleri kesindir. Ancak bölgenin azgelişmişliğini dış müdahalelere bağlayan yorumlar, tarihsel gelişimin hayati bileşenlerini gözden kaçırır, bölgenin niçin daha önce değil de, o dönemde emperyalizme yenik düştüğüne açıklama getirmez. Bu konuyla ilgili nedensellik ve sorumluluk sorunları sonraki bölümlerde ele alınmaktadır. Burada kavranması gereken nokta, Ortadoğu'daki ekonomik evrimin daha geniş dünya ekonomisinin evrimine gerçekten bağlı olduğudur.

Batı Avrupa'yla etkileşimler birkaç nedenden dolayı özel incelemeyi hak ediyor. Ortadoğu'nun azgelişmişliği en azından başlangıçta Batı'yla ilişkilidir. Ayrıca bu ayrılık bölge açısından bir krize dönüştüğünde, yöneticilerin kurumsal çözümler için gözlerini çevirdikleri yer Batı'dır. Son olarak, bunu izleyen reformlar, işlerini ticaret antlaşmalarının koruması altında yürüten Batılı tüccarlar aracılığıyla Ortadoğu'ya taşınan uygulamaları kurumlaştırdı. Kapitülasyonlar olarak bilinen bu antlaşmalar, Batılı tüccarların kendi kurumları çerçevesinde ticaret yapmalarına olanak verdi.

Ortadoğu'nun ekonomik geriliğine ilişkin kimi sorular en çarpıcı biçimde kapitülasyonlarla bağlantılı olarak karşımıza çıkar. 17. yüzyılın antlaşmaları yabancı bir bayrak altında çalışan tüccarlara miras işlerini kendi ülkelerinin miras yasalarına göre halletme olanağını verdi. Bu ayrıcalık sayesinde, yabancı tüccarlar İslam hukukundaki yaygın bir uygulama uyarınca mülklerinin parçalanmasını önlediler. Kapitülasyonlar yabancı tüccarları yerel mahkemelerde belgeyle desteklenmeyen davalardan da korudu. İşin şaşırtıcı tarafı, bu ve diğer ayrıcalıklar yerel tüccarlardan esirgendi.

30 Amin, *Arab Nation*, böl. 2; Ahmad, *Plagued by the West*; Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 1.

Yabancılara tanınan ayrıcalıkların temelinde yatan güdüler karmaşıksa da birisi ticari verimliliğin artmasıydı. Nitekim, yabancıların belgesiz davalardan korunması, şahsi ticarete özgü uyuşmazlık giderme yöntemlerinin yerini gayrişahsi ticarete özgü yöntemlere bırakmasını hızlandırdı. Avrupa'nın ekonomik modernleşmesini inceleyen yapıtların ortaya koyduğu üzere, kapitülasyonların önem kazandığı dönemde Avrupa şahsi ticaretten gayrişahsi ticarete geçmekteydi. Bir başka deyişle, kişisel bağlantılara dayalı ekonomik ilişkiler yerini karmaşık örgütlenmeye bağlı ekonomik ilişkilere bırakmaktaydı. Şahsi ticarette kazançlar ticaret ortaklarıyla gelecekteki etkileşimlere ilişkin beklentilere, geçmişteki davranışlardan varılan bilgilere ya da suiistimalle ilgili haberleri yayma gücüne dayanır. Douglass North ve Avner Greif'in eserlerinden bildiğimiz üzere, ticaretin gayrişahsi hale gelmesiyle birlikte, ticaretten sağlanan kazançlar gittikçe sözleşmelerin icrasında uzmanlaşmış kuruluşlara dayanır.[31] Yabancıların belgesiz finansal taleplere karşı korumalar elde ettiği dönemde, İslami mahkemeler genelde ticari davaları sadece sözlü ifade temelinde karara bağlamaktaydı. Bu durum şahsi ticaretin yaygınlığını kanıtlar.

Dolayısıyla Ortadoğu'nun Batı'yla etkileşimlerinin kurumsal boyutlarını araştırmak, burada üzerinde durulan küresel sürecin kaynaklarına inmemizi sağlayabilir. Batı ve Ortadoğu tüccarları arasındaki örgütsel farklılıklar, Ortadoğu'nun genel ekonomik gerilik belirtileri göstermesinden en az yarım binyıl önce ortaya çıktı. Yaşam standartlarına etkileri başlangıçta önemsiz olsa da, bu farklılıklar modern ekonomik büyüme çerçevesinde ortaya çıkan keskin ayrılığa zemin hazırladı. Ekonomik performansta açılan uçurum 19. yüzyıldan başlayarak Ortadoğu'nun tarihinde görülmemiş hızda büyümeye başlamasına olanak verecek dönüşümleri kolaylaştıran kurumsal aktarımlara yol açtı. Elbette dış kurumsal etkilerin hepsi yararlı olmadı. Çeşitli kullanım harçlarından muafiyet gibi yabancılara tanınan bazı ayrıcalıklar bölgeye belirgin kazanımlar getirmedi. Bununla birlikte, uzun erimli bir perspektifle üretim ve tüketime bakıldığında, bilanço ağırlıklı olarak lehte oldu.

31 Greif, *Institutions*, böl. 10; North, *Process of Economic Change*, s. 70-71.

İkinci binyılda Ortadoğu bölgesi, Sahra-altı Afrika, Orta Asya, Hindistan ve Çin'i kapsayan başka bölgelerle etkileşimlerden de yarar gördü. Aradaki farklılık bu durumlarda Ortadoğu'nun çoğu kez kurumsal aktarımların bir alıcısından ziyade kaynağı olmasıydı. Bu bölgelerle ticarete İslam dinine toplu katılımlar ve İslami kurumların yayılması eşlik etti. Kahire ya da İstanbul'daki hükümdarlara gönderilen biat vergilerini de kapsamak üzere, İslamlaşmış bölgelerden kaynak çıkışları da oldu. Ama küresel ekonomik rekabetin, giderek İslami kurumların terk edilmesini teşvik ettiği sanayi çağı öncesinde, bu bölgelerin İslamlaşma sürecinden elde ettiği kurumsal yararların kayıplarını kat kat aştığı söylenebilir.

Dinsel Azınlıklar

Modernlik öncesinde İslam dinine geçişlerin İslami kurumların yayılmasına eşlik etmesinin nedeni, Müslümanlardan İslam hukukunun emirlerine göre yaşamalarının beklenmesiydi. İslam devletlerinin gayrimüslim uyrukları ise, yalnızca vergi ve güvenlik konularında İslam hukukuna uymaya zorlanırlardı. Genelde kendi seçtikleri kurallar uyarınca ticaret yapmakta özgürdüler.[32] Dolayısıyla İslam hukukunun ticari hükümlerinden kurtulmaları mümkündü; bunun için ticari ilişkilerini diğer gayrimüslimlerle sınırlamaları ve uyuşmazlıklarını kendi cemaat kuruluşları aracılığıyla çözmeye çalışmaları yeterliydi.

Kapsamlı nüfus rakamlarının bulunduğu ilk tarih olan 1844'te, Hıristiyanlar ve Yahudiler bölgenin en büyük devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfusun en az yüzde 45'ini oluşturmaktaydı. O tarihten üç yüzyıl önce nüfus içindeki oranları İstanbul'da yüzde 35, Şam'da yüzde 18'di.[33] Dolayısıyla gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar İslam hukukunun ekonomik ilerlemeyi köstekleyip kösteklemediği muamması açısından anlamlıdır. Eğer söz konusu ayrıcalıklar önemli bir etken idiyse,

32 Braude ve Lewis, ed., *Christians and Jews.*

33 Rakamların alındığı kaynaklar: Behar, *Population of the Ottoman Empire*, tablo 1.2, 2.7; Bakhit, "Christian Population of Damascus", tablo 2-5.

gayrimüslimlerin en azından aynı ölçüde etkilenmemeleri gerekirdi. Özellikle İslami ticaret kurumlarının katılıkları gayrimüslimler arasındaki işlemler açısından aşılabilirdi. Ancak 18. yüzyıldan önce ticari uygulamalar dinsel cemaatlere göre temelde fark göstermiyordu. Kritik farklılıklar ancak o dönemde ortaya çıktı. Bu süreçte Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi başlıca dinsel azınlıklar Müslüman çoğunluğun önüne geçti.

Yukarıda belirtilen kalıplar Ortadoğu'nun küresel konumunun niçin bozulduğu muammasına bir düğüm daha katmaktadır. İslam hukukundaki katılıkların bir biçimde Müslümanlara ekonomik bakımdan zarar verdiğini varsayalım. Sorunlu kurumları reddetmede özgür olan topluluklar da geri kaldıysa, bundan iki çıkarsamaya varılabilir. Ya İslam hukuku sanılandan daha az önemliydi ya da gayrimüslimleri farklı kurumlar yaratmaktan alıkoyan bir durum vardı. Bu olasılıkları gözden geçireceğiz, ama İslami kurumsal bağın uzun vadeli sonuçlarını belirledikten sonra. Sonraki bölümlerde görüleceği üzere, 18. yüzyıldan önce dinsel azınlıklar ticari özgürlüklerini İslami ticari uygulamalar lehine kullanmayı yeğliyorlardı. 18. yüzyıldan başlayarak, küresel ekonomideki değişiklikler, Yahudileri ve Hıristiyanları yurtdışında farklı hukuk sistemleri içinde geliştirilmiş uygulamaları yeğlemeye yöneltti. Bu gibi geçişlere izin veren hukuk tercihi özgürlüğünün İslami hukuk sisteminin ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamak gerekir.

Yanıt Bekleyen Sorular

Besbelli ki, üretim, finans, ticaret, uyuşmazlık giderme ve yönetimle ilgili Ortadoğu kurumlarının oldukça verimli, hatta benimsenmeye değer sayıldığı uzun süreli bir dönem yaşandı. Dönüp geriye bakıldığında açıkça görülen handikaplar ne olursa olsun, modern çağ öncesinde bunlar Ortadoğu'nun ekonomik açıdan geri sayılmasına yetecek ölçüde önemli olamazdı.

Burada statik ve dinamik avantajlar arasındaki kritik ayrıma dikkat etmek gerekir. Bunlardan ilki hemen elde edilebilen kazanımları, ikincisi ise daha uzun erimde güdümlü dönüşüm-

lerle erişilebilen yararları belirtir. 1500 dolaylarında, yani modern ekonomik büyümenin başlangıcından çeyrek binyıl önce, Ortadoğu'nun kurumlar bileşimi bunları uygulayan bölgelere statik avantajlar sağlamaktaydı. Aynı kurumlar rekabet gücünü sürdürmek için gerekli yapısal yaratıcılığı bastırdıklarından, zamanla dinamik açıdan dezavantaj oluşturmaya başladılar. Sonuç olarak da İslam hukukunun kök saldığı her bölge 19. ve 20. yüzyıllarda yerel ekonomiyi canlandırmaya yönelik kapsamlı reformlara sahne oldu.

Söz konusu ayrım açıklanmaya muhtaç geniş çaplı dört tarihsel kalıbı belirlememize yarar. Birincisi, Ortadoğu'daki ekonomik sistemin başka yerlerdekine benzer ve belki de üstün yaşam standartları sağlayarak niçin statik anlamda uzun süre başarılı olduğunu ortaya çıkarmamız gerekir. Bunun için bölgenin İslam hukukuna dayalı ekonomik kurumlarının mantığını irdeleyeceğiz. Örneğin, İslami ortaklıkların uzun mesafeli ticareti nasıl kolaylaştırdığını soruşturacağız.

İkincisi, statik açıdan başarılı kurumların dinamik açıdan niçin yetersiz kaldığını belirlemek üzere izleyen dönemdeki yapısal tıkanıklıkları açığa çıkarmak zorundayız. Modernlik öncesi Ortadoğu'nun belirli İslami kurumları bugün bize çarpıcı biçimde istikrarlı görünüyorsa, bunun nedeni aynı işlevleri yerine getiren Batı kurumlarının modern küresel kapitalizmin çok daha karmaşık kurumlarını aşamalı bir süreçle ortaya çıkarmış olmasıdır. Bu bakımdan Batı'nın dinamizmini sağlayan etkenleri anlamak, Ortadoğu kurumlarının kendilerini yenilemesini önleyen engelleri saptamaya yarayacak, ayrıca Ortaçağ koşullarına çok iyi uyum sağlayan İslami kurumların bin yıl sonra neden çok yetersiz göründüğüne açıklık getirecektir.

Ortadoğu ya da Batı Avrupa kadar büyük bir bölgenin kurumları, elbette farklılıklar gösterecektir. Bu farklılıklar göz önünde tutulmalıdır, ama bölge genelindeki azgelişmişliğin temel nedenlerini belirlemeye yardımcı oldukları ölçüde. Bir kelebek koleksiyoncusunun sırf zevk için çeşitlilik sergilemesine benzer bir tarzda, dinamik önemine bakmaksızın ilginç farklılıklar listelemek asıl amacımıza ters düşecektir. Batı Avrupa ve Ortadoğu'daki Hıristiyan toplulukların kurumsal gelişim çizgi-

leri arasında kritik farklılıklar vardır. Ortadoğu'dakiler, aralarında yaşadıkları Müslümanlar gibi kurumsal açıdan geri kaldılar. Modern bankacılığı Müslümanlardan daha hızlı benimsemiş olmakla birlikte, kurdukları, hizmet sundukları ve yararlandıkları ilk bankalar Batı modellerine dayalıydı ve kimileri kuruluştan başlayarak Batılıların elindeydi.[34] O halde yanıt bekleyen üçüncü sorumuz, bu maddi ilişkilerin neden ana konumuzu oluşturan kalıba, yani bölgenin ekonomik önemini yitirmesine bağlandığıdır. Başka bir ifadeyle, bir bütün olarak Ortadoğu'nun niçin geri kaldığını yorumlarken, ekonomik modernleşme sürecini geriden izlemekle birlikte Müslümanlara oranla daha çabuk modernleşen dinsel azınlıkların çizgisine de anlam vermeliyiz.

Son olarak, Ortadoğu ve Batı arasındaki etkileşimleri açıklarken, bunların ticaret antlaşmalarında yer alan özel kurallar çerçevesinde geliştiğini görmemiz gerekir. Ortadoğu'nun yapısal evrimi ekonomik performans açısından kritik bağlamlarda geciktiği ölçüde, aynı kurallar ortaya çıkan handikapları azaltmış olabilir. Bunları incelemek Ortadoğu'da sürekli büyümeye dönük yolların kilit özelliklerini öne çıkaracaktır.

Meselenin özü modernlik öncesi Ortadoğu'da özel ekonomik örgütlenmenin dinamiklerini incelemektir. Kritik dönüşümler neden ortaya çıkmadı? Konunun dinle ilgili olduğu bağlamlarda, elbette ki dini mercek altına alacağız.

34 Clay, "Modern Banking".

2
İslam'ın Ekonomik Rolüne Analitik Bir Yaklaşım

Ortadoğulu aydınlar için 19. yüzyıl ortaları bir utanç ve endişe dönemiydi. Bir zamanlar ilkel sayılan Avrupalılar artık refah içinde yaşıyor ve Müslümanlara boyun eğdiriyorlardı. Hiçbir aydın Ortadoğu'nun geri kalmasına tutarlı bir açıklama getiremese de, birçoğu durumun dinle ilgili bir tarafı olduğunu sezmekteydi.[1] Bu sezginin sağlam bir temele dayandığını düşünmek için nedenler vardır.

Nedenlerden birini yukarıda belirtmiştik: Müslüman Ortadoğu'nun belirli kilit ekonomik kurumları İslam hukukunun parçasıydı. Bu kurumlar İslam'ın ilk yüzyıllarında, yani dünyevi ve manevi konuların keskin şekilde ayrılmadığı bir dönemde ortaya çıktı. Dönemin yasaları, şimdi fiilen olduğu gibi, yaşamın seküler ve dinsel alanları arasında bir ayrım yapmamaktaydı. Kurallar ve düzenlemeler köken itibariyle iktidar ve servet arayışına dayansa bile, İslam'la özdeşleşen bir yapı kazanabilirdi. Bu durumlarda kurumsal reforma kalkışmak din düşmanlığı olarak algılanabilirdi. Söz konusu risk bağlamlara göre değişebilirdi. İslami miras sistemi *Kur'an*'a dayalıydı ve kimi alternatiflerinden açıkça farklıydı. Buna karşılık, din aracılığıyla rasyonelleştirilse dahi, ayakkabıcıların hak ve görevleri çok az manevi anlam taşımaktaydı. Ayakkabı üretiminin kuralları açısından Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında anlamlı bir fark-

1 Süreç defalarca yorumlanmıştır. Etkili örnekler için bkz. Mardin, *Young Ottoman Thought*; Berkes, *Development of Secularism*; Hourani, *Arabic Thought*; ve Lewis, *What Went Wrong?*

lılık yoktu. Ancak yatırım, üretkenlik ve ticaret açısından büyük öneme sahip kimi kurumlar İslam öğretilerine dayalıydı.

İslam'ın ekonomik rolünü araştırmak için ikinci bir neden, dinin 7. yüzyıldan başlayarak kimliğin ve sosyal statünün kapsayıcı bir göstergesini oluşturmasıdır. Hukuki ve idari açıdan Müslümanların hakları ve sorumlulukları gayrimüslimlerinkinden farklıydı. Günümüzde etnik, dilsel ya da kültürel diye sınıflandırdığımız kimlikler yok değildi. Ancak bunların hepsi bugünün mesleğe ve muhite dayalı alt düzey kimliklerine benzer ikincil kimliklerdi.

Milliyetçi tarihyazımı 19. yüzyılda belirmeye başlayan seküler sınıflandırmalara uzak geçmişe kadar inen anlamlar yükleyerek dinin tarihsel önemini karartır. Oysa en azından İslam dünyasında, ateşli milliyetçiler bile dinsel duygulara hitap etmek zorundaydı. I. Dünya Savaşı'nın sonunda, Kemal Atatürk kendilerini esas olarak dinsel çerçevede tanımlayan halklardan bir Türk ulusu yaratmaya girişmeden önce, amacının İslam halifeliğini kurtarmak üzere işgal güçlerini kovmak olduğunu hissettirdi. Daha sonra geleneksel İslam'ı baskı altında tutmaya yöneldiyse bunun nedeni, dindar Türklerin potansiyel olarak güçlü bir tutucu blok oluşturmasıydı.

İslam'ın ekonomik etkilerini araştırma gereğinin üçüncü nedeni, bölgenin birbirini izleyen devletlerinin İslami kurumları uygulamış olmasıdır. Emevi, Abbasi, Fatımi, Memlûk, Safevi, Selçuklu ve Osmanlı hanedanları zorluklara yaratıcı çözümler getirmekle birlikte, Müslüman ulemaya hep danıştılar. İslami ekonomik yapıları yönetimleri altına giren bölgelere taşıdılar. 14. yüzyılın Ortadoğu kentleri benzer ekonomik yapıları barındırmaktaydı. Batı'daki binlerce kentin aksine, hiçbiri tüzel kişiliğe sahip değildi. Hepsi de kişiler arası uyuşmazlıkları resmî düzeyde çözmek için İslam mahkemeleri işletti.

Hiçbir dönemde ekonomik yaşamın her veçhesi İslam'a göre yönetilmedi. Abbasi İmparatorluğu'nu Bağdat'tan yöneten 10. yüzyılın sultanları her politik sorunda *Kur'an*'a başvurmadılar. Ama din, ona uyulması yönünde hiçbir bilinçli çabanın gösterilmediği bağlamlarda bile bir iz bırakabiliyordu. Modernlik öncesi bütün hanedanların idareleri din adam-

larına yer verdi. Ayrıca egemen İslami kurumlar her politika seçeneğini kısıtladı.

Ekonomik Yaşamın Kurumsal Sınırları

Herhangi bir İslami kurumun getirdiği kısıtlamaların bölgeler arasında ve kentler ile kırsal kesimler arasında farklılıklar göstermesi mümkündü. En azından ekonomik faaliyetin karmaşıklığı, ölçeği ve diğer özellikleri bakımından çeşitlilik vardı. Belirli bir İslami kurumun kimi varyantları, öbürleri için fazlasıyla karmaşık olan ticarete destek verebilirdi. Ana hedefimiz Ortadoğu'da ekonomik modernleşmenin önündeki engelleri saptamak olduğuna göre, bölgenin en ileri kurumlarına odaklanmak akla uygundur. Bir uygarlığın ekonomik yeteneklerinin sınırlarını en gelişkin kurumları belirler, görece basit ve ilkel kurumları değil.

16. yüzyılda İstanbul ve Kahire'nin çarşıları, Manisa ya da Kus'unkilerden çok daha fazla çeşitlilik sunuyordu. İlk iki şehirde ayrıca daha geniş bir ehil esnaf yelpazesine ulaşmak, ortaklık fırsatları arayan daha çok girişimciyle karşılaşmak ve daha fazla yabancı tüccarla tanışmak mümkündü. Bu yüzden Ortadoğu'nun diğer bölgelere göre ekonomik verimliliği küçük kasabalarından çok büyük şehirlerindeki ticaretin özelliklerine bağlıydı. Bölgenin kurumsal sınırlarını büyük şehirleri belirledi.

Bu sınırları genişletecek kurumsal dönüşümlerin de bölgenin en büyük ticaret merkezlerinde ortaya çıkması beklenebilirdi; çünkü oralarda girişimciler mevcut örgütlenme seçeneklerini kısıtlayıcı bulmaya ve daha karmaşık alternatifler aramaya daha yatkındı. Daha az tanınan yerleşmelerdeki ekonomik yaşamın, bir bütün olarak bölgeyi daha iyi temsil ettiği söylenebilir. Ancak burada önemli olan nokta temsil değil, öncülüktür. Ortadoğu'nun kendi başına modernleşememesinin nedenini anlamak için, öncelikle yeniliklere önayak olmaya en elverişli yerlerde mevcut engelleri belirlemek gerekir. Modern ekonomik kurumlar bölgeye aktarıldığında, ana ekonomik merkezler başı

çekti. Bunun nedeni mevcut kurumlarının görece ileri, sakinlerinin de yeniliğe ve çeşitliliğe daha alışkın olmasıydı.

Ortadoğu'nun kurumsal sınırları coğrafi anlamda elbette sabit değildi. İslam'ın ilk yıllarında Mekke yeni oluşan Arap İmparatorluğu'nun önde gelen ticari merkezlerinden ve kurumsal yaratıcılığı besleyen kaynaklarından biriydi. 9. yüzyıla varıldığında Bağdat, Kahire, Kayrevan ve Kurtuba ekonomik bakımdan çok daha önemli konumdaydı. Çok sonraları Osmanlı başkenti İstanbul bölgenin önde gelen ticari merkezi oldu. Diğer başlıca merkezler ise o sırada hepsi Osmanlı yönetimi altında olan Kahire, İskenderiye, Halep ve Selanik'ti. Bu kalıplar İslam tarihinin ilk altı küsur yüzyılı için Arap imparatorluklarına, 15. ve 19. yüzyıllar arasındaki dönem içinse Osmanlı İmparatorluğu'na odaklanmamızı gerekli kılıyor.

Modernlik öncesinde Müslüman yönetimi altında olan diğer devletler gibi, Osmanlı İmparatorluğu da modern ekonominin kilit kurumlarını kendi kendine yaratmayı başaramadı. Ne var ki, kurumlarının hepsi durağan değildi. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu örgütsel handikaplarını gören ve ardından onları aşmaya yönelen ilk Müslüman devlet özelliğini taşıyor. Reformların başladığı 19. yüzyıl ortalarında resmen hâlâ Osmanlı yönetimi altında olan Mısır genellikle onun açtığı yolu izledi. Osmanlı yönetimi altına girmemiş tek büyük Ortadoğu ülkesi İran da Osmanlı Devleti'nin reform çizgisini takip etti. Uyum sağlamada görece çabuk davranmalarından dolayı, Osmanlılar modern ekonomik büyüme çağının başlarında devrin diğer iki önemli Müslüman hanedandan, yani İran'daki Safevilerden ve Hindistan'daki Babürlülerden daha uzun bir dönem hüküm sürdüler.[2] Bu gözlemler Ortadoğu'nun niçin bir gecikmeyle modernleştiğini irdelerken, Osmanlı kurumsal gelişim çizgisini yakından inceleme gerekçesini pekiştiriyor.

İlke olarak, Osmanlı ekonomisinin karşılaştığı zorlukların kökleri İslami ekonomik kurumların bırakılmasını engelleyen faktörler yerine İslam'ın gereklerinin tam uygulanmamasında yatıyor olabilir. Nitekim günümüz İslamcıları, Osmanlı örneğine dayanarak İslami kurumların verimsizliğini ortaya koyan ça-

2 Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 3-4.

lışmaların güvenilirliğini sarsmak için bu noktaya işaret ederler. Oysa Osmanlı ekonomisinin sekülerleşmesi esas itibariyle imparatorluğun azgelişmişliğin belirtilerini göstermeye başlamasından önce değil, ondan sonra başladı. 19. yüzyıl ortalarından önce Osmanlılar bilinçli olarak İslami kurumların etki alanını genişletmeye çabaladılar ve bunların İslami kimliğini vurguladılar. Suriye ve Mısır'ın 1517'de yönetimlerine girmesinden sonra artan bir şevkle, İslami kısıtlamalara uydukları gerekçesiyle halkın nezdinde meşruiyet kazanmaya yöneldiler.[3] Bu nedenle İslam ile ekonomik performans arasındaki bağlar Osmanlı bağlamında gözlemlenebilir olsa gerek.

Ortadoğu'nun kurumsal sınırları, üretim ve ticaret kapasitesini belirledi. Bu kapasitenin azgelişmişliğe yol açıp açmadığı sorusu, modern ekonomiye öncülük eden Batı Avrupa'nın kurumsal sınırlarına da bağlıdır. Ortadoğu'da olduğu gibi, Batı'da da kurumsal sınırlar zamanla değişti. Ortaçağ başlarında Avrupa'nın en gelişkin pazarları, Doğu Akdeniz'deki yabancı kolonilerin çoğunu kuran İtalyan kent-devletlerinde bulunmaktaydı. 12. yüzyıla varıldığındaysa, Champagne panayırları sayesinde Kuzey Avrupa kıtanın yenilik merkezine dönüşmüştü. Zamanla pazar genişletmede üstünlük İngiltere, Fransa, Hollanda ve Belçika'ya geçti. Batı'nın ekonomik yükselişiyle ilgili yapıtlarda, odağın zaman içinde İtalya'dan Hollanda ve İngiltere'ye doğru kaymasının nedeni budur.[4] Aşağıdaki analiz benzer bir kayışı ortaya koyuyor. Ortadoğu'daki örgütsel durgunluğa ilişkin ipuçlarını ararken, İslam'ın ilk yüzyıllarında esas olarak İtalya'ya, daha sonra ise Kuzey Avrupa'ya odaklanacağız.

Araştırmamızda Ortadoğu'nun ve Batı Avrupa'nın kurumsal sınırları arasında karşılaştırmaların önemli bir rol oynayacağını vurgulamakta yarar var. Her iki bölgede de kurumsal yaratıcılığın coğrafi merkezi söz konusu dönemde değişiklikler

3 Bu durum gerek devlet politikalarını İslami ilkelere göndermede bulunarak gerekçelendirmeye daha fazla ağırlık verilmesiyle, gerekse şeyhülislamın öneminin artmasıyla tutarlıdır. Bkz. İnalcık, *Ottoman Empire*, böl. 12.

4 Bu literatüre öncülük eden kaynak: North, *Structure and Change*. Ayrıca bkz. Greif, *Institutions*; Platteau, *Institutions*, böl. 6-7; ve Aoki, *Comparative Institutional Analysis*.

gösterdi. Birbirini izleyen bağlamlarda, her bölgenin en ileri kurumlarına odaklı kalarak, her iki kayışın izini süreceğiz.

İstenmeyen Sonuçlar ve Ufak Ayrımların Gücü

İki bölgenin kurumsal sınırlarının neden farklı hızlarda ilerlediğini açıklamak için, gözlemlenen kalıplara yol açan sosyal mekanizmaları saptamak gerekir. Bir sosyal mekanizma genellikle değişkenler arasında bir nedensel ilişkiden daha fazlasını içermekte, reform çağrılarına tutucu tepkiler gibi geri besleme etkilerini barındırabilmektedir. Ama bir yere ve zamana özgü sosyal güçlerin kümeleşmesini temsil edebildiği için, bir sosyal yasaya göre daha az genellik taşır.[5]

Modern çağa kadar Ortadoğu kentleri tüzel statüden yoksundu; daha Ortaçağ'da binlerce Avrupa kentinde görülen durumun aksine, hiçbiri mahkemelerde kendi kendini temsil edebilen bir kuruluş değildi. Ortadoğu'nun gelişim çizgisini anlamak için, bölge kentlerini geleneksel yönetim biçimine çakılı tutan sosyal mekanizmayı saptamamız gerekir. Benzer biçimde, kredi piyasalarında neden büyük şirketler görülmediğini açıklamak için, bankaların ortaya çıkışını engelleyen bir ya da daha fazla mekanizmayı bulmalıyız. Genelde devreye giren mekanizmalar, vergi alımına karşı serveti koruma çabası gibi evrensel unsurlar taşıyacaktır. Ancak İslam'a, Ortadoğu'ya ve hatta tek bir ekonomik sektöre özgü mekanizmalar da olabilir. Sonraki bölümlerde belirlenen mekanizmalardan bazılarının Çin'de ve Hindistan'da görülen benzerleri vardır. Ancak Ortadoğu'ya özgü koşullara bağlı olan mekanizmalar da göreceğiz.

Bir sosyal mekanizmaya kararlarıyla yön veren aktörler, ortaya çıkacak sonuçları pekâlâ öngörebilir ve amaçlayabilirler. Stratejik metaların ihracatını yasaklayan Ortadoğu hükümdarları, bu yasağın kaçakçılığı özendireceğini ve kaçakçılarla mü-

5 Sosyal mekanizmaların özellikleri ve analiz amacıyla kullanılmaları için, bkz. Hedström ve Swedberg, ed., *Social Mechanisms.* Bu başlık altında ele alınan kavramların geliştirildiği kaynaklar için ayrıca bkz. Elster, *Nuts and Bolts,* böl. 10-16; ve Coleman, *Foundations.* Tarihsel olgulara uygulama için bkz. Bates vd. *Analytic Narratives;* ve Kuran, *Private Truths, Public Lies.*

cadelenin başka düzenlemeleri uygulayacak kadrolarını sınırlayacağını herhalde anlamış olmalıdır. Ancak karmaşık bir sosyal sistemin işleyişini yorumlarken, tekil aktörlerin öngörülerini ve isteklerini abartmaktan kaçınmak gerekir.

Bu yaygın bir hatadır. 19. yüzyılda Ortadoğu'nun bankacılık ve sigorta sektörlerinin son derece az Müslüman'ı barındırdığını gözlemleyen bazı uzmanlar, bu kalıbın Müslümanların faiz karşıtlığından ya da Müslüman tüccarları zayıflatmaya yönelik politikalardan kaynaklandığını ileri sürerler.[6] Her iki sav da gözlemlenen katılım eksikliğini amaçlanan ve öngörülen bir sonuç sayar. Kimi aktörler azınlıkların finansal sektöre egemen olmasını istemiş olsa bile, savların ikisi de çürütülebilir. İlk sav kredi kullanıcılarının ve sağlayıcılarının niçin bir faiz yasağına uyduğuna açıklık getirmez. İkinci sav ise Müslüman tüccarların ilerlemelerine konan sınırlamaları niçin kabul ettiklerini açıklamakta yetersiz kalır. Ne birincisi ne de ikincisi Ortadoğulu aktörlerin başka bölgelerde benzer konumda olan aktörlerden, örneğin İngiliz kralları, tüccarları, sermayedarları ve borçlularından niçin farklı davrandıkları üzerinde durmaz.

Aslında, Müslüman hükümdarların dindaşlarını gelişmekte olan modern ekonominin en kazançlı sektörlerinin dışında tutmak istedikleri ya da erken İslam hukukçularının sonraki kuşaklara finansal piyasalarda güçlük çıkarmayı amaçladıkları yolunda bir bulgu yoktur. 19. yüzyılın sıkıntı yaratan kalıpları önceki dönemlerde akla gelemeyecek süreçler sonunda ortaya çıktı. Dahası, İslam'ın ilk dönemindeki kurumların amaçlanmamış etkileri oldu. Birazdan İslami miras sisteminin küresel ticarette Müslümanların payını düşürdüğünü ve Ortadoğu'da sanayileşmeyi geciktirdiğini göreceğiz. Ortaya çıkan etkiler tasarlanmış olmadığı gibi, İslam'ın yükselişi sırasında miras kuralları biçimlenirken bir sorun oluşturmadı. Hepsi de refahı yaymaya, aileleri güçlendirmeye ve siyasal istikrarı desteklemeye yönelik kurumların istenmeyen sonuçları arasındaydı.[7]

İslami miras sistemin İslam öncesi Arabistan'ında miras

6 Bu yönde yorumların varyantları için bkz. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, özellikle s. 87-92; ve Landes, *Wealth and Poverty*, s. 398.

7 Her uygarlığın evrimi bu gibi sürprizler sunar. Örnekler için bkz. Lal, *Unintended Consequences*.

haklarından yoksun olan karılara ve kızlara yaradığı sıklıkla belirtilir. Genelde göz ardı edilen nokta, servet dağılımı açısından yararları ne olursa olsun, bu durumun örgütsel durgunluğa da katkıda bulunduğudur. Bu eksiklik birincil etkilere, bir başka deyişle belirli kesimler açısından yakın sonuçlara odaklanma yönündeki yaygın eğilimi yansıtır. "İkincil sonuçları göz ardı etme yanılgısı" olarak nitelendirilen bu yaklaşım, analizcilerin daha uzun dönemler içindeki daha geniş çaplı sosyal etkileri ihmal etmelerine yol açar.[8] Bir dinin ekonomik etkilerine dönük eksiksiz bir araştırma, kısa erimli ve doğrudan etkilerin ötesine geçip daha uzun süreli ve dolaylı sonuçları da incelemelidir. Hedef alınan kesimler üzerindeki etkileri saptamanın dışında, henüz doğmamış kuşakları kapsamak üzere diğer kesimler üzerindeki etkileri de irdelemelidir. Ekonomik modernleşme açısından ikincil etkiler birincil etkilerden daha önemli olabilir.

Başka bir yaygın yanılgı bir uygarlığın gerilemesi gibi büyük çaplı sosyal olguların mutlaka büyük çaplı nedenlere dayandığı anlayışıdır. Bu yanılgı, Ortadoğu'nun zayıflamasını İslam'ın büyük kusurlarına bağlayan yapıtlarda karşımıza çıkar. Etkili bir tarihçiye göre, İslam'ı biçimlendiren Araplar yenilikten korkar ve dış kaynaklı bilgilere dudak bükerken, Avrupalılar genellikle kaynağına bakmaksızın yeniliklere açıktı.[9] Bu tezat abartılıdır. En azından İslam'ın erken döneminde Araplar karşılaştıkları uygarlıklardan çok şey öğrendiler.[10] Her halükârda, başlangıçtaki ufak bir ayrımın doğurduğu bir tepki zinciri, sonuç olarak çok büyük bir etki yaratabilir.

Ortadoğu tarihi zamanla önem kazanan küçük farklılıkların birçok örneğini sunar. Bunlardan biri Batılı tüccarlara tanınan ticari ayrıcalıklarda yatar. Başlangıçta bu ayrıcalıklar belirli

8 Hazlitt, *Economics in One Lesson*, s. 3-4. Bu eğilimin yorumlanışı için bkz. Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, özellikle böl. 3, 9, 11, 18.

9 Landes, *Wealth and Poverty*, böl. 4, 24. Bu yorumlara uygun olarak, "önemli konularda tarih tesadüfe yer bırakmaz" görüşünü ileri sürer (s. 215).

10 Abbasi dönemi Bağdat'ındaki çeviri hareketi için bkz. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*; Hint rakamlarının ve Hindu aritmetiğinin benimsenişi için bkz. Turner, *Science in Medieval Islam*, s. 44-46; İslam ülkelerinde kâğıt yapımının yayılışı için bkz. Bloom, *Paper before Print*, böl. 2; çeşitli Çin, İran ve Bizans mallarının ve üretim yöntemlerinin benimsenişi için bkz. Ashtor, *Economic History*, s. 95-112.

ticari girişimlerle sınırlandığı gibi istendiğinde geri alınabilir nitelikteydi. Zamanla kapsamları genişledi ve fiilen geri alınamaz duruma geldiler. Memlûk dönemi Mısır'ının hiçbir gözlemcisi Venedikli tüccarlara tanınan ayrıcalıkların bölgenin gelecekteki ekonomik konumunu etkileyeceğini düşünmezdi; oysa bunlar Ortadoğu'yu ekonomik boyunduruğa giden kaygan bir yola sürükledi. Akdeniz ticaretine Müslüman katılımını sınırlayan söz konusu ayrıcalıklar, yerel toplumları yabancı tüccarlara bağımlı hale getirirken yerel ticari yetenekleri geliştirme ihtiyacını da zayıflattı.

Sosyal olguların kısa erimli önemleriyle orantısız sonuçlar verebilmesinin analizi zorlaştırdığı ortadadır. Konumuz olan büyük yol ayrımını açıklamak için, daha baştan önemli sayılan ya da sayılmış olması gereken bölgesel farklılıklara bakmakla yetinemeyeceğimiz kesindir. Sonraki gelişmeleri etkileyip etkilemedikleri konusunda peşin hüküm vermeksizin, ilk baştaki kurumları, ilişkileri ve teşvikleri saptayarak, belli etkenleri kendi başına güçlenecek hale getiren, zincirleme tepkileri tetikleyen ve kurumları kalıcı kılan sosyal mekanizmaları aramak zorundayız.

Yol Bağlılığı

Amaçlanmamış sonuçları konu alan tarihsel analizlerdeki yaygın bir tema yol bağlılığı, yani gelecekteki sonuçların geçmişteki gelişim çizgilerine bağlılığıdır.[11] Tıpatıp aynı koşullarla karşılaşan iki toplum kendi tarihlerine bağlı olarak değişik tepki verebilir. 16. yüzyıl sonlarında büyük ve uzun ömürlü ticari şirketler kıtalar arası ticaretin yayılmasında kritik bir rol üstlenerek küresel düzeyde kurumsal homojenleşmeyi, şimdi küreselleşme diye andığımız süreci geliştirdiler. Bu ilk denizaşırı kumpanyalar, tüccarların kalıcı kuruluşlar oluşturmada deneyim sahibi olduğu Batı'da ortaya çıktı; Batılı hükümdarlar vergilendirme

11 Genel olarak yol bağlılığı için bkz. Arthur, *Increasing Returns*; David, "Institutions". Yol bağlılığının ekonomik geçmiş açısından önemi için bkz. North, *Institutions*, özellikle böl. 10-11.

yoluyla kârlarından pay almak için denizaşırı kumpanyaları destekledi. Dönemin Ortadoğu'sunda ise kıtalar arası tüccarların örgütleri, hatta loncaları bile yoktu. Bu yüzden büyük ve uzun ömürlü küresel ticaret kumpanyaları kurmaya pek hazırlıklı olmadıkları gibi hükümdarları da uluslararası piyasalarda onlara yardım etme yönünde güdülerden yoksundu. Dolayısıyla iki bölgenin örgütlenme tarihleri, sonraki dönemlerde örgütsel gelişim çizgilerinin ayrılmasını derinden etkiledi.

Geçmişteki başarısızlıklar gelecekteki seçenekleri sınırlayabildiği gibi, geçmişteki başarıların da aynı rolü oynaması mümkündür. Modernlik öncesi Ortadoğu'da çeşitli sosyal hizmetler merkezî koordinasyon sağlanmadan ve geniş bürokrasilere dayanmaksızın verilmekteydi. Hizmet sağlamanın aracı vakıftı. Bu muhteşem kurum sosyal hizmetleri sağlamada alternatif örgütsel biçimler geliştirme ihtiyacını sınırladı. Özerk kent yönetimlerinin 19. yüzyıla kadar gelişememesi kısmen vakıfların zaten işlevlerinin birçoğunu yerine getirmesindendi. Vakıfların adaptasyon güçlükleri ancak sanayileşme sürecinde hızla gelişen teknolojilerin geniş kaynakları hızla yeniden tahsis etme ihtiyacı yaratmasıyla bariz bir handikap haline geldi. Vakıf sisteminin esneklikten yoksunluğu, örgütlenmeye ilişkin teknik bilgiyi sınırlayarak başka alanlardaki durgunluklara da katkıda bulundu. İleride göreceğimiz üzere, 8. yüzyıldan itibaren vakfın ortaya çıkması Ortadoğu'yu sanayileşme çağında büyük çaplı ekonomik güçlükler yaratan bir yola soktu.

Yol bağlılığıyla ilgili tarihsel analizler "endojen" ekonomik büyüme teorileriyle temel bir özelliği paylaşır. Bu teorilere göre, yenilikler mevcut fikir birikiminden kaynaklanır. Yeni fikirler mevcut fikirlerin bir araya getirilmesiyle ortaya çıktığından, yenilikler bilgi dağarcığını genişletme yoluyla toplumun kendi kaynaklarından beslenirler. Böylece buluş süreci ölçek büyüdükçe getirilerin artmasını gerektirir; başka türlü söylersek, buluş sayısı arttıkça, buluş maliyeti düşer. Bu mantık uyarınca fikirlerde kritik bir kütleye ulaşan toplumlar kendi kendini besleyen büyümeyi yakalarken diğerleri durgun kalacaktır.[12] Endojen büyüme teorisi, modern ekonomik büyüme çağında

12 Aghion ve Howitt, *Endogenous Growth Theory*, böl. 6, 9.

ortaya çıkan coğrafi ayrılıklara ışık tutar. Çağın başında modernleşen bölgeler genellikle modernleşme sürecinde başı çekmeyi sürdürmüşlerdir. Şahsi alışverişten gayrişahsi alışverişe geçişe öncülük ettikleri ve bu geçişe özgü örgütsel güçlükleri çözmede tecrübe kazandıkları için, örgütsel tekniklerin sınırını genişletmede son derece orantısız bir rol oynamışlardır. Savunma güdüsüyle ve büyük ölçüde taklit yoluyla modernleşmeye başlayan bölgeler ise genelde örgütlenme bakımından geride kalmışlardır. İlerideki bölümlerde, Ortadoğu'nun örgütlenmede takipçi konumda kalmasına yol açan sosyal mekanizmaların endojen büyüme teorisinin mekanizmalarını yansıttığını göreceğiz.

Yol bağlılığı örneklerini saptamak, toplumların niçin farklı yolları tuttuklarını ortaya koymak anlamına gelmez. Yanıt bekleyen bir soru, Ortadoğu ve Batı Avrupa'nın örgütsel kapasite bakımından niçin ayrı yollara girdikleridir. Tarihte ne kadar geriye dönersek, iki bölgenin ekonomik kurumları bize o ölçüde benzer gibi görünür. İkinci binyılın başlarında kurumsal ana yapı bütün Avrasya'da şahsi ticarete bağlıydı. Dolayısıyla kendini pekiştirici kurumsal farklılıklara yol açan küçük ayrımları bulmak zorundayız.

Kurumsal gelişim çizgileri politik güç dağılımına bağlıdır. Devletlerin merkantilist politikalar izledikleri durumlarda, en yakın neden tüccarların devleti kendi yararlarına kullanabilmeleridir. Benzer biçimde, Ortadoğu'da uzun süre olduğu gibi, devletlerin anti-merkantilist uygulamaları tüccarların politik güçsüzlüğüne bağlanabilir. Demek ki, tüccarların politik gücü, yola bağlı bir özellik gösterir. Sermaye birikimini sınırlayan kurumlar çerçevesinde çalıştıklarında tüccarlar güçsüz kalabilir.[13] Tüccarların politik güçsüzlükleriyle kurdukları işletmelerin küçüklüğü karşılıklı olarak birbirlerini pekiştirdi, ki bu da açıklamaya çalıştığımız muammanın bir öğesidir.

13 Acemoglu, Johnson ve Robinson, "Rise of Europe", geçmişte Atlantik ticaretiyle zenginleşen İngiliz ve Hollandalı tüccarların nasıl politik güç kazandıklarını ve özel mülkiyet haklarını güçlendiren politik dönüşümleri nasıl sağladıklarını açıklarken aynı mantığı kullanır.

Kendini Dönüştürme

Ana görevimiz, Avrasya'nın bir bölgesi sürekli bir dinamizm sergilerken, Ortadoğu'da özel ekonomik yaşamın niçin bin yıllık bir dönem boyunca kendisini dönüştüremediğini belirlemektir. İslam'ın ilk yüzyıllarında Ortadoğu'daki ticari ve finansal kurumların dikkate değer bir esneklik gösterdikleri açıktır. İkinci binyılda Batı Avrupa'da görülen kurumsal yaratıcılık ve Ortadoğu'nun daha önceki dinamizmi, örgütsel durgunluğun damga vurduğu daha yakın Ortadoğu tarihiyle nasıl bağdaştırılabilir? O halde daha geniş kapsamlı görevimiz, dinamizmin kaynaklarıyla birlikte durgunluğun da kaynaklarını açıklamaktır.

Hem değişime hem de durgunluğa ışık tutan toplumsal mekanizmaları açığa çıkarmak sayısız düşünürün peşine düştüğü bir amaçtır. Karl Marx kendini yeniden üreten ekonomik sistemlerin zaman içinde daha ileri sistemleri nasıl doğurabildiğini soruşturdu. Charles Darwin ise, canlı türlerin bir arada yaşamalarını dayandıkları köken ve evrimle bağdaştırmak için doğal seçilim teorisini geliştirdi.[14] Her iki düşünür de, geniş kapsamlı bir sistemin içsel dinamiklerine yön veren mekanizmalar buldu. Burada bizim de amacımız budur. Dış güçlerin Ortadoğu'daki ekonomik yaşamı nasıl etkilediğini göstermek yeterli olmayacaktır. 12. yüzyılın ortalarındaki Moğol istilası ve 13. yüzyılın ortalarındaki Büyük Veba Salgını gibi olaylar belli yerleri yıkıma uğrattı.[15] Ama ekonomik yaşamın özellikleri yerel kurumlara tepki olarak yapılan seçimlerden de etkilendi. Ortadoğu'nun kendi kurumları, Ortaçağ'da geçirdiği facialardan sonra toparlanmasını yavaşlattı. Dahası, bu kurumların durgunluğu yüzyıllar sonra büyük çaplı reformları zorunlu kılan ekonomik hüsranlara yol açtı.

Avrupa dinamizminin küresel sonuçlarını belirlemek, modern tarihe "dünya sistemleri" yaklaşımının özüdür. Bu literatürü örnekleyen tarihsel anlatılarda, Ortadoğu Batı'nın periferisi içinde kalan pasif bir oyuncu gibi görünür. Diğer periferi böl-

14 Marx, *Capital*; Darwin, *Origin of Species*.

15 Ashtor, *Social and Economic History*, özellikle böl. 7; Dols, *Black Death*, böl. 7.

geleri gibi, o da Batı sanayileşmesinin ve keşiflerinin ritimlerini izler. Batı'nın dünyaya egemen olmaya başlamasından önce, Ortadoğu kurumları durgundur; yayılma sürecinde ise Batı'nın ihtiyaçlarına ayak uydururlar.[16] Bu yorum Batı tarzında kurumsal dinamizmin Ortadoğu'da niçin ortaya çıkmadığı sorusuna yanıt getirmediği gibi, periferi içindeki uyum sağlama değişkenliklerini göz ardı eder. Kaldı ki Batı'nın gelişim çizgisi, Ortadoğu Hıristiyan ve Yahudilerinin politik bakımdan egemen Müslümanlara oranla niçin seri üretime daha çabuk yöneldiklerini tek başına açıklayamaz.

Kurumların durgun olduğu yerlerde, yol açtıkları davranışlar kendilerini yeniden üretirler. Söz konusu denge dünya sistemleri teorisyenlerinin öne çıkardıkları türden bir dışsal sarsıntıyla bozulabilir. Bir dış buluşun yarattığı yeni fırsatlar ya da büyük çaplı bir dış tehdit, Ortadoğu tüccarlarını verecekleri tepkilerle köklü ticari kalıpları bozmaya yöneltebilirdi. Ancak kurumsal dönüşüm bir dışsal sarsıntıyı gerektirmez. Batı ekonomik kurumlarının Ortaçağ başlarında dönüşmesini, Çin ya da Ortadoğu'dan kaynaklanan sarsıntılar başlatmadı. Kurumların kendileri, kendilerini yeniden üretme yönündeki teşvikleri zayıflatan tepkiler doğurarak değişime zemin hazırladılar.[17]

Öyleyse, Batı'da gözlemlenen modernleşme sürecinin anahtarı kurumların *kendini sarsıcı* ve sonuçta *kendini dönüştürücü* nitelikte olmasıydı. Ortadoğu'da buna denk düşen kurumsal bileşim ise genellikle *kendini dayatıcı*, hatta *kendini pekiştirici* bir nitelik gösterdi.[18] Ortadoğu küresel ekonomik modernleşmeye bir gecikmeyle tepki verdiyse, bunun nedeni önceki yüzyıllarda yerli ekonomik kurumlarının dışsal sarsıntılara karşı bağışıklık kazanması yüzündendi.[19] Sonraki bölümler bu savı somutlaştıracaktır.

16 Wallerstein, *Capitalist World-Economy*, özellikle s. 26-30.

17 Batı, dış gelişmelerden bağışık değildi. İyigün'ün "Luther and Süleyman" makalesinde gösterdiği üzere, Orta Avrupa'daki Osmanlı ilerlemesi kıta genelinde politik sonuçlar doğurdu.

18 Greif, *Institutions*, böl. 6, bu terimleri tanımlar. Ayrıca bkz. Rubin, "Lender's Curse", s. 59-68.

19 Bu tema Avrupa ve Latin Amerika'daki kurumsal evrime ilişkin araştırmalarda görülür. Bkz. Engerman ve Sokoloff, "Differential Paths of Growth"; Acemoglu, Johnson ve Robinson, "Reversal of Fortune".

Kurumsal Etkinlikteki Değişiklikler

Ortadoğu'nun kendini dönüştürme kapasitesi söz konusu olduğunda, tarihin bir noktasındaki ekonomik kurumlarını sıralayarak, ekonomik yararlarını ve sakıncalarını saymak yeterli olmayacaktır. İki taraflı ticarete açık bir kurum, daha karmaşık ticaret biçimlerini engelleyerek, pazar genişlemesini sınırlayabilir. İstikrarlı bir kurumun yararlılığı, diğer kurumların, göreli fiyatların ve teknolojinin evrimine bağlı olarak zaman içinde değişebilir. Bu gözlemin tartışılmaz olduğu akla gelebilir. Ancak İslam'ı dizginsiz bir ekonomik güç olarak gösteren yapıtlar, kurumların etkilerini hiç değişmezmiş gibi ele alırlar. İslam'ı ilerleme önünde bir ayak bağı gibi sunan ters görüşteki kimi yapıtlar da aynı hataya düşerler. Her iki durumda da bir değişmezlik varsayımı, Ortadoğu'nun görece performansındaki değişkenlikleri açıklamayı olanaksızlaştırır.

Özür bulma literatüründen başlayarak, "İslam ekonomisi" anlayışını, yani ekonominin özgün bir İslami türünü sunan modern düşünce okulunu ele alalım. İslam ekonomisine göre, 7. yüzyıl Arabistan'ındaki ilk İslam toplumu ticari bir toplumdu. Önderi Muhammed ticari refah yaratma gereğini anlayan başarılı bir tüccardı. Birçok *Kur'an* ayetinin yanı sıra çeşitli hadisler, piyasaya güveni teşvik etti ve özel mülkiyet haklarını güçlendirdi. İslam'ın ilk döneminde ticarete ve birikime elverişli vasıfların varlığını saptayan İslam ekonomistleri, bu yararların kalıcı olması gerektiğini varsayarlar.

O halde Ortadoğu'nun azgelişmiş duruma düşmesini neyle açıklayacağız? İslam ekonomisi bize İslam ideallerine varmayı engelleyen etkenleri hatırlatır. Bu görüşe katkıda bulunan yazarlardan biri, Müslüman ekonomik uygulamaların nadiren İslam öğretileriyle uyuştuğunu ve Avrupa müdahalesinin sonuçları daha da kötüleştirdiğini açıklar: "Müslüman yaşamını İslam ekonomik doktrininin idealinden ayıran uçurum, Müslüman dünyasının Avrupa işgali altına girmesi ve sömürgeci efendilerin geleneksel Müslüman sistemlerinin yerine kendi hukuksal ve ekonomik kurumlarını geçirmesiyle ciddi ölçüde derinleşti. Bu nahoş durumun fazlasıyla uzun

sürmesi de derin durgunluğa ve cehaletle sefaletin yayılmasına yol açtı."[20]

Son cümle birkaç olguyu tersine çevirmektedir. Yarattığı bütün hoşnutsuzluklara karşın, Ortadoğu'nun sömürge dönemi durgunluk değil, köklü dönüşüm getirdi; cehaletin yayılmasını değil, okuryazarlığın yükselmesini ve eğitimin yaygınlaşmasını sağladı; ve yoksullaşmaya değil, emsali görülmemiş bir hızda zenginleşmeye olanak tanıdı.[21] Ama burada dikkat edilmesi gereken nokta, temelde yatan düşünce tarzıdır. İslamcı yorum geleneksel kurumların çöküşüne hayıflanırken, zaman dışı ve bağlamdan kopuk bir etkinlik kavramına başvurur. Geleneksel Müslüman kurumlarının, yerlerine yetersiz Avrupa kurumları geçene kadar, ideal biçimde işlediğini öngörür. Böylece küresel ekonominin evrimiyle birlikte daha önce yarar sağlamış kurumların artık işlevsiz hale gelebileceğini göz ardı eder. İslamcı yorum yabancı kurumların yetenekleri genişletebileceğini de yadsır. İslamcı mantık haliyle Ortadoğu'nun niçin modern dönemde "Avrupa işgali altına" girdiğine, "sömürgeci efendi"lerin İslamcıların dahi bozmak istemediği kurumsal reformları desteklediğine, bölge halklarının dış inisiyatiflere niçin göz yumduğuna, hatta bunları hoş karşıladığına ve Müslüman ekonomik yaşamı ile "İslam ekonomik doktrininin ideali" arasında sömürgeleşme döneminden yüzyıllar önce bir uçurum oluştuğuna açıklık getirmez.

Benzer kusurlar geleneksel İslami kurumların işlerliği yerine yetersizliklerine odaklanan yazılarda da mevcuttur. Bu tür çalışmalar arasında, en etkili olanlar Max Weber'in imzasını taşır. Weber'in savlarından biri, İslami bir korporasyon kavramından yoksunluğun kentsel özyönetimi köstekleyerek Ortadoğu kentlerini zayıflattığıdır.[22] Sanayi çağı söz konusu olduğu

20 Abdul-Rauf, *Muslim's Reflections*, s. 11-12. Ayrıca bkz. Mawdudi, *Rise and Decline;* ve Haffar, "Economic Development in Islam".

21 En sağlam tahminlere göre, 1000-1820 arasında Ortadoğu'da kişi başına gelir biraz düştü (Maddison, *Contours of World Economy*, tablo 4.3). Yıllık artış ortalaması 1820-70'te % 0,4 ve 1870-1913'te % 0,7 düzeyindeydi (Pamuk, "Estimating Economic Growth", tablo 1). Ortadoğu bu tahminlerin hepsinde Kuzey Afrika'yı ve Balkan yarımadasını dışarıda bırakacak şekilde tanımlanmıştır.

22 Weber, *Economy and Society*, özellikle s. 1231-34. Onun yorumlarını geliştiren daha kapsamlı analizler için bkz. Cahen, "Corporations Professionelles"; ve Stern, "Constitution of Islamic City".

ölçüde, bu sağlam bir gözlemdir. Ama tek başına ele alındığında, Ortadoğu'nun aksi talihine hiç ışık tutmaz. 16. yüzyılda İstanbul ve Kahire sakinlerinin yararlanabildiği kamu hizmetleri, Parislilere verilen hizmetlerden belirgin biçimde geri değildi. Üç yüzyıl sonra ise, Ortadoğu kentleri görece düzensiz ve kötü idareli bir görünüm aldı. Besbelli ki korporasyon hukukundan yoksunluğun getirdiği dezavantaj büyümüştü. Gittikçe ağırlaşan handikap, değişmezliğe dayalı statik bir modelle açıklanamaz.

Weber handikabın zamanla büyüdüğünü görmekle birlikte, süreğenliğini açıklamaz. İslam'ın irrasyonel oluşunun her türlü reform düşüncesini kösteklediğini ileri sürmekle yetinir.[23] Oysa Ortadoğu'nun sosyal sistemi asla donmuş bir hale bürünmedi. Ekonomik sektörlerin vergi kapasiteleri değiştikçe, vergi sistemlerinde günümüz vergi uzmanlarının takdir edeceği değişikliklere gidildi. Demek ki, genel anlamda bir rasyonellik eksikliği yoktu. Ortadoğu'daki sosyal sistemin akışkan unsurlar barındırdığı göz önünde tutulunca, kentsel hizmet sağlama aracının 19. yüzyıldan önce niçin elden geçirilmediği pek açık değildir. Ortadoğu'ya korporasyon hukukunu getiren reformlar için neden 1900'lerin başlarına kadar beklendiğinin de açık olduğu söylenemez. Daha geniş kapsamlı sistemdeki dalgalanmaların yerleşik kentsel yapıları çok önce istikrarsızlaştırmış olması mümkündü. Ortadoğu'nun tarihsel gelişim çizgisine ilişkin tatmin edici bir açıklama, geleneksel kurumlarının verimliliğindeki gerileme karşısında reformlara yönelmenin çok uzun zaman almasının nedenlerini ortaya koyacaktır.

Yerel ve Küresel Optimum

Özerk belediyelerin üstün bir alternatif sunduğu bir dönemde hizmetlerin genelde vakıflar aracılığıyla sunulduğu kentlerin sakinleri, şimdi açıkça görülebilen etkinsizlikleri anlamamış olabilirler. Birçoğunun mevcut düzeni optimum saymış olduğu akla yatkındır. Nitekim vakıflar aracılığıyla çeşme, okul ve hayır işleri finanse eden sakinler, yerel düzeyde bilinen hizmet sağlama araç-

23 Weber, *Economy and Society*, özellikle s. 623-27.

larının en ilerisini kullanmaktaydı. Daha verimli araçları bilmeleri halinde, kaynaklarını farklı biçimde aktarabilirlerdi. Bu gözlemler yerel ve küresel optimum arasındaki ayrımı öne çıkarıyor.

Bu ayrım en kolay topografya çerçevesinde kavranabilir. Mekke'nin güneyine düşen Taif Dağı, yöredeki daha alçak dağlara tepeden baktığı için Mekke yöresinin dışına çıkmamış bir kişiye, dünyanın zirvesi gibi görünür. Aslında, epeyce güneyde kalan Yemen'de daha yüksek dağlar vardır; bunlar da Kızıldeniz'in öbür yakasında yer alan Etiyopya'daki zirvelerin yanında cüce kalır. Demek ki, neyin zirve olarak göründüğü, görüş alanına bağlıdır. Yerel düzeyde optimum kurumlar (belirli kısıtlamalar içinde etkinliği azamiye çıkaran sosyal düzenlemeler) için de aynı şey geçerlidir. Bu kısıtlamalarla karşılaşan bir kişi, bildiği kurumları vazgeçilmez sayar. Benzer biçimde, dar bir yaklaşımla kendi belirli alanına odaklanan bir analizci, ele aldığı kurumları avantajlı bulur. Aynı kurum daha geniş bir alanı inceleyen ve başka yerlerde geliştirilmiş alternatiflere aşina olan bir analizciye ise sorunlu gözükebilir. Daha büyük bir coğrafi alan üzerinde çalışan bir uzman, yerel düzeyde optimum kurumların küresel optimumun altında olabileceğini anlayacaktır. Küresel optimumun kendisi de değişkendir. Bir dönemde küresel anlamda optimum bir kurum, başka bir yerde geliştirilen yeni kurumların bir sonucu olarak küresel optimumun altına düşebilir.

Sonraki bölümlerde, seçkin uzmanlarca ekonomik başarının kanıtı olarak nitelendirilen kurumların dinamik dezavantajlarına işaret edeceğiz. Aynı biçimde, küresel bakımdan etkinsiz olmakla birlikte, dar bir yerel perspektiften çok etkin görünen uygulamalara da dikkat çekeceğiz. Vereceğimiz iki örnek, burada geliştirilen karşılaştırmalı analizin Ortadoğu araştırmalarındaki popüler tarihsel geleneklerden kapsam itibariyle nasıl farklı olduğunu gözler önüne serecektir.

Maxime Rodinson'un *İslam ve Kapitalizm* kitabı *Kur'an*'ın ticarete dönük övgülerle dolu olduğunu gösterir. Nitekim İslam'ın kutsal kitabı ibadeti maddi uğraşlarla birleştirmeyi bile teşvik eder.[24] Rodinson hadislerin tüccarlarla ilgili sayısız övücü yorum-

24 Rodinson, *Islam and Capitalism*, s. 12-14. Bu tür *Kur'an* ayetleri arasında 2:198, 28:77, 62:10 sayılabilir.

lar içerdiğini de belgeler. Bir hadise göre, Peygamber Muhammed, "Kıyamet gününde güvenilir tüccarlar arşıâlânın gölgesinde oturacaktır" demiştir.[25] Aynı anlayışla, ilk halifelerden birinin şu sözleri mırıldadığı söylenir: "Çarşıda ticaret yaparken, ailemin yararına mal alıp satarken karşılaşacağım ölümden daha tatlı bir ölüm düşünemiyorum."[26] Rodinson ayrıca Muhammed'in İslam'ı yaymaya başladığı Mekke'nin ticari bir toplum olduğunu ve Muhammed'in gençliğinde geçimini ticaretle sağladığını da vurgular. Ona göre, bu gibi gerçekler ilk Müslüman nesillerin ticari teşvik ya da güdülerden mahrum olmadığına işaret eder. Kısacası İslam, kapitalizmin gelişimini meşrulaştırarak, Ortadoğu'nun ekonomik büyümesini kolaylaştırdı.[27]

Ortaçağ standartlarına göre, ilk döneminde İslam gerçekten ticarete açıktı. Zenginleşmeyi hoş görmesinin yanı sıra, gelişen ticari merkezleri destekledi. İhtiyaçlar değiştikçe, erken İslam'ın fıkıh âlimleri, Muhammed'in doğduğu sırada zaten bilinen ortaklık tiplerini geliştirdiler. Onların getirdiği ilerlemeler de Ortadoğu'nun sonraki ticari başarılarına zemin hazırladı. Ne var ki, erken İslam'ın ticari kurumları zengin ya da yoksul bütün modern ekonomilerdeki kurumlara oranla basit görünür. Suudi Arabistan'ın şimdiki refahına katkıda bulunan emtia borsalarının, menkul değer borsalarının ve bankaların benzerleri peygamberin döneminde yoktu. Peki İslam'ın ilk kurumları bugünkü ticaretin karmaşıklığına ve hacmine uygun kurumların tohumlarını taşıyor muydu? İleride daha da açılacağı üzere, bundan şüphe duymayı gerektirecek nedenler vardır. Modern ekonomik kurumların, başka yerlerde ortaya çıkmalarından yüzyıllarca sonra Arabistan'a aktarıldıklarını belirtmek yeterlidir.

Rodinson'un yolundan giden sonraki dönemlerin tarihçileri de, İslam hukuk sistemi çerçevesinde yürütülen ticarete ve üretime övgüler yağdırırlar. 17. yüzyılda yaşamış Mısırlı tüccar Ebu Takiyye'nin değerli bir biyografisini yazan Nelly Hanna, "Hukuk sistemi ticaret yapmayı engellemedi; tam aksine, tüccarla-

25 Khan, *Teachings of Prophet Muhammad*, s. 36.

26 Rodinson, *Islam and Capitalism*, s. 16-17.

27 Rodinson, *Islam and Capitalism*, s. 28-35. Benzer bir mantık için bkz. Akbar, "Ideology, Environment".

ra büyük avantajlar sağladı" diye yazar.[28] Aslına bakılırsa, 17. yüzyıldaki bir Mısırlı tüccara açık olanaklar, o dönemde Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren İngiliz Levant Kumpanyası gibi bir anonim şirket bünyesinde ticaret yapmayı kapsamamaktaydı. Bir Mısırlı'nın günümüzde Kahire ve İskenderiye borsalarının Dow Jones-Mısır endeksinde işlem gören korporasyonlara yatırım yapmayı hayal etmesi de mümkün değildi. Sanayi çağı öncesi Mısır'ın ticari olanaklarını sonuna kadar zorlayan bir tüccar bile Akdeniz'in öbür yakasını üs edinmiş çağdaşlarınca bilinen ve zamanla kendi torunlarınca keşfedilecek daha yüksek dorukları göremiyordu. Ebu Takiyye'nin kullandığı ticari yöntemlerin küresel optimum altında kalmasını açıklamamız gerekir.

Kapsayıcı Analitik Temalar ve İlkeler

Bu bölümde ortaya konulan birçok analitik tema ve ilke, izleyen sayfalardaki irdelemede defalarca karşımıza çıkacaktır. Müslüman yönetimindeki Ortadoğu ile onu geri kalmış konumuna iten Batı Avrupa arasındaki karşılaştırmalar, ekonomik bakımdan en ileri yörelere, bir başka deyişle ekonomik sınırlara odaklanmaktadır. Analizin amacı sırf gelişim çizgilerini saptamak değil, ayrıca gözlemlenen değişim ve durgunluk kalıplarına yol açan sosyal mekanizmaları açığa çıkarmaktır. Ortaya konan etkiler hem amaçlanmış hem de amaçlanmamış sonuçları kapsıyor. Tarihin fırsatları kısıtladığını, kurumların kendilerini dönüştürebildiklerini ve etkinliklerinin gelişen koşullarla birlikte değişebildiğini tekrar tekrar göreceğiz. Yerel ve küresel optimumlar arasındaki ayrımlar da sıklıkla gündeme gelecek.

Yukarıda İslam'ın ortaya çıkışıyla ticaretin canlandığını görmüştük. Ayrıntılar analizimize uygun bir giriş noktası sağlıyor. 7. yüzyılda ticaretin vardığı uç konum neydi ve İslam bu ticarette ne gibi roller oynadı?

28 Hanna, *Making Big Money*, s. 59. Yerel optimuma benzer bir odaklanma için bkz. Gerber, *Islamic Law and Culture*, özellikle böl. 3-5.

II
ÖRGÜTSEL DURGUNLUK

3
İslam Yönetimi Altında Ticari Yaşam

İslam peygamberi Muhammed'in gençlik yılları hakkında bilinenlerin sınırlı olmasına karşın, tarihçiler genellikle Mekke'de güçlü bir sülalenin ticari komisyoncusu olarak çalıştığı kanısındadır. Hizmet verdiği insanlar arasında, daha sonra evleneceği Hatice adlı zengin bir dul vardı.[1] Ticaretle uğraşması kimi kaynaklarda İslam'ın serbest girişimle ve soya göre tanımlanmış topluluklar arasında ticaretle bağdaştığının kanıtı gibi sunulur.[2] Bu savın temelinde yatan mantık, İsa'nın bir marangoz olması nedeniyle Hıristiyanların mobilya yapımında özel bir maharet taşıması gerektiği savı kadar sorunludur. Bununla birlikte, İslam'ın kurucusunun başarılı bir tüccar olması anlamlıdır. Piyasalara ve ticari risklere aşina oluşu, onu ticari kurumları güçlendirmeye yatkın kıldı. Onun yönetimindeki bir devletin tüccarlara nüfuz tanıması ve kâr etmeyi sömürüyle bir tutan Antikçağ zihniyetini reddetmesi beklenebilirdi.[3]

Nitekim, *Kur'an* özel mülkiyeti uygun bulur, ticareti özendirir ve kişisel zenginleşmeyi destekler. Kimi ayetleri kârı Allah'ın insanlığa nimeti olarak nitelendirir.[4] Kimileri de müminlerin dindarlığı kâr peşinde koşmayla birleştirmesine cevaz verir. Hac sırasında ticareti meşrulaştıran ayetler vardır.[5] Bu ayetler

1 Rodinson, *Muhammad*, s. 49-50.
2 Engineer, *Development of Islam*, s. 33-35; Akbar, "Ideology, Environment", s. 139.
3 Finley, *Ancient Economy*, böl. 2; D'Arms, *Commerce and Social Standing*, böl. 1-2, 7.
4 *Kur'an* 2:198, 28:77, 62:10.
5 *Kur'an* 2:197-98.

İslam öncesi Arabistan'ının önemli bir uygulamasına onay vererek, sürdürülmesini teşvik eder nitelikteydi. Geçmişte putperest kabileler her ay yılında bir seferliğine Mekke'deki Kâbe'yi ziyaret ederdi. Orada, ibadet etmek ve barış içinde ticaret yapmak üzere, yaygın kabile kavgaları geçici olarak askıya alınırdı. Muhammed, putlardan temizlediği Kâbe'yi İslam'ın en kutsal mabedi ve ana ticari forumunun odak noktası olarak yeniden tanımladı.

Bu düzenleme ilk Müslüman yöneticilerin Ortadoğu içinde ve bölgeler arasında ticareti geliştirmek için attıkları adımların yalnızca biriydi. İslam haccının ekonomik önemini gözden geçirdikten sonra, ilk yüzyıllarında İslam'ın özgün ticari ortaklık kurallarıyla küresel ticareti nasıl canlandırdığını göreceğiz. İslam'ın ilk dönemindeki kurumsal yaratıcılık, ticari örgütlenmede daha sonraki durgunluk göz önünde tutulunca, özellikle anlamlıdır.

Hac Sırasında Ticaret

İslam dini, Mekke'ye uzaklığına bakmaksızın, koşullarının elvermesi halinde her Müslüman'ın en az bir kez hacca katılmasını öngörür. Anlatılarda bu ziyaret genellikle muhteşem bir dinsel tören olarak nitelendirilir.[6] Ancak yakın zamana kadar hac aynı zamanda önemli bir ekonomik işlev gördü. Belirlenmiş üç gün içinde yerine getirilen bu vecibe, ticarete bir vesile sağlardı. Birçok hacı ziyaretinin masraflarını sırf ticaretle karşılardı. Tekrar tekrar hacca giderek servet sahibi olan tüccarlar vardı.[7]

Mekke'yi ziyaret, Yahudi ve Hıristiyan haclarının İslami dengidir. Ancak ne Musevilik ne de Hıristiyanlık haccı ekonomik bir olay saymaz; hele bir ticaret panayırının zemini olarak

6 Örneğin bkz. Kamal, *Sacred Journey*; Sardar ve Badawi, ed., *Hajj Studies*. Kısmi bir istisna için bkz. Uzun, *Hajj Today*, böl. 6; burada olayın Suudi Arabistan ekonomisine katkıları göz önünde tutulur.

7 Peters, *Hajj*, özellikle s. 180-83, 291-93; Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, özellikle böl. 1.

asla görmez.[8] Buna karşılık *Kur'an* İslam haccının ekonomik yanını dinsel yanından ayrılamayacak bir olgu gibi ele alır. Hac farizasını anlatan bir pasajın hemen ardından, ticaretin meşruiyetini tekrarlar: "[Hac mevsiminde ticaret yaparak] Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur."[9] Uygulamada hac ticaretle iç içe geçti. Bir hacı, yolculuğuna başlarken şu ibareyle uğurlanırdı: "Allah haccını kabul etsin, günahlarını bağışlasın ve malların için iyi bir pazar bulmanı sağlasın."[10]

Modern dönem öncesinde hac, alıcıları ve satıcıları bir araya getirerek, arz ve talebi dengeleyen fiyatlar ortaya çıkmasını sağladı. Pazar hacmini genişleterek, uzak bölgeler arasındaki rekabeti geliştirdi. Ayrıca kâr amaçlı ticareti meşrulaştırmaya katkıda bulunarak, piyasaya karşı çıkan ya da gelirin yeniden dağıtımını savunan kesimlerin önündeki çıtayı yükseltti. Bütün bu yollardan uzak mesafeli ticareti ve servet birikimini körükledi. Hava ulaşımından önce Mekke'yi ziyaret zahmetli ve pahalı bir işti. Hacı adaylarının servet biriktirme gereği herhalde çalışmayı teşvik etmiş olmalıdır. Maddi yükün tüccarlar için en hafif düzeyde olması konumuzla ilintilidir. Mesleklerini oturdukları yerde icra edebilen zanaatkârlarla çiftçilerin aksine, tüccarlar hac vecibesini gezmeyi gerektiren kazançlı bir uğraşın yan ürünü olarak yerine getirebilmekteydi.

İslam'dan önce Mekke şehri Bizans ile Hindistan arasındaki ticarette bir bağlantı noktası işlevini görmüştü.[11] Muhammed, Mekke'nin refahı için ticaretin önemini anladı. İlk Müslümanlarla birlikte Medine'ye hicretinden sonra, Mekke'nin direncini gıda maddeleri için bile bağımlı olduğu kervan ticaretini aksatarak kırdı.[12] Şehrin ileri gelenleri İslam saflarına katılınca da

8 Yahudiler dinsel bağlılığı ifade etmek ve cemaat bilincini güçlendirmek için kutsal günlerinde Kudüs'e giderlerdi (Safrai, "Pilgrimage", s. 510-13). Hıristiyanlar ise, kutsal saydıkları yerlere genellikle günahlarının kefaretini ödemek, bir hastalığa şifa bulmak ya da kutsal emanetler edinmek için hac ziyaretinde bulunurlardı (Sumption, *Pilgrimage*; Oursel, *Pèlerins du Moyen Age*; Coleman ve Eisner, *Pilgrimage*, böl. 4-5).

9 *Kur'an* 2:198.

10 Goitein, *Studies in Islamic History*, s. 8.

11 Crone, *Meccan Trade*, özellikle böl. 1 ve 6; Simon, *Meccan Trade*, özellikle böl. 1; Ibrahim, *Merchant Capital and Islam*, böl. 2.

12 Donner, "Mecca's Food Supplies".

ticari önemine tekrar kavuşmasına izin verdi. Mekke'ye giden güzergâhlar boyunca yaşayan Bedeviler, kervanlardan geçiş izni karşılığında bedel almaya alışkındı.[13] Onların geçiş parası verme âdeti, çoğunun Müslüman olmasından sonra da sürdü. 20. yüzyıla kadar hac yolları üzerindeki kabileler, saldırıdan kaçınma karşılığında düzenli ödemeler aldılar.[14]

İslam'ın ilk döneminden hacca ilişkin nicel veriler olmasa da sonraki dönemler için tahminler mevcuttur. 13. yüzyılda yaşamış bir Arap gözlemciye göre, her yıl 40 bin Mısırlı hacca gitmekteydi; Iraklı ve Suriyeli hacıların sayısı da bir o kadardı. 16. yüzyılda Portekizli bir tanığın tahmini, bir bölümü kurbanlık, diğerleri ticaret için olmak üzere 300 bin hayvanla birlikte 200 bin kişinin Mekke'de toplandığı yönündeydi.[15] Bu hacıların sadece dörtte biri bile ticaretle uğraşmış olsa, hac muazzam bir ekonomik girişim niteliğini taşımış olmalıdır. Hac 19. yüzyıla kadar İslam dünyasının başta gelen ticari kurumu olarak kaldı. Günümüzde ise hac yalnızca Batı Arabistan için ekonomik önem taşıyor; Amerika'da perakendeciler nasıl Noel sezonunu iple çekerse, Mekke yöresindeki dükkân sahipleri de hac dönemini satışları doruğa çıkacağı için sabırsızlıkla beklerler.

İslam haccı ticaret fırsatlarını teşvik etme yoluyla doğrudan, hacılar arasında haber alışverişi, göreneklerin ve düşünce akımlarının yayılması yoluyla da dolaylı olarak zenginlik yarattı. Öte yandan, haccın yoğun ticarete dönük bir araç olarak sağladığı başarının İslam dünyasının her yanından tüccarları birbirine bağlayacak seküler panayırların gelişmesini kösteklediği düşünülebilir. Nitekim Ortadoğu, Ortaçağ Kuzey Avrupa'sının Champagne panayırları kadar önemli din dışı panayırlar geliş-

13 Simon, *Meccan Trade*, böl. 2-3.

14 Koşulların değişmesiyle birlikte, miktarlar yeniden müzakere edilebilirdi. Bkz. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, böl. 2-3, 7; ve Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, böl. 3. Hac mevsiminde kurulan muazzam çarşının güvenliğini sağlamak için, geleneksel olarak Mekke'nin alt sınıflarına ek destek sağlanırdı (Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, böl. 9). Bu çabalar sonuç verdiği ölçüde, yerleşik politik rejimler Müslümanlar gözünde meşruiyet kazanırdı (Farooqi, "Moguls, Ottomans, and Pilgrims"; Brummett, *Ottoman Seapower*, özellikle böl. 3-4).

15 Bkz. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 46-47; bu kaynak Osmanlı dönemine ilişkin ek tahminler içeriyor.

tiremedi.[16] Mevsimlik buluşmalar olarak başlayan Champagne panayırları, zamanla kalıcı ve Avrupa çapında piyasalara dönüşerek modern kapitalizm için kritik önemdeki çeşitli kurumların evrimini kamçıladı.[17] Kutsal bir gelenek sayılan Müslüman haccının ise, seküler panayırlar gibi serbestçe evrim göstermesi mümkün değildi. Yerini, süresini, sıklığını ya da güneş yılına göre zamanını değiştirme yönünde bir girişim küfre düşme ithamlarını kışkırtabilirdi. Bu bakımdan İslam haccının amaçlanmamış bir sonucu, ekonomik modernleşmeye dönük önemli bir teşvikin önünü kesmesi olabilir.

Aile Dışı İşbirliği Girişimleri

Hac vecibesini yerine getiren çoğu tüccar kendi masraflarını karşılardı. Böylece haccın getirdiği bütün riskleri üstlenir, ama aynı zamanda yaptığı ticaretin kârı da tümüyle kendine kalırdı. Kimi tüccar hacılar ise hem kazançlarını hem de zararlarını paylaşan aile fertlerinin kaynaklarına dayanırdı. Başka zamanlarda olduğu gibi, hac mevsimi sırasında da önceden var olan güven bağları ortak mülkiyet, denetim ve kâr paylaşımı sorunlarını hafifleterek, aile üyeleri arasında işbirliği girişimlerini kolaylaştırırdı. Akrabalık ilişkileri, sigorta ve kredi açısından da piyasaların yerini tutardı.

Üçüncü tarafların yasalar aracılığıyla düzenleyici rol oynamasını bertaraf ettiği için, aile üyeleri arasında ortaklıklar başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da yaygındı. Hâlâ da öyledir. Ancak akrabalığa dayalı bir işbirliği girişiminin bariz sınırlama-

16 Selçuklular 13. yüzyılda her yıl çeşitli kervan yollarının kesişme noktasında Yabanlu Pazarı olarak bilinen bir uluslararası panayır düzenlerdi (Sümer, *Yabanlu Pazarı*). Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. ve 17. yüzyıllar ticaret yolları boyunca küçük panayırların kuruluşuna sahne oldu (Faroqhi, "Crisis and Change", özellikle s. 489-93). Bölgenin en büyük panayırları ise, 18. ve 19. yüzyıllarda devlet desteğiyle kuruldu (Şen, *Osmanlı Panayırları*). Ortadoğu'nun ekonomik rotası bakımından hiçbiri önemli kurumsal yenilikler getirmedi.

17 Pirenne, *Economic and Social History*, özellikle s. 96-102; Verlinden, "Markets and Fairs". Champagne panayırlarının kurumları için ayrıca bkz. Greif, *Institutions*, s. 328-38; Benson, "Spontaneous Evolution"; ve Hunt ve Murray, *History of Business*, böl. 4.

ları vardır. Sermaye oluşturma gücü tek bir ailenin zenginliğiyle kısıtlı olduğu gibi risk dağıtma kapasitesi de sınırlıdır. Aile bağları kıdemin ve duyguların kararlara yön vermesine olanak tanıyarak, bilgi ve ehliyeti gölgede bırakabilir.[18] Dolayısıyla akrabalık ilişkilerine dayanmayan işbirliği girişimlerini destekleyici kurumlar, bir topluma önemli yararlar sağlayabilir.

Dünya dinlerinin büyük başarılarından biri, akraba olmayanlar arasında güveni geliştirmek ve aralarında işbirliğini kolaylaştırmak olmuştur. Musevilik ve Hıristiyanlık gibi, İslamiyet de bu amaçlara hizmet etti. Din kardeşliğini teşvik ederek, bir ticari yayılmaya zemin hazırladı. Dinsel bağların güçlendirilmesi doğal olarak yabancılarla ticareti sınırlama riskini getirdi. Müslümanlar arası güvenin artması, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki güveni azaltabilirdi. Ne var ki, İslam değişik dinlere mensup kişiler arasında ticareti de geliştirmeye çalıştı. Akraba olmayanların yanı sıra farklı dinlerin üyelerini de kapsayan ortaklıkları düzenleyici yasalar koydu.

Kimi yorumcular bu yasaların *Kur'an*'daki emirlerden kaynaklandığını yazarlar. Sıklıkla değinilen bir ayette şu emir yer alır: "Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın." Bir başka ayet de şöyle der: "Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin."[19] Ama ima edilen kurumsal birlikler belirsizdir. Bu gibi genel talimatlar ticari örgütlenme ya da cemaatler arası işbirliği konusunda özgül hiçbir şey sunmaz. Her halükârda, ortaklık kurumunun kendisi İslam'ın getirdiği bir yenilik değildi. İslam'dan önce de, akraba olmayanlar arasında ortaklıklar Akdeniz bölgesinde yaygındı. Dolayısıyla, ortaklıklara ilişkin İslam hukukunu geliştiren Müslüman fıkıh âlimleri işe sıfırdan başlamadılar. Arabistan, Mezopotamya, İran ve Yunanistan'ın

18 Chandler, *Scale and Scope*, s. 389-92, maaşlı yöneticilerce yürütülen Amerikan firmalarına oranla daha yavaş büyüyen 19. yüzyıl sonlarındaki İngiliz aile firmalarıyla ilişkili olarak bu tür savları ortaya atar. Ayrıca bkz. Cooter ve Schäfer, *Solomon's Knot*; burada akraba olmayan kişiler arasında işbirliğine elverişli kurumların gelişmesi, ekonomik modernleşme açısından kilit bir unsur olarak ele alınır. Church "Family Firm" makalesinde, aile işletmelerinin yapısal sınırlamalarını aşmak için başvurdukları araçları saptar.

19 *Kur'an* 62:10 ve 4:29.

yerleşik göreneklerinden, ayrıca Yahudi ve Hıristiyan geleneklerinden yararlandıkları kesindir.

İlk Müslüman fıkıh âlimleri daha önce mevcut çeşitli ticari kuralları *Kur'an*'daki ahlaki ilkelere dayandırarak, onlara bir İslami kimlik kazandırdılar. Tüccarların ihtiyaçları değiştikçe birbirini izleyen düzeltmelere de giriştiler. Bu âlimlerin ticari etkinliği gözetmesi şaşırtıcı değildir; çünkü bir incelemeye göre, İslam'ın erken yıllarında fıkıhçıların ve diğer din âlimlerinin yüzde 75'i geçimini esas olarak ticaretten sağlamaktaydı.[20] Bu ticari nüfuz kullanımının, Kuzey Avrupalı tüccarların kendi saflarından seçilmiş yargıçlardan oluşan ticaret mahkemelerince uygulanmak üzere ortak bir ticari hukuk (*lex mercatoria*) geliştirmesinden iki yüzyıl önce işlerlik kazanması dikkat çekicidir.[21] Müslüman ulema ile ticaret erbabı arasındaki örtüşme tescilli bir âlim olmak için gerekli öğrenim sürecine de yansımış durumdaydı. Bu öğrenim ehil bir tüccar olmak için gerekli düzeyde matematiği de kapsıyordu.[22]

Tüccarlara aynı ölçüde destek vermemekle birlikte, İslam'ın başlıca mezheplerinin hepsi akraba olmayan kişiler arasında karşılıklı güveni güçlendirici kuralları benimsedi. En geniş tabanlı mezhep olan Hanefilik ticari gereklere ayak uydurmada başı çekti. Hanefilik dahil dört büyük Sünni mezhebin üçü, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ortaklıklara cevaz verdi. Bu üç mezhepten birinin dinler arası bir ortaklıkta her aktif ortağın Müslüman olmasını zorunlu kılması, görünüşte Müslüman sermayenin domuz ticareti gibi İslam'a aykırı uğraşlara kaydırılmasını önlemeye yönelikti.[23] Ama o da farklı dinle-

20 Cohen, "Economic Background", tablo C-1. Tahminler 9. ve 10. yüzyıllarda İslam'ın Arap beşiğiyle ilgilidir. Yüzde 75'lik kesime giren âlimlerden çoğunun sabit zanaatkâr ya da üretici olmasına karşın, önemli bir kesim yatırımcı olarak ticarete katılırdı. Yüzde 7'yi bulan bir kesim, geçimini tümüyle ticaretten ya da tefecilikten sağlardı. İslam'ın ilk yarım yüzyılında tüccarların politik gücü için ayrıca bkz. Ibrahim, *Merchant Capital and Islam*.

21 Berman, *Law and Revolution*, böl. 11. Daha 1154'te Kuzey İtalya'da tüccar-yargıçlardan oluşan ticaret mahkemeleri (*consules mercatorum*) vardı. Bkz. Mitchell, *Law Merchant*, böl. 3, Milgrom, North ve Weingast, "Revival of Trade". Genel olarak Ortaçağ Avrupa ticaretinin gelişmesi için bkz. Lopez, *Commercial Revolution*.

22 Labib, "Capitalism in Medieval Islam", s. 91-92.

23 Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 140-47.

re mensup kişiler arasındaki işbirliği girişimlerinin yararlılığını kabul etmekteydi.

İslami ortaklık hukukunun gelişmesi Ortadoğu ticaretini gayrişahsi yapıya kavuşturmadı. Tüccarlar ve yatırımcılar genellikle ortaklarını birbirleriyle sürekli iş yapan kişilerden oluşmuş şebekelerden seçtiler. Abraham Udovitch'in vurguladığı üzere, ticaret çok yönlü şahsi ilişkilere dayanmaya devam etti.[24] Bununla birlikte ortaklık hukukunun gelişmesi, akrabalığa dayalı ticaretten gayrişahsi ticarete, yani şimdi banka ile mudi arasında, korporasyonlar arasında ve posta siparişi sonucunda tüketiciler ile satıcılar arasında gerçekleşen ticaret türüne giden uzun yolda devasa bir adımdı. İslami ortaklık hukuku bireyi akrabalığa dayalı şebekelerden kurtarmaya katkıda bulunmakla, kabile toplumlarına özgü "sınırlı grup ahlakı"nın yerine geniş bir sosyal ilişkiler yelpazesine uygulanabilir soyut kurallardan oluşan "genelleşmiş bir ahlak"ı geçirmek için gerekli zemini hazırladı.[25]

11. ve 18. yüzyıllar arasındaki Ortadoğu ortaklıklarına ilişkin araştırmalar, çoğu ortaklığın aynı etnik-dinsel topluluğun mensupları arasında kurulduğunu gösteriyor – Türklerle Türkler, Araplarla Araplar, Yahudilerle Yahudiler, Rumlarla Rumlar vb. Ama kimi yerlerde ve dönemlerde, dinler arası ortaklıklar olağandışı değildi. 17. yüzyıl İstanbul'unda bütün ortaklıkların yüzde 14,9'u en az bir Müslüman'ı ve bir ya da daha fazla gayrimüslimi kapsamaktaydı. Kadıların bile gayrimüslimlerle ortaklığa giriştikleri oluyordu.[26]

24 Udovitch, "Social Context of Exchange".

25 İki terimin alındığı kaynak: Hirschman, "Rival Views".

26 11. yüzyıl dolaylarında Kahire'ye ilişkin veriler için bkz. Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, özellikle böl. 10. 16. ve 17. yüzyıl İstanbul'una ilişkin rakamlar için bkz. Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, özellikle böl. 4. İstanbul'a ilişkin yüzdelik oran 1602-97 döneminde kurulmuş 417 ortaklığı kapsayan ve bölüm 4'te bahsedilen geniş bir veritabanından alınan örneklemimize dayanmaktadır. Bu tür bulgulara karşın, Panzac, "Maritime Trade", s. 200-201, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz ticaretinde karma ortaklıkların nadir olduğunu saptar; ve Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder*, s. 91-92, aynı dönemin Basra'sında aynı kalıpların geçerli olduğunu bildirir.

İslami Ortaklıklar

Aile ötesi ortaklıklar modernlik öncesi ticari yaşamda kritik bir rol oynadı; çünkü aileler risk dağıtma çabası içindeydi ve birçok tüccar kendi başına girişimde bulunmaya yetecek sermayeden yoksundu. Kıt sermayeli tüccarlar, bedensel uğraşı başkalarına bırakmayı yeğleyen yatırımcılardan finansman sağlama peşindeydi. Modernlik öncesi Ortadoğu'da ortaklıklara ilişkin İslam hukuku, aktif tüccarlar ile pasif yatırımcılar arasındaki ilişkileri düzenlemekteydi. Seçeneklerden biri, tüm girişim sermayesinin yönetimde yer almayacak bir ya da daha fazla yerleşik yatırımcı tarafından sağlanmasıydı. Bu ortaklık biçimi "mudarebe" olarak anılırdı. Bir diğer seçenek ise, tüccarların da finansmana katkıda bulunmasıydı. Bu biçimde oluşan ortaklığa "müşareke" ya da "inan" adı verilirdi.

"İslami ticari ortaklık" ya da kısaca "İslami ortaklık" terimi, az önce tanımlanan biçimleri de kapsamak üzere, İslam hukuku çerçevesinde kurulmuş bu türden bütün sözleşmeler için bir şemsiye terim işlevini görür. Sözleşme detayları ne olursa olsun, ortaklar sağlanacak kârı önceden müzakere edilmiş bir formüle göre bölüşürlerdi. Pasif bir yatırımcının zararlardaki sorumluluğu kendi yatırımıyla sınırlıydı. Üçüncü taraflara verilen zararların sorumluluğu, tümüyle zarara yol açmış tüccara düşerdi. Dolayısıyla bir yatırımcı finanse ettiği tüccarların ihmallerinden sorumlu tutulamazdı. Bir tüccar sınırsız sorumluluk taşımanın yanı sıra, yatırım riski de üstlenirdi. Çünkü emeğinin boşa çıkması mümkündü.[27] Ancak pasif bir ortağa ait yatırımın batmasından sorumlu değildi.[28]

Bir İslami ortaklığın tarafları kâr paylarını serbestçe belirleyebilirdi. Bir tüccarın, güvenilirlik, coğrafi bilgi ve ticari ehliyet gibi niteliklerini gerekçe göstererek prim talep ettiği olurdu. Genelde yatırımcılar aktif ortaklarına ortaya çıkan fırsatlara göre hareket etmede geniş özgürlükler tanırdı. Ancak riskini azaltmak isteyen bir yatırımcı, birlikte çalıştığı bir tüccarın yetkisini

27 Tüccar sermayeye katkıda bulunduğunda, sermaye kaybı riskine de katılırdı.

28 Udovitch, *Partnership and Profit*, böl. 4-6; Nyazee, *Islamic Business Organization*, böl. 1 ve 3.

kısıtlamada özgürdü. Tüccarın görevini, coğrafi alanını, iş süresini, masraflarını ve irtibatlarını sınırlayabilirdi. Ayrıca kâr paylarını tüccarın ticari tercihlerine bağlı kılabilirdi.[29] Bu tür kısıtlamalar işlem maliyetlerini azaltmaya, yani ticaretin müzakeresi, takibi ve icrası için yapılan harcamaları asgariye indirmeye yönelikti. Yatırımcıların istismar edildikleri ya da kandırıldıkları hissine kapılma olasılığı böylece azaltılmış oluyordu. Hukuk risaleleri ortaklara yapacakları anlaşmaları sarih kılmalarını önerir, sürprizleri ve yanlış anlamaları sınırlayan anlaşma formülleri kullanmaya özendirirdi.[30]

Ortaçağ İtalya'sının kıyı kentlerinde kullanılan ortaklık biçimleri de riskleri ve beklenen getirileri etkin biçimde dağıtmayı amaçladı.[31] Onlarda da iki ortak sınıfı bulunurdu: Girişimi yürüten ve sınırsız sorumluluk taşıyan aktif ortaklar ile sermayeye katkıda bulunan ve yönetime katılmaksızın ya da yatırımının ötesinde bir risk taşımaksızın kârı paylaşan pasif ortaklar. En revaçtaki ortaklık türleri olan kommenda ve *societas maris*, sırasıyla mudarebe ve inan'a benzerdi. İslami ortaklıklar gibi, Latin dünyasının ortaklıkları da kendi başına çalışamayan ticaret erbabını kollamaya dönüktü.[32]

Gerek kommenda, gerekse mudarebe Talmud'da yer alan en sıkı sözleşme biçimine, yani Yahudi iska'sına oranla daha fazla esneklik sunmaktaydı. İska yatırımcı ve tüccar arasında kâr ya da sorumluluk payları açısından eşitliği öngören bir sözleşmeydi. İbni Meymun'un (1135-1204) Yahudi hukukunu derleyen *Mişna Torah* adlı yapıtı bu şartı gevşetmekle birlikte, gerek tüccarın yatırımcı payı için sorumluluk kabul etmesini gerekse kâr payının sorumluluk payını aşmasında ısrar etti.[33]

29 Örneğin, tüccar buğday taşıdığında, yatırımcının payı yüzde 40 olarak belirlenirken kumaş taşıdığında, bu pay yüzde 60'a çıkabilirdi. Bkz. Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 74-75, 209-10, 257-58; Pryor, "Origins of *Commenda*", s. 30-31; ve Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 129-32, 156-67. Masraflara getirilen kısıtlamalara ilişkin bir örnek için bkz. Galata mahkeme sicili 27, dava 45b/4 (1605).

30 Wakin, *Function of Documents*, özellikle s. 1-10, 37-70; Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 86-96, 131-36, 196-203.

31 Lopez ve Raymond, *Medieval Trade*, s. 174-84; Hunt ve Murray, *History of Business*, s. 60-63.

32 Weber, *Commercial Partnerships*, böl. 2.

33 Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 199-201.

Hakkaniyeti benimsetmeye yönelik bu gibi kısıtlamaların ticari ortakların risk tercihleriyle çatışması olağandı. Sonuçta, Ortaçağ'ın İslami ortaklık hukuku tüccar ve yatırımcı tercihlerinin, İslam'ın diğer dinlerle paylaştığı hakkaniyet kaygılarına ağır basmasına izin verdi. Bu hukuk, ortaya çıktığı dönemde Akdeniz ticaretinde bir handikap oluşturmadığı gibi, bilinen alternatiflere karşı belirgin avantajlar sundu. Öyleyse İslam'ın ilk birkaç yüzyılında İslami ortaklık kuran kişilerin, küresel düzeyde optimum bir örgüt kullanmakta oldukları söylenebilir.

Küresel Ticarete Katkılar

Yukarıda anlatılanlar göz önünde tutulunca, İslami ortaklık hukukunun Ortaçağ'ın uzak mesafeli ticaretinde önem kazanması şaşırtıcı değildir. İslam'ın doğuşundan sanayi çağına kadar, bu hukuk tropikal Afrika'nın kimi kesimlerinde ve Avrasya'nın geri kalan bölümünde ticareti destekledi. Gerek klasik İslam hukukunun biçimlendiği yüzyıllarda, gerekse Ortadoğu'nun yüksek kurumsal yaratıcılık dönemini geride bırakmasından sonra Araplar, İranlılar, Türkler ve diğer Müslümanlar İspanya'dan Çin'e ve Karadeniz'den Zanzibar'a uzanan ticaret şebekelerine yoğun biçimde katıldılar. Bu süreçte Ortadoğu'dan daha yoksul bölgelerde uzak mesafeli ticaretin kurumsal temellerinin atılmasına yardımcı oldular. Daha önce yazılı yasaların bulunmadığı bölgelere İslam'ın ticari mevzuatını taşıyarak, yerli halkın muhasebeyi basitleştiren aritmetikle ve hem ödemeleri hem de servet birikimini kolaylaştıran sikkelerle tanışmalarını sağladılar. Dahası, Arapçayı bir ticari *lingua franca* olarak yaymak yoluyla daha önce dil farklılıklarıyla ayrılan bölgeler arasında iletişimi, dolayısıyla da ticaret ve işbirliğini kolaylaştırdılar.[34] Kısacası, İslami kurumlar üç kıtada geniş toprakları ekonomik açıdan bütünleştirdiler. Günümü-

34 Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, özellikle böl. 5-10; Lewis, "Agents of Islamization"; Chaudhuri, *Trade and Civilisation*, böl. 2; Hourani, *Arab Seafaring*, böl. 2; Constable, *Trade in Muslim Spain*; Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1; Ensminger, "Transaction Costs and Islam", özellikle kes. 3.

zün ifadesiyle, zenginlik yaratıcı küreselleşmeyi teşvik ettiler (şekil 3.1).

Başka yerlerin yanı sıra tropikal Afrika'nın kimi kesimlerinde, İslamiyet önce tüccarlar arasında yayıldı. Şimdi kalabalık Müslüman toplulukları barındıran Çin ve Endonezya'ya esas olarak İslam hukuku çerçevesinde iş yapan tüccarlar aracılığıyla taşındı; bu ülkeler bir Arap ordusunca fethedilmedi.[35] Kâtipler, hekimler, hocalar ve vaizler de İslam'ın yayılmasına katkıda bulundu. Ne var ki, bu gibi okuryazar meslek sahiplerini dinsel dönüşüm alanlarına öncelikle yönelten uğraş ticaretti.[36] Müslüman tüccarların sızdığı yerlere, onların peşinden uyuşmazlıkları karara bağlamak üzere kadılar, sözleşmeleri kayda geçirmek üzere kâtipler, eğitim vermek üzere hocalar ve ibadete öncülük etmek üzere imamlar girdi. Bazen bir kişinin çeşitli işlevleri yerine getirdiği olurdu. Okuryazar bir tüccar ayrıca kadılık da yapabilir ve meslektaşlarının sözleşmeler hazırlamasına yardım edebilirdi. Mesleki uzmanlaşma kalıpları ne olursa olsun, Ortadoğulu ya da özgül olarak Müslüman ticaret kolonilerinin bulunduğu kentler İslam eğitim merkezlerine dönüştü.[37] Böylece Ortadoğu'nun ticari yayılması, biri ticaret çevresinde oluşan çok sayıda mecrayla din değiştirmelere zemin hazırladı. Yabancılarla evlilikler de İslamlaştırmanın başlıca araçlarından biri oldu.[38]

Müslüman tüccarları çeken ülkelerde, İslam'a dönen yerliler ortak din, dil ve hukuk sistemine dayanan yerleşik ticari şebekelere girme olanağını buldu. Din değiştirenlerin İslam'a sıkı sıkıya uymasına gerek yoktu; birçoğu yerli dinsel âdetlerini korudu. Yine de birçoğu Cuma namazlarına katılarak, Müslümanlarla dostluklar kurarak ve hacca giderek bir Müslüman kimliği edinmeye çalıştı. Bu gibi davranışlarla kendilerini din değiştirmemiş olanlardan ayırdılar ve yerel Müslümanlardan kabul gördüler.[39]

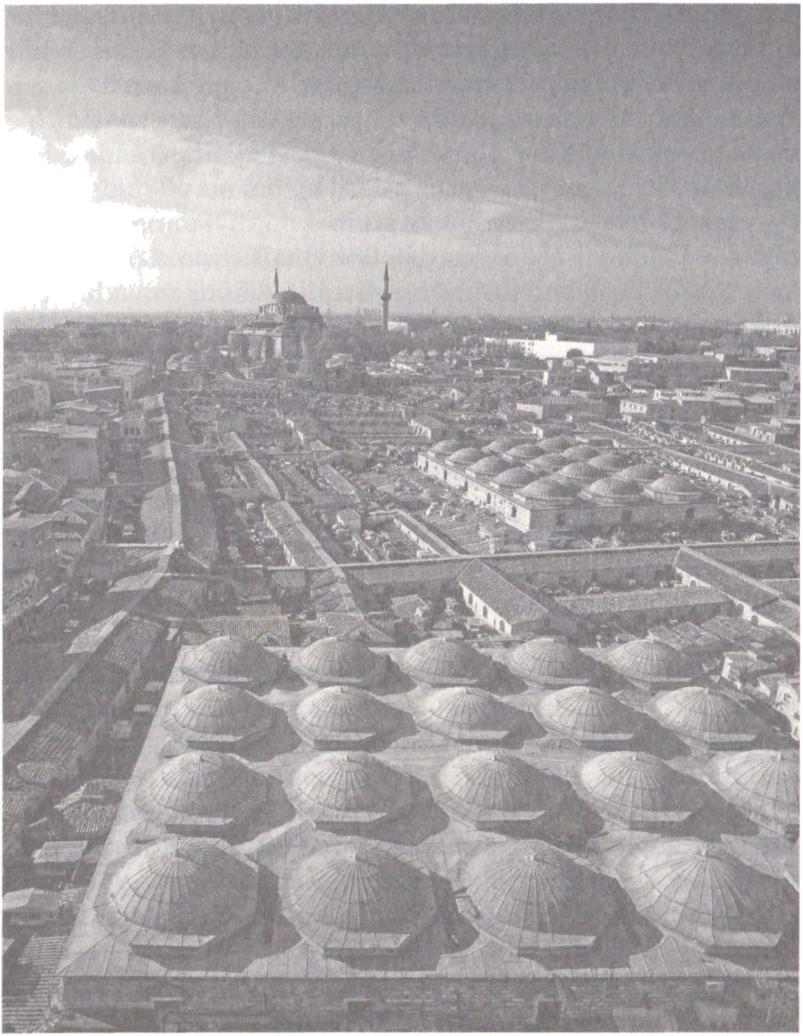
35 Curtin, *Cross-Cultural Trade*, s. 49, 107.

36 Hiskett, *Islam in West Africa*, s. 302-5.

37 Levtzion, *Islam in West Africa*, s. 27; Lewis, "Agents of Islamization", s. 20.

38 Bkz. Eaton, *Rise of Islam*; Bulliet, *Conversion to Islam*, böl. 4, 11; Dale, "Trade, Conversion"; ve Arnold, *Preaching of Islam*, özellikle böl. 4, 9-11. Tüccarlar nadiren Müslümanları köleleştirdiğinden, Müslümanların köle talebi Afrika'da din değiştirmeleri teşvik etti (Horton ve Middleton, *Swahili*, s. 51).

39 Levtzion ve Pouwels, "Patterns of Islamization", özellikle s. 3, 8; Bulliet, *Conversion to Islam*, böl. 4.

Şekil 3.1 İstanbul'daki Kapalıçarşı'nın kubbeleri ve çatısı. Bu çarşı dünyadaki en büyük örneklerden biri olarak 1461'de açıldı. Yüzyıllar boyunca, eski dünyanın dört bir yanından gelen ürünlerin satışa sunulduğu bir pazar olarak gezginleri hayran bıraktı. *(Foto: İzzet Keribar)*

Yeni Müslümanların İslam'a bağlılık gösterileri, "dinsel bir kulübe üyelik bedeli" işlevini gördü.[40] Müslüman kimliği edinmenin bedelini ödemek onları diğer üyelerin gözünde daha güvenilir kıldı. Bunun nedeni kazançlı bir ticari şebekeye girme olanağını elde ettikten sonra, kazançlarını yitirme endişesiyle başka üyeleri üzmekten kaçınmalarıydı. Sonuçta "kulüp" içindeki şebeke üyelerinin karşılıklı güveni, bütün taraflar için kârlı ticarete dönük fırsatları artırdı.[41] Söz konusu yararlar sağlanırken, şebeke dışındaki ticaret fırsatlarının önü tıkanmadı. Ortadoğu Müslümanları nasıl aralarındaki Yahudiler ve Hıristiyanlarla ortaklıklar kurup ticaret yaptılarsa, Afrika, Hindistan ve Çin'de İslam'a dönen tüccarlar da din değiştirmemiş yerlilerle ilişkilerini sürdürdüler.

Modernlik öncesinde Asya ve Afrika'daki ana ticaret merkezlerinin birçoğu, öne çıkmalarını İslamlaşmaya borçluydu. Bunlar arasında Mombasa, Kaliküt, Malaka ve Kanton (Araplar için Hanfu) sayılabilir. Birçok merkezde İslam baskın din haline geldi. Çoğu Müslüman olmakla birlikte aralarında Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mecusiler de bulunan Ortadoğu tüccarları genellikle yerel ahali tarafından iyi karşılandı ve hatta onlara kucak açıldı; kimi zaman bunun nedeni becerilerinden yararlanmaya istekli bir hükümdardan destek almalarıydı. Genelde kendi iç uyuşmazlıklarını karara bağlayacak, hatta başkalarıyla anlaşmazlıklarını çözecek bir kadı getirmelerine izin verildi. Ortadoğulular'ın Doğu Asya'ya akını büyük çapta din değiştirme dalgalarına yol açtı. Dönemin Arap kaynaklarına göre, haydutlar 878'de Kanton'u ele geçirip halkını kılıçtan geçirdiğinde, kurbanlar arasında çoğu Müslüman 120 bin Ortadoğulu vardı.[42]

Güney ve Doğu Asya'da Müslüman egemenliğinde ticaret merkezlerinin kurulması özellikle dikkate değerdir; çünkü Çinliler Ortadoğu'da koloniler kurma ya da ticari kurumlarını Doğu Asya'nın ötesine taşıma yoluna gitmediler. Ticari yayılmadaki bu asimetriyi muson rüzgârlarının döngüsel ritimleriy-

40 Last, "Economic Aspects of Conversion" (alıntı, s. 241). Ayrıca bkz. Levtzion ve Pouwels, "Patterns of Islamization".

41 Dinsel dayanışmayı açıklamaya yönelik kulüp modeli için bkz. Iannaccone, "Sacrifice and Stigma"; ve Berman, *Radical, Religious*, böl. 2-3.

42 Hourani, *Arab Seafaring*, s. 61-79; Chaudhuri, *Trade and Civilisation*, s. 18, 44, 50-51.

le mevsimlik hasat kalıplarına bağlayanlar vardır.[43] Ancak Çinliler Ortadoğu'da ticaret kolonileri oluşturarak, her türlü iklim dezavantajının üstesinden gelebilirlerdi. Çoğu kez iklim tezine eklemlenen başka bir görüş, Çin'in yaşam standardını sürdürmek ya da devletini finanse etmek için dış ticarete gerek duymadığıdır.[44] Bu savlar açıklanmaya muhtaç bir noktayı, yani çok az Çinli tüccarın Ortadoğu'daki ticari fırsatlardan yararlanmaya çalıştığını varsayar. Çin hükümdarları ve uyrukları Güneydoğu Asya'daki zenginliklerin peşine düştüklerine göre, bunu başka yerlerde de yapabilirlerdi. Hırslarının sınırlı olduğunu düşünmeyi gerektirecek bir ampirik temel yoktur. Nitekim Çinliler 1405'ten başlayarak Batı Hint Okyanusu'na her defasında birkaç yüz geminin katıldığı yedi sefer düzenlediler.[45] Bu atılımlar Çinlilerin hırstan yoksun olduğu savını çürütüyor.

Söz konusu asimetri için daha mantıklı bir açıklama, İslam'ın gerek Hindistan'a gerekse Endonezya takımadalarına, bu bölgelerle ticareti ele geçirmenin sağlayacağı avantajların Çinlilerce görülmesinden önce ulaşmış olmasıdır. İslam'ın önemli ölçüde yayıldığı yerlerde, ticari kurumlar Çin alternatiflerinin cazibesini söndürmeye yetecek kadar gelişkindi. Çinliler 1433'te batıya dönük seferlerini durdurdularsa, kilit nedenlerden biri İslami kurumların Asya ve Doğu Afrika kıyı şeritleri boyunca çoktan sağlam mevziler edinmesi ve Çin uygarlığının üstün kurumlar sunamamasıydı.

Marco Polo (1254-1324) Avrasya gezisine ilişkin ünlü anlatısında, Ortadoğu ve daha doğuda kalan bölgeler arasında gidip gelen birçok Müslüman tüccara değinir. Şimdiki Endonezya'yı ziyaretini anlatırken, şunları yazar: "Liman kasabalarında oturanların birçoğu sürekli onlara uğrayan Serazen tüccarlar ara-

43 Abu Lughod, *Before European Hegemony*, s. 241-42, 251-60; Chaudhuri, *Trade and Civilisation*, s. 21-29, 48-49.

44 Chaudhuri, *Trade and Civilisation*, s. 188. Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, özellikle s. 340-48, bu görüşün bir varyantını sunar; dayandığı ana etkenler arasında salgın hastalık, meşruiyet peşindeki hükümdarların yerel halkı kayırması ve Çin açısından dışsal sebeplerle dünya ticaret sisteminin parçalanması sayılabilir.

45 Levathes, *China Ruled the Seas*, böl. 5-10. Seferleri Zheng He (1371-1435) adlı bir Müslüman yönetmişti.

cılığıyla Muhammed'in dinine dönmüş durumda."[46] Polo'nun Avrupalı çağdaşları "Serazen" sıfatını Arap ya da Müslüman anlamında kullanırdı. Sözü edilen tüccarların çoğu, İslam'a dönmelerinden önce bile ataları Hint Okyanusu'nda ticaret yapan Hintli Müslümanlardı. Ama Araplar da takımadalara yerleşmişlerdi.

Marco Polo'dan yüzyıllar sonra, Müslüman tüccarlar Orta Asya'daki politik istikrarsızlıkların kervanları korumayı caydırıcı ölçüde pahalı kılmasına kadar, kazançlı Avrasya kervan ticaretinde önemli bir rol üstlenmeyi sürdürdü (şekil 3.2).[47] Polo'nun Venedik'e dönüşünden yalnızca birkaç onyıl sonra, Arap gezgin İbni Battuta (1304-69) Doğu İslam dünyasındaki yolculuğuna ilişkin bir anlatıyı kaleme aldı. Tıpkı Polo gibi, o da Müslüman tüccarlarla dolu varlıklı şehirlerden söz eder. Delhi'ye kısa bir süre kalma niyetiyle yaptığı ziyaret, Sultan Muhammed Tuğluk tarafından şehrin kadılarından biri olarak atanmasıyla sekiz yıllık bir ikamete dönüştü.[48] İbn Battuta diğer duraklarında davalara bakmadı. Ancak gerek Asya'da, gerekse Afrika'da Müslüman tüccar kolonilerine rastladığı yerlerde kadılarla karşılaştı. Bu karşılaşmalar, Ortadoğu dışına yayılan Müslüman tüccarların İslami kurumları gittikleri yerlere taşıdığını kanıtlıyor.[49]

Müslümanlar Ortadoğu'nun doğusunda ve güneyinde kalan bölgelerle deniz ticaretinde de faaldi; hatta kimi sektörlerde egemen konumdaydılar (şekil 3.3). Hemen hepsi Müslüman olan ve "Kârimîler" diye anılan tüccarlar 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Ortadoğu ile Hindistan arasındaki baharat ticaretine yoğun biçimde egemen oldular.[50] Batı Avrupa'dan Güney Asya'ya Ümit Burnu üzerinden deniz yolunu açan Vasco da Gama, 15. yüzyılın sonunda Doğu Afrika ve Hindistan kıyı yerlilerinin Arap tüccarlarla ticaret yaptığını saptadı. Fırsat buldukça Arapların mallarına el koydu ve dillere destan zalimliğiyle binlerce-

46 Polo, *Travels*, s. 274-75.
47 Rossabi, "Central Asian Caravan Trade".
48 İbn Battuta, *Travels*, c. 3, s. 747-48.
49 İbn Battuta, *Travels*, c. 2, s. 374-78, 382-87; c. 3, s. 700-703; c. 4, s. 829, 840, 876, 913.
50 Ashtor, *Levant Trade*, s. 270-76; Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 227-30.

Şekil 3.2 Ortaçağ'da Ortadoğu'nun ticari kervanları güvenlik için birlikte yolculuk eden çok sayıda tüccarı kapsardı.
(*Foto: Tim Pfeiffer*/www.volcanodiscovery.com)

sini öldürdü.[51] Bu olay o dönemde Müslüman tüccarların üçüncü pazarlarda Avrupalılarla hâlâ rekabet edebildiğini gösterir. Da Gama'nın bölgede bir Portekiz ticari varlığını sağlarken, üstün ticari kurumlardan çok zora dayanmış olması bu bakımdan çok anlamlıdır.

Vasco da Gama'nın misyonu son derece kazançlı olan Doğu ticaretinin denetimini ele geçirmeye yönelik bir kampanyanın parçasıydı. Dönemin önde gelen Müslüman devletleri Portekiz atılımına kayıtsız kalmadı. Osmanlı İmparatorluğu ve İran Safevileri Asya ticaretinden sağladıkları gelirleri korumak ve hatta artırmak için hem Portekizlilere hem de birbirlerine karşı seferlere giriştiler.[52] Portekizlilerin püskürtülememesine karşın, sergilenen direnişler Avrupa keşif yolculukları sırasında Müslüman devlet adamlarının Doğu ticaret yollarını kendi tüccarlarına açık tutmaya çalıştıklarını gösterir. Bu yöneticilerin Ortadoğu tüccarlarını

51 Parry, *Age of Reconnaissance*, böl. 8; Imamuddin, "Maritime Trade", s. 67-77; Bouchon, "Trade in Indian Ocean".

52 Brummett, *Ottoman Seapower*.

Şekil 3.3 Ortadoğu içinde yapılan ve Ortadoğu üzerinden yürütülen ticaretin önemli bir bölümü deniz yoluyla yapılmaktaydı. Nil nehri kıyısında yer alan Kahire, deniz ticareti için bir merkez işlevini görmekteydi. Ancak bir ticari merkez olarak taşıdığı küresel önem ikinci binyıl içinde azaldı. (*Foto: Lehnert ve Landrock*, © Lehnert ve Landrock, Kahire. Harvard College Kütüphanesi bünyesindeki Güzel Sanatlar Kütüphanesi Özel Koleksiyonlar Bölümü'nün izniyle)

Doğulu rakipleri karşısında kurumsal bakımdan yetersiz saymadığı ortadadır. Gerçekten de İslami ortaklık hukuku küresel piyasalarda henüz bir ticari dezavantaj kaynağı değildi. Aksine, çeşitli halkların geniş bölgelerde ticaret yürütmesini sağlıyordu.

Ortaçağ'daki Ortadoğu ticaretiyle ilgili en geniş belge koleksiyonu bir Kahire sinagogunun mahzeninde (Geniza) bulunmuştur. Koleksiyon çoğunlukla yaklaşık 1000-1250 arasında Kuzey Afrika ve İspanya'dan Hindistan'ın ötesine kadar uzanan bir bölgedeki ticarete katılan tüccarlara ait mektuplar, fiyat listeleri, sözleşmeler ve ortaklık kayıtlarından oluşmaktadır. Bu "Geniza belgeleri"nde değinilen büyük tüccarlardan kimileri Müslüman olsa da çoğu Yahudi kökenliydi. Yahudi tüccarlar genellikle dönemin Yahudi hukuk terminolojisinde *kırad el-goyim* (kelime anlamı "Yahudi olmayanların ortaklığı", yani mudarebe) denen ortaklıklara başvurarak, Yahudi hukuku yerine İslam hukukuna göre ticaret yapmaktaydı. Son gözlem bir sonraki bölümde yorumlanacaktır. Burada kritik olan nokta, ikinci binyıl

başlarında İslami ortaklık hukukunun gayrimüslim tüccarlara da yaradığıdır. Kahire, Kayrevan, Palermo ve Kurtuba arasında mekik dokuyan Yahudi ve Hıristiyan tüccarlar sıklıkla İslami ortaklıklar kurarlar ve kimi uyuşmazlıklarını da İslami mahkemelerde hallederlerdi.[53]

İslami Ortaklık Hukukunun Eksiklikleri

İslam'ın doğuşunu izleyen en az yarım binyıllık dönemde, İslami ortaklık hukuku çok geniş bir alana ayrılmış halklarca ticari işbirliğinin kurumsal temeli olarak benimsendi. Günümüzün İslamcıları bu çarpıcı atılımdan esinlenerek, ekonomiyi İslam ilkelerine göre yeniden yapılandırmak istiyorlar. İslam bankacılığının mimarları banka mevduat ve kredilerinin mudarebe ortaklığı gibi işlem görmesini ve bankanın birinci durumda aktif taraf, ikinci durumda ise pasif yatırımcı yerine geçmesini öngörüyorlar.[54] Ancak modern standartlara göre İslami ortaklıklar çok basit kuruluşlardır. Belli bir vadeye dayanmayan açık uçlu girişimleri değil, süresi sınırlı girişimleri desteklemeye yararlar. Çok büyük bir yatırım gerektiren ve uzun yıllar sonunda getiri sağlayan projelere pek uygun değillerdir. Tüzel kişilikten yoksun olmaları nedeniyle, üyeleri yasalar önünde üçüncü taraflarla bir firmanın çalışanları olarak değil, birey olarak ilişkiye girerler.

Günümüzün bütün ekonomileri, en az gelişmiş olanlar da dahil, gerek süresiz ömre gerekse hukuksal konuma sahip bir kuruluş adına çalışan binlerce görevlisi olan firmaları barındırır. Bu çalışanlar profesyonel görevlerinden dolayı üstlendikleri yükümlülükler için şahsen sorumlu tutulacak olsalar, bunun getireceği riskleri katlanılmaz bulacaklardır. Firmalar da kendileriyle iş yapmaya istekli taraflar bulmakta güçlük çekecektir. Tekil çalışanlardan tahsilat yapmanın getireceği maliyetin yanı sıra şahsi portföylerin cılızlığını gören üçüncü taraflar, hizmet-

53 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 164-79.

54 Chapra, *Just Monetary System*; Siddiqi, *Banking without Interest*. İslamcı ekonomik gündemin eleştirileri için bkz. El-Gamal, *Islamic Finance*, böl. 7; ve Kuran, *Islam and Mammon*, s. 7-14, 45-49.

lerinin karşılığında peşin ödeme talep etme yoluna gidecektir. Modern bir firma kendi çalışanlarının taahhütlerini üçüncü tarafların gözünde muteber kılmak için tüzel kişilikten yararlanır. Tüzel kişiliği sayesinde, tek birim gibi davranmasına olanak tanıyan kolektif bir yapı sergiler.

Ama anlatıyı modern döneme taşımaya gerek yok. İslami ortaklık hukuku Ortaçağ standartlarına göre bile sınırlamalar getirmekteydi. Genellikle ortaklık sermayesinin paradan oluşması gerekiyordu. Sermayenin ticari mallardan oluşmasına getirilen sınırlamalar görünüşte haksız zenginleşmeyi önlemeye yönelikti; ama asıl amaç, sermayenin değerine ya da kâr bölüşümüne ilişkin çatışmaların önüne geçmekti.[55] Tüccarın yükümlülüğü, ortaklık adına satın alınmış bütün ticari mallar sözleşmede belirlenmiş para birimine çevrildiğinde biterdi.[56]

Bu kurallara uyulması ortakları uygunsuz bir zaman ya da yerde mal satmaya ya da para takas etmeye yöneltebilirdi. Haliyle, diğer ekonomik bağlamlarda olduğu gibi, sakıncalı kurallar hukuksal hilelerle aşılabilirdi.[57] Örneğin, bir ortaklığa ürün yatırmak isteyen bir kişi, ürünü önce güvenilir bir üçüncü tarafa satıp sonra da hasılatını bir tüccara aktararak biçimsel olarak bir ortaklık kurma yoluna gidebilirdi; yeni ortak daha sonra aynı ürünü ortaklık girişimi adına satın alırdı. Bu yöntem, tek bir adımla yerine getirildiğinde İslam hukukunu çiğneyecek bir yöntemin iki meşru adımla yerine getirilmesini sağlardı.[58] Bu gibi hilelere sıkça başvurulmasına karşın, kurulan ortaklıklar genellikle hukukun özüne uyardı.[59] 17. yüzyıl İstanbul'unda mahkeme kayıtlarına gi-

55 Maliki mezhebi mal biçiminde yatırıma cevaz verir. Bkz. Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 155.

56 Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 76-77, 225-26. Dört mezhepten birine göre, sermayeye birden fazla ortak katkıda bulunduğunda, para biriminin aynı olması gerekir. Ortaklardan biri gümüş akçe verdiğinde, diğeri Venedik dukası veremez.

57 Rodinson, *Islam and Capitalism*, özellikle s. 35-37, 43-46; Udovitch, *Partnership and Profit*, özellikle s. 11-12, 63-64, 182-83. Hukuksal hilelerin Ortaçağ Ortadoğu'sunda oynadığı role ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Schacht, *Introduction to Islamic Law*, böl. 11.

58 Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 183; Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 175-83, 263.

59 Ticaret lehine dinamik sonuçların ortaya çıkması da mümkündü. Diğer her şey eşit olduğunda, bir ortaklık kurmanın önündeki güçlükler ne kadar büyük olursa, alternatif kurumlar geliştirme yönündeki güdüler de o ölçüde güçlenirdi.

ren ortaklıkların yalnızca yüzde 1,5'i üründen oluşan sermayeye sahipti.[60] Kaldı ki, ticari mallara yatırım yasağı çoğunlukla hileli yollardan aşılmış olsa bile, etkisiz olduğu söylenemez. Sakıncaları dolambaçlı yollarla aşmanın maliyeti, potansiyel olarak kârlı kimi ortaklıklara girmeyi caydırmış olmalıdır.

Tüzel kişiliksiz olması nedeniyle, bir İslami ortaklığın faaliyetlerinden kaynaklanan yükümlülükler tekil kişiler olarak üyelerine düşerdi. Bu durum ortaklığı işlevsiz kılmamakla birlikte, üçüncü tarafların maliyet-yarar hesaplarını etkilerdi. Ortaklığa hizmet eden ya da faaliyetlerinden zarar gören bir kişi, ancak doğrudan iş yaptığı ortağa karşı hak talebinde bulunabilirdi. Benzer biçimde, ortaklık adına yaptığı işe bağlı bir zararı telafi eden bir aktif ortak, diğer ortaklarından sorumluluk paylarına göre tazminatı karşılamalarını istemek zorundaydı; bizzat ortaklığa dava açamazdı. Aynı ilke ortaklığın üçüncü taraflara dönük talepleri için de geçerliydi. Ortaklar yalnızca birey olarak tazminat talep edebilirdi; kolektif bir girişim olarak hak istemeleri yasaktı.[61]

Ortadoğu'da Ticari Altın Çağın Kapanışı

İslam'ın ilk yüzyıllarında İslami ortaklık hukukunun bu sınırlamalarından hiçbiri Ortadoğu'nun diğer bölgelerle ticaretinde ciddi bir handikap oluşturmadı. Zaten esas itibariyle daha etkin

60 Toplam 15 mahkeme sicilinde (İstanbul 1, 2, 3, 4, 9, 16, 22, 23 ve Galata 24, 25, 27, 41, 42, 130, 145) yer alan 417 ortaklıktan yalnızca altısı ticari mallara yatırım içeriyordu: Galata 25 (1604), 25b/1, İstanbul 3 (1617), 61a/2, Galata 42 (1617), 25b/1, İstanbul 4 (1619), 32a/1, Galata 130 (1683), 50b/2 ve Galata 145 (1689), 69a/1. Yasadışı kurulmuş ortaklıklarla ilgili uyuşmazlıkların mahkemeye gelme olasılığının düşüklüğü göz önünde tutulursa, belirtilen oranın aşağıya doğru bir sapma taşıdığı söylenebilir.

61 Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 48-51, 98-101. Bu kuralların tek istisnası sınırsız ticari ortaklıkla (*müfavada*) ortaya çıktı. Bu sözleşme türü ortaklar arasında bütün finansal konularda tam eşitliği gerektirirdi. Dolayısıyla her üye, diğerlerinin edimlerinden kısmen sorumlu sayılır, üçüncü taraflar da ortaklığı tek bir kişi olarak görürdü. Sınırsız ortaklığın yapısı bu açıdan korporasyona benzerdi. Ancak üyeler ortaklığın işleyiş kurallarını anlaşma yoluyla bile değiştiremezdi. Bundan kaynaklanan katılık ve eşitlik, sınırsız ortaklığın rağbet görmesini önledi.

bir hukuk sistemi bilinmiyordu. Çinlilerin ya da İtalyanların şu ya da bu bağlamda sahip oldukları avantajlara işaret edilebilse bile, genelde Müslümanlar dönemin standartlarına göre rahatça kaynak toplayabiliyor ve mevcut teknolojilerden de yararlanıyorlardı. Müslümanları da kapsamak üzere Ortadoğuluların üç kıtada ticaretin gelişmesine yaptığı katkılar ve İslami kurumların Asya ve Afrika'nın ücra köşelerine kadar yayılması bunu açıkça gösterir.

Portekizlilerin Hint Okyanusu'na yerleştikleri sırada, Ortadoğu'nun ticari altın çağı kapanmıştı. Güney Asya'yla ticaret azalmaya yüz tutmuştu. 16. yüzyıl sonlarında hâlâ Hindistan'a kadar giden bazı Araplar vardı; ancak pek azı Çin gibi uzak yerlere seyahat etmekteydi. Bir buçuk yüzyıl içinde, bölgenin Hindistan'la baharat ticareti bile küresel önemini yitirdi. 1585 gibi geç bir tarihte, kısmen Ortadoğu kervanlarıyla Ortadoğu üzerinden Avrupa'ya aktarılan baharat, Afrika'nın çevresinden dolaşan Portekiz gemilerinin taşıdığı miktarın üç katıydı.[62] Ama 1750'ye doğru Ümit Burnu yoluyla baharat ticareti Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki kervan esaslı baharat ticaretini yok etti.[63] Ortadoğulu tüccarlar Afrika'da kimi ticaret yollarına bir süre daha hâkim oldularsa da 19. yüzyılda Avrupalılar bir zamanlar ticari bakımdan Ortadoğu'ya bağlı ve Müslüman egemenliği altında olan bölgelere bile sızdılar.

Bir deniz ya da kervan yolunun ticaret hacminde mutlak bir kayıp olmaksızın, göreli öneminin hızlı bir düşüşe geçmesi mümkündür. Şurası kesindir: Ortadoğu'nun küresel ticaretteki payı gerilemekteydi. Dönüp geriye bakıldığında, Ortadoğu'nun "azgelişmiş bölge" konumuna girmekte olduğu görülür. Azgelişmişliğin *görece* ekonomik performansı ifade ettiğini unutmamak gerekir. Ortadoğu'nun geri kalmasının nedeni mutlak anlamda yoksullaşması ya da daha az ticaret yapması değil, küresel ekonomik öneminin azalmaya

62 Steensgaard, *Carracks, Caravans*, tablo 12, s. 168.

63 Hanna, *Making Big Money*, böl. 4; Hourani, *Arab Seafaring*, s. 84; Curtin, *Cross-Cultural Trade*, s. 158. 1500-99 arasında yedi Avrupa ülkesinden Asya'ya 770 gemi yelken açtı. Bu rakam 1600-1700 arasında 1.161, 1701-1800 arasında 6.661'di (Maddison, *World Economy*, tablo 3.1). Bu dönemler boyunca gemilerin büyüklüğü arttığından, rakamlar Avrupa ticaretinin artan önemini yansıtıyor.

yüz tutmasıydı. Angus Maddison'ın hesaplamalarına göre, Ortadoğu'nun 1000 yılında dünya gayri safi yurtiçi hasılası içinde yüzde 10,3 olan payı 1600'de yüzde 3,8'e ve bir yüzyıl sonra yüzde 2,2'ye kadar indi. Aynı yedi yüzyıl içinde Batı Avrupa'nın payı ise yüzde 9,1'den yüzde 21,9'a fırladı.[64]

Bu gerileme kurumsal dinamizme de yansıdı. İslam'ın ilk yüzyıllarında, Müslümanlar bir putperest geleneğinden dünyanın en büyük ticari panayırını yarattılar. Ayrıca Atlantik'ten Pasifik'e kadar uzanan toprakları bütünleştirmeye katkıda bulunan bir ortaklık hukukunu geliştirdiler. Avrupalıların Hint Okyanusu'na yerleşmeye başladıkları sıradaysa, Ortadoğu artık küresel ekonomik altyapıya katkıda bulunmuyordu. Ekonomik yaşamı etkileyen kritik yenilikler başka yerlerde ve başkalarının inisiyatifiyle ortaya çıkmaya başlamıştı.

Bu bölümde ortaya konulan ticari kurumlar Ortadoğu'nun küresel ticari yayılmadaki rolünün gerileyişini açıklıyor mu? Bu kurumlar bir zamanlar çok yarar sağladılarsa, niçin azgelişmişliğin kaynakları arasında yer bulmuş olabilirler? Sonraki bölümde işte bu soruları ele alacağız.

64 Maddison, *World Economy*, tablo A-6. Ortadoğu'ya ilişkin rakamlar "Batı Asya"yı ifade ediyor.

4
İslami Ortaklıkların Süreğen Basitliği

10. yüzyılda ticaret esas itibariyle her yerde şahsiydi; ne İtalya ne de Hindistan'da durum Irak'takinden farklı değildi. Bir yatırımcı kendisinin ya da yakın dostlarının güvendiği tüccarlara finansman sağlardı. Günümüzde borsa yatırımcılarının ve internet üzerinden alışveriş yapan bilgisayar kullanıcılarının tersine, tanımadığı kişilere güven duymazdı. Mahkemelerin varlık nedeni ticari uyuşmazlıkları karara bağlamaktı. Kadıların ekonomik ilişkileri şahsi bağlara dayalı bir olgu saymaları nedeniyle, bu uyuşmazlıklar sonuçta bireyler arası anlaşmazlık olarak ele alınırdı. İslami ortaklık hukuku İslam'ın doğduğu bölgenin çok uzağına yayıldıysa, bunun nedeni genellikle 1453'te bittiği varsayılan Ortaçağ'ın son iki yüzyılından önce, akraba olmayanlar arasında işbirliğini destekleme gibi evrensel bir soruna ileri bir çözüm getirmesiydi. 10. yüzyılda gayrişahsi ticareti düzenleme dünyanın hiçbir yerinde gündemde değildi.

Aşağı yukarı aynı dönemde İslami ortaklık hukuku klasik biçimine büründü ve sanayileşme çağına kadar hiçbir önemli değişiklik geçirmedi. İleride göreceğimiz üzere, yabancıların kontrolüne giren sektörler dışında, 19. yüzyıla kadar tüm Ortadoğu'da akraba olmayanlar arasındaki ticari işbirliğine temel oluşturdu. Bu süreçte ne kalıcı, ne de yapısal bakımdan daha karmaşık ticari kuruluşlar doğurmadı. Bu arada Batı Avrupa daha dayanıklı ve çok daha büyük kuruluşların ortaya çıkışına sahne oldu. Avrupa'nın her yanında, 21. yüzyılda hâlâ olduğu gibi, basit ve kısa ömürlü ortaklıklar kurulmaya devam

ettiyse de, iş camiasının örgütsel seçeneklerine zamanla daha karmaşık işletme biçimleri eklendi. Ticaret de giderek gayrişahsi bir nitelik kazandı.

İkinci binyıl başlarında Ortadoğu'daki ortaklık kurallarının Batı'dakileri andırdığını biliyoruz. O halde, İslam yönetimi altındaki topraklarda bu kurallar değişmeden nesilden nesile aktarılırken, Batı Avrupa neden aile dışında güven yaratma sorununa gittikçe gayrişahsi çözümler üretmeye yöneldi? Bu ayrılığın köklerini saptamak, coğrafi bölgeler düzeyinde karşılaştırmalı kurumsal analizi gerektirir; çünkü Ortadoğu'nun ticari kurumlarındaki durgunluğun bir muamma oluşturması Batı Avrupa'da görülen kurumsal evrimle doğrudan ilintilidir. İslam hukukunun ana öğelerini Batı'daki benzerleriyle karşılaştırarak Ortadoğu'daki gelişim çizgisine ilişkin ipuçları çıkaracağız.

İslami Ortaklıkların Ölçeği ve Ömrü

Kesin biçimi ne olursa olsun, bir İslami ortaklık herhangi bir ortağın kişisel iradesiyle sona erdirilebilirdi. Bu tercihini ortaklarına bildirmesi yeterliydi.[1] Bir ortağın ölümü, sağ üyeler bunu öğrensin ya da öğrenmesin, ortaklığı hükümsüz kılardı. Sonraki kazançlar ve zararlar yalnızca sorumlu ortağa ait olurdu. Ölen kişinin vârisleri otomatikman yerine geçmezdi. İşletmenin sürmesi istendiğinde, yeni bir ortaklık için müzakereye oturulması gerekirdi.[2]

Dolayısıyla katılan her yeni ortakla birlikte, bir ortağın ölme ya da sözleşmenin ifasından önce çekilme olasılığı yükseldiğinden, ortaklığın vakitsiz sona erme riski artardı. Ortaklığın öngörülen süresi de bu riski artıran bir unsurdu. Bu gözlemlerden İslami ortaklık kurumunun birçok insanın aktif ya da pasif katılımını gerektiren büyük ve uzun ömürlü ticari girişimlere pek uygun olmadığı sonucu çıkartılabilir. Bu yüzden İslam hukuku çerçevesinde kurulan tipik ortaklığın yalnızca iki üyeden

1 Tek taraflı bozmanın örnekleri için bkz. İstanbul mahkeme sicili 3 (1618), 66b/2; Galata 42 (1617), 51a/l ve Galata 145 (1689), 75b/2.

2 Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 117-18; Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 236-32.

oluşması şaşırtıcı değildir. 17. yüzyıl İstanbul'unda mahkeme kayıtlarında adı geçen ortaklıkların yüzde 77,1'i sırf iki kişiden ibaretti.[3] Bu ortaklıkların yalnızca yüzde 7,6'sının beş ya da daha fazla üyesi vardı; bunların en büyükleri 33 kişilik ve 21 kişilik iki ortaklıktı (tablo 4.1).[4] Yüzyılın birinci yarısından ikinci yarısına kadar daha büyük ortaklıklara doğru bir yönelim yoktur (şekil 4.1).[5] Bu bulgular ticari sektörün kurumsal bakımdan en az 1700'e kadar durgun kaldığına işaret eder. Birazdan göreceğimiz üzere, o tarihin öncesinde bile İngilizler, Hollandalılar ve diğer Batı Avrupalılar modern ticari kuruluşlar geliştirmeye başlamıştı.

TABLO 4.1
İstanbul ve Galata Mahkeme Sicillerinde Adı Geçen Ortaklıkların Büyüklük Dağılımı, 1602-1697

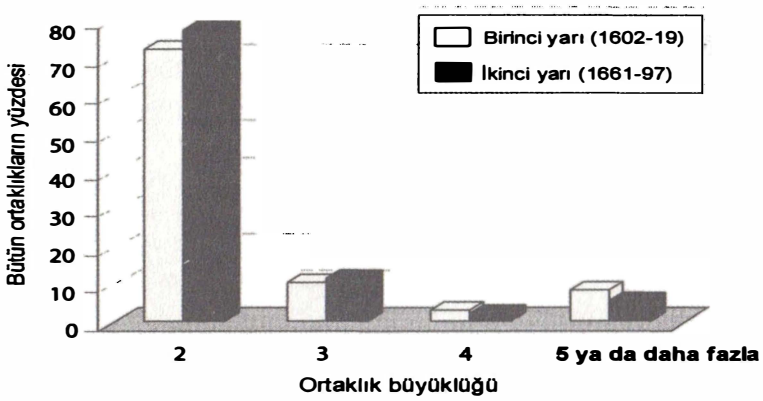
	Ortak sayısı (her kategorinin yüzdesiyle birlikte)											
Yıllar	*2*		*3*		*4*		*5 ya da daha fazla*		*Toplam bilinen*		*Bilinmeyen*	*Toplam*
1602-19*	180	*75,6*	28	*11,8*	9	*3,8*	21	*8,8*	238	*100*	9	247
1661-97**	133	*79,2*	20	*11,9*	5	*3,0*	10	*6,0*	168	*100*	2	170
Toplam	313	*77,1*	48	*11,8*	14	*3,4*	31	*7,6*	406	*100*	11	417

* Mahkeme sicilleri: İstanbul 1 (1612-13), 2 (1615-16), 3 (1617-18), 4 (1619) ve Galata 24 (1602), 25 (1604), 27 (1604-05), 41 (1616-17), 42 (1617).
** Mahkeme sicilleri: İstanbul 9 (1661-62), 16 (1664-65), 22 (1695-96), 23 (1696-97) ve Galata 130 (1683), 145 (1689-90).

3 Bu sayıya bir kişiye ait sermayenin başka biri tarafından ticari amaçlarla kullanılmasını öngören bütün ortaklıklar dahildir. Mahkeme kayıtları bunların 89'unu *mudarebe*, diğer altısını *inan* olarak nitelendiriyor. Geri kalan davalarda ortaklık biçimi belirtilmemiştir. İslami ortaklıklar üzerine literatür 20'ye kadar varan tarafın katıldığı sözleşmelere göndermede bulunur (Çizakça, *Business Partnerships*, s. 66-77; Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 237, 254, 259). Ancak tablo 4.1'in doğruladığı üzere, bunlar genel kuralın istisnalarıdır.

4 Sırasıyla Galata 25 (1604), 76a/1 ve 62a/4.

5 İkili karşılaştırmalarda, iki, üç ve dört kişilik ortaklıkların oranı alt dönemler düzeyinde istatistiksel bakımdan aynıdır (t = 1,70, 0,09, 0,89); beş ya da daha fazla üyeli ortaklıkların oranı ise, istatistiksel bakımdan yüzde 95 güvenlik düzeyiyle daha düşüktür (t = 2,18). Dağılımlar istatistiksel bakımdan farklılık göstermemektedir ($\chi^2(3) = 1,40$). Büyüklüğü belirsiz 11 ortaklık hesaplamaların dışında bırakılmıştır.

Şekil 4.1 İstanbul'daki ortaklıkların büyüklük dağılımı, 1602-1697

Kitabın 17. yüzyıl İstanbul'una ait bulgulara ikinci göndermesi olan bu örneği başka birçok örnek izleyecektir. Kaynak, 1602-97 arasında on beş İslami mahkemenin sicillerinde saptanan 10.080 davanın hepsini inceleyerek oluşturulmuş çok geniş bir veri dizisidir. Siciller o dönemde bölgenin önde gelen ticari kenti konumundaki Osmanlı başkentinin en işlek iki ticari semtinde yer alan İstanbul Merkez ve Galata mahkemelerine aittir. Bu sicillerdeki davaların 9.074'ü, yani yüzde 90'ı ticari konularla ilgilidir. 6.494 sözleşme ya da hesap kapatma tescilinin, 2.291 karara bağlanmış dava dökümünün ve 289 padişah fermanının kaydını kapsayan bu kayıtlar, dönemin ticari uygulamaları ve bunların 17. yüzyılda değişip değişmedikleri hakkında bilgiler sağlıyor.[6] Daha küçük bir ticari merkez yerine İstanbul'a odaklanmanın gerekçesini yinelemekte yarar var. Avrupa'nın ticari örgütlenmesindeki ilerlemeler nasıl genellikle ana ticari merkezlerinde öncelikle gözlemlenebilirse (17. yüzyılda Londra ve Amsterdam), var olduğu ölçüde Ortadoğu'nun dinamizmi de başka yerlerden önce en ileri yörelerinde kendisini en açık biçimde göstermiş olmalıdır.

Üretim niyeti olmaksızın sırf ticarete dönük bir İslami ortaklık kurulduğunda, kaynaklar tek bir ticari misyon için bir

6 Çalışmayla ilgisi olan bütün davaların Latin alfabesiyle aktarılmış metinlerinin yanı sıra ayrıntılı İngilizce ve modern Türkçe özetleri için bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları/Court Records*. Toplam 15 sicilde bulunan ortaklık davaları, on ciltlik bu dizinin ikinci cildindedir.

araya getirilirdi.[7] Misyon bazen bir ya da iki yıl sürse de, genelde aylarla hesaplanabilen bir sürede sona ererdi. Bu durum ortakların uzun vadeli şahsi ilişkisi bulunduğunda da geçerliydi. Resmî ortaklıklar hem kısa süreliydi hem de özgül taahhütlerle sınırlıydı.[8] Yatırılan anaparaya gelince, genelde oldukça küçüktü; çünkü riskten kaçınan yatırımcılar sermayelerini çok sayıda ticari girişime dağıtırlardı. Risk dağıtımının bir sonucu olarak, bir düzine yatırımcının finanse ettiği bir ticari işi yürüten bir tüccarın bile taşıdığı mal sınırlı değerde olurdu. Sanayi öncesi çağda Ortadoğu'nun kervan ticaretine katılanlar çoğunlukla konvoyun pazardan pazara dolaşması sırasında küçük miktarda mal alıp satan çerçilerden oluşurdu.[9] Tıpkı kervan ticareti gibi, deniz ticareti de tek bir hayvana yüklenebilir denkler ve sepetlerle yolculuk yapan küçük tüccarların uğraş alanıydı. Büyük ticari yatırımcılar farklı yönlere doğru seyahat eden birçok tüccarla sözleşme yaparak risklerini çeşitlendirirlerdi.[10] Günümüze ulaşan kayıtlar tipik bir çerçininkinden birkaç misli değerde yüke sahip tüccarların varlığına işaret eder; bunlar genellikle üst düzey devlet yetkililerince finanse edilirdi.[11] Ama bu yetkililer de kaynaklarını birçok ortaklık arasında paylaştırarak, risklerini dağıtma yoluna giderdi. Elit tüccarlar bile genelde çok az üyeli ortaklıklar içinde yer alırdı.

Modernlik öncesi Ortadoğu kentlerine ilişkin araştırmalar, kocaman evler inşa eden ve büyük çaplı kamu hizmetlerini finanse eden Müslüman ve gayrimüslim tacirlerin varlığına ilişkin bulgular sunuyor.[12] Ancak bir bütün olarak ele alındığında,

7 Hiçbir kural başarılı bir ticari seferin yenilenmesine engel oluşturmuyordu. Ancak en uzun ömürlü işbirliği girişimleri bir ortağın çekilmesiyle ya da ölümüyle son bulurdu.

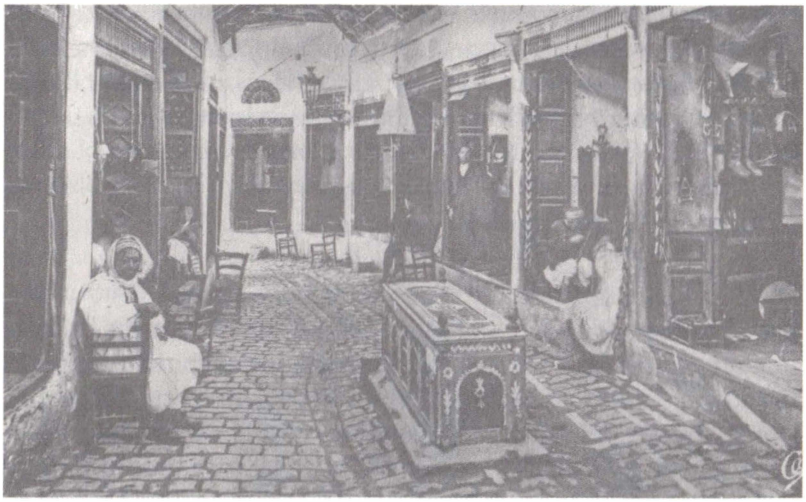
8 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 167-70, bu noktayı vurgular.

9 Steensgaard, *Carracks, Caravans*, böl. 1; Chaudhuri, *Trade and Civilization*, özellikle böl. 10. İkinci kaynak (s. 205), Mısırlı bir yatırımcının 11. yüzyılda yazdığı bir ticari mektubu değerlendirir. Mektupta yatırımcının adına çeşitli ülkelere mal taşıyan tüccarlardan söz edilmesi, yatırımların çeşitli alanlara dağıtıldığına işaret eder.

10 Steensgaard, *Carracks, Caravans*, böl. 1; Chaudhuri, *Trade and Civilization*, böl. 9, 10.

11 Ashtor, "Discussion on Udovitch", s. 549; Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 88.

12 Örnekler için bkz. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder*, s. 86-91; ve Raymond, *Cairo*, s. 208-9.

Şekil 4.2 Tunus'ta dericiler çarşısı. 17. yüzyılda inşa edilen bu çarşı, benzer ürünleri satan birçok tüccarı bir araya getirdi. Bunların her biri ufacık bir dükkânda faaliyet gösterirdi. Çoğu kendi sermayesiyle çalışır ya da tek bir ticari ortak tutardı.
(*Foto: Compagnie Alsacienne des Arts Photomécaniques*)

ticaretin zaman içinde ölçek ve örgütlenme bakımından kayda değer bir değişim göstermediğini de doğruluyor. 17. ve 18. yüzyılların İstanbul, Halep, Tunus ve Kahire kentlerinde ticari kaynakların bir araya getirilmesi genellikle yapısal olarak neredeyse bin yıl önce yaygın olanlarla tıpatıp aynı ortaklıklar yoluyla gerçekleşirdi (şekil 4.2). Dahası, akraba olmayanlardan kaynak toplamaya dayanan ticari işletmeler nadiren kurucularından daha uzun yaşardı; genelde ticari servetlerin vârisleri, ölmüş akrabalarınca kurulan işleri geliştirmek şöyle dursun, ellerinde bile tutamazlardı. Tarihçilerin 17. yüzyıla, 18. yüzyıla ve hatta 19. yüzyıl başlarına ait kayıtlarda bulunan sözleşmeleri bin yıl öncesine ait risalelere göndermede bulunarak açıklamaları bu bakımdan çok anlamlıdır.[13]

Ortadoğu araştırmaları içinde, Avrupa ekonomik tarihinin geniş bir alt alanı olan özel sektörün örgütsel dinamikle-

13 Firestone, "Production and Trade"; Çizakça, *Business Partnerships*, böl. 1, 3; Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*; Marcus, *Middle East*, s. 183. Ayrıca bkz. Labib, "Egyptian Commercial Policy", s. 68.

ri üzerine çok az yapıt göze çarpar. Ortadoğu üzerinde çalışan araştırıcıların gerekli yetenekten yoksun olduğu söylenemez. Bu durum, burada açıklamaya çalıştığımız olguyu, yani Ortadoğu ticaret yaşamının örgütsel durgunluğunu yansıtıyor.

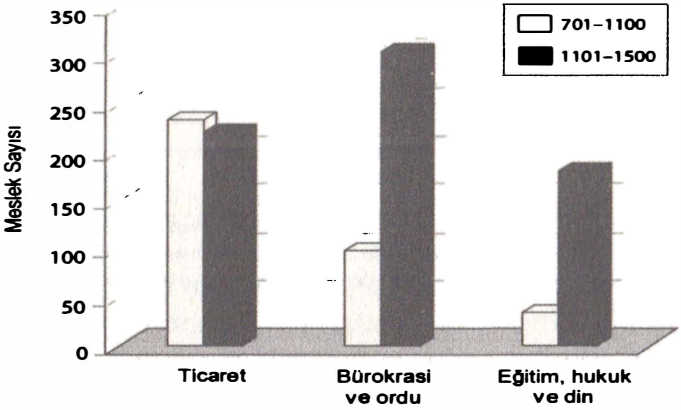
Kurumsal Durgunluğun Başlangıcı

Söz konusu durgunluğun kökenlerini bulmak için, 1000 yılına geri dönelim. Başlangıç noktamız olarak ikinci binyılın başlarını seçmemizin üç nedeni vardır. Birincisi, önceki birkaç yüzyılda Ortadoğu, ticaret açısından yararlı düzenlemeleri de kapsamak üzere dikkate değer bir kurumsal yaratıcılığa sahne oldu. Daha karmaşık düzenlemeler yönünde bir ihtiyaç geniş çapta duyulmuş olsaydı, bunların da peşi sıra gelmiş olacağı akla yatkındır. İkincisi, Ortadoğu ile Batı Avrupa arasında ticari ortaklıkların ölçekleri ya da ömürleri bakımından önemli bir farklılık yoktu. Kommenda 1000 yılı dolaylarında mudarebe'ye oranla büyük ve dayanıklı işletmelere daha elverişli değildi. Son olarak, Ortadoğu'nun devlet denetimindeki sektörleri yapısal dinamizmlerini korurken, ticaret sektörü örgütsel yaratıcılığını yitirmek üzereydi.

Bu son gözlem Maya Shatzmiller'in Irak'tan İspanya'ya kadar uzanan Arap-İslam topraklarında birbirini izleyen iki dönemde (701-1100 ve 1101-1500) ayrı mesleklerin sayısını karşılaştırdığı bir çalışmasına dayanıyor. İslam hukukunun oluştuğu yüzyılları kapsayan birinci dönemde, Arap-İslam dünyasında satıcı, tellal, simsar, kantarcı, muhammin ve sermayedar gibi 233 ayrı ticari meslek erbabı vardı. İkinci dönemde bu mesleklerin sayısı 220'ydi, yani kabaca aynıydı (şekil 4.3). Dikkat çekici olan nokta, bürokrasi ve orduda mesleklerin sayıca üçe katlanması, eğitim, hukuk ya da dinle ilgili mesleklerin de sayıca dört katın üzerine çıkmasıydı.[14] En azından Adam Smith'ten beri, işbölümünün artan üretkenliğin bağıntıları arasında olduğunu

14 "Ordu ve bürokrasi" kategorisinde, çeşitli kademelerdeki devlet idarecileri, vergi memurları, çarşı denetçileri, resmî muhasipler, devlet kâtipleri, meslekten askerler ve güvenlik kuvvetleri bulunur. "Eğitim, hukuk ve din" kategorisi ise, âlim, kadı, vakıf denetçisi, imam, arzuhalci, kütüphaneci ve vaiz gibi meslek sahiplerini kapsamaktadır.

biliyoruz.[15] Dolayısıyla bu rakamlar ticari örgütlenmedeki ataletin yanı sıra ticari üretkenliğin durgunluğuna işaret ediyor. Bu çıkarsama tipik Ortadoğu ortaklığının süreğen küçüklüğü ve basitliğiyle tutarlıdır. Ortadoğu'nun tüccarları yapısal olarak daha karmaşık işletmeler kurmaya yönelmiş olsalardı, örgütsel yeniliklere yeni ticari uzmanlaşmalar eşlik etmiş olacaktı.

Şekil 4.3 Arap-İslam dünyasında meslek sayıları, 701-1500.
Not: Ticaret için, iki sayı yüzde 99,9 güvenilirlik düzeyiyle (t = 7,42) istatistiksel olarak eşittir. Diğer iki kategori için, ikinci dönemin sayısı yine yüzde 99,9 güvenilirlik düzeyiyle (t = 3,66, 4,11) istatistiksel olarak daha büyüktür.
Kaynak: Shatzmiller, *Labour in Medieval Islam*, s. 255-318.

Değişmeyen bir meslek sayısı tek başına ticari yaşamın durgun olduğunu kanıtlamaz. Yeni meslekler eskilerinin yerini almış olabilir. Fakat ele alınan dönemlerin ikincisinde, yeni ticari mesleklerin oranı görece düşüktü. Bürokrasi, ordu, eğitim, hukuk ve din alanlarındaki bütün mesleklerin beşte dördünden fazlası yeniyken, ticari mesleklerin ancak yarısı yeniydi (tablo 4.2). Serbest ticarette görece düşük mesleki yenilenme, örgütsel dinamizmin yitirilmesiyle tutarlıdır. Ticaret sektörünün köklü değişim geçirdiği yerlerde ve dönemlerde ticari meslekler yüksek düzeyde yenilenme gösterir. İngiliz sanayileşmesinin kalbi

15 Smith, *Wealth of Nations*, kitap 1, böl. 1.

sayılan Manchester'da 1903'te mevcut olan ticari mesleklerin yüzde 77,2'si bir önceki yüzyılda ortaya çıkmıştı.[16]

TABLO 4.2

Arap-İslam dünyasında yeni meslekler, 1101-1500

Sektör	*Daha önce mevcut meslekler (toplam içindeki yüzde)*	*Yeni meslekler (toplam içindeki yüzde)*
Ticaret	42,7	57,3
Bürokrasi, ordu	10,9	89,1
Eğitim, hukuk, din	16,1	83,9
Tümü	22,2	77,8

Kaynak: Shatzmiller, *Labour in Medieval Islam*, s. 255-318.
Not: Ticarette mesleki yenilenme ekonomideki ortalamadan yüzde 99,9 güvenilirlik düzeyiyle (t = 4,10) istatistiksel olarak düşüktür. Bürokrasi ve orduda mesleki yenilenme aynı güvenilirlik düzeyiyle (t = 2,89) ortalamadan daha yüksektir. Eğitim, hukuk ve dinde ise, mesleki yenilenme ortalamadan (t = 1,20) istatistiksel olarak farksızdır.

Kamu sektöründe şu ya da bu biçimde ticareti destekleyici meslekler de vardı elbette. Örneğin, Arap-İslam dünyasında 1101-1500 döneminde yaratılan yeni bürokratik meslekler arasında, sözleşmelerin tescil edilmesine yardım eden kâtiplik ve para arzı yoluyla ticareti destekleyen darphane amirliği de bulunuyordu. Benzer biçimde, yeni hukuk mesleklerinden ikisi, sözleşmelerin tanzim ve icrasını kolaylaştıran mülkiyet hukuku hocalığı ve keşide memurluğuydu.[17] Ne var ki, en geniş görüşlü ölçütlere göre bile, ticari bakımdan yararlı yeni kamusal mesleklerin sayısı sınırlıydı. Yeni kamusal mesleklerin yüzde 64,2'ye varan bölümü, ticarete gözle görülür yarar sağlamaksızın hükümdarın refahını sağlamaya, vergi toplamaya ya da dinin toplumdaki rolünü ilerletmeye yönelikti.[18]

Shatzmiller'in sayıları geniş bir ikincil literatür yelpaze-

16 Hesaplamada kullanılan listelerin alındığı kaynaklar: *Slater's Manchester Trades Directory, 1903*, kıs. 3; *Scholes' Manchester Trades Directory, 1794*.

17 Shatzmiller bu meslekleri sırasıyla *muvakki*, *sahibü'l-sikke*, *müderris taksim* ve *akid* olarak sayıyor.

18 Esas alınan listelerin yer aldığı kaynak: Shatzmiller, *Labour in Medieval Islam*, s. 255-318.

sinin yanı sıra, şehirlerdeki çarşı denetçileri (muhtesipler) için hazırlanan denetim (hisbe) talimatnamelerine ve ekonomik yaşamla ilgili risalelere dayanır.[19] Shatzmiller daha başka ticari mesleklerin kaydedilmiş olabileceği mahkeme kayıtlarından yararlanmamıştır. Kaynaklarındaki bir başka eksiklik ise, serbest tüccarlarca bırakılmış evraklardır. Bu bakımdan kullanılan metodun ticari meslekler aleyhinde bir sapma yarattığı düşünülebilir. Ancak sapmaların iki dönemde de benzer olması gerekir, ki konumuz açısından kritik bulgu mutlak büyüklükler değil, zaman içindeki yönelimdir. Her halükârda, ister yerleşik dükkân sahibi, ister gezgin tüccar olsun, bu dönemlerin tüccarlarından günümüze ulaşan yazılı kayıtlar pek azdır. Geniza belgelerinin çok büyük ilgi görmesinin nedeni, kuralı kanıtlayan istisnayı oluşturmalarıdır.

İşadamlarınca hazırlanan kayıtların azlığı bizzat kurumsal durgunluğun bir belirtisidir. Ticari meslekler uzmanlaşma sürecine girmiş olsaydı, bu dinamizm herhalde artan örgütsel karmaşıklığa yansırdı. Tüccarlar gittikçe ayrıntılı sözleşmeler yazmaya ve ayrıca arşivler oluşturmaya yönelirdi. Dahası, karmaşık bir işletmeyi yürütmeye odaklı elkitaplarına dönük bir talep ortaya çıkmış olurdu. Özel sektördeki örgütsel durgunluğun bir başka belirtisi, Ortaçağ'ın hukuk yazılarında yer alır. Söz konusu yazılar sadece küçük, gelip geçici ve yapısal olarak basit işletmeler üzerinde durur. Daha gelişkin kuruluşların oluşturulmadığının ve hatta akıllardan geçmediğinin kanıtıdır bu.[20]

Shatzmiller'in incelediği dönemlerin ikincisini izleyen yüzyıllarda, Ortadoğu çeşitli şehirlerdeki uğraşları koordine eden etnik temelli şebekelerin ortaya çıkışına ya da yayılmasına sahne oldu. 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında öne çıkan bir örnek, Hollanda'dan Çin'e kadar uzanan bir Ermeni şebekesiydi. Şebekenin merkezi İran'ın Isfahan kentindeki Yeni Culfa mahallesiydi.[21] Ne var ki, örgütsel bakımdan bu ticari şebekeler Batı

19 Shatzmiller, *Labour in Medieval Islam*, s. 68-82.

20 Bu durum, kitapta alıntı yapılanların hepsi dahil, 19. yüzyıldan önceki dönemlere odaklanan yorum ve analizlerde açıkça görülür. Hiçbiri ticaretteki yapısal değişimlerin harekete geçirdiği bir tartışmayı belirlemez.

21 McCabe, *Shah's Silk*, özellikle böl. 7; Curtin, *Cross-Cultural Trade*, böl. 9; Kévonian, "Marchands Arméniens"; Matthee, *Trade in Safavid Iran*, s. 84-89.

Avrupa merkezli ticari şirket gruplarının atılımlarıyla karşılaştırılabilecek bir düzeye ulaşamadılar. Yapıları aralıklarla işbirliğine giden ve bunu da genellikle merkezileşmiş, esasen kalıcı ve çok-aileli kuruluşlar yerine mudarebe ya da inan aracılığıyla yapan aile işletmeleri niteliğindeydi. Nitekim 20. yüzyıldan önce Ortadoğu yabancıların yer aldığı girişimler dışında, büyük çaplı bir ticari girişim için sivil mecralar aracılığıyla toplu finansmanın tek bir örneğini sunamadı.[22] Anlaşılan, 1000 yılı dolaylarında başlayan kurumsal durgunluk binyılın en az dörtte üçü boyunca sürdü.

Batı'da Ortaklıkların Evrimi

Bu uzun dönemde Batı Avrupa'nın ticari altyapısı tedrici, ama kümülatif olarak çok önemli değişimlerden geçti. Uzun bir gelişmeler dizisi kommenda'yı zengin çeşitlilikte ortaklık biçimlerine dönüştürdü; bunlar arasında finansman tabanı geniş ve dayanıklı ticari işletmelere uygun olanlar da vardı. Tıpkı mudarebe gibi, kommenda'nın da bir ortağın ölümüyle dağıldığını hatırlayacaksınız. 13. yüzyılda İtalyanlar bunun yol açtığı sorunları "aile firması" (*compagnia*) aracılığıyla aşmaya çalıştılar. Aile firması, çoğunlukla akrabaların kurduğu ve her ortağın sınırsız ve müşterek sorumluluk taşıdığı bir ortaklıktı. Ortaklardan birinin ölümü üzerine tasfiye edilmekle birlikte, genellikle adının yanı sıra sermayesini de koruyacak biçimde hemen yeniden kurulurdu. En büyük aile firmalarının biriktirdiği varlıklar hükümdarlarınkine yakındı.[23]

Aile firmasının başarısında kritik nokta, uzun ömürlülüğün ve sorumluluk kurallarının sözleşme hükümlerine inandırıcılık kazandırmasıydı. Kentler, gerek firmalara yükümlülüklerini

22 Çizakça, *Business Partnerships*, böl. 2-4. Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, destekleyici bulgular sunar. En büyük ortaklıkların bile basit bir yapısı vardı: Birden çok yatırımcı ve tek bir aktif tüccar. Ayrıca, yatırılan meblağlar belirmeye başlayan Avrupa standartlarına göre ufaktı.

23 Bardi firmasının varlığı İngiliz kralınınkinden 4,5 kat büyüktü. Bkz. Greif, "Evolving Organizational Forms", s. 476-77; ve Hunt, *Medieval Super-Companies*, özellikle böl. 1-2.

uygulatabilmek, gerekse bir firma tarafından işlenen kusurun diğerlerinin taahhütlerine kuşku düşürmesini önlemek amacıyla bu kuruma destek verdiler.[24] Aile firmasının örgütsel gelişime kalıcı katkısı, büyük ve dayanıklı işletmelerin yararını göstermesinde yatar. Fakat bir yandan akrabalık bağlarına dayanması, bir yandan da aileler arası işbirliğini akrabalar arasında işbirliğinden daha riskli kılan sorumluluk kuralları, uygulanabilirliğini sınırladı. Anlaşılır bir tutumla, birçok yatırımcı tasarlanmamış yükümlülükler yüzünden kendisine ya da bizzat işletmeye ayak bağı olabilecek yabancılara yer veren işletmelere katılmaktan kaçındı. Bununla birlikte, kimi aile firmaları aile üyelerinin ana sermayenin küçük bir kısmına katkıda bulunduğu ve dış hissedarların sayıca fazla olduğu işletmelere dönüştü.[25]

Başka bir İtalyan yeniliği hukuken bağımsız ortaklıkları birbirine bağlamak üzere geliştirilen "poyra ve ispit" sistemiydi. Ünlü Medici işletmesi (1397-1494) bir ana ortaklıktan (poyra) ve sayısız bağlı ortaklıktan (ispitler) oluşmaktaydı; bağlı ortaklıkların hepsinde kendi şubesinin borçları için müşterek ve sınırsız sorumluluk üstlenen bir şube yöneticisi bulunurdu. İlke olarak, bu şube yöneticisi diğer şubelerin borçlarından da sorumluydu. Ancak, her ortaklık ayrı defter tuttuğundan, ayrıca nakliye ve haberleşme masrafları yüksek olduğundan, pratikte her şubenin alacaklıları o şubenin varlıkları üzerinde önalım hakkına sahipti. Dolayısıyla, alacaklılar Medici ortaklıklarına bağımsızlarmış gibi davranarak herhangi bir şubenin sorumluluklarını sınırlardı. Medici işletmesinin uyguladığı bu varlık ayrılımı bireysel yatırımcıların taşıdığı riski azaltarak, genel işletmeye yatırımı teşvik etti. Bir yatırımcının kendi sermayesini teslim ettiği şube yöneticisine güvenmesi yeterliydi; Brugge'deki bir yöneticinin güvenilirliği Pisa'daki bir yatırımcıyı pek ilgilendirmiyordu.[26]

Medici işletmesine bağlı ortaklıklar aralarındaki işleri dış müşterilerle aynı temelde yürüterek, birbirlerinden komisyon ve

24 Greif, "Evolving Organizational Forms", s. 489-90.

25 De Roover, *Bruges*, s. 34-36; Usher, *Deposit Banking*, s. 12-14; Hunt, *Medieval Super-Companies*, özellikle s. 12-13, 25, 260; Hunt ve Murray, *History of Business*, s. 105-6.

26 De Roover, *Medici Bank*, böl. 5; Greif, "Evolving Organizational Forms", s. 494-97; Hansmann, Kraakman ve Squire, "Rise of the Firm", s. 1370-72.

faiz alırlardı. Bağlı oldukları merkez, tek bir işletmenin şubeleri gibi çalışmaları için faaliyetlerinde eşgüdümü sağlardı.[27] Bu eşgüdüm şebeke içinde yer alan kentler arasındaki faiz farklılıklarından yararlanmaya olanak verirdi. İşletmenin çift girişli muhasebedeki pürüzleri gidermeyi özendirmesi ise, hem hesapların gayrişahsi bir yapıya kavuşmasına hizmet etti hem de finansal kayıtları şeffaf ve karşılaştırılabilir hale getirdi.[28] Floransa'daki Medici merkezinin günümüze ulaşan finansal tabloları, Medici ticari yöntemlerinin ortaya çıkarılmasına yetecek ölçüde sistematik ve ayrıntılıdır. Özellikle önemli bir nokta, ölüm ya da çekilme sonucunda bir ortaklık dağıldığında, işletmenin geri kalan bölümünün bundan zarar görmemesiydi. Ortaçağ standartlarına göre ebedi sayılacak bir ömürle doksan yedi yıl ayakta kalan Medici işletmesi, modern holding şirketinin habercisi oldu. Getirdiği yeniliklerden biri, bağlı ortaklıklar arasında takas işlemlerinin kolaylaştırılmasıydı.[29]

Bu kurumsal değişikliklerin ortak etkisi, tipik kommenda ya da mudarebe'den çok daha büyük ve çok daha dayanıklı ticari işletmelerin, diğer bölgelerle ilişkileri de kapsamak üzere, Avrupa'nın ekonomik yaşamında gittikçe önemli bir rol oynaması oldu. Dönemin önde gelen İtalyan ticaret devletlerinde, ticari işletmelerin ölçeği 14. ve 15. yüzyıllar boyunca büyüdü. Medici şirket grubunun 1470'te üçü İtalya dışında olmak üzere sekiz kente dağılmış 57 kişilik bir daimi personeli vardı. Bir yüzyıl önceki Bardi ve Peruzzi şirket gruplarının personeli daha da genişti; ikincisinin yaklaşık 20 hissedarı ve sekiz kente dağılmış 90 kişilik bir personeli vardı.[30] 15. ve 16. yüzyıllarda belli mallarda Kuzey Avrupa ticaretini fiilen tekel altında tutan Alman Fugger şirket grubu, kıtanın politik yaşamında önemli bir oyuncu olmasına yetecek kaynak sahibiydi. Bir aile ortaklığı olmasına karşın, diğer varlıklı ailelerin üyeleriyle evlilikler

27 De Roover, *Bruges*, s. 34-42; De Roover, *Medici Bank*, özellikle böl. 5.

28 De Roover, *Business, Banking, and Economic Thought*, böl. 3; Hunt, *Medieval Super-Companies*, böl. 4. Muhasebede daha önceki ilerlemeler için bkz. Lee, "Italian Bookkeeping, 1211-1300".

29 Usher, *Deposit Banking*, böl. 1, 4.

30 De Roover, *Medici Bank*, s. 95. Ayrıca bkz. Ashtor, *Levant Trade*, s. 366; ve Kedar, *Merchants in Crisis*, böl. 3.

yoluyla yabancıları da bünyesine aldı. Fugger'ler 1546'da 13 bin kilogram altına eşdeğer bir toplam sermayeye sahipti; herhangi bir Avrupa hükümdarının kaynaklarını aşan bir meblağdı bu. İtalya'nın büyük işletmelerinde olduğu gibi, onların yanında da kayıt tutmak ve ortaklar, mudiler, tedarikçiler ve müşterilerle iletişim sağlamak üzere eğitilmiş kâtipler, muhasipler ve müşavirler çalışmaktaydı. Fugger şirket grubunun kıtanın her tarafına yayılmış olması, servet sahiplerine müsadereye karşı belirli bir koruma sağladı; zira kimi yatırımların sırf kâğıt üzerinde bir transferle sınır dışına taşınması mümkündü.[31]

Ortaçağ'ın aile ortaklıkları, genel ortaklık (*société en nom collectif*) olarak da bilinen sınırsız ortaklığın atalarıdır. Bir sınırsız ortaklığın akraba olması gerekmeyen üyeleri, ortaklığın bütün alacaklılarına karşı birey olarak sorumludur. Kommenda'ya gelince, bu ortaklık tipi komandit ortaklığı (*société en commandite simple*) olarak da bilinen sınırlı ortaklık biçiminde varlığını sürdürmektedir. Bir sınırlı ortaklığın ortakları sorumluluklarına göre ikiye ayrılırlar: İşletmeyi yöneten ve sınırsız sorumluluk taşıyan genel ortaklar ile yönetim yetkisi olmayan ve yalnızca yatırımları ölçüsünde sorumluluk taşıyan özel ortaklar.[32] Kökleri Ortaçağ'a inen bu iki ortaklık biçimi, günümüzde iş camiasının başvurabileceği örgütsel seçeneklerin sadece bir altkümesini oluşturur. 15. yüzyıldan sonra çok daha karmaşık örgüt türleri ortaya çıktı.

Denizaşırı Ticaret Kumpanyaları

Bunların biri, devredilebilir hisselere sahip bir ortaklık olan anonim şirketti. Anonim şirketlerin bazen yüzlere varacak kadar çok üyeden oluşması, yeniden düzenlemeyi günlük bir sorun haline getirdi. Mahkemeler de yeniden düzenleme sürecini basitleştirmeye ve böylece sürekliliği koruma maliyetini düşürmeye dönük adımlar attılar.[33] İlk anonim şirketler arasında İn-

31 Strieder, *Jacob Fugger*, özellikle böl. 7-10; Hunt ve Murray, *History of Business*, s. 222-25, 244. Ayrıca bkz. Jardine, *Worldly Goods*, özellikle s. 322-24, 343-46.

32 Lamoreaux ve Rosenthal, "Legal Regime", böl. 2; Harris, *Industrializing English Law*, s. 19-21.

33 Harris, *Industrializing English Law*, s. 142-43.

giliz Levant Kumpanyası ile Hollanda, Fransız ve İngiliz Doğu Hint Kumpanyaları vardı. Hepsinin de ufku tek bir deniz seferinden çok daha genişti. Şirketlerin tekil hissedarları belirli bir sefere yatırım yapabilecekleri gibi, kaynaklarını birkaç yıllığına bağlayabilirlerdi; şirketlerin kendileri de sabit sayılan belirli bir sermayeye sahipti.[34] Bir şirketin bünyesindeki tüccarların sayısı, modern bir çokuluslu firmanın standartlarına göre düşüktü. Örneğin, 1592'de Levant Kumpanyası'nın bünyesinde yalnızca 53 tüccar vardı.[35] Ancak o dönem açısından muazzam bir rakamdı bu.[36] Her şirket tüccarların yanı sıra temettülerini nakit olarak alan ve ne stratejide ne de gündelik yönetimde önemli bir rol oynamayan pasif yatırımcılar da çekerdi. Bu gelişmelerle birlikte, hisse alımı gayrişahsi hale geldi ve borsalar ortaya çıktı. Oluşan hisse piyasaları günümüzdeki dev borsaların öncüleriydi.[37]

Şirketlerin büyüklüğü bilgi edinmeyi kolaylaştırdığı gibi fiyatlar üzerinde söz sahibi olmalarını da sağladı. Dahası, küçük tüccarlar hükümdarlara, yüksek makam sahiplerine, korsanlara ve haydutlara haraç ve gümrük vergisi olarak yaptıkları sayısız ve bazen öngörülemeyen ödemelerle mallarını güvence altına alırken, şirketler kendilerini temsil edecek konsoloslar atayarak ve kendi korumalarını sağlayarak bu gibi maliyetleri sınırladılar.[38] Böylece şirketler resmî yetkililerle haydutlara akacak kârları ellerinde tutmayı başardılar.

Ne büyük şirketlerin yükselişi ne de gayrişahsi ticaretin artan yaygınlığı, küçük ölçekli ya da şahsi ticaretin ortadan kalktığı anlamına gelmez. Modern kentlerde bile çoğunlukla sürekli müşterilere hizmet veren sokak işportacıları ve mahalle dükkânları bulunur.[39] Ama burada önemli olan büyüklük dağılımının alt dilimi değil, en büyük şirketlerden oluşan üst dilimidir. Tarihte benzeri görülmemiş büyüklükte işletmelerin

34 Steengaard, *Carracks, Caravans*, böl. 3; Chaudhuri, *Trade and Civilization*, böl. 4; Chaudhuri ve Morineau, ed., *Merchants, Companies*.

35 Epstein, *English Levant Company*, s. 36.

36 Harris, *Industrializing English Law*, s. 40-45.

37 Ireland, "Capitalism without the Capitalist"; Wee, *Antwerp Market*, s. 333-68.

38 Konsolosların rollerine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. böl. 13.

39 Morineau, "Eastern and Western Merchants", s. 125-30, 18. yüzyıl Avrupa'sında küçük tüccarların varlığına ilişkin kanıtlar sunar.

sahneye çıkmasıyla birlikte, Avrupa'daki büyüklük dağılımının üst dilimi genişledi. Bu bölümde daha önce gördüğümüz üzere, İstanbul'un 17. yüzyıl mahkeme kayıtlarında rastlanan en büyük iki işletmesi 33 ve 21 ortaklıydı. Levant Kumpanyası 16. yüzyıl sonlarında çok daha büyüktü ve ortak sayısı artma yolundaydı.

Batı'daki dağılımın üst dilimindeki genişleme, çok sayıda ticari iş için geniş sermaye toplamaya uygun olanları da kapsayan yeni örgüt türleri sayesinde gerçekleşti. Birçok örgütsel yenilik yoluyla Batılı iş çevreleri Ortadoğu gibi diğer bölgelerde ticari işletmelerin büyümesini sınırlayan engelleri tedricen aşabildiler. Bu yayılma daha uzun ömürle el ele ilerledi. İstanbul'da en büyük ortaklıklar dahi sınırlı bir iş için kurulurken, Levant Kumpanyası için süresiz bir varoluş öngörülmüştü.

Yeni örgüt türleri sorunsuz değildi. Büyük bir ortaklığın üyelerinden biri, öbürlerini zarara uğratabilirdi. Dahası, en azından başlangıçta anonim şirket kendi ortaklarından bağımsız bir hukuksal kimlikten yoksundu; her ortak gerek üçüncü taraflarla ilgili, gerekse diğer ortaklar arasındaki davalara taraf olmak durumundaydı.[40] Bunun yol açtığı masrafları tekil ortaklara getirilen kısıtlamalarla azaltmanın mümkün olmasına karşın, bütün ortakları sıkı denetim altına almak pek pratik değildi. Ancak bu tür güçlükler daha ileri örgüt türleri bulunmasını teşvik etti. 17. yüzyıla girildiğinde Avrupa değinilen bu sakıncalardan kaçınmayı sağlayacak bir alternatif örgüt türüne artık sahipti: Ticari korporasyon. Sonraki bölümlerde korporatif işletmelerin avantajlarını ele alarak, bu örgüt türünün Ortadoğu'da niçin ortaya çıkamadığını irdeleyeceğiz.

Yeni örgüt türlerinin gördüğü işlevlerin ötesinde, dikkate değer diğer bir nokta Avrupa'daki işletmelerin yararlanabildiği seçeneklerin çeşitliliğidir. Girişimciler yan sözleşmeler aracılığıyla temel örgüt türlerinin özelliklerini harmanlayarak olanaklarını daha da genişlettiler. Örneğin, ortaklıklarda daha kalıcı olmalarını sağlayacak değişikliklere gittiler.[41] Ortaya çıkan sonuç, örgütsel bir devrimdi. Bu devrim Batı ekonomilerini kay-

40 Harris, *Industrializing English Law*, özellikle s. 144.

41 Çok çeşitli örnekler için bkz. Lamoreaux ve Rosenthal, "Legal Regime"; ve Lamoreaux, "Partnerships, Corporations".

nak toplamada, kaynak kullanımımı izlemede ve ticari fırsatları değerlendirmede gittikçe daha etkin hale getirdi.

Örgütsel Ayrılığın Nedenleri

Sonraki örgütsel gelişim çizgisi açısından vazgeçilmez nitelikte tek bir gelişme söz konusu değildi. Her biri ortak varlıkları koruyarak, riskleri sınırlayarak ya da şeffaflık sağlayarak sermaye birikimini ve kalıcılığı kolaylaştıran birçok eşgüdümsüz girişimin bu süreçte payı vardı. Avrupa geçmişinin iki veçhesi özellikle önemlidir.

Bunların ilki bizzat dinamizmdir. Temel muammamız, yani Batı'daki örgütsel mönünün sürekli genişlediği bir dönemde Ortadoğu'daki örgütsel mönünün durağanlığı, göz önünde tutulunca, Ortadoğu'da örgütsel yeniliği belli yapısal etkenlerin köstekleyip kösteklemediğini irdelemek gerekir. Avrupa'nın izlediği gelişim çizgisinin diğer çarpıcı özelliği, örgütsel dinamizmini sağlayan motorun genellikle birbirinden bağımsız işleyen çok sayıda özel etkenden oluşmasıdır. Nitekim kritik inisiyatifler bir eşgüdüm olmaksızın hareket eden işadamlarından geldi; devletler belli düzenlemeleri kolaylaştırmakla birlikte, onlara yön vermediler. Bu durum özel taraflar arasındaki işlemleri düzenleyen İslami ortaklık hukukuna odaklanmamızın isabetli olduğuna işaret eder.

Batı'daki belirli bir gelişmenin, örneğin Medici şirket grubunun ya da Levant Kumpanyası'nın, Ortadoğu'da niçin tekrarlanmadığı üzerinde durmuyoruz. Genel olarak bölgedeki özel ticari kuruluşların niçin yüzyıllar boyunca büyüyemediğini saptamaya çalışıyoruz. Başarılı bir işadamına ait terekenin parçalanmasını getiren İslami miras sistemini inceleyerek bu soruya yanıt arayacağız.

5
İslami Miras Sisteminin Sakıncaları

İslam'ın kutsal kitabında bulunan ekonomi kurallarının en ayrıntılı olanları mirasla ilgilidir. *Kur'an* kişinin vasiyet düzenleme yetkisini terekesinin üçte biriyle sınırlarken, vasiyet edilmemiş bölümü hukuken tanınan vârislerin kesin bileşimine bağlı kurallara göre, çocuklar, eşler, ebeveynler ve her iki cinsiyetten kardeşler için ayırır.[1] Kurallar belli koşullarda daha uzak akrabalara da pay vermeyi sağlayacak biçimde yorumlanır. Kimi özel durumlarda geçerli kural iki büyük mezhep ve ana fıkıh okulları arasında farklılık gösterir. Vasiyette bulunan kişi, yalnızca Şii yorumu çerçevesinde, *Kur'an* uyarınca zaten terekede hak sahibi olan bir akrabaya miras bırakabilir.[2]

İslami miras sisteminin Arabistan'ın İslam öncesi normlarından ne ölçüde ayrıldığı tartışılmaktadır.[3] Tarihsel sürekliliğin

1 *Kur'an* 4:11-12, 4:176.

2 Fyzee, *Muhammadan Law*, böl. 11-13; Coulson, *Succession in Muslim Family*, özellikle böl. 1-2, 8; Kimber, "Qur'anic Law of Inheritance". Vasiyet bırakmadan ölen bir kişinin bütün terekesi her iki durumda da yasal vârisleri arasında bölünür. Mallat, "Middle Eastern Law", kıs. 1, s. 708-15, ikinci durumdaki değişkenlikleri Roma hukukunun Sünnilerce alınan Suriye biçimi ve Şii kurumlarını etkileyen Mecusi hukuku arasındaki farklılıklara bağlar. Ancak her iki yorum da ölen bir kişinin yakın aile fertlerinin hepsine ve çoklukla uzak akrabalara da verilecek payları belirler. Dolayısıyla sözü edilen değişkenlikler burada geliştirilen savın genelliği açısından önem taşımaz.

3 Powers, *Qur'an and Hadith*, İslam ve Doğu Roma miras sistemleri arasında benzerlikler saptar; ayrıca mirasla ilgili *Kur'an* ayetlerinin Arap geleneklerinden genellikle sanılandan daha küçük bir kopuşu getirdiğini gösterir. Süregiden tartışmalar için bkz. Mundy, "Family, Inheritance, and Islam".

boyutu ne olursa olsun, vasiyet kısıtlamaları şahsi tercihleri geniş ailenin maddi rahatlık ve öngörülebilirlik ihtiyacına tabi kıldı; ayrıca kadınların miras haklarını güçlendirdi. Bir kadın vârisin hak ettiği pay normalde aynı mirasçı sınıfındaki bir erkeğinkinin ancak yarısı olsa da,[4] 7. yüzyıl Arabistan'ında bu hak kadınların ekonomik güvenliğini ve sosyal statüsünü güçlendirdi.

Mirasın çok sayıda aile üyesi arasında bölünmesi servet dağılımındaki eşitsizlikleri azalttı. Ayrıca, en azından Sünni fıkıh okulları, vasiyetnamelerin belli vârisleri kayırmasını önleyerek aile içi gerilimleri azalttı. Ele aldığımız konu açısından daha önemli bir nokta, zorunlu paylaşım sisteminin her biçiminin, aile mülkiyetinin kuşaklar boyunca bölünmeden korunmasını güçleştirmesidir. Modernlik öncesi Anadolu, Suriye ve Filistin'le ilgili araştırmalar, büyük servetlerin çoğu kez parçalandığını gösteriyor. Tek bir konutun ya da dükkânın mülkiyetinin bir düzineden fazla ortak arasında bölünmesi olağandışı değildi. Varlıklı bir kişinin ani ölümü, vârisler ve iş ortakları arasında hukuk kavgalarını tetikleyebiliyordu.[5]

Serveti bölmeden korumanın güçlükleri, kuşaklar arası servet aktarımıyla ilintili istatistiklerde açıkça görülür. 16. yüzyılda varlıklı Osmanlı ailelerinin çocukları ve torunları nadiren bir ya da iki kuşağın ötesinde zengin kalabildiler. Avrupa'nın aksine, Türkiye'de, Arap dünyasında ya da İran'da bir aristokrasi gelişmedi. Miras sisteminin yanında müsadere ve fırsatçı vergi politikalarının da önemli roller oynamasına karşın, önemli olan nokta servet parçalanmasının sistematik ve kaçınılmaz bir olgu olmasıdır. İslami miras kuralları uygulanırken, askerî-idari elitleri de kapsayan varlıklı Osmanlılara sıradan Osmanlı uyrukları gibi davranılırdı.[6]

4 Örneğin, bir kız bir oğulun yarısı kadar, yaşayan bir anne de bir babanın yarısı kadar pay alır.

5 Marcus, *Middle East*, s. 209-10; Doumani, *Rediscovering Palestine*, s. 70-71; Meriwether, *Kin Who Count*, böl. 4; Ergene ve Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth". Kimi sektörlerden benzer kalıplar daha sonraki dönemlerde de gözlemlenmiştir. 20. yüzyıl başlarında Mısır'daki toprak rejimine ilişkin bir araştırma, nüfus artışının ve İslami miras sisteminin birleşik etkisiyle ekilebilir alanların küçücük ve dolayısıyla verimsiz tarlalara ayrıldığını belgeler (Baer, *Landownership in Egypt*, s. 79-83).

6 Kunt, *Sultan's Servants*, s. 44-56.

Varlık Parçalanmasını Sınırlamaya Dönük Önlemler

Üretken varlıkların parçalanmasını önlemeye yönelik kurumların ortaya çıkmış olacağı beklenebilir. Nitekim İslam'ın ilk günlerinden başlayarak, yöneticiler mülkiyet parçalanmasının verimlilik kayıplarına yol açabileceğini ve vergi tabanını sınırlayabileceğini gördüler. İslam içtihadı ekilebilir alanların çoğunu devlet mülkü (başlangıçta *arzü'l-memleke*; Osmanlı yönetimi altında *miri arazi*) olarak sınıflandırma yoluyla kayıpları asgariye indirmeye çalıştı. Devlete ait toprakları ekip biçenler kiracı muamelesi görerek kendilerine verilen kullanım hakkı karşılığında arazi vergisi ödediler. Ne var ki, izin almadan tarlalarını satmaları ya da bağışlamaları mümkün değildi. Normalde kullanım hakları çocuklara geçiyordu. Ancak arazinin kendisi İslami miras hukukundan muaf olduğundan genellikle parçalanamazdı.[7] Sistemin amacı tarım arazilerini verimli üretim birimleri olarak tutmaktı.

Hükümdarlar iradelerini kabul ettirebildikleri ölçüde, bu toprak mülkiyet sistemi arazi parçalanmasını sınırladı. Ama diğer varlıkların parçalanmasını önlemedi. Zaten konumuz açısından asıl önemli olan taşınabilir servettir. İster aktif bir tüccar, isterse pasif bir yatırımcı olsun, bir ticari ortağın serveti kısmen nakitten ve ticari ürünlerden oluşurdu. En azından bu çerçevede, ortağın serveti İslami miras kurallarına tabi sayılırdı.

Toplulukların ve ailelerin inisiyatifleri başka çözümler de doğurdu. Kimi bölgelerde yerel normlar, ailelerin kadınları hukuken öngörülmüş miras paylarından mahrum bırakmasına olanak verdi. İslami miras sistemi ayrıca ölmeden önce bir akrabaya verilen hediyeler, kayrılmak istenen kişinin küçük bir çocuğuna yapılan bağışlar, yasal vârisler arasında evlilikler ve miras haklarından vazgeçirtmeye yönelik yan ödemeler yoluyla da aşıldı. Bir başka hile yöntemi *Kur'an*'ın ifa zamanı konusundaki belirsizliğinden yararlanarak, terekenin bölünmesini ertelemekti.[8] Bu belirsizlik güçlü kişilerin yasal vârisleri resmen hakların-

7 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, böl. 8; Cohen, "Miri"; İnalcık, "Land Problems", s. 211-24; Cuno, *Pasha's Peasants*, böl. 4; Imber, *Ebu's-Su'ud*, böl. 5.

8 Mundy, "Family, Inheritance, and Islam", s. 49-65, epeyce bulgu sunar. Ayrıca bkz. Baer, *Landownership in Egypt*, özellikle s. 115-16, 163-66; Meriwether, *Kin Who Count*, böl. 4-5; ve "Islamic Inheritance System", s. 19-27.

dan mahrum bırakmaksızın terekeyi bütün halde tutmalarına olanak verdi.[9] Ne var ki, bir yasayı aşma fırsatlarının bulunması o yasayı işlemez hale getirmediği gibi, böyle fırsatların yaygın olduğunu da kanıtlamaz. Örneğin, son hile yöntemini ele alalım. Çoğu vâris topluluğunda tereke üzerinde denetimi eline alabilecek ve bölünmesini geciktirebilecek güçte bir kişi yoktu.

Servetin bölünmemesini sağlamaya yönelik bir başka yöntem, onu daha sonra bir vakıf yapısına dönüştürmek üzere taşınmaza çevirmekti. Vakıf yasal açıdan bölünemez bir yapıydı ve vakıf kurucusu kimi isterse vakfının hak sahipleri arasına alabilirdi. Dolayısıyla vakıf kurma muamelesi, kişinin ölümünden sonra bir mülkü denetleyecek kişileri seçmesine olanak verirdi.[10] Vakıf kurarak varlıklı bir tüccar servetini tek bir oğluna aktarabilir, böylece annesine, babasına, karısına, kızlarına ve diğer oğullarına düşecek payları sınırlamış olurdu.

Bütün bu yöntemlerden vakfın, servet parçalanması sorununu kusursuzca çözen bir kurum olduğu sonucu çıkartılabilir.[11] Gelgelelim, vakıf sonraki bölümlerde sırayla ortaya konulacak başka sorunlara yol açtı. Teknolojik değişime ayak uydurmayı, ticari sermaye birikimini ve örgütsel gelişimi köstekleyecek biçimde varlıkların kullanılmasını kısıtladı. Bu bakımdan vakıf, kâr yönelimli ticarete pek uygun değildi.

Batı Avrupa'daki Miras Uygulamaları

Ana konumuz Ortadoğu'da iç dinamiğe bağlı modernleşmenin niçin gerçekleşmediğini açıklamak olduğuna göre, bunu başaran modernlik öncesi Avrupa'nın miras uygulamalarını gözden geçirmemiz gerekir. Moravya ya da Saksonya gibi küçük bir bölgede bile şaşırtıcı farklılıklara rastlayabiliyoruz. Dahası,

9 Meriwether, *Kin Who Count*, s. 164-65, otuz yıl kadar bölünmeden kalan terekelerden söz eder.

10 Çizakça, *Philantrophic Foundations*; Yediyıldız, *Institution du Vaqf*; Kuran, "Public Goods".

11 Servet parçalanmasını önlemek için başvurulan bütün yöntemler içinde en yaygını ve ekonomik bakımdan en önemlisi, aile fertlerinin denetiminde kalacak bir vakıf kurmaktı.

kuralların ve göreneklerin yirmi-otuz yıl gibi kısa bir sürede değişmesi mümkündü. Dolayısıyla Ortaçağ Avrupa'sındaki miras sistemlerinin içinde en katı İslam sistemleri kadar esneklikten uzak olanların bulunması şaşırtıcı değildir. İngiltere'nin kimi kesimlerinde, ölen bir adamın taşınabilir mallarının üçte biri karısına, diğer üçte biri de eşit paylaştırılmak üzere çocuklarına ayrılırdı. Ortaçağ Germen hukuku uyarınca, bir babanın vasiyet yetkisi hiç yoktu; ölümünden sonra mülkü sabit bir formüle göre aile üyeleri arasında bölüştürülürdü.[12]

Bütün bu değişkenliklere karşın, modernlik öncesinde Avrupa'nın hemen her miras sistemi İslami sistemden kritik bir açıdan farklıydı. Kilise hukuku miras kurallarını standartlaştırmadığı için, uygulamaları değiştirmek görece kolaydı. Ayrıca dine saygısızlık gerekçesiyle reform girişimlerine direnilmesi pek olası değildi. Çok çeşitli görüş *Kitabı Mukaddes* ilkelerine dayandırılabildiği için bir miras uygulamasına sırf dinsel retorikle meşruiyet sağlamak mümkün değildi.[13] Her iki nedenden dolayı, bir serveti kuşaklar boyunca bir arada tutmanın önündeki engeller Ortadoğu'ya oranla daha alçaktı. Böylece Ortaçağ'dan itibaren, gerek İslam'a, gerekse modernliğe aykırı "ilk doğan kuralı" (mirasta önceliğin en büyük oğula verilmesi) ve "son doğan kuralı" (mirasta önceliğin en küçük oğula verilmesi) olarak bilinen miras yöntemleri Avrupa'nın birçok kesiminde hukuken tanındı. Batı ticari kurumlarının köklü değişimler geçirdiği 16. ve 17. yüzyıllarda, ilk doğan kuralı Britanya'da, Hollanda'da, İskandinavya'da ve Avusturya ile Fransa'nın kimi kesimlerinde egemen miras sistemiydi.[14] Bu sistem 17. yüzyıl sonlarında

12 Kuehn, "Inheritance", s. 454-61; Platteau ve Baland, "Impartible Inheritance", özellikle kes. 2-3.

13 Thirsk, "European Debate on Inheritance", özellikle s. 189-90. İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde miras uygulamalarının evrimine ilişkin çalışmalarda dine pek az göndermede bulunulması çok anlamlıdır. Ayrıca bkz. Cecil, *Primogeniture*, böl. 2-5.

14 Thirsk, "European Debate on Inheritance", şekil 1. Ayrıca bkz. Kuehn, "Inheritance", s. 457-60; Goody, *Family and Marriage*, s. 118-25; Brinkmann, "Primogeniture"; Fichtner, *Protestantism and Primogeniture*, özellikle s. 14-21, 72-75; Cecil, *Primogeniture*, böl. 2-5; Platteau ve Baland, "Impartible Inheritance", özellikle kes. 3; MacFarlane, *English Individualism*, özellikle s. 87-88, 176.

Almanya içinde de yayıldı.[15] Destekçileri ilk doğan kuralını Hıristiyanlık'a dayandırmak için *Kitabı Mukaddes*'ten bir düzineyi aşkın alıntı sıraladılar.[16] Kıta çapındaki bu yönelim, zengin ailelerin bir vakıf oluşturma gibi maliyetli yöntemlere başvurmaksızın varlıklarını bir arada tutmalarına olanak verdi.[17]

Tek çocuğu kayıran bazı Avrupa uygulamaları, diğer çocuklar için telafi edici önlemlerle desteklendi. Örneğin, bir aileye ait arazinin en büyük oğula ayrıldığı durumlarda, kızlar drahoma alabilir ve küçük oğullardan biri ailenin ticari işlerini üstlenmek üzere yetiştirilebilirdi. Bu gibi eşitlikçi önlemler işletmenin sürekliliği hedefiyle tutarlıydı. Avrupa ailelerinin istisnasız ilk doğan kuralına başvurdukları söylenemez. Ancak yöntem birçok yerde yasal olduğu gibi ihtiyaç duyulduğunda başka yerlerde de işlerliğe kavuşturulması mümkündü.

Sanayi Devrimi'nden bu yana, Avrupa miras uygulamaları genelde eşitlikçi yönde evrim geçirmiştir.[18] Napoléon'un 1804'te çıkardığı Fransız Medeni Kanunu, mülkiyetin bütün çocuklar arasında bölüşülmesini öngörür.[19] Modern çağdaki bu dönüşüm, geliştirmekte olduğumuz savla çatışmıyor; çünkü 19. yüzyıla varıldığında Avrupa modern örgüt türlerine artık aşinaydı. Yanıtlamaya çalıştığımız soru, eşitlikçi bir miras sisteminin büyük çaplı, uzun ömürlü ve karmaşık ticari işletmelerle bağdaşıp bağdaşmadığı değildir. İslami miras sisteminin, modern örgüt türlerinin yerel düzeyde gelişmesini engelleyip engellemediğini ve başka yerlerde ortaya çıktıktan sonra da bunların benimsenmesini geciktirip geciktirmediğini inceliyoruz. Ortadoğu yerine Batı Avrupa'nın modern örgüt türlerini yarattığı dönemde, Batı Avrupa mülkiyeti kuşaklar boyunca bir arada tutmaya dönük miras uygulamalarına çok daha açıktı.

15 Fitchner, *Protestantism and Primogeniture*, s. 72-73.

16 Bunlar arasında Tekvin 49:3; Mısır'dan Çıkış 13:2; Tesniye 21:17; Sayılar 3:13, 8:16; ve 1 Vakayinameler 5:1 sayılabilir.

17 Platteau ve Baland, "Impartible Inheritance", kes. 3.

18 Lloyd, *Succession Laws*, s. 42-46, 53, 55-56, 79-82.

19 *Code Napoléon*, kitap 3, böl. 3, özellikle kes. 1-3.

Miras Sistemlerinin Kökleri

Avrupa'nın hukuk sistemleri ilk doğan kuralına izin vermeye yetecek esnekliği gösterirken, İslami miras sistemi bunu niçin kabul etmedi? Shelomo Goitein bize bir ipucu sunuyor. İslami miras sisteminin doğduğu yer olan Batı Arabistan'da, toplumun serveti esas olarak tüccarlarla göçebelerin elindeydi; bunların malvarlıkları da hayvan sürüleri ve değerli metaller gibi taşınabilir ve kolayca bölüşülebilir mallardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla İslami miras kuralları varlık parçalanmasına pek aldırmayan bir toplumda biçimlendi.[20] Buna karşılık, Batı'da gelişen miras uygulamalarının kaynağı olan Roma ve Germen hukuk sistemleri, kişilerin arazilerini bir aileyi geçindirmeye yeterli birimler halinde tutmaya çalıştığı tarım toplumlarında gelişti. Bu mantığa göre, arazi refahın birincil kaynağı olmaktan çıkarak, yerini kolayca bölünebilir sanayi sermayesine bıraktığında, ilk doğan kuralının da yerini kuşaklar arası zenginlik aktarımının bölünmeye uygun ve daha eşitlikçi biçimlerine bırakması uygundu.[21] Az önce gördüğümüz üzere, bu çıkarsama tarihle tutarlıdır. Avrupa'daki miras uygulamaları Sanayi Devrimi sürecinde daha eşitlikçi hale geldi.

Ne var ki, İslami miras sisteminin ayrıntıları bir göçebe ortamında değil, Emevi halifeliğinin merkezi olan Suriye'de ve Abbasi yönetimi altında Irak'ta şekillendi. Gerek Suriye'de, gerekse Irak'ta tarım Batı Arabistan'a oranla daha büyük rol oynuyordu. Roma ve Germen miras sistemlerinin mimarlarını varlık parçalanmasını sınırlamaya yönelten etkenler Müslüman fıkıh âlimlerini de başarılı işletmelerin sürdürülmesine olanak sağlayan hükümlerden kaçınmaya yatkın kılmış olamaz mıydı? Tarihin farklı bir gelişim çizgisi izlemiş olmasının temel bir nedeni, bölgenin İslam öncesi geçmişinde tarımsal açıdan üretken yerlerde devlet iktidarının, yeterli yağış alan yerlerde gereksiz olan büyük çaplı sulama sistemleri üzerindeki denetime dayanması olabilir. Antikçağ'ın devletleri, onsuz arazilerin kıraç kalacağı su sağlama sistemleri üzerindeki denetimi elde tutmak için, kendilerinden bağımsız zenginlik ve iktidar kaynaklarını

20 Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 190.

21 Bertocchi, "Law of Primogeniture", temelde yatan sürecin modelini çıkarır.

zayıflatmaya çalıştılar; bunu da kısmen mülklerin eşit paylaşılmasını öngören yasalar aracılığıyla yaptılar. Antik Mısır, Babil ve Asur'un esas itibariyle eşitlikçi miras yasaları vardı.[22] Demek ki, *Kur'an*'ın ilk tefsirlerinin ortaya çıktığı ve İslam hukukunun yapıtaşlarının biçimlendiği yerlerin hepsi, az çok eşitlikçi miras uygulamalarına zaten alışkındılar.

Eşitlikçi miras uygulamalarının İslam'la özdeşleşmesinden sonra, kadınlar ve küçük oğullar da dahil, bu uygulamaların korunmasında çıkarı olan kesimlerin ilk doğan kuralı yönündeki atılımlara direnmeleri doğal olurdu. Bu konuda *Kur'an* da onlardan yanaydı. Kısacası, Ortadoğu'nun tarihi ve koşulları İslam'ın miras sistemini biçimlendirdi, ardından da bu miras sistemi başarılı işletmeleri kuşaklar boyunca bölünmeden korumaya yatkın daha az eşitlikçi kuralların benimsenmesini zorlaştırdı. Tüccarların neden kendilerini özellikle ilgilendiren hile yöntemleri geliştirmedikleri sorulabilir. Kilit bir etken başarılı tüccarların genelde çokkarılı olmasıdır.

Çokkarılılık ve Eşitlikçi Miras Kurallarının Süreğenliği

Kur'an erkeklerin aynı anda dörtten fazla eş edinemeyeceği sınırlamasıyla çokkarılılığa cevaz verir. Başka bir sınırlama çokkarılı erkeklerin karılarına hakkaniyetli davranma, onlarla eşit sürede zaman geçirme ve onlara aynı olanakları sunma sorumluluğudur.[23] Tarih boyunca evli Müslüman erkeklerin büyük çoğunluğu tek eşliydi; ancak çok güçlü ve zengin olanlar birden fazla eş edinebiliyordu.[24] Dolayısıyla çokkarılılık statü sağlayarak aileler arasında güveni artırıyor ve ticari ittifakların genişletilmesini kolaylaştırıyordu. Ama bu yararların yanı sıra ciddi bir sakıncası vardı. Her yeni eşin çocuklarıyla birlikte potansiyel vârisler listesine katılması, bir terekeyi bölünmemiş

22 Wittfogel, *Oriental Despotism*, özellikle s. 22-29, 78-81.

23 *Kur'an* 4:2-3, 4:129.

24 İslam'ın ilk dönemi için bkz. Stern, *Marriage in Early Islam*, böl. 9; Ortaçağ Arap dünyası için bkz. Bianquis, "Family in Arab Islam", s. 622-23; Osmanlı döneminin İstanbul'u için bkz. Zarinebaf-Shahr, "Women, Law", s. 87; Osmanlı döneminde Suriye ve Filistin için bkz. Tucker, *House of Law*, s. 151-53.

olarak tutma önünde zaten var olan ciddi güçlükleri ağırlaştırıyordu. Keza, çokkarılılığın hukuka uygunluğu, miras uygulamalarını eşitlikçi tutmaktan yarar sağlayan yeni gruplar yarattı. İlk doğan kuralının kabul edilmesi durumunda, bir aile kendi kızının önceki bir evlilikten oğlu olan bir adamla evlenmesine razı olmayacaktı. Adam ne kadar zengin olursa olsun, ölmesi durumunda ikinci ve sonraki karıları doğurdukları çocuklarla birlikte yoksulluğa mahkûm olacaklardır.

Öyleyse İslam'ın eşitlikçi miras sistemi ve çokkarılılık düzeni karşılıklı olarak birbirini destekleyen kurumlardı. Birincisi ikincisini kolaylaştırırken, ikincisi de bir çocuğu kardeşlerine karşı veya yaşayan eşlerden birini diğerlerine karşı kayırmanın önündeki engelleri yükseltti. Böylece iki kurum kendini pekiştirici bir kurumsal bileşim oluşturdu. Ortaçağ Hıristiyanlığı'nın çoğu yorumunda, çokkarılılığın günah sayılması dikkate değerdir.[25] Sanayi öncesi Avrupa'da, ilk doğan kuralı, çokkarılılığa karşıtlıkla uyumluydu. Kilise hukukuna göre, evlilik iki eşin karşılıklı rızasına dayanmalıydı. Bu bakımdan, ailenin erkek reisinin gücü dünyanın diğer bölgelerine oranla daha fazla kısıtlandı ve birden fazla eş edinme olanağı azaltıldı.[26] Her halükârda, bir kadın nikâhlı bir adamla evlenmek istemezdi; zira böyle bir evlilikte maddi güvenceden yoksun kalması söz konusuydu.

İslami miras sisteminin bu kadar istikrarlı olmasının başka nedenleri yeri geldiğinde ortaya konulacaktır. Ortadoğulu tüccarların terekelerinin parçalanmasını önleyemediklerini bir veri sayarak, şimdi bu durumun ticari örgütlenme ve performans açısından doğurduğu sonuçları irdeleyelim.

Zamansız Ölüm ve İşletmenin Sürekliliği

Miras sisteminin etkilerini belirlemek açısından, beş kişilik farazi bir ortaklığın iki ayrı yargı sistemindeki işleyişini karşılaştırmak aydınlatıcı olacaktır. Bunlardan biri ilk doğan kuralına

25 Hıristiyanlık'taki yasak genelde *Matta İncili*'ne (19:4-7) dayandırılır. Bkz. Cairncross, *After Polygamy*.

26 Zanden, *Long Road*, s. 105-10.

olanak verirken, diğeri vermiyor. Ortaklık üç yatırımcıyla iki tüccardan oluşuyor. Yatırımcılardan tüccarlara bir nakit transferiyle ortaklığın kuruluşundan sonra, tüccarlar nakit parayı ticari mallara çeviriyor ve sefere başlıyor. Birkaç hafta sonra, iki tüccardan biri aniden ölüyor.

İlk doğan kuralının yürürlükte olduğu yargı sisteminde, her ortağın belirlenmiş vârisi herkesçe bilinmektedir. Zamansız ölümden sonra, ortaklık dağılır ve ölen ortağın hissesi en büyük oğluna geçer. İlke olarak, bu oğul beklenmedik kazancını başka bir girişimde kullanabilir. Kesintiye uğrayan işletmenin koşullarını yeniden müzakere etme yoluna da gidebilir. Bir başka alternatif de başlangıçtaki koşullara uyarak, girişimin sanki ölüm gerçekleşmemiş gibi sürmesine izin vermesidir. Uygulamada, ilk koşullar çoğu kez otomatikman yinelenirdi; zira ortaklar ve vârisleri bir ölüm durumunda girişimin sürdürülmesi için önceden anlaşmaya varırdı. Bu tür bir anlaşma inandırıcı olurdu; çünkü genelde bir ortağın kendisinden sonra işleri üstlenmek üzere yetiştirilmiş bir alternatifi bulunurdu. Beklenen kârları yükselttiği için, bu uygulama bütün ilgili tarafların işine yarardı.

Şimdi söz konusu ortaklığın İslam hukukuna göre yönetilen bir bölgede kurulduğunu varsayalım. Yine iki tüccardan biri ölür. Ölen ortağın hissesi büyük olasılıkla çok sayıda akrabası ve eğer bir vasiyetname bırakmışsa, akraba olmayan birkaç kişi arasında bölüşülecektir. Diyelim ki dört vâris var. Bunlar sekiz kişilik yeni bir ortaklık kurmak üzere, eski ortaklığın yaşayan dört üyesine katılabilir. Yan ödemelere başvurarak ya da başvurmaksızın, vârislerden üçünün dördüncüsü lehine miras haklarından vazgeçmelerini sağlama yoluyla bölünmüş hisseyi yeniden bütünleştirme seçeneği de açıktır. Demek ki kısmen yenilenen bir üyelik çerçevesinde girişimin sürdürülmesinin önünde resmî bir engel yoktur. Bununla birlikte, maddi sıkıntı içindeki tek bir vârisin, eski ortaklığın tasfiyesinde ısrar ederek sorun çıkarması mümkündür. Tasfiye olasılığını yükselten iki etken vardır. Birincisi, ilk doğan kuralının norm olduğu yerlerde çoğu kez görülen durumun aksine, vârislerin mevcut işleri sürdürmek üzere yetiştirilmiş olmaları söz konusu değildir. İkincisi, yeni bir vârisin doğmasının ya da mevcut vârislerden birinin ölmesinin ardından, vâris topluluğu

ve onlara ait hisseler İslami miras sistemi uyarınca önemli ölçüde değişebilir. Bunun getirdiği belirsizlik her vârisin oturmuş bir işletmeye bağlılığını zayıflatmış olacaktır.

Demek ki Ortadoğu'da ortaklıkların zamansız dağılma olasılığı özellikle yüksekti. Başka bir sorun her bir vârisin terekedeki her varlığın bir bölümü üzerinde hak sahibi olmasıydı.[27] Bir İslami ticari ortaklığa katkıların para cinsinden olması koşulunu ve dağılması halinde maddi varlıklarının bölüşülmesi gereğini anımsayalım. Ortaklığa ait varlıklardaki hissesini almaya çalışan bir vâris, ister bir buğday yükü gibi bölünebilir, isterse bir köle ya da bir inek gibi bölünemez olsun, ölüm anında ortaklığın sahip olduğu her maldan kendisine düşen bölümü isteyebilir. Bölünmez varlıklar söz konusu olduğunda, yaşayan ortaklar uygunsuz bir zamanda ve yerde satışlar yapmak zorunda kalabilir.

Ticari Başarı ve Vârislerin Sayısı

Vârislerin sayısı her zaman yüksek olmazdı. Bir tüccar vasiyet bırakmadan öldüğünde ve geride bir karısı ve tek oğlu kaldığında, yalnızca iki vâris bulunurdu; kadın terekenin sekizde birine, oğul da geriye kalan sekizde yediye hak kazanırdı. Ancak başarılı ve varlıklı oldukları için mahkemeleri gittikçe karmaşık ticari kuruluşları tanımaları için sıkıştırmış olabilecek tüccarların, genelde daha fazla sağ çocuğu olurdu; birden çok eşle evlenmiş olma olasılıkları da daha yüksekti.[28] Dolayısıyla haneleri genellikle daha geniş olurdu. Dahası, büyük terekelerde paylaşılacak servetin büyüklüğü bir dava açmayı özellikle kayda değer kılardı. 16. ve 17. yüzyıllara ait Galata mahkeme kayıtlarını inceleyen Fethi Gedikli, vârislerin zamansız dağılan bir ortaklığa ait varlıklardan kendilerine düşen hisseleri talep ettikleri birçok dava saptamış bulunuyor.[29] Bu kayıtlarda yer alan tüccarlardan

27 Coulson, *Succession in Muslim Family*, s. 2, 240.

28 Meriwether, *Kin Who Count*, s. 94-95; Ergene ve Berker, "Inheritance", tablo 3 ve 4.

29 Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, özellikle s. 117-18, 226-32, 256-60. Başka örnekler için bkz. İstanbul mahkeme sicili 9 (1662), 20a/1; İstanbul 16 (1665), 42b/3; Galata 130 (1683), 75a/3, 77a/2, 80b/1, 82b/1.

kimilerinin ciddi düzeyde parçalanmayı kaçınılmaz kılacak kadar çok vârisi vardı.

Benzer örnekler sunan Abraham Marcus, 18. yüzyılda Halep merkezli iki tüccara işaret eder.[30] İlkinin serveti sağ olan karısı ve art arda evliliklerden doğan on üç çocuğu arasında, ikincisininki ise geride bıraktığı dört eş, yedi oğul ve altı kız arasında bölüşülmüştü. Yaşayan oğlu olmayan bir tüccar öldüğünde, ikinci dereceden birçok akraba tereke üzerinde hak kazanıyordu. Marcus'un incelediği örnekler olasılıkları gözler önüne seriyor: Eş ve dört yeğen; kız kardeş, amca ve hala; kız kardeş ve bir kuzenin üç oğlu; eş, iki kız kardeş ve yedi kuzen; eş, kız, anneanne ve iki kız kardeş.

Başka bir aydınlatıcı örnek 1580-1625 arasında faaliyet gösteren Mısırlı girişimci İsmail Ebu Takiyye'yle ilgilidir. Dönemin önde gelen tüccarlarından Ebu Takiyye, Ortadoğu'da henüz yeni tüketilmeye başlayan kahveyi Yemen'den Mısır'a ithal ederek bir servet edinmişti.[31] Starbucks'tan birkaç yüzyıl önce, bir sürü kahvehane açarak kahve tüketimini de teşvik etti. Benzer bir girişimcilik sergileyerek Mısır'ın yerel şeker sanayisini de canlandırdı. Şeker piyasalarındaki potansiyeli sezerek, şekerkamışı üretimini finanse etti, arıtımevleri kurdu ve hem Mısır'da hem de daha geniş Akdeniz piyasasında şeker sattı.[32]

Burada üzerinde durulan ana noktalar açısından, tüccarımızın geçmişindeki iki öğe dikkate değerdir. Birincisi, Ebu Takiyye uzun meslek yaşamı boyunca coğrafi bakımdan geniş alana dağılmış insanların yer aldığı çok sayıda küçük ve bağımsız ortaklık aracılığıyla ticaret yaptı. Kurduğu her ortaklık bir şekerkamışı çiftliğine tek mevsim için kaynak sağlama, bir kahve çekirdeği yükünü Moha'dan İskenderiye'ye taşıma ya da Dimyat'ta bir kahvehane işletme gibi dar çerçevede tanımlanmış bir amaca yönelik ayrı bir sözleşmeye dayalıydı. Bu ortaklıklar kısa ömürlüydü ya da kaynakları çok sınırlıydı; birçok durumda iki özellik de bir aradaydı. İkincisi, Ebu Takiyye'nin şirket grubu, ondan daha uzun yaşamadı. Ölümünden sonra

30 Marcus, *Middle East*, s. 209-10.

31 Hattox, *Coffee and Coffeehouses*, böl. 2.

32 Hanna, *Making Big Money*, s. 78-95.

iş arkadaşlarından kimileri, şirket grubunun belli bölümlerini devraldı. Birçok kahvehanesinin muhtemelen farklı sahiplerle ve yeni finansal düzenlemeler çerçevesinde varlığını sürdürmesine karşın, onlarca yıl boyunca oluşturduğu bağlantılar ağı onunla birlikte yok oldu. Bölge genelindeki ticari itibarı ne bir kişinin ne de bir kuruluşun bünyesinde varlığını sürdürmedi. Ticari sermayesi de dağılıp gitti. Vârisler şirket grubunu genişletmek şöyle dursun, korumayı bile başaramadı. Hak sahiplerinin sayısı bunda önemli rol oynamış olsa gerek. Ebu Takiyye'nin vârisleri arasında on bir çocuk ve dört eş vardı. Birkaçı terekedeki hisselerini bütünleştirmeye çalıştı. Ne var ki, on yıl geçmeden aile içi kavgalar, hastalıklar ve yeni ölümler miras kalan serveti batırdı.[33]

Bir ortak öldüğünde, ortaya çıkan miras talepleri genellikle kendi akrabalarıyla sınırlı kalırdı. Ama miras alınan bir varlığın ortak sahiplerinin herhangi bir ortaklık varlığındaki hisselerini satabilmeleri, kiraya verebilmeleri ya da bağışlayabilmeleri nedeniyle, son bulmuş bir ortaklığın üyeleri ölmüş eski ortağın bir bağ taşımadığı ve hatta tanımadığı kişilerle karşı karşıya kalabilirdi.[34] Bu durum zamansız ölümün maliyetini ağırlaştırdığından, tüccarları ve yatırımcıları ortaklıklarını küçük ve kısa ömürlü tutmak için daha da sıkı bir uğraş vermeye yöneltti.

Miras Düzeni ve Ortaklığın Büyüklüğü

Ortaklıklara, hısımlık bağı olmayanlar arasında işbirliğine yatkın olduklarından odaklandığımızı anımsayalım. İlke olarak, bir mudarebe ya da inan ortaklığı tek bir aileyle sınırlı bir işletmeye oranla çok daha geniş kaynakları bir araya getirebilirdi.

33 Hanna, *Making Big Money*, s. 161-64. Başka bir örnek için bkz. Galata mahkeme sicili 130 (1683), 8a/1. Ebu Takiyye'yi izleyen iki yüzyıl içinde birkaç Mısır kahve tüccarı daha, büyük servet biriktirdi. Bunlar arasında Kasım el-Şaraybi (ö. 1734) ve Mahmud Muharrem (ö. 1795) vardı. Ne biri ne de öbürü ölümünden sonra sürecek bir ticari kuruluş yaratamadı (Raymond, *Cairo*, s. 208-9).

34 Marcus, *Middle East*, s. 113. Marcus'un taşınmaz hisseleriyle ilişkili olarak değindiği bu olasılık, bir ticari ortaklıktaki hisseler için de geçerlidir.

Ancak dağılmış bir İslami ortaklığı yeniden oluşturmanın maliyeti caydırıcı olabilirdi. Bir İslami ortaklıkta söz konusu maliyet Avrupalı denklerine oranla daha yüksekti. Ortaklardan birinin ölümü, ilk doğan kuralının uygulandığı bir İngiliz kentinde kolayca yeniden kurulabilecek bir İslami ortaklığın tasfiyesini zorunlu kılabilirdi. Dolayısıyla Ortadoğu'da yatırımcılar ve tüccarlar zamansız bir tasfiyeden sakınmaya görece daha istekliydi. Bu yüzden de ortaklıklarının büyüklüğünü ve süresini sınırlamaya daha fazla önem verdiler.

Ortaklarından birini kaybeden bir ortaklığın yaşayan üyeleri, mevcut miras düzenine bağlı olmaksızın, ölümün maliyetlerini üstlenirlerse, ortalama insan ömrünü kısaltan her faktör büyük ortaklıkların çekiciliğini azaltacaktır. Nitekim Toskana'da ortaklıkların ortalama büyüklüğü 14. yüzyılın Büyük Veba Salgını sırasında geçici olarak kısaldı. Edwin Hunt ve James Murray'in buna getirdiği açıklama şöyledir: "Yinelenen salgınlara bağlı yüksek ölüm oranı uzun vadeli ticari ortaklıkları zayıflattı, ki bunun ana nedeni birçok vârisin ortaklığı sürdürmek yerine mirasını harcamaya eğilimli olmasıydı. Dahası, büyük ortaklık kurmanın getirdiği risklerin gittikçe artmasıyla, bunların üyeleri ticari işlerine daha yakın ilgi göstermek zorunda kaldılar."[35] Bu mantığa, bir ortaklığı genişletme riskinin doğal etkenlerin yanı sıra mevcut miras sistemine bağlı olması eklenebilir. Ölüm oranı sabit olduğunda, mülkiyeti bölmeden tutmanın güçlüğü arttıkça, ortaklıkların ortalama büyüklüğü düşecektir. Bu bakımdan, terekeleri parçalayan bir toplumda ortaklıklar, terekelerin bölünmeden tutulmasına olanak veren bir diğer toplumunkilere oranla daha küçük olacaktır. İlk türden bir toplum ayrıca ortaklıklarla ilgili daha az denemeye girişecektir. Medici ailesinin "poyra ve ispit" sistemini Ortadoğu'da kurmak zor olurdu; çünkü İslami miras sistemi kaynakları uzun süre için bir araya getirme yönündeki sözleşmelerin güvenilirliğini sınırlamaktaydı. "Poyra" parçalanmaya yatkın olduğu ölçüde, kalıcı bir "ispit" şebekesi oluşturması güçleşiyordu.

35 Hunt ve Murray, *History of Business*, s. 154-55.

Dinamik Sonuçlar

Avrupalıların daha büyük ve daha kalıcı ortaklıkları kaçınılmaz olarak kendine özgü sorunlar yarattı. Bunları izleyen çözümler de sabırsız vârislerle uzlaşmanın epey ötesine geçti. Kaynak akışlarını izlemek ve eşgüdümü kolaylaştırmak için, karmaşık muhasebe sistemleri geliştirmek zorunlu hale geldi. 15. yüzyıla doğru yatırımcıların ve tüccarların işletmelerini izlemelerine yardımcı olacak ticari aritmetik elkitapları sahneye çıktı. Bu elkitaplarının üzerinde durduğu sorunlar arasında, sermayeleri farklı zamanlarda yapılmış yatırımları içeren ortaklıklara ait kârların dağıtımı vardı.[36] Yeni kurallar kuruluştaki basit bir nakit girişi yerine sürekli bir fon akışıyla finanse edilen işletmelerin çalışmasını kolaylaştırdı. Bu arada, hisse senedi alım satımının artan hacmi, organize sermaye piyasaları doğurarak yeni sermaye bulmayı kolaylaştırdı. Daha büyük ve daha kalıcı ortaklıklar, müzakere ve karar alma giderlerinde tasarrufa yönelik hiyerarşik kontrol sistemlerinin yaratılmasını özendirdi.[37] Bağlantılı ortaklıklar, şirket grupları ve anonim şirket dahil olmak üzere, yukarıda incelenen Avrupa yeniliklerinin hepsi modern küresel ekonomiye özgü örgütsel karmaşıklığı artırdı.

Daha büyük ve daha kalıcı işletmelerin yayılmasıyla birlikte, ticaret giderek gayrişahsi yapıya büründü. Birbirini tanımayan kişiler arasındaki ticaret arttı. Böylece tanıdıklardan elde edilemeyecek bilgiye dönük bir ihtiyaç ortaya çıktı; bu da ticari istihbarata yer veren süreli yayınların kurulmasını tetikledi. Sonuçta 1590'lar ve 1640'lar arasında, bütün büyük Avrupa kentlerinde tüccarlarca ödenen abonelik ücretleriyle ayakta duran düzenli yayınlar ortaya çıktı. Bu yayınların odağı ticari bakımdan yararlı istihbarat, özellikle de fiyatlar, nakliye ücretleri ve diplomatik gelişmelerdi.[38] Bir ticari basının oluşması, temsilcileri ve çalışanları etkin biçim-

36 Jardine, *Worldly Goods*, s. 321-24.

37 Hunt ve Murray, *History of Business*, 1550'ye kadar olan gelişmeleri değerlendirir. Batı'daki ticari kurumların sonraki evrimi için bkz. Harris, *Industrializing English Law*; Ireland, "Capitalism without the Capitalist"; Freedeman, *Joint-Stock Enterprise*; ve Neal, *Rise of Financial Capitalism*.

38 Sommerville, *News Revolution*, böl. 2; McCusker ve Gravesteijn, *Beginnings of Commercial Journalism*; McCusker, "Demise of Distance".

de izlemek için gerekli istihbarat maliyetini düşürerek, karmaşık ticari kuruluşların oluşturulmasını kolaylaştırdı.

Ortaçağ Kuzey Avrupa'sında başvurulan genel ortaklık gibi, kommenda da kendini sarsıcı bir kurum olduğunu gösterdi. Yeni refah fırsatları yaratmakla, daha büyük, daha kapsamlı ve daha dayanıklı işletmelere zemin hazırladı. Ardından daha karmaşık ortaklıkların ortaya çıkardığı yeni sorunlar, yeni pazarlar ve yeni hizmetlerle birlikte örgüt türlerinin daha da geliştirilmesini teşvik etti.

Ortaya çıkan örgüt biçimleri her durumda genel onay görmedi. Diğer bağlamlarda olduğu gibi, kimi çıkar grupları direniş gösterdi. Sözgelimi, 13. yüzyılda uzak yerlerde oturan ortaklar bulundurma yoluyla ortaklıkların ömrünü uzatmaya dönük bir İtalyan girişimini ele alalım. Uzak bir diyara yerleşmiş ortak, sözleşmeyle belirlenmiş bir ticari görevin bitiminde geri dönmek yerine, birikmiş sermayenin bir bölümünü ülkedeki pasif ortaklarına temettü olarak gönderir, geri kalanını yeniden işe yatırma yetkisini alır, tekrar kârı kısmen ülkesine aktarır ve mevcut işletme böylece sürer giderdi. Birbirinden ayrı yerlerde oturan ortaklar böylece ardışık kommenda aracılığıyla kalıcı bir ticari kimlik kazanırdı. Bu düzenleme ticari işletmelerin günümüzde ekonomik yaşam için kilit önem taşıyan bir özelliğinin, yani kalıcılığın habercisiydi. Kalıcı bir işletme erken tasfiyeye açık bir işletmeye oranla daha güvenilir biçimde uzun vadeli taahhütlerde bulunabilir. Ancak kalıcı ortakları olan İtalyan ortaklıkları yasa önünde geçici işletmeler olarak kuruldu. Venedik yetkilileri 1271'de bir ortaklığın süresini iki yılla sınırlayarak ve şahsen hazır bulunmaksızın kâr dağıtmayı yasaklayarak, konuya açıklık getirdi. Onlar açısından sorun, sermaye dönüşündeki sıklığı azaltmanın vergi gelirlerini sınırlamasıydı.[39]

Kurulan barikatlara karşın, yararlı örgütsel yenilikler zamanla geniş kabul gördü. Ardından da sağladıkları başarılar daha büyük ve hatta daha karmaşık ticari işletmelere olanak sağlayan kurumların yolunu açtı. Böylece kurumsal gelişimin miras kurallarındaki çeşitlilikten aldığı itici güç, ticari etkinliğin kendi başına ilerleyebileceği zincirleme bir kurumsal tepkime yarattı.

39 Kedar, *Merchants in Crisis*, s. 25-26.

Ortadoğu'nun hep küçük kalan ortaklıkları ise, Avrupa'da yenilikçi çözümlerin gerektirdiği muhasebe, eşgüdüm, istihbarat ve sorumluluk sorunlarıyla karşılaşmadı. Üyeleri standartlaştırılmış muhasebe yöntemlerini geliştirme ya da kullanma yönünde bir itki duymadı; muhasebe açısından çok sayıda hissedar arasında iletişimi ve eşgüdümü kolaylaştırmak, kuşaklara yayılan varlıkların ve sorumlulukların izini sürmek için gerekli düzeltmeler yapma arayışına da girmedi. Keza, işletme hisselerini alıp satmanın, kısa süreli bir işletmenin ortaklarına sağladığı yarar çok sınırlıydı. Taahhütlerinin kısa süreli oluşu, uzun vadeli bir işletmedeki ortakların hisse alım satımıyla elde ettiği akışkanlığı zaten sağlamaktaydı. Son olarak, modern dönem öncesinin Ortadoğu tüccarları ve yatırımcıları ticari basına ihtiyaç duymadı. Genel olarak tanıdıklarla çalıştıkları için, güvenilir ticari istihbarata ulaşma olanakları zaten vardı.

Sonuçta, Batı örgütlenme tarihinin, standartlaştırılmış ticari muhasebe, borsalar ve ticari basın gibi temel yenilikleri modernlik öncesi Ortadoğu ticaretinde belirmediler.[40] Bunların hiçbiri 19. yüzyıldaki krizlere kadar gündeme bile gelmedi. Söz konusu gecikmelerin miraslarından biri, Ortadoğu tarihini araştıranların kullandıkları yerel kaynakların neredeyse tümünün mahkemeler, müftülükler ve saraylar gibi devlet kuruluşlarınca hazırlanmış kayıtlardan oluşmasıdır. Medici ailesinin ya da Levant Kumpanyası'nın kayıtlarına uzaktan yakından benzer özel kaynakların son derece az bulunduğunu altını çizerek yineleyelim.[41]

Geniza arşivinin Kuzey Afrika merkezli Yahudi tüccarların

40 Modernlik öncesi Ortadoğu'da muhasebe usulleri için bkz. Zaid, "Accounting Systems"; Solas ve Otar, "Accounting in Near East"; ve Güvemli, *Muhasebe Tarihi*, c. 2. Bölgedeki borsalar için bkz. Fertekligil, *Borsa'nın Tarihçesi*, özellikle s. 18-26; ve Azzam, *Arab Capital Markets*, s. 197-98, 229-30. Ortadoğu'da medyanın ortaya çıkışı için bkz. Hanioğlu, *Late Ottoman Empire*, s. 94-95; Rugh, *Arab Press*, s. 1-8; ve Ayalon, *Press in Middle East*, böl. 1. Müslümanların konuştuğu bir dilde çıkan ilk Ortadoğu gazetesi Kahire'de 1828'de yayın hayatına başlayan Türkçe-Arapça *El-vaka'i el-Misriye*'ydi. Ticari odaklı süreli yayınlar birkaç onyıl sonra sahneye çıktı.

41 Özel kaynakların eksikliği Ortadoğu'yu araştıran günümüz uzmanlarının bariz devlet-merkezci önyargısına katkıda bulunmuştur. Faroqhi tarihsel kaynaklara dayanan 262 sayfalık bir kitabında (*Approaching Ottoman History*) özel arşivlere bir sayfadan daha az yer verir (s. 58). Onun da işaret ettiği gibi, politik karışıklıklar günümüze az sayıda özel kaynağın ulaşmasında herhalde etkili olmuştur. Ama daha temel bir neden çok az ticari arşivin tutulmuş olmasıdır.

çift girişli muhasebenin ilkel biçimlerini kullandıklarına ilişkin belirtiler taşıyan 11. yüzyıl belgeleri içerdiği doğrudur. *Risale-i Felekiyye* adı altında Abdullah İbn Muhammed İbn Kiya el-Mazenderani'nin devlet maliyesi üzerine yazdığı 1363 tarihli bir risalenin, borç ve alacak sütunlu tablolar içerdiği de doğrudur.[42] Ama bunlar genel kuralı doğrulayan istisnalardır.[43] Çift girişli muhasebe Ortadoğu'da erken bir tarihte icat edilmiş olmakla birlikte, geniş kabul göremedi ve yeniden gündeme geldiği modern çağa kadar kullanımdan düştü. Bu gerçekler yukarıda yapılan yorumla tutarlıdır. Üyeleri birbirlerini yakından tanıyan küçük ve kısa ömürlü ortaklıklar, standartlaştırılmış muhasebeye dönük bir ihtiyaç duymaz.

Özetlemek gerekirse, İslam'ın esas itibariyle tekörnek miras sistemi, daha büyük ve daha kalıcı ortaklıklar kurmayı caydırmakla, ekonomik modernleşmeye giden yollardan birini kapattı. Böylece ortaya çıkan örgütsel durgunluk zaman içinde Ortadoğu ticari camiasının Batılı dengiyle rekabet edebilir durumda kalmasını önledi. Bu durgunluğun ticari kapasite bakımından yarattığı uçurum 15. yüzyılda henüz küçüktü. Ancak büyümesi kaçınılmazdı. Birbirini izleyen uyarlamaların kümülatif etkisi muazzam oldu.

Modernleşmenin Alternatif Yolları

Elbette ki, Ortadoğu'nun alternatif bir yolla modern örgütsel biçimleri geliştirmesi mümkündü. Batı dünyasının Akdeniz ticaretindeki başarılarını fark eden Ortadoğu tüccarları, şu ya da bu Batı yeniliğini benimseyebilir, böylece aldıkları enerjiyle daha sonra kendi rotasını izleyebilecek bir modernleşme sürecini başlatabilirlerdi. Gelgelelim, 18. yüzyıla kadar Avrupa'yla ticaret Ortadoğu'nun dış ekonomik ilişkilerinde büyük bir yer tutmadı. O tarihten önce hacim olarak ölçüldüğünde, diğer bölgelerle ticaret daha önemliydi. Dahası, Ortadoğulular ileri kurumlardan destek alan tüccarların bulunmadığı ticaret alanlarında rekabet

42 Goitein, "Bankers Accounts"; Solas ve Otar, "Accounting in Near East".
43 Napier, "Defining Islamic Accounting", s. 123-24.

güçlerini korudular. Bunların kimilerinde, örneğin Güney Doğu Asya ve Doğu Afrika'da İslami ticari kurumlar yerli denkleri karşısında elle tutulur avantajlar sundular; Eskidünya'nın ücra köşelerine kadar yayılmaları bunun göstergesidir. Bütün bu nedenlerle, Batı'daki ticari uygulamaları taklit etmek 18. yüzyıla kadar acil bir gereksinim oluşturmadı. O noktaya ulaşılınca da, bir yüzyıl içinde Ortadoğuluların Batı esaslı hukuk sistemleri çerçevesinde ticaret yapmalarını sağlayacak reformlara girişildi.

Fiilen izlenen modernleşme yolu belli Avrupa kurumlarının toptan benimsenişi oldu. Bu yolun en bariz alternatifi, işletmelerin büyümesini ve uzun ömürlü olmasını kısıtlayan evlilik ve miras kurallarını serbestleştirilmesiydi. İlgili İslam metinlerinin netliği, bu alternatif yolu kapamış olmalıdır. Zaten mevcut evlilik ve miras uygulamaları birbirini karşılıklı olarak pekiştirici nitelikteydi. Her biri, diğerinde çıkarı olan kesimleri güçlendirdi. Böylece yerel bir örgütsel modernleşme olasılığını birlikte azalttılar. Kommenda'nın başarıları gördüğü rağbeti sarsarken, mudarebe'nin sınırlamaları bile Ortadoğu'da temel kurumsal reformları harekete geçiremedi. Aksine, mudarebe kendini pekiştirici bir gelişim gösterdi. Nitekim İslam'ın can damarı sayılan bölgelerin ötesine yayılmakla, Ortadoğu tacirlerinin güçlüklerle karşılaştığı ticaret alanlarıyla ticaret yapmayı sınırladı. Bunu izleyen örgütsel durgunluk Batılı denkleri karşısında Ortadoğulu tüccarların rekabet gücünü zamanla azalttı.

Popüler Açıklamalarla Karşılaştırma

İslami ticari kurumların niçin Batı'dakilerle birlikte gelişmediğine ilişkin başka açıklamalar da mevcuttur. Claude Cahen Ortadoğuluların yurtdışından istedikleri malların esas olarak Doğu'da bulunduğunu belirtir; ayrıca Ortaçağ'da Ortadoğu pazarlarının bölgedeki bütün üretimi emmeye yetecek büyüklükte olduğunu öne sürer.[44] Bu önermelerden hareketle, Ortadoğulu tüccarların Orta Asya, Hindistan ve Doğu Afrika'yla ticaret yapmaya yönelerek, Akdeniz ticaret alanını büyük ölçüde Batılılara bırakmala-

44 Cahen, "Déclin Commercial".

rının doğal olduğu ve Batı'nın giderek gelişen ticari becerilerine ayak uydurmalarına ihtiyaç olmadığı sonucuna varır.

Cahen'in tezi İslami kurumları özünde statik yapılar olarak ele almaz. Buna karşılık sabit bir üretim hacmini esas alır. Doğu'yla ticaretin daha önemli olduğu doğru olmakla birlikte kâr etme fırsatları kimi yerel tüccarları şanslarını Akdeniz ticaret alanında aramaya yöneltebilirdi. Bu durumda onların ticari başarıları üretimi canlandıracak ve belki de Batı'nın talebini karşılamak için gerekli kurumsal uyarlanmalar da harekete geçecekti. Dolayısıyla Batı pazarının ilk baştaki büyüklüğü ile Ortadoğu'nun Batılılarla ticari rekabeti arasında zorunlu bir bağ yoktur. Her halükârda, üzerinde durduğumuz örgütsel durgunluk Doğu pazarlarında faal olan Ortadoğu tüccarlarını da sıkıntıya soktu. Cahen'in tezi onların kullandığı ticari kurumların bile niçin durgun kaldığını karanlıkta bırakıyor.

K. N. Chaudhuri ise, neden ve sonucu birbirine karıştıran bir açıklama sunar. Hint Okyanusu'nda faaliyet gösteren Ortadoğu ve Doğu Asya tüccarları kural olarak sınırlı bir politik güce sahipti; kazançlarının böylece sınırlanması, onları Avrupa kumpanyalarıyla etkili rekabet için gerekli ölçek ekonomilerinden mahrum bıraktı.[45] Peki, geçmişte tüccarlar İslam hukukunun gelişmesinde söz sahibi olabilecek kadar güçlüyken, niçin politik nüfuzları artmadı? Bunun nedeni devlet güdümlü sektörler evrim gösterirken, ticari altyapının durgunluğa girmesiydi. İslam hukuku ticari servetleri kuşaklar boyunca bir arada tutmayı kolaylaştırmış olsaydı, Ortadoğu'nun tüccarları kurumsal ilerlemeler gerçekleştirecek gücü kazanabilirlerdi. Chaudhuri'nin yorumunun aksine, bu kitapta önerilen nedensellik mesleki uzmanlaşmada gözlemlenen yönelimlerle tutarlıdır.

Chaudhuri'nin tezine dönük bu eleştiri, Mehmet Genç'in Osmanlıların Avrupa'ya ayak uydurmadaki başarısızlığına ilişkin teorisi için de geçerlidir.[46] Genç, tüccarlara zenginleşmeleri için yardım etme anlayışının Osmanlı yönetici sınıfının ideolojisine yabancı olduğunu savunur. Peki, sözgelimi 17. yüzyıl dolaylarında Osmanlı tüccarları niçin başat ideolojiyi kendi çıkarları

45 Chaudhuri, *Trade and Civilization*, böl. 10, özellikle s. 212.

46 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, böl. 1-4.

doğrultusunda değiştiremeyecek kadar zayıftı? Önceki bölümlerin gösterdiği üzere, bu sorunun yanıtı kısmen Ortadoğu'nun ticari sözleşme kurallarını ve ticari servetlerinin kuşaklar boyunca aktarımını düzenleyen kurumlarda yatıyor.

Her din ticaretle ilgili hukuksal çerçeveyi biçimlendirmeye katkısıyla ekonomik performansı etkiler. Ama onları meşrulaştıran yasalar gibi, dinsel yorumlar da değişime açıktır. Durgun kaldıkları durumlarda, bunun nedenlerinin belirlenmesi gerekir. Ortadoğu'da büyük ortaklıklar oluşturmanın getirdiği risklerin herkesçe bilinmesi, tüccarları ve yatırımcıları işletmelerini küçük ve geçici tutmaya yöneltti. Uzak mesafeli ticareti yürütmek için genelde başvurulan basit bir örgüt biçimi olan mudarebe bu yüzden kendini dayatıcı nitelikteydi. Aynı zamanda kendini pekiştirici olmasının sebebi, eski dünyanın birçok yerine yayılması yanında dayandığı istikrarın Chaudhuri ve Genç tarafından açıklanan siyasal ve ideolojik handikaplara katkıda bulunmasıydı. Özgül olarak da tüccarların sosyal konumunun zamanla zayıflaması, ticaret karşıtı ideolojilerin yayılmasını kolaylaştırdı.

Ticari örgütlenme ekonomik ideolojilere ve politik evrime yön verirken aksinin hiç görülmediği söylenemez. Birbirine bağımlı kurumlardan oluşan bir sistemde, her kurum diğerlerini etkiler. Ticaret karşıtı politikalar ve inançlar, tüccarların önündeki örgütsel fırsatları etkilemiş olmalıdır. Ama bu gibi etkileri belirlemek, onların süreğenliğini açıklamaz. Büyük ortaklıklar oluşturmanın ve başarılı işletmeleri sürdürmenin önündeki engeller, büyük işadamlarının ve ticari hanedanların olanaklarını sınırlama yoluyla, özel ticaret için zararlı tutumları ve inançları desteklemiş olmalıdır.

İlk İslami Kurumların Amaçlanmamış İkincil Sonuçları

İslami ticari kurumların durgunluğu amaçlanmayan ve bin yıl önce öngörülmesi olanaksız talihsiz bir sonuçtur. Ortaklıklara ilişkin İslam hukuku, içinde geliştiği Ortaçağ ekonomisine gayet uygundu. İslami miras sistemi bütün oğullara ve kızlara

zorunlu miras payları getirerek refahın paylaşılmasını sağladı. İslam'ın çokkarılılığa izin vermesi de çok zengin tüccarların olağandışı sayıda vâris edinmesine olanak vererek aynı amaca hizmet etti. Dış gelişmeler karşısında bu kurumların zamanla Müslüman tüccarları üçüncü pazarlarda ve hatta Ortadoğu'nun kendi pazarlarında Batı'yla ticari ilişkilerinde güçsüz bırakacağı, İslam'ın ilk yüzyıllarında bilinmiyordu.

İslam'ın evlilik, miras ve ortaklık kurallarının örgütsel modernleşmenin önünü tıkadığı gözleminde bulunmakla, bu kurumların modern bir ekonomiyle bağdaşmadığını ileri sürmüyoruz. Modernleşmeyi önleyen kurumların, dış kaynaklı modern örgüt türlerinin işleyişini aksatması gerekmez. Hem Mısır Borsası'na hem de Londra Borsası'na kayıtlı modern bir Mısır korporasyonu olan Orascom Telecom'un bin hissesine sahip olan Mısırlı bir kadını ele alalım. Onun ölümü üzerine, hisseler kocası ile beş çocuğu arasında bölüşülür. Bu dağılım Orascom'un varlığını sürdürmesini önlemeyecektir. Hatta şirket sahipliğini geniş tabana yaymasından ve yönetimine daha fazla hareket serbestliği tanımasından dolayı, terekenin parçalanması şirketin sürekliliğini kolaylaştırabilir.

Ticari korporasyon modern küresel ekonomi için kritik önemdedir. Dolayısıyla Ortadoğu'nun, kökleri korporasyon hukukunda yatan alternatif bir örgüt yoluyla bu noktaya kadar saptadığımız kurumsal handikapların üstesinden gelip gelemeyeceği sorulabilir. Aynı yolu izleyerek şahsi ticaretten gayrişahsi ticarete geçişi başarmasının mümkün olup olmadığını merak etmek de doğaldır. Ancak İslam hukuku bir korporasyon kavramından yoksundur. Sıradaki bölümün amacı, ticari korporasyona benzer bir kurumun niçin ortaya çıkmadığını açıklamak ve bu durumun yarattığı güçlükleri ortaya çıkarmaktır.

6
İslam Hukukunda Korporasyonun Yokluğu

1851 yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun ağırlıklı olarak Müslümanlara ait ilk anonim şirketinin kuruluşuna sahne oldu. Bu şirket deniz ulaşımı sektöründeki Şirket-i Hayriye'ydi. Merkezi İstanbul'da olan Şirket-i Hayriye'nin mülkiyeti, satılabilir 2.000 adet hisseye bölünmüştü. O sırada imparatorluk gerekli hukuksal altyapıyı kurmanın henüz başındaydı. Yeni benimsenen Fransız ticaret kanununu uygulamak üzere oluşturulan ticaret mahkemeleri emekleme aşamasında olup düzenli bir borsanın açılması daha tasarı olarak bile gündeme gelmemişti. Bununla birlikte, Şirket-i Hayriye, en büyük hissedarı olan Sultan Abdülmecid'in himayesi altında faaliyete başladı. Geri kalan hisseler birçok Türk yetkili ve hemen hepsi Ermeni olan birkaç tanınmış sermayedar tarafından satın alındı.[1]

Uygun bir Türkçe kelimenin yokluğundan dolayı, Abdülmecid Fransızca *compagnie* ve İngilizce *company*'den türetilen yeni bir kelimeyle Şirket-i Hayriye'yi "kumpaniye" olarak nitelendirdi. Ticari sözleşmelerin geleneksel temeli olan İslam hukukuna yabancı bir örgütsel biçimi yeğ tutmasının ardındaki güdü neydi? Padişahın gördüğü nokta şuydu: Osmanlı ekonomisi artık büyük ve kalıcı işletmelerin, kendi deyimiyle kumpaniyelerin egemenliğindeydi. Yeni oluşan bankacılık, toplu ulaşım ve

1 Tutel, *Şirket-i Hayriye*, s. 18-24; Koraltürk, "Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", s. 97-101. Şirket kurulurken sadece 150 hisse çıkarıldıysa da birkaç yıl içinde bu sayı kademeli olarak 2.000'e ulaştı (TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Boğaziçinde Asırlık Seyahat*, s. 17-18).

mekanize üretim sektörlerinin hepsi yabancılara ve azınlıklara ait kumpaniyelerden oluşmaktaydı. Kaynakları modern işletmeler içinde toplama yönelimine Müslümanların da katılması gerekiyordu.[2] Anlaşılan, 19. yüzyıl ortalarının Osmanlı elitleri, 10. yüzyıldan beri esas olarak değişmeyen İslami ortaklık kurumunu hızla gelişmekte olan yeni ekonomik sektörler için yetersiz saymakta, küresel ekonomide giderek ağır basan örgüt türlerinin Osmanlı ekonomisine yarar sağlayacağını görebilmekteydi.[3]

Ortadoğu'nun örgütsel gelişimi açısından bakıldığında, Şirket-i Hayriye'nin kilit katkısı, hisselerinin satılabilir oluşuydu. Önceki bölümlerden bildiğimiz üzere, geleneksel bir İslami ortaklığın varlığını sürdürmesi ortaklarına bağlıydı. Tek bir üyenin bile çekilmesi, şuurunu kaybetmesi ya da ölmesi halinde ortaklık hükümsüz hale gelirdi. Satılabilir hisseler çıkarma yetkisi tanınan Şirket-i Hayriye ise, üyelik yapısında değişim olsa bile yaşamını sürdürebilecekti. Mevcut ortakların hisseleri, yeniden sözleşme yapmaya gerek kalmaksızın dosdoğru el değiştirecekti.

Aynı ölçüde önemli bir nokta Şirket-i Hayriye'nin bir korporasyon olarak kurulmamasıdır. Şirket-i Hayriye, *tüzel kişilikten yoksun* bir anonim şirketti. Abdülmecid'in Şirket-i Hayriye'ye Osmanlı yönetimince tanınan ilk korporasyon olarak niçin berat vermediği bilinmiyor. Şurası kesin ki bir korporasyon beratı kısa vadede pratik değer taşımayacaktı, çünkü imparatorluğun İslami mahkemeleri şöyle dursun, yeni seküler mahkemeleri bile korporasyona aşina değildi. Buna karşılık Şirket-i Hayriye hisselerinin satılabilir oluşu uygulanabilir bir özellikti; zira birkaç Osmanlı kentinde gerek devlet tahvillerinin gerekse yabancı şirketlere ait hisselerin alınıp satıldığı gayri resmî piyasalar zaten vardı.

Korporasyonun temel bir özelliği tüzel kişiliktir, yani yasa önünde kurmaca bir kişi olmasıdır. Haliyle günümüzde böl-

2 Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, s. 39, 72; Akyıldız, Ottoman Securities, s. 19, 48-51; Koraltürk, "Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", s. 97-101. Şirket-i Hayriye dönemin önde gelen iki reformcusunun, Fuad Paşa ve Cevdet Paşa'nın düşünce ürünü olarak ortaya çıktı. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, s. 12-13.

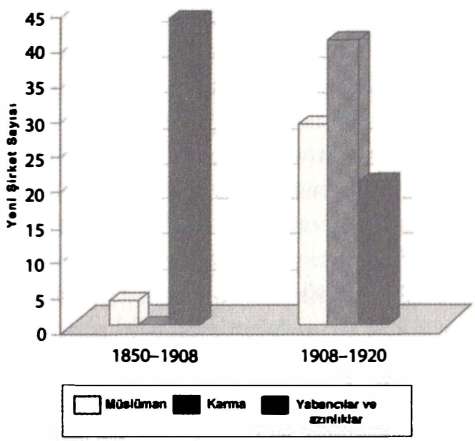
3 1850'lerin ortaları Mısır'da paralel bir gelişmeye sahne oldu. Mısır hıdivi Said Paşa hisseleri çoğunlukla Mısırlı eşrafça satın alınan iki vapur şirketine berat verdi. Bkz. Landes, *Bankers and Pashas*, s. 83-84, 149-54.

genin hemen her büyük şirketi –Türk Hava Yolları, Suez Çelik Şirketi, Suudi Telekom Şirketi– kendi ülkesinde olsun, uluslararası düzeyde olsun sanki bir kişiymişçesine dava açabilir ve dava edilebilir. Tüzel kişilik dava açmayı kolaylaştırdığı gibi ortak varlıkları tekil hissedarların sorumluluklarından da korur. Burada "sermaye sahibini koruma" (hissedarlar için sınırlı sorumluluk) ve "kurumsal koruma" (bizzat şirket için sınırlı sorumluluk) arasında bir ayrım yapılması gerekir.[4] Tüzel kişilikten yoksun bir anonim şirket ve kimi İslami ortaklık türleri sermaye sahibini koruyabilir; diğer bir deyişle, ortaklara ait şahsi varlıkların diğer ortakların alacaklılarından korunmasını sağlayabilir. Ama ne biri ne de ötekisi tüzel kişinin kendisini korumaz. Şirket-i Hayriye'nin korumadan yoksun olması nedeniyle, ilke olarak tek bir hissedarının alacaklıları tasfiyesini dayatabilirdi. Oysa korporasyon olarak kurulmuş, dolayısıyla da hukuksal konuma ve kendi varlıklarına sahip bir tüzel kişi, her iki koruma biçiminden de yararlanmış olacaktı.

Bir hissedarın alacaklıları Şirket-i Hayriye'nin başarısı konusunda Abdülmecid'in kişisel kararlılığını bildiklerinden, tasfiyesini istemeden önce durup düşüneceklerdi. Ancak padişah himayesinden yoksun girişimler savunmasız olacak, bu da sermaye bulma güçlerini sınırlayacaktı. Nitekim Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunu izleyen yarım yüzyıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan kumpaniyeler çoğunlukla merkezleri Londra ya da Paris'te bulunan yabancı kökenli korporasyonlardı. Onlarla ilgili önemli uyuşmazlıklar yabancı mahkemelerde çözüme bağlanırdı. Osmanlı korporasyonlarının ezici çoğunluğu da yabancılara tanınmış hukuksal korumadan yararlanan, bir başka deyişle yabancı bir devletin yasaları çerçevesinde çalışma hakkına sahip olan gayrimüslimlere aitti.[5]

4 Hansmann, Kraakman ve Squire, "Rise of the Firm", s. 1337-43.

5 Toprak, *Milli İktisat*, s. 83-87. Akyıldız, *Osmanlı Tahvil ve Hisse Senetleri*, s. 93-185, bu dönemde kurulan 46 şirketin kurucular listesini ve örgüt biçimini verir. En büyükleri kapsayan bu şirketlerden 43'ü ağırlıklı olarak ve çoğu kez tümüyle yabancılar ve yabancı bir devletçe korunan yerel azınlıklar tarafından korporasyon olarak kuruldu; dolayısıyla kimi konularda yabancı mahkemelere başvurma olanakları vardı. Geri kalan üç şirketten ilki Şirket-i Hayriye'ydi. İkincisi olan Şirket-i Hayriye-i Hamidiye, 1906'da padişah himayesi altında bir korporasyon olarak kurulan başka bir deniz ulaşımı şirketiydi. Üçüncüsü olan

Şekil 6.1 Halka açık yeni Osmanlı şirketler: 1850-1908 ve 1908-20. Açıklamalar için bkz. not 5 ve 6.
Not: Dağılımlar yüzde 99,9 anlamlılık düzeyiyle (χ^2 = 61,43) istatistiksel bakımdan farklıdır.
Kaynak: Akyıldız, *Osmanlı Tahvil ve Hisse Senetleri*, s. 93-183 ve 186-301.

Abdülmecid'in somut bir prototip aracılığıyla harekete geçirmeye çalıştığı yerli ve özellikle Müslüman kumpaniye patlaması ancak 1908'de yeniden açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın korporasyonlara ilişkin bir yasa çıkarmasından sonra gerçekleşti (şekil 6.1).[6] 1920'lere kadar yoğun sermayeli şirketlerden çoğunun yurtdışı merkezli korporasyonlardan oluştuğu

Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Şirketi ise, 1891'da bütünüyle Müslüman Türklerden oluşan bir grup tarafından, satılabilir hisselere sahip bir komandit şirket (tüzel kişilikten yoksun anonim şirket) olarak kuruldu. Hisselerinin çoğu Müslümanların elinde olan tek özel şirketin aynı zamanda tüzel kişilikten yoksun tek şirket olması aydınlatıcıdır.

6 Toprak, *Milli İktisat*, böl. 7; Toprak, *İttihad-Terakki*, böl. 3. Akyıldız, *Osmanlı Tahvil ve Hisse Senetleri*, s. 186-301, 1908-1920 arasında kurulan çok hisseli 58 şirketin listesini verir. Bunların 56'sı korporasyondu; içlerinden 28'i tamamen Müslümanlar, 10'u ise din bakımından karma gruplar tarafından kurulmuştu. Korporasyonlara ilişkin bir yasanın çıkarılması, kâr amacı gütmeyen kuruluşların ortaya çıkmasında da bir dönüm noktası oldu. 1907'den önceki on yılda İstanbul'da kâr amacı gütmeyen 36 dernek kurulurken, sonraki on yılda kurulanların sayısı 438'e ulaştı (Alkan, "İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları", s. 144). Ayrıca bkz. Özbek, *Sosyal Devlet*, böl. 8-10.

Mısır'da da benzer bir süreç yaşandı.[7] Bölgenin bu geçmişi, başka yerlerdeki tecrübelere de dayanan ve tüzel kişilikten yoksun bir anonim şirketin ticari korporasyonun işlevini yerine getiremeyeceğini savunan görüşü destekliyor.[8]

Şimdi korporasyonun Ortadoğu örgütsel seçenekler mönüsüne niçin ancak 20. yüzyılda girdiği sorusunu ele alalım. Yanıtımız, son ikisi bir sonraki bölüme bırakılacak olan üç uğraş gerektiriyor. Birincisi, İslam hukukunun niçin daha baştan korporasyona kapalı bir yapı taşıdığını açıklamaktır. Korporasyonun sıfırdan yaratılmasına gerek yoktu; zira temel unsurları İslam öncesi hukuk sistemlerinde mevcuttu. İkincisi, korporasyona yakın ve yapay kişiye benzer bir kavramı barındıran kuruluşların İslam'ın ilk birkaç yüzyılından sonra niçin ortaya çıkmadığını belirlemektir. Üçüncü uğraş ise, Batı Avrupa'nın korporasyondan gittikçe kazançlı çıktığı bir dönemde, bu örgüt türünün niçin Ortadoğu'ya aktarılmadığına anlam vermektir.

Roma Kökleri

Bireylerin ortak bir hedef peşinde koşan topluluklar oluşturması çok eski zamanlara kadar iner. Aile ve devlet için kritik önem taşıyan kolektif yapı kavramı da öyledir. Bu kavramı daha da ileriye götüren Roma yönetimi altında, devlete bizzat bir kişiymişçesine mülk sahibi olma ve gerçek kişilerle işlem yapma yetkisi tanındı.[9] Kolektif yapılı Roma iltizamları tekil ortaklarından daha uzun ömürlü olabilirlerdi; *societas publicanorum* denen özel ortaklıklar biçiminde düzenlendikleri için mal sahipliğini onun yönetiminden ayırırlardı; bir birim olarak kurum adına hareket eden temsilcileri vardı; satılabilir bir varlık gibi ele alınırlardı.[10] Doğu Roma imparatoru İustinianos döneminde (527-65) hazırlanan *Corpus Iuris Civilis* adlı yasa derlemesi, imparatorluk hazinesinin mahkemede dava açmasına ve dava edilmesine olanak

7 Tignor, "Banking in Egypt".

8 Hansmann, Kraakman ve Squire, "Rise of the Firm"; Ekelund ve Tollison, *Politicized Economies*, s. 209-16; Harris, *Industrializing English Law*, s. 152-67, 230-86.

9 Kuhn, *Law of Corporations*, s. 17-18.

10 Malmendier, "Roman Shares", s. 32-40; Jolowicz ve Nicholas, *Roman Law*, s. 296-97.

verir.[11] Ancak korporasyonun kesin bir tanımına yer vermediği gibi, genel anlamda haklarını ve yükümlülüklerini belirlemeye dönük bir şey içermez. Topluluk ile üyeleri arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmaz. Bir korporasyona tanınan kolektif hakların bir kamusal sözleşmeden mi, yoksa sırf kurucularının iradesinden mi kaynaklandığını belirtmez.[12] *Corpus Iuris Civilis*'te kullanılan terimler (*universitas, collegium, persona*) bile bulanıktır.

Bu yasadaki muğlaklıklar Roma yetkililerinin çatışmalı güdülerini açığa vurur. Toplulukların temsilciler atamalarına, müşterek mülkiyete sahip olmalarına ve tekil üyelerinin yaşam sürelerinin ötesinde bir kolektif ömür taşımalarına izin vermek toplumu daha üretken kılabilir ve devletin vergi tabanını genişletebilirdi. Ne var ki, aynı olanaklar düzenden hoşnutsuz kişilerin birleşmesini kolaylaştırarak, istikrarsızlık tohumlarını da ekebilirdi. Korporatifleşmenin devletçe tanınan bir ayrıcalık olmasını isteyen hukukçular bu mülahazaları dengelemeye çalıştılar.[13] Onların bakış açısıyla, korporatifleşmenin düzene bağlanması tüzel kişilik beratlarını veren makam sıfatıyla devletin oluşacak rantlardan pay almasını sağlama gibi başka bir avantaj getirecekti.

Söz konusu hukukçular aile ve devlet dışındaki bütün kalıcı birliklere karşı çıkmakla, örgütlenme özgürlüğünü reddettiler. Bununla birlikte, sonraki yarım binyıl içinde defin dernekleri, esnaf loncaları, hayır kurumları, kültler, kiliseler, manastırlar gibi çeşitli özel kurumlar Doğu Roma İmparatorluğu'nda ve daha belirgin biçimde Batı Roma İmparatorluğu'nun eski topraklarında bir korporasyon olarak genel kabul gördüler. Hepsi değişen ölçülerde özyönetimden yararlandı. Genelde mülk edinmeleri, temsilci seçmeleri, sözleşmeye girmeleri ve bir tüzel kişi gibi davranmaları mümkündü.[14] Bu ilk korporasyonlardan

11 Berman, *Law and Revolution*, s. 215-16. İustinianos yasalarına ilişkin kapsamlı bilgi için bkz. Jolowicz ve Nicholas, *Roman Law*, böl. 29-30.

12 Malmendier, "Roman Shares", s. 40.

13 Kuhn, *Law of Corporations*, s. 24-29.

14 Berman, *Law and Revolution*, s. 69, 89-91, 98, 182, 215-16; Dagron, "Urban Economy", s. 405-10; Haldon, *Byzantium in Seventh Century*, s. 92-99, 280-86, 293-97. Güney Fransa'da 910'da kurulan Cluny Manastırı bütün bu hakları kullanmaktaydı.

kimileri, kendileri ile dış dünya arasında keskin bir sınır çizmeye yönelerek, yerel politikadan uzak durmaya özen gösterdiler.[15]

Bu çok merkezli korporatifleşme akımının Bizans topraklarına oranla Batı Avrupa'da daha güçlü olmasının bir nedeni vardır. Batı'da devletler görece zayıftı. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun başında "imparator" sıfatıyla hüküm süren Charlemagne (800-14) yalnızca küçük bir bölge üzerinde anlamlı otoriteye sahipti. Sözde uyruklarının çoğu muhtemelen yönetiminden habersizdi, belki adını bile duymamıştı.[16] Bu durumda çeşitli topluluklar kendi çevrelerinde düzeni sağlamak ve sözleşmeleri inandırıcı kılacak bir merkezî otoritenin yokluğunu telafi etmek üzere kendilerini birer korporasyon olarak ilan ettiler. Kimseden izin almadan, küçük toplulukların kendi iradesiyle kurulan korporasyonların çoğalması, korporatifleşmeyi devlet otoritesine tabi kılan Roma ilkesini sarstı. Devletlerin izin alma şartını dayatma gücünden yoksun olması nedeniyle, topluluklar kendi kendilerine hareket ederek, özyönetim haklarını gerek bireylere, gerekse etkileşime girdikleri diğer korporasyonlara kabul ettirmeye çalıştılar.

Resmî Korporasyonların Ortaya Çıkışı

Batı'da devlet otoritesinin zayıfladığı yüzyıllar, İslam hukukunun oluşum dönemiyle çakışır. Muhammed Bizans imparatoru İustinianos'un ölümünden yalnızca altı yıl sonra doğdu. İslam'ın önde gelen fıkıh âlimlerinden kimileri Charlemagne'ın çağdaşıydı. İslami ortaklık hukukunun klasik biçimine büründüğü 1000 yılı dolaylarında, Batı korporasyon konusunda eşgüdümsüz bir

15 Ortaçağ Avrupa'sında kurulan korporasyonların Roma emsallerini esas alıp almadıkları konusunda sonuca bağlanmamış bir tartışma vardır. Gierke, *Community*, s. 196-214, 244-45, sırf meşrulaştırma açısından Ortaçağ hukukçularının korporasyonu Roma metinlerinde yer alan bir kurumun canlanması olarak sunduğunu ileri sürer. Ortaçağ korporasyonu ile Roma hukuku arasındaki pratik bağlantılar ne olursa olsun, kavramın Roma döneminde kullanıldığı geniş kabul görmektedir.

16 Ullmann, *Carolingian Renaissance*, s. 111-34; Finer, *History of Government*, c. 2, s. 883-88.

tarzda denemeler yapmayı sürdürmekteydi. İki yüzyıl sonra kritik bir adım atıldı. Hıristiyanlık'ın 1054'te bölünmesinin ardından ve bu dini imparatorların, kralların ve feodal beylerin denetiminden kurtarma savaşımı (1075-1122) sırasında, Katolik Kilisesi kendisini bir korporasyon olarak nitelendirmeye ve işlerini yeni bir kilise hukukuna (*jus novum*) göre yönetmeye başladı.[17] Yargı alanı, mülkiyet ve sözleşme gibi çeşitli sorunlar üzerinde duran kilise hukuku, daha önceki seküler ve dinsel hukuk sistemlerine ait sayısız kavramdan ve kuraldan yararlandı. Ama öncülerinden farklı olarak, metinlerde ifade edilen sistemli bir hukuk bileşimi olarak ortaya çıktı.[18]

6. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar süren korporatifleşme dalgası sırasında, Batı Avrupa'nın her yanında ruhban sınıfı, kolektif bir bilinç geliştirmiş ve fiilen özerk dinsel kuruluşlar oluşturmuştu. Kendine özgü bir kurumsal kimlik iddiasıyla, bütün kilise kendisini seküler dünyadan ayrıştırdı; elindeki varlıkları üyelerinin varlıklarından ayırdı; ve birbirinden kopuk ruhban kolektiflerini birbirine örerek, özerk bir otorite zincirine sahip, kabile ve ulus üstü bir örgütlenmeye dönüştürdü. Bu atılım din adamlarının aile gibi hasım otorite kaynaklarıyla bağlarını zayıflatarak, kilisenin ruhban sınıf üzerindeki nüfuzunu da artırdı. Devletlerin yeniden güçlendiği yerlerde de tüzel kişilik savı önem kazanmaya başladı. Bu arada, ayrıntılı hukuk sistemlerine sahip korporasyonlar oluşturma yönünde başka girişimler ortaya çıktı. Kuzey İtalya, Fransa, İngiltere ve Almanya'nın binlerce kenti kurumsal bir kimlik edindi; bu, kimi durumlarda bir hükümdar beratıyla, kimi durumlarda ise dosdoğru sakinlerin iradesiyle gerçekleşti.[19]

Batı Avrupa'da modern kentin yükselişini körükleyen ekonomik etkenler arasında ticaretin canlanması, artan tarımsal üretkenlik ve kırsal kesimden göçün sağladığı nüfus artışı sayılabilir.[20] Bireylerce ve diğer kolektif yapılarca kendi temsilcile-

17 Bu gelişme Papalık Devrimi ya da Gregoryen Reformu olarak bilinir.

18 Berman, *Law and Revolution*, özellikle böl. 2; Jolowicz ve Nicholas, *Roman Law*, böl. 16-17.

19 Berman, *Law and Revolution*, böl. 12; Pirenne, *Medieval Cities*, s. 121-51; Stephenson, *Borough and Town*, özellikle böl. 2, 6.

20 Mumford, *City in History*, s. 253-61; Pirenne, *Medieval Cities*, s. 55-74, 153-67.

rinden daha uzun ömürlü olabilecek bir yapı olarak görüldüğü ölçüde, bir kent uzun vadeli sözleşmelere girebilir, düşük maliyetle borç alabilir ve inandırıcı biçimde cezalandırma tehdidinde bulunabilirdi. Özerk bir yapı olarak kendi yönetmeliklerini çıkarma yoluyla, yönetim giderlerini de düşürebilirdi. Kentin çapına bağlı olarak bu yararların artması, büyük kentleri tüzel kişiliğe kavuşmaya özellikle yatkın kıldı.

Söz konusu dönemde tüzel kişilik kazanan kentler arasında nüfus bakımından büyük değişkenlik vardı,[21] ki bu da sürecin bundan ibaret olamayacağına işaret eder. Bilinen uygulama alanları ne olursa olsun, kurumsal hukuk kamusal yararlar sağladı. Dolayısıyla kent yönetimi dışındaki korporatifleşme akımları kentlerin tüzel kişiliğe kavuşmalarını kolaylaştırmış olmalıdır. Sözgelimi dinsel toplulukların deneyimlerinden ders çıkarmak toplumun her kesimi için mümkündü. Kilise bünyesinde seçimler düzenleme ve kilise temsilcilerini atama gibi süreçlere ilişkin teknik bilgiler, dindışı alanlara aktarılabilirdi. Genel korporatifleşme akımı yeni toplulukların tüzel kişilik kazanması konusundaki hoşgörüyü de geliştirdi.

Sonuç olarak, Avrupa'da korporasyonun evrimi Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından merkezî otoritenin zayıflamasına bağlıydı. Bunu izleyen iktidar boşluğu, özel hukuk sistemleri oluşturarak örgütsel verimliliği artırma yönünde teşvikler ve fırsatlar sağladı. Böylece yeni korporasyonların çok merkezli yönetim konusundaki deneyim ve aşinalığının artmasıyla birlikte, korporatifleşme süreci kendi kendini besler hale geldi. Güçlü devletler yeniden sahneye çıkana kadar, korporasyonlar günlük yaşamın dokusunda sıkı biçimde kök saldı.

Hıristiyanlığın paradoksal biçimde güçlü bir devleti barındıran bir ortamda gelişmiş olma özelliği de kritik önemdedir. Bu durum iman, ahlak ve cemaat konularına odaklanarak, genellikle ekonomik ve politik örgütlenme uğraşlarını göz ardı etmesine yol açtı. İlk Hıristiyanlar, iyi birer Hıristiyan gibi yaşamaya çalışmakla birlikte günlük etkileşimlerinde genellikle Roma hu-

21 1330'da Alpler'in ve Tuna'nın kuzeyinde geniş bir alana dağılmış 3.200'den fazla kasaba vardı; bunların yüzde 94'ü 2.000'in altında ve sadece dokuzu 25.000'in üzerinde nüfusa sahipti (Pounds, *Historical Geography of Europe*, tablo 6.5).

kukuna uydular. Böylece hepsi kendi yargı alanına ve örtüşen kitle tabanlarına sahip çok sayıda hukuk sisteminin bir arada yaşaması için bir emsal oluştu. Kilise hukukunun gelişmesiyle sonuçlanan korporatifleşme dalgası sırasında, bu emsal kimileri dinsel, kimileri seküler olmak üzere birçok ayrı hukuk sisteminin kabul görmesine zemin hazırladı. Batı'da Roma'nın güçten düşmesi birbiriyle örtüşen sayısız topluluğu tüzel kişilik kazanmaya yönelttiğinde, Hıristiyanlar dindışı hukuk sistemlerine zaten alışkındı. Kilise hukukunu geliştirenlerin yaşamın kimi alanlarına el atmamaları bu açıdan anlamlıdır. Kendi hüküm alanları dışında geliştirilmiş ve değişime açık hukuk sistemleriyle düzenlenen seküler alanların varlığını olağan saydılar.

İslam Hukukunun Oluşumu

İslam'ın kuruluş döneminde, Müslümanları da kapsamak üzere Ortadoğu halkları Roma kurumsal mirasının etkisine açıktı. İlk Arap imparatorluklarının uyrukları, özellikle Suriye ve Mısır halkları arasında, genellikle yerel görenekler doğrultusunda eklemeler ve değişiklikler yapılmış biçimlerde bile olsa, Roma hukukunu öğrenme ve uygulama alışkanlığı vardı. Din değiştirenler aşina oldukları hukuksal kavramları İslami söyleme taşıdılar. Böylece İslam hukuku gerek doğrudan, gerekse bölgenin yerli toplulukları aracılığıyla dolaylı olarak Roma hukukundan etkilendi.[22] Demek ki, sırf mevcut kavramların yeni gelişen hukuk sistemine aktarılmasıyla, korporasyonun bir İslami çeşidi geliştirilebilirdi.

Doğu Roma'da kurulan korporasyonların Batı Avrupa'daki denklerine oranla daha sınırlı biçimde özerk olduklarını kaydet-

22 Crone, *Roman and Islamic Law*, özellikle böl. 1, 5-6. Roma hukukunun yerel biçimleri topluca "taşra hukuku" olarak bilinir. İslam hukukunun gelişmesini ne ölçüde etkiledikleri bir tartışma konusudur. Hallaq "Quest for Origins" adlı makalesinde, İslam hukukunun Roma hukuku türevlerinden ziyade Arap göreneklerinden geliştiğini öne sürmekle birlikte söz konusu göreneklerin daha geniş bölgenin hukuk sistemlerinden de etkilendiğini teslim eder. Çeşitli etkilerin birbirini dışlayıcı nitelikte olduğu söylenemez. Öğrenciler nasıl çok sayıda öğretmenden ders alıyorsa, İslam hukukun evrimi de çok sayıda hukuk geleneğinden etkilenmiş olmalıdır.

mek gerekir. Bizans yönetimi altındaki kentler 6. yüzyıla doğru finansal bağımsızlıklarını büyük ölçüde yitirmiş olup kent meclisleri de işlerlikli yapılar olmaktan çıkmıştı.[23] Manastırları düzenleyen yasalar tekörnek yapıyı ve disiplini gözeten bir yaklaşımla merkezden hazırlanmaktaydı. Manastırların politik iktidar merkezleri yaratmak şöyle dursun, birleşmeleri dahi yasaktı.[24] İlk Müslümanlar eski Roma topraklarının sakinleriyle etkileşimler sayesinde Roma hukuk kültürüyle tanışırken, korporasyona karşı pek hoşgörülü denemeyecek tutumlarla karşılaştılar. Korporasyonun çok merkezli yerel yönetimden çok devlet iktidarına hizmet etmesi gerektiği görüşüne aşinalık kazandılar. İslam hukukunun bir korporasyon kavramını niçin teptiğine ışık tutan bu etkenlere, Müslümanları ulema sınıfında yer almak üzere eğiten okullarda Roma hukukunun müfredat dışında bırakılması eklenebilir.

Ama topluca alındıklarında bile, bu etkenler tatmin edici bir açıklama getirmez. Klasik İslam hukukunun biçimlendiği 7. yüzyıl ve 10. yüzyıl arasındaki dönemde, örgütsel etkinlikle ilgilenen herhangi bir Müslüman fıkıh âlimi Roma hukuk geleneğinin birbirinden kopuk da olsa anlamlı fikirler sunduğunu bilebilecek durumdaydı. Ayrıca, uygun kavramlar Müslüman fıkıh âlimlerinin yine aşina olduğu İran hukukunda da mevcuttu. Bir Mecusi tapınağı mülk sahibi olabilir ve bir kuruluş olarak borç verebilirdi.[25] Bu durum, korporasyonun neden İslam hukuku külliyatının dışında tutulduğunu anlamamızı daha da zorlaştırıyor.

Bir ipucu, İslam öncesinde Arabistan toplumunun iç yapısında yatar. İslam'ın doğuşu sırasında, Arap yarımadasının sakinleri gerçek ya da kurmaca kan bağlarıyla kenetlenen kabilelere bölünmüştü. Birey diğer kabile mensuplarını desteklemek ve onların eylemlerinde sorumluluk üstlenmek durumundaydı. Bu sistem sonu gelmez kavgaları kışkırtmaktaydı. Dahası, kabileler arasında savunma amacıyla kurulan ittifaklar özünde istikrar-

23 Haldon, *Byzantium in Seventh Century*, böl. 3; Stern, "Constitution of Islamic City", s. 47-48.

24 Haldon, *Byzantium in Seventh Century*, s. 293-94; Patrich, *Sabas*, s. 32-33; Laboa, *Atlas of Christian Monasticism*, özellikle böl. 6.

25 Bulsara, ed., *Mâtikân ê Hazâr Dâtastân*, özellikle s. 302, satır 23:X+100 ve s. 500, n. 7.

sızdı; rutin bir çatışma şiddetin tırmanmasını ve yeni ittifaklara dönük bir kapışmayı tetikleyebiliyordu.[26] Oluşan güvensizlik, herkesi kapsayıcı dayanışma bağlarıyla halkları birleştirebilecek bir ideolojiye zemin hazırladı.[27]

İslam soydan çok dine dayalı topluluk bağlarını geliştirerek bu geniş gereksinime yanıt verdi. "Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı sarılın ve parçalanıp bölünmeyin" der *Kur'an*. "Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de, o, kalplerinizi birleştirmişti. İşte onun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de, o sizi oradan kurtarmıştı."[28] Bu ayetin göndermede bulunduğu birlikteliği geliştirme anlayışı İslam'ın hızlı yayılmasında kritik rol oynadı. Akrabalık bağlarının zayıflamasına, böylece kabileler arası şiddetin azalmasına ve maddi güvenliğin artmasına yönelik bir ideolojiyi besledi. Ayrıca ilk fetihlerde görüldüğü üzere, yabancılara karşı toplu hareketi kolaylaştırdı.

İslam'ın birlikteliği geliştirmeye öncelikli vurgusu *Kur'an*'da bildirilen vecibelere yansır. Sekiz ayet "iyiliği emretmeyi ve kötülüğü men etmeyi" öngörür.[29] Bunlardan dördü yükümlülüğü bireylere, diğer dördü ise ümmete bırakır.[30] Hiçbiri ihtiyar heyeti gibi bir alt topluluğa vecibe yüklemez. Aslında, *Kur'an* Müslüman kardeşliğinin iç örgütlenmesine ilişkin hemen hiçbir şey söylemez. Meşru amaçları gütmek üzere oluşturulan birlikleri yasaklamamakla birlikte, ismen herhangi birine değinmez. *Kur'an*'da tüzel kişi sayılabilecek bir kolektif yapı şöyle dursun,

26 Bu "kabile sorumluluğu sistemi" 12. ve 13. yüzyıl Avrupa'sında uzak mesafeli ticaretin gelişmesi için gerekli güveni sağlayan "topluluk sorumluluğu sistemi"ni çağrıştırır (Greif, "Impersonal Exchange"). Aynen ikinci sistemde olduğu gibi, kabilelerin sırf toplu misillemeye maruz kalmamak için bile olsa, kendi üyelerini yabancıları dolandırmaktan alıkoymada çıkarı vardı. Her iki sistem de stratejik belirsizlik yarattı. Misillemeler dolandırmayı caydırabileceği gibi, bir misilleme sarmalını tetikleyebilir ve ittifaklar kurulmasını teşvik edebilirdi. İslam öncesinin Arabistan'ında çok sayıda denge (*multiple equilibria*) bulunması, topluluk esaslı bir sorumluluk sisteminin ticarete zarar vermiş olabileceğine işaret eder.

27 Goldziher, *Muslim Studies*, c. 1, böl. 2; Shaban, *Islamic History*, c. 1, böl. 1.

28 *Kur'an* 3:103.

29 *Kur'an* 3:104, 3:110, 3:114, 7:157, 9:71, 9:112, 22:41, 31:17.

30 Bir yorum için bkz. Cook, *Commanding Right*, böl. 1.

hiçbir kolektif ekonomik aktör yer almaz. İslam'ın en yetkili rehberlik kaynağı, korporatif örgütlenme biçimini telkin eden ya da destekleyen veya bunu bir dış kaynaktan almayı geçerli sayan apaçık tek bir ifade barındırmaz.

Kur'an'ın bitmiş bir kitap haline gelmesinden sonra da kabile bağları etkilerini sürdürdü. Bu bağların belirtileri çeşitli kalıplarda görülür: Akrabalar arası evliliklerin yaygınlığı; bir cinayet işlendiğinde suçlunun akrabalarını maktulün akrabalarına kan parası (diyet) ödemede topluca sorumlu tutma geleneği; politik kavgalarda kurulan kabile ittifakları; Araplar ile Arap olmayanlar arasında oluşan güvensizlik.[31] Sonraki birkaç yüzyılda, Ortaçağ kilisesi akraba grupları içinde evlilik yasağıyla Hıristiyanlar arasında kabile bağlarını zayıflatırken, kabilecilik Müslümanlar arasında etkili bir sosyal güç olarak kaldı.[32] Bununla birlikte, İslam kabileciliğe meşruiyet tanımayan bir dinsel birlik ve kardeşlik retoriğiyle Müslümanları akraba kayırmacılığını ve sülale tarafgirliğini gizlemeye zorlayan bir karşı gücü harekete geçirdi. Özünde taraflı kabile yapıları yerine, ilke olarak bütün Müslümanları yasa önünde eşit tutan mahkemeler aracılığıyla uyuşmazlıkları gidermeye yönelik araçlar sağladı.[33] Bütünüyle ortadan kalkmamakla birlikte, kabilecilik yüksek ahlaki değer zeminini kabileler üstü bir dinsel ideale bıraktı.

Alt Topluluklarda Özyönetimin Önündeki Engeller

Hıristiyanların kutsal kitabı *İncil*'de din içinde bölünmeleri kınayan pasajlar hiç de eksik değildir. Tarsuslu Havari Paulus, Korintoslulara Birinci Mektup'ta şöyle der: "Kardeşler, İsa

31 İslam ceza hukukundaki toplu sorumluluk uygulamaları için bkz. Mallat, "Middle Eastern Law", kıs. 1, s. 702-3; ve Schacht, "Kisas". İlk veraset kavgaları için bkz. Crone, *God's Rule*, böl. 2-3. Akrabalar arası evlilik için bkz. Goody, *Oriental, Ancient, and Primitive*, böl. 12; ve Stern, *Marriage in Early Islam*, özellikle s. 60, 65-66. Son yüzyıllarda Arap evliliklerinin yüzde 10-15'i kuzenler arasında olmuştur; varlıklı kesimlerde bu oran daha da yüksektir. Bkz. Meriwether, *Kin Who Count*, s. 132-40. İslam'ın ilk döneminde Araplar ve Arap olmayanlar arasındaki çatışmalar için bkz. Bashear, *Arabs and Others*.

32 Greif, *Institutions*, özellikle s. 247-55. Ayrıca bkz. Goody, *European Family*, s. 27-29.

33 Feldman, *Islamic State*, özellikle s. 140-41.

Mesih Efendimiz adına size yalvarıyorum, hepiniz birbirinizle anlaşınız ki, aranızda bölünmeler olmasın, zihinde ve düşüncede kusursuzca birleşesiniz."[34] Gelgelelim, İslam'ın doğuşu sırasındaki Arap dünyası gibi, Avrupa da Hıristiyanlık'a dönerken kabile esasına göre bölünmüş durumdaydı. Latin, Alman, Slav, Kelt, Avar ya da başka bir kavim üyesi olmak Hıristiyanlık'la çekişen kimlikler sağlıyordu. Bu bakımdan, tıpkı Müslüman önderler gibi, Hıristiyan önderler de din içindeki bölünmelerin önüne geçme yönünde aynı itkiyi duymuş olmalıdır. Ancak Hıristiyanlık alt topluluk özerkliğini meşrulaştırmada kullanılabilecek öğretileri de barındırır. *İncil*'de bulunan "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin" emri en çarpıcı örneği sunar.[35]

İslami söylemde bu komutun bir benzeri yoktur. Muhammed hem dinsel hem de politik bir önderdi. İslam hukuku da seküler yasalara yer bırakmazsızın yaşamın tüm alanlarını düzenlemeyi amaçladı.[36] İlke olarak, İslam hukukunun varsayılan kapsayıcılığı alt topluluklara özyönetim tanımaya elvermemekteydi; sınırlı alanlarda dahi ilahi hukukun yerine insan yapımı hukuk geçirilemezdi. Büyük aileye benzer bir kabileler birliği sağlama vaadi gibi, dinsel-seküler ayırımının olmayışı da korporatifleşme kavramıyla ve özellikle de iradeye bağlı korporatifleşme idealiyle çatışmaktaydı.

İslam hukuku tefsirinin gelişme çizgisi *Kur'an*'da ifadesini bulan ümmet bakışını destekledi. Hukuk metinlerini yorumlama yetkisi kişilerden bağımsız bir politik güç uygulayabilecek bir kuruluş ya da makam yerine, fıkıh alanında eğitilmiş kişilere verildi. Bir müftünün verdiği hüküm görüşten ibaretti. Başka bir müftü farklı olmakla birlikte aynı ölçüde meşru bir görüş bildirebilirdi. Aynı biçimde, bir kadı, kararlarını kendi hukuk yorumuna dayandırırdı. İlke olarak, verdiği kararlar daha sonraki kadılar şöyle dursun, kendisinin gelecekteki kararları için bile bir emsal oluşturmazdı. Yeni davalar birey olarak görev yapan kadılarca aynı metinlerin taze yorumlarıyla karara

34 1 Korinthoslular 10. Bu türden başka bir pasaj için bkz. Galatyalılar 3:26-28.

35 Hıristiyan öğretisi *Matta İncili*'nde yer alır (22:21).

36 İslamiyet ve Hıristiyanlık arasındaki karşılaştırmalar için. bkz. Lewis, *Islam and the West*, s. 3-5,181; ve Sherwani, *Muslim Political Thought*, s. 248, 259-66.

bağlanırdı.[37] Uygulamada ise, tutucu baskılar adli yorumları ve kararları homojenleştirdi. Ulema, bir hiyerarşinin yardımına gerek kalmaksızın ortak tutumlar oluşturdu. Böylece İslam, dinsel tefsiri merkezsiz bir yapıda tutmakla, Müslümanları korporatif bir prototipten yoksun bıraktı.

Hukuksal geçerliliği metinlere dayandırma geleneği, fıkıh eğitimi almış kişilere daha sonra korumak isteyecekleri rantlar sağladı. Özerk kuruluşların oluşumuna izin vermek, İslam hukukuna dayalı kararlar yönündeki talebi kısarak, söz konusu rantları azaltabilirdi. Ulemanın korporasyon kavramını tepmesinin altında yatan bir neden bu olsa gerek. Batı Avrupa'da eğitimli mesleklerin sonuçta korporasyonların çoğalmasından yararlanma yollarını buldukları gerekçesiyle buna itiraz edilebilir. Onlar bunu, korporasyonların kendi hukuk sistemlerini geliştirmelerine yardım ederek, böylece gerek dinsel, gerekse sivil birçok yargı geleneğinin bir arada var olmasına katkıda bulunarak başardı.[38] Peki, Ortadoğulu denkleri niçin korporasyonlara aynı açıdan bakmadılar? Aradaki bir farklılık, Batı'da eğitimli mesleklerin arkasında birleşik bir hukuku uygulatabilecek güçte merkezî bir devletin bulunmamasıydı. Politik iktidar imparatorlar, krallar ve kentler arasında bölünmüştü; zaten korporasyonların Ortaçağ'ın erken döneminden başlayarak gelişmesinin ana nedeni buydu. Ortadoğu'nun büyük bir bölümünde ise, ulema özyönetim taleplerini bastırabilecek güçte merkezî devletlerle bütünleşmiş durumdaydı. Başka bir farklılık Müslüman ulemanın, tek bir Müslüman'ın bile taraf olduğu bütün uyuşmazlıkları karara bağlamada zaten bir tekele sahip olması ve gayrimüslimler arasındaki davaları karara bağlamada önemli rol oynamasıydı. Ulema korporatifleşmeyi teşvik etmekle belirgin bir ekonomik kazanım elde edemezdi.

İslam'ın ümmet bakışı klasik İslam politika teorisine yansır. Büyük ölçüde normatif olan bu söylem genellikle Müslüman yönetimindeki topraklardan oluşan "darü'l-İslam" ve gayrimüslimlerce yönetilen "darü'l-harp" arasındaki sınırlar dışın-

37 Vogel, *Islamic Law*, s. 14-32; Masud, Messick ve Powers, "Muftis, Fatwas"; Tyan, *L'Organisation Judiciaire*, böl. 2.

38 Ullmann, *Law and Politics*, böl. 3; Strauss, *Law, Resistance*, böl. 1-2.

da bir politik sınır tanımaz.[39] Kabile bağlılıkları teoride yerini din kardeşliğine bıraktığına göre, Müslüman ümmetinin bölünmemesi gerekirdi.[40] Bu üniter toplum ilkesi bireylerin idari amaçlarla kümeleşmesini kısıtladı. Gayrimüslimler ise korunan dinsel azınlıklar (*ehlü'z-zimme*) ile korunmayan yabancılar arasındaki ayrımda olduğu gibi, Müslümanlarla ilişkilerine göre kategorilere ayrılabilirlerdi; ayrıca gerektiğinde her iki kesim içinde başka ayrımlara da gidilebilirdi. Örneğin, Venedikliler "dost" olarak sınıflandırılarak onlara İspanyollardan esirgenen haklar tanınabilirdi. Buna karşılık, benzer sosyal statüdeki bütün Müslümanların temelde soya, dile ya da ikamet yerine bağlı olmayan eşit politik ve ekonomik hakları vardı.

Bu geniş kapsamlı idealle çatışan uygulamalar mevcuttu. Soyun bir meşruiyet kaynağı olma özelliğinin sürmesi nedeniyle, birçok hükümdar Muhammed soyundan geldiğini ileri sürdü. Miras haklarının çekirdek ailenin ötesine geçecek biçimde genişletilmesi akrabalık bağlarını güçlendirdi; vasiyet bırakmaya getirilen sınırlamalar da aynı rolü oynadı. Ancak idealin katı bir biçimde uygulandığı da oldu. Modern çağa kadar gümrük vergilerinde öncelikle Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ayrım yapılırdı. Gayrimüslimler çeşitli oranlarda gümrük öderken, hasım hükümdarların uyruklarını da kapsamak üzere bütün Müslümanlara tek bir oran uygulanırdı. Türk-Fars düşmanlığının köklü bir geçmişe dayanmasına karşın, Osmanlı ve Safevi imparatorlukları öbür tarafın Müslüman uyruklarından kendi Müslüman uyruklarına uyguladıkları kadar gümrük vergisi alırlardı. Modernlik öncesi İslami mahkemelerin yöntemleri ikinci bir örnek sunar. Bir Yahudi ya da Ermeni kendi etnik kimliğiyle anılırken, Müslüman bir Arap, Türk ya da Arnavut dosdoğru Müslüman diye anılırdı. Müslümanlar arasında ulusal bilincin gayrimüslimlere oranla daha yavaş gelişmesinin nedenlerinden biri buydu.[41]

İslam'ın ilk tefsir âlimlerinin kümeleşmeyi kolaylaştırmaya

39 Ayrım geleneksel olarak *Kur'an*'a (47:4) dayandırılır. Şafii fıkhında "darü's-sulh" denen üçüncü bir kategoriye de yer verilir.

40 Dallal, "Ummah"; Lambton, *State and Government*, s. 13-14.

41 Kayalı, *Arabs and Young Turks*; Khalidi, Anderson, Muslih ve Simon, *Origins of Arab Nationalism*; McCarthy, *Ottoman Peoples*.

elverişli bir kavrama hiç ısınmamalarının çeşitli nedenleri vardı. En önemlisi, kabilecilik gibi dayanışma biçimlerini canlandırmaktan kaçınmak istemeleriydi. Toplumsal yaşam şimdi korporasyonla özdeşleştirdiğimiz özelliklerden elbette tamamen arındırılmadı. Cinayete toplu ceza ve vergide toplu sorumluluk gibi uygulamalarla bir tür tüzel kişilik ortaya çıktı.[42] Her ne kadar ileride ele alacağımız mekanizmalar siyasal güçlerini kısıtlamış olsa da, Yahudilere ve Hıristiyanlara medeni konularda tanınan hukuksal özerklik bir ölçüde özyönetimi getirdi. Başka bir örnek vermek gerekirse, hem sınırlı sorumluluk hem de mülkiyetin kontrolden bir ölçüde ayrılması İslami ortaklığın en yaygın biçimlerinin özünde vardı. Fıkıh âlimleri isterlerse, bu tür öğelerden korporasyon kurumunu türetebilirlerdi.

Vakfın Ortaya Çıkışı

Ulema dahil ilk Müslümanlar süresiz yaşayabilen bir örgütlenme biçimini geliştirmeye istekliydi. Bunun ana nedeni, sürekli sosyal hizmetlerin çok büyük bir ön yatırım gerektirmesiydi. Başka yerlerde olduğu gibi, bu maliyeti uzun döneme yayabilecek bir örgüt türüne ihtiyaç duyuldu. Cami, çeşme ve okul hem inşa edilmesi pahalı hem de yararı sürekli olan binalara örnek olarak verilebilir. Olası bir örgütsel çözüm korporasyondur. Tüzel kişilik verilmiş bir şehir, kalıcı olma özelliğinden dolayı, yaptığı bir çeşmenin bakımını süresiz üstlenebilir. Batı Avrupa'da yaygın olarak benimsenen çözüm buydu.

Alternatif çözümler vardı. Müslüman yönetimi altında Ortadoğu'da büyük ön yatırım gerektirenleri de kapsamak üzere çeşitli hizmetleri tüzel kişilikten yoksun olan vakıf aracılığıyla sağlama yoluna gidildi. Muhammed'den yaklaşık bir yüzyıl sonra benimsenen bu kurumsal tercih bir açıdan fevkalade başarılı oldu.[43] Ortaçağ'da vakıflar bir Batı kentinden çok daha büyük kentlerde sayısız hizmetleri finanse etti, üstelik doğru-

42 Cahen, "Dariba", s. 143-44; Cahen, "Kharādj".

43 Bir Mısırlı kadı 736'da bir vakıf sicili oluşturdu. El-Kassaf vakıf üzerine en eski risale olan *Ahkâmü'l-Vakf*'ı 870 dolaylarında yazdı (Verbit, *Law of Trusts*).

dan devlet katılımı olmaksızın.[44] İbni Battuta 14. yüzyılda Müslüman yönetimi altındaki ülkeleri anlatan seyahatnamesinde, baş döndürücü çeşitlilikte vakıflardan söz eder; bunlar arasında içme suyu sağlayan, kaldırım döşeyen, yolculara yardım eden, hacılara destek veren ve yoksul gelinlere çeyiz düzen vakıflar vardı.[45] Kentlerin dışında gezgin tüccarlarca kullanılan kervansaraylardan çoğunun giderleri bir vakıfça sağlanırdı (şekil 6.2).

Bir vakıf, İslam hukukunca meşru sayılan bir işlevi sürekli sunmak üzere gayrimenkul sahibi bir kişi tarafından kurulurdu. Aynen korporasyonda olduğu gibi, özgül ihtiyaçlara göre düzenlenebilirdi. Korporasyonla bir başka ortak yanı kurucusundan, çalışanlarından ve hak sahiplerinden daha uzun ömürlü olabilmesiydi.[46] Arada önemli farklılıklar da vardı. Birincisi, bir topluluk kendi üyelerinin kolektif iradesiyle bir korporasyona dönüşebilirken, genelde vakıf kurucusunun bir kişi olması zorunluydu.[47] İkincisi, bir korporasyonun değişen bir üye topluluğunca denetlenmesi öngörülürken, bir vakıf sonsuza dek kendi kurucusu tarafından, mülkünü bağışlarken hazırladığı vakfiyede, yani vakıf şartnamesinde yer alan talimatlar doğrultusunda denetlenirdi. Dolayısıyla bir vakfın üstlendiği görev değiştirilemezdi; kurucusu dahi amacını değiştirmeye yetkili değildi. Değişmezlik prensibinin yürürlükte olacağını vurgulamak için, bir kurucu vakfiyeyi mahkemede düzenledikten sonra geleneksel olarak kadıdan koşullarda bir değişiklik yapılmasını ister, kadı da kimi fıkıh âlimlerinin vakıf şartnamesini değiştirilemez saymasını gerekçe göstererek başvuruyu geri çevirirdi.[48] Üçüncü bir farklılık da özyönetimle ilgiliydi. İşleyiş kurallarını ihtiyaca göre yeniden düzenleyebilen korporasyonun aksine, vakfın

44 Bkz. Kuran, "Public Goods"; Yediyıldız, "XVIII. Asır Vakıf Müessesesi"; Çizakça, *Philanthropic Foundations*; Arjomand, "Philanthropy, Law"; ve Lev, *Charity, Endowments*.

45 İbni Battuta, *Travels*, özellikle c. 1, s. 64-65, 148-49 ve c. 2, s. 450.

46 Kuran, "Public Goods", s. 841-52; Çizakça, *Philanthropic Foundations*, s. 15-21.

47 Sonraki bölümde ele alınacak olan loncaların kolektif vakfı bir istisna oluşturur.

48 17. yüzyıl İstanbul'unda bir vakfın taraf olduğu tüm mahkeme kayıtlarının yüzde 3,7'si değişmezliği yazılı bir kayda bağlamaya yönelik bir usul davası niteliğindeydi. Örnekler için bkz. İstanbul 1 (1612) 38b/1, Galata 42 (1617), 45a/1, İstanbul 9 (1662), 243a/1 ve Galata 145 (1689), 6a/1. Ünlü Osmanlı fıkıh âlimi Ebussuûd bu hukuk prosedürüne onay vermişti (Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 148-49).

Şekil 6.2 Konya yakınlarında ticareti desteklemek için inşa edilmiş olan Zazadin Hanı. İnşası 1236'da tamamlanan bu yapı, yüzyıllar boyunca bir vakıf aracılığıyla finanse edildi. Tüccar kervanları çok düşük bir ücret ödeyerek burada kalırlardı. Anadolu'dan geçen transit ticaretin azalmasıyla, Zazadin Hanı işlevini yitirdi. (*Foto: İzzet Keribar*)

işleyiş kuralları değişmezdi; kurucunun talimatları kadılar denetimiyle ve vakfiyenin açıklık taşımadığı durumlarda yerel görenekler uyarınca yerine getirilirdi.

Kilise kendi kurumsal kimliğini nasıl sıfırdan yaratmadıysa, vakıf da bir kurumsal boşlukta ortaya çıkmadı. Vakıf kavramı Roma hukukunda mevcuttu. Persler dahil olmak üzere Ortadoğu'nun İslam öncesi halkları da benzer kurumlardan yararlanmışlardı.[49] Hadisler ve sahabe anlatımları vakfa benzer düzenlemelere ilişkin göndermeler içerir. Örneğin, ikinci halife Ömer'in (586-644) kimseye bağışlamama, vasiyet etmeme ve satmama sözü vererek, belli mülkleri öksüzler ve yoksullar yararına dondurduğu söylenir.[50] İlk Müslümanlar korporasyona

49 Hennigan, *Birth of Legal Institution*, s. 50-70; Köprülü, "Vakıf Müessesesi", s. 3-5; Powers, "Islamic Family Endowment", s. 1171-72; Jones, "Pious Endowments", s. 23-26.

50 Bu bilginin kaynağı Ebubekir eş-Şeybani el-Hassaf'ın 9. yüzyıldan kalma bir risalesidir (Verbit, *Law of Trusts*, s. 21, 33-34). Ayrıca bkz. Leeuwen, *Waqfs and*

ilgi göstermezken, vakıf kavramını niçin İslam yaşamına uygun bulmuş olabilirler? Vakfın İslami bir türünü yaratanların amaçlarına ilişkin hiçbir kaydın bulunmamasına karşın, bu kurumun İslam'ın yukarıda değinilen ümmet bakışıyla uyuştuğu söylenebilir. Kümeleşmeyi bir tehdit sayan yöneticiler tek kuruculu ve değişmez bir hizmete dönük bir kurumu, örgütlü bir topluluğun özyönetimine dayalı korporasyona yeğ tutmuş olmalıdır. Ortaçağ Avrupa'sındaki devlet adamlarının aksine, onların özerk birimlerin meşrulaşmasının önüne geçme gücü vardı.

Yöneticilerin korporasyona karşı vakfı yeğlemelerinin bir nedenini belirlemek, kişilerin neden vakıf kurduğunu açıklamaz. İki yaygın güdü cömertlik ve itibardı. Ancak bir araya geldiklerinde bile, bu güdüler sunulan hizmetlerin kapsamını açıklamaz. Bir vakıf oluşturmada bazen öne çıkan başka bir güdü, kurucusuna ve ailesine maddi kazanımlar sağlamasıydı. Kurucu kendisini vakfın mütevellisi olarak atayabilir, alacağı maaşı belirleyebilir, akrabalarını ücretli görevlere getirebilir ve hatta vârisini tayin ederek, bu biçimde İslami miras mevzuatını devre dışı bırakabilirdi. Bir kurucu elindeki varlıkları vakıf olarak bağışlamakla, daha güvencede olmalarını da sağlardı. Sıkıntıya giren devlet yöneticilerinin vakıf varlıklarına el koyma olasılığı özel mülklere oranla daha düşüktü. Bu bakımdan, vakıf bir servet sığınağı işlevini görürdü. Bu güvencenin inandırıcılığı vakfın İslam hukuku çerçevesine oturtulmasından ve kamusal söylemde kurucuların dindarlık güdüsüne vurgu yapılmasından hareketle varsayılan kutsallığına bağlıydı. Bir mülkün vakıf olarak bağışlandığında kutsal nitelik kazandığı inancı, vakıf mülküne el konulmasını caydırdı; çünkü kutsal bir yapıya zarar getiren yöneticiler meşruiyetlerini kaybedebilirlerdi.

Bir vakfın kurucusu yaptığı bağışın güvende olması için inandırıcı bir taahhüt sağlamaya çalışırken, mülke el koyma fırsatından yoksun kalan bir devlet yöneticisi de benzer biçimde kurucunun belirlenen sosyal hizmetleri sunmayı garantilemesi-

Urban Structures, böl. 1. Muhammed ve sahabelerine dayandırılan vakıfla ilgili yüzlerce deyişin çoğu, muhtemelen yeni kurumun *Kur'an*'daki miras kurallarıyla bağdaşmadığı gerekçesiyle sert eleştirilere hedef olduğu bir dönemde, vakfı meşrulaştırmak için uydurulmuştur.

ni sağlamaya çalışırdı. Mütevellinin vakıf senedine harfiyen uymasının zorunlu kılınması, bu karşılıklı taahhüdü güvence altına almaya dönük bir girişimdi. İslam hukuku dışında kurulan vakıflar gibi, İslam vakıfları da kurucunun talimatlarını yerine getirme yetkisinin bu varlıkları kendi yararına kullanma olasılığı bulunan sonraki kişilere devredilmesiyle oluşan temsil sorununu hafifletmek amacıyla sıkı sıkıya düzenlenirdi. Tipik bir vakfiyede yerine getirilecek hizmetler ve işe alınacak görevliler, bazen vakıfça dağıtılacak yemeklerin malzemeleri ve her bir görevlinin maaşı gibi ince ayrıntılara varıncaya kadar belirtilirdi.

Vakfın "sonsuza dek değişmezlik" ilkesiyse, devlet yöneticileriyle özel mülk sahipleri arasındaki örtük bir sosyal pazarlık sonucunda ortaya çıktı. İlkenin kaynak israfına yol açabileceği herhalde görülmüş olmalıdır; çünkü acil değişimleri mümkün kılmak üzere emniyet supapları oluşturulmuştu. Ama esneklik kesinlikle sınırlıydı. Kimi yerlerde ve dönemlerde, bir vakıf kurmaya ilişkin standart kalıp, izin verilen işleyiş değişikliklerinin bir listesini içerirdi.[51] Fakat yalnızca bir dizi değişiklik yapmak mümkündü; hakkın kullanılmasından sonra sonsuza dek değişmezlik ilkesi yürürlüğe girerdi. Böylece zamanla mütevellilerin, görevlilerin ve öngörülen hak sahiplerinin kararları ve tercihleri önemini yitirir, vakfın üstlendiği amaç ve uygulamaları donardı. Peki, amacın artık yerine getirilemediği bir noktaya varıldığında ne olurdu? Değişen ticaret yolları bir vakıfça finanse edilen bir kervansarayı kullanılmaz hale getirdiğinde, o vakfın kaynakları başka bir amaca ayrılabilir miydi? Vakıf yasasının genelde kabul gören yorumuyla, mütevelli bunun için gerekli yetkiden yoksundu. Kervansarayı terk etme yoluna gidebilirdi, ki bu durumda vakıf varlıkları yoksullara kalırdı. Sonsuza dek değişmezlik ilkesinin başka bir sonucu da birden çok vakfın ölçek ekonomilerinden yararlanmak üzere kaynaklarını bir araya getirememeleriydi. Bu sınırlama yeni gelişen teknolojilerin birçok sektörde optimum üretim ölçeğini yükselttiği sanayileşme çağında ciddi bir handikap oluşturdu.

51 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s. 257-70; Little, *Al-Haram al Sarif*, s. 317-18. 17. yüzyıl İstanbul'unun mahkeme kayıtlarında sınırlı değişikliklere dahi açıkça izin veren bir vakıf senedine çok nadiren rastlanır. Bir örnek için bkz. İstanbul 9 (1661), 167b/1.

Gelenek uyarınca, bir vakfın kurulması ona ait sermayenin dolaşımdan çekilmesi ve gelirinin belirlenmiş bir hizmete ayrılması olarak yorumlanırdı.[52] Hizmet, beklenen gelirle orantılı olmak durumundaydı. Sözgelimi, bir çeşmeye oranla büyük bir camiyi finanse etmek, daha çok kaynak gerektirirdi (şekil 6.3); öngörülen gelir ile beklenen harcamalar arasında bir uyuşmazlık görülmesi halinde, mahkemeler vakfın kuruluşuna izin vermeyebilirdi. Öyleyse sonsuza dek değişmezlik aynı zamanda vakıfların sosyal yükümlülüklerini yerine getirme kapasitesini güvence altına almak için tasarlanmış olmalıdır. Ancak uygulamalara bakılırsa, hizmet kapasitesini aynen korumak çok güçtü. Er ya da geç koşullar, vakfı yeni kaynaklar bulmadan ya da işleyiş tarzında değişiklikler yapmadan amacına ulaşamaz duruma düşürecek kadar değişirdi.

Ayırıcı özelliklerinin temelinde yatan güdüler ne olursa olsun, vakıflar verimsizliklere yol açardı. Bir vakıfça finanse edilen medreseleri aynı dönemde kurulan üniversitelerle karşılaştırdığımızda, bunlar açıkça görülür. Avrupa'nın Paris (1180) ve Oxford (1249) gibi ilk üniversiteleri birer vakıf olarak kurulmakla birlikte, korporatifleşme yoluyla kısa sürede özyönetime dayanan ve kendini yenileyebilen kuruluşlara dönüştüler.[53] Buna karşılık, medreseler kurucularınca belirlenmiş talimatlarla kısıtlanmaya devam ettiler. Dolayısıyla zaman içinde medreselerdeki müfredat üniversitelere oranla daha az değişti; bu da Ortadoğu'nun düşünsel durgunlaşmasında bir rol oynadı.[54] Bölgenin İslam yönetimi altındaki birkaç parlak yüzyıldan sonra düşünsel düzeyde gerilemesine birçok etkenin katkıda bulunmasına karşın, temel bir neden vakfın örgütsel sınırlamalarında yatar.

Gerek medreseler, gerekse üniversiteler kâr amacı gütme-

52 Schacht, *Introduction to Islamic Law*, s. 125-26.

53 Vakıf hukukunun ve medresenin ilk üniversiteyi etkilediği yolunda bulgular vardır (Gaudiosi, "Merton College"). Ancak üniversite kısa sürede başkalaşım geçirerek çok farklı bir kuruluşa dönüştü. Medresenin aksine, olgun biçimiyle üniversite tüzel kişiliğe sahipti. Bir üniversite kuruluş sıfatıyla diploma verirken, başarılı medrese öğrencileri ayrı ayrı hocalardan icazet olarak bilinen yeterlilik belgesi alırdı. Bkz. Makdisi, *Rise of Colleges*, s. 140-52.

54 Makdisi, *Rise of Colleges*; Huff, *Early Modern Science*, böl. 5; Hoodbhoy, *Islam and Science*. Modern çağa ilişkin çarpıcı karşılaştırmalı istatistikler için bkz. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Arab Human Development Report* 2003, böl. 3.

Şekil 6.3 Kahire'deki Nefise el-Beyza sebil-küttabı. Zengin bir Mısırlı kadın tarafından 1796'da vakfedilen bu yapının alt katında bir çeşme, üst katında ise bir *Kur'an* okulu vardı. Çeşmeye Nil nehrinden günü gününe su getirilirdi. *(Foto: Nasser Rabbat)*

yen kuruluşlardı. İkinci binyılın sonlarına doğru aralarında ortaya çıkan farklılıkların kökeni, İslam'ın doğuşundan az sonra başlayan bir yol ayrılığına kadar götürülebilir. Batı Avrupa'nın birçoğu aynı amaçlara dönük sosyal hizmetler için korporasyona başvurduğu bir dönemde, vakıf bu alanda İslam'ın ana örgüt biçimini oluşturdu. Sözünü ettiğimiz örgütsel uçurum 16. yüzyıl sonlarında Batı'nın kâr yönelimli üretim, finans ve ticarete korporatif örgütlenme biçimini uygulamaya başlamasıyla daha da açıldı.

Erken Kurumsal Tercihler, Sonraki Handikaplar

Abdülmecid Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk yerli anonim şirkete önayak olmaya karar verdiğinde kimi kısıtlamalarla karşılaştı. Şirket-i Hayriye'ye bir korporasyon olarak berat vermediyse, bunun temel bir nedeni İslam hukukunun böyle bir kavramdan yoksun olmasıydı. Tıpkı bir korporasyon gibi, bir vakıf da kurucusundan, görevlilerinden ve hak sahiplerinden daha uzun ömürlü olabilirdi. Ancak özerk olması söz konusu değildi. Aksine, sabit bir gelirle ve belirli kurallara göre yerine getirilen değişmez bir işlevle temelde dondurulmuş bir yapı olarak kurulurdu. Dolayısıyla daha ikinci binyılın başlarında Ortadoğu ve Batı Avrupa kurumsal gelişim bakımından ayrı yollara girmiş durumdaydı.

Avrupa'da kâr yönelimli işletmeler henüz korporasyon olarak düzenlenmiş değildi. İlk ticari korporasyonlar ikinci binyılın ortalarında sahneye çıktı. Bu bakımdan, saptanan kurumsal ayrılık, Ortadoğu'nun korporasyon kavramını iş hayatına uygulamada niçin görece geciktiğini tek başına açıklayamaz. Bölgeye özgü bu gecikmeyi anlamak için, iki yönlü bir araştırmaya gerek vardır. Önce Avrupa'da ticari korporasyonu doğuran kurumsal dinamikleri, ardından Ortadoğu'da ortaya çıkışının önündeki engelleri anlamalıyız. Ortadoğu'da korporasyona dönük çeşitli olası özgün yollar belirlenebilir. Potansiyel başlangıç noktalarından birini vakıf, diğerini İslami ortaklık hukuku sunmaktaydı; başka örnekler de vardı.

7
Ortadoğu'da Ticari Korporasyon Geliştirilmesinin Önündeki Engeller

Avrupa'da ticari işletmelerin korporasyon olarak düzenlenmesi 16. yüzyılın sonlarında başladı. Küresel keşif seyahatleri ve bunun sonucunda denizaşırı ticaretin canlanması bu gelişmenin itici gücünü oluşturdu. Ticari yayılmanın dayanağı, artan sayıda yatırımcının alışılmamış ölçüde uzun süreli sermaye yatırımlarıydı. Ancak ticari korporasyonun işleyişi için temel önemdeki çeşitli uygulamalar zaten önceki yüzyıllarda ortaya çıkmıştı. İlk biçimleri, bilinen örgütsel özelliklerin yeni yaklaşımlarla bir araya getirilmesiyle oluşturuldu.

Bu özelliklerden kimileri Ortadoğu'da hiç ortaya çıkmadı. Bir bölümü de ortaya çıkmakla birlikte uygulama alanları politik nedenlerle bastırıldı. Bu durumlardan kaynaklanan yetersizlikler gerek Şirket-i Hayriye'nin niçin bir korporasyon olarak kurulamadığını, gerekse Türkiye ile Mısır'ın şirket yasalarını hazırlarken model için neden Batı'ya döndüklerini açıklar. Türk ve Mısır aktarımlarına bütünleyici kurumsal reformların eşlik etmesi de aynı ölçüde anlamlıdır. Besbelli ki, korporasyonun yerel düzeyde ortaya çıkmasının önünde çok sayıda engel vardı.

Bu noktaları geliştirmeye bir giriş olarak, Avrupa'nın modern ticari korporasyona varış yolunu yakından tanımalıyız. En çok öne çıkan öğe, çeşitli iş çevrelerinin örgütsel dinamizmidir. Örgütsel özelliklerin özgün tarzlarda bir araya getirilmesiyle çeşitli örgüt türleri denendi. Ortadoğu'da benzer

bir örgütsel dinamizmin yokluğunun ardındaki nedenlerini de araştırmak gerekir. Elbette ki kilit sorun denizaşırı ticaret kumpanyası gibi belirli bir kurumsal gelişmenin niçin tekrarlanmadığı değildir. Açıklanması gereken olgu, ticaret sektöründe yerel tüccarlarla yatırımcıların kendilerine ait özerk ve uzun ömürlü kuruluşları oluşturmasını sağlayacak dinamizmin yokluğudur. Eğer özel girişimciler daha yaratıcı olsaydı, padişah Abdülmecid'in örgütsel bir prototipi tepeden inme kurmasına gerek kalmazdı. Padişahın öncülüğe soyunmasının asıl nedeni, örgütsel modernleşmenin yerel ticari katılımcıların giriştiği yenilikler aracılığıyla aşağıdan gelmemesiydi.

Denizaşırı Ticaret Şirketleri ve Ticari Korporasyonun Olgunlaşması

Bütün örgütsel yaratıcılıklarına rağmen, Ortaçağ İtalyanları korporasyon kavramını kâr amaçlı işletmelere uygulamaya kadar götürmediler. Ama ticari korporasyonun öncü örneklerini geliştirmeyi başardılar. Bunlardan biri 1407'de kurulan San Giorgio Ceneviz Bankası'ydı. Bu imtiyazlı bankanın hissedarları kâra bağlı temettüler almaktaydı. Yönetim en büyük hissedarların denetimi altında olup küçük hissedarların genel kurulda oy hakkı dahi yoktu.[1] Bu düzenleme ticari korporasyonun bir özelliği olarak işletme yönetiminin işletme sahipliğinden ayrılışını daha ileriye götürdü. Bir adi ortaklıkta herhangi bir üye, tasfiyeye zorlama yetkisini kullanarak, her türlü kararı veto edebilir. 14. ve 15. yüzyılların kimi İtalyan işletmeleri ise, yönetim gücünü büyük hissedarların elinde toplayarak, daha küçük hissedarları tek taraflı yetkiden yoksun bıraktılar. Böylece yönetilebilirlikten ödün vermeksizin büyüyebildiler. Hisselerinin satışa açıklığı ölçüsünde, bir adi ortaklıktan çok daha uzun yaşama da ulaştılar.

San Giorgio Bankası'nın ve benzer işletmelerin yeni ör-

1 Epstein, *Genoa and Genoese*, s. 260-61, 277-81, 304-6; Kuhn, *Law of Corporations*, s. 34-38.

gütsel özellikleri ve teknikleri yavaş yavaş yayıldı. Çift girişli muhasebe ve sermaye sahibini koruma (*owner shielding*) gibi diğer ticari yenilikler için de aynı şey söylenebilir.[2] Söz konusu işletmeler ticari korporasyonda bütünleşecek olan özelliklerin üretim, finans ve ticarete nasıl yarayabileceğini gösterdiler. Riskten kaçınan yatırımcılarla tüccarların seçeneklerini de genişlettiler.

İlk ticari korporasyonlar 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında, sermayeye ulaşma olanaklarını genişletmeye ve denizaşırı pazarları tekel altına almaya çalışan İngiliz ve Hollandalı tüccarlarca kuruldu. İzledikleri evrim konumuz açısından anlamlı üç kalıbı zorunlu kıldı. Birincisi, bir ilerlemenin çok sayıda yolla gerçekleşmesi mümkündü. İkincisi, önceki dönemlerde olduğu gibi, örgütsel yeniliklerin kaynağı, kurumsal koruma (*entity shielding*) ve yönetim giderlerini düşürme gibi belirgin ekonomik hedeflerdi. Son olarak, beklenmedik sorunların ortaya çıkması, yaratıcılığı kendisinden beslenir hale getirdi.

Levant Kumpanyası'nın, Hollanda ve İngiliz Doğu Hint Kumpanyaları'nın ve diğer denizaşırı kumpanyaların karşılaştığı kilit güçlük, bol miktarda sabit ve döner sermaye bulmaktı. Bu hedef üç oyuncu kümesi arasında bir anlaşmayı getirdi, ki bunların ilk ikisi aktif tüccarlarla pasif biçimde kâr bekleyen yatırımcılar, sonuncusu da kumpanyalara berat veren ve üyeleri arasındaki anlaşmalara uyulmasını sağlayan devletti. Devletin katılımı sermaye sahibini korumaya yönelik bir hukuk geleneğinden yoksunluğun daha baştan korporatif yapıyı gerekli kıldığı İngiltere'de hemen gerçekleşti. Kommenda olarak kurulmuş işletmelerin, faaliyetlerini tek bir kumpanya bünyesinde eşgüdüm altına almaya yöneldikleri Hollanda'da ise, devletin rolü daha sonra gündeme geldi.[3] Her iki ülkede de devlet değişik biçimlerde de olsa, vergi ve ucuz kredi aracılığıyla kârlardan pay aldı. Söz konusu devletler, sefirlikler, konsolosluklar, ticaret

2 Bu ilerlemeler konusunda daha geniş bilgi için bkz. Baskin ve Miranti, *History of Corporate Finance*, böl. 2; Hunt ve Murray, *History of Business*, özellikle böl. 6-10; Carlos ve Nicholas, "Giants of Earlier Capitalism"; ve Greif, "Evolving Organizational Forms".

3 Harris, "East India Company".

tesisleri ve savaş durumunda devreye sokulabilen gemiler gibi kumpanya varlıklarından da yararlandı.[4]

Koşulların farklı olmasına karşın, denizaşırı kumpanyalar her iki ülkede de hisselere dönük ikincil piyasaların gelişmesini özendirdi. Başlangıçta İngiliz kumpanyalarının hisseleri ancak diğer üyelerin onayıyla devredilebiliyordu. Bu kumpanyalar kendi üyelerine, toplu çıkarlarına uygun kuralları da kapsamak üzere yararlar sağladılar.[5] Gerek bu hizmetler, gerekse borsaların yayılması hisse fiyatlarını yükseltti. Devredilebilmeye ilişkin kısıtlamaların gevşetilmesine dönük kitle desteğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, İngiliz kumpanyaları anonim şirketlere dönüşme yönünde bir evrim geçirdi. Bir anonim şirketteki hisseler isteğe bağlı olarak devredilebilirdi. Bu evrim kumpanyaları daha fazla hissedar kabul etmeye yöneltti. Yirmi tüccarın 1581'de kurduğu Levant Kumpanyası bir yüzyıl sonra iki yüz hissedara ulaştı.[6]

Hollanda örneğine dönecek olursak, kurulduğu 1602'de Hollanda Doğu Hint Kumpanyası'nın hissedarlarına sermayelerini 1612'ye kadar bağlı tutma şartı getirildi. Ancak hisseler serbestçe devredilebilirdi. Bu hisselere dönük canlı bir ikincil piyasanın ortaya çıkışı, önceden belirlenmiş bir tasfiye tarihi gereğini ortadan kaldırdı. On yıllık dönemin sonunda, Hollanda parlamentosu bir anonim şirket statüsüyle kumpanyanın beratını yeniledi. İzleyen dönemde de kumpanya kalıcı bir varlık kazandı; ortakların yalnızca hisselerini satarak ayrılmaları mümkün hale geldi.[7] Hollanda böylece İngiltere'dekinden farklı bir

4 Devlet beratlı kumpanyanın kârlılığındaki çıkarından dolayı, bazen yönetici atamalarını ve temettü dağıtımını denetlerdi. Bir rant elde edilemediğinde de, beratı iptal etme yoluna gidebilirdi. 1600'de beratsız bir grup tüccar Levant Kumpanyası'nın ayrıcalıklarını alma karşılığında daha yüksek vergi ödeme vaadinde bulununca, İngiltere kraliçesi kumpanyanın beratını iptal etti; bu iptal işlemi ancak daha yüksek yıllık katkılar karşılığında geri alındı (Wood, *Levant Company*, s. 36). Genel olarak bkz. Ekelund ve Tollison, *Politicized Economies*, özellikle böl. 6; Harris, *Industrializing English Law*, böl. 2; Wood, *Levant Company*, böl. 1-7; Brenner, *Merchants and Revolution*, özellikle böl. 1, 12; ve Davis, *Corporations*.

5 Harris, *Industrializing English Law*, s. 32,146-47; Kuhn, *Law of Corporations*, s. 46-48.

6 Wood, *Levant Company*, s. 23-24,151. Üyelerin hepsi ticaretle uğraşmamaktaydı; kimileri pasif yatırımcıydı.

7 Gelderblom ve Jonker, "Completing a Financial Revolution"; Blusse ve Gaastra, "Companies and Trade"; Neal, "Venture Shares", s. 166-71; De Vries, *Economy of Europe*, s. 128-46.

başlangıç noktasıyla, kâr amaçlı bir kurumsal sektörün önkoşullarından birini sağladı. Her iki kalıp, yeni kurumlardan kaynaklanan sorunların yenilikleri nasıl tetikleyebileceğini ve örgütsel dönüşüme hareket gücü kazandırabileceğini gösteriyor.

Önce tüzel kişilikten yoksun, ardından tüzel kişilik sahibi anonim şirketlerin yayılmasından sonra bile, basit örgüt türleri revaçta kaldı. Şahıs şirketi, aile işletmesi ya da adi ortaklık olarak kurulmuş küçük işletmeler açısından yeni türlerin herhangi bir yararı yoktu. Anonim şirketler ancak 18. yüzyıl başlarında yaygınlık kazandılar; İngiltere'nin ulusal zenginliğinde 1560 itibariyle yüzde 0,013 olan payları 1717'de yüzde 5,2'ye çıktı.[8] Bununla birlikte, burada ele alınan tecrübeler, gerek duyulduğu durumda ticari korporasyona geniş çapta başvurulabilmesini sağlayan kurumsal ayarlamaları ve teknik bilgiyi sağladı.

Sanayi Devrimi'nin gelişim sürecinde, korporasyon kurumu özellikle etkinlik açısından binlerce işçinin eşgüdümlü olarak yoğun sermaye kullanmasını gerektiren sektörlerde yararlı oldu. Bu sektörlerden biri 17. ve 18. yüzyıllarda hızla büyüyen uluslararası deniz taşımacılığıydı. Avrupa'dan Asya'ya 16. yüzyılda 770 Avrupa gemisi yelken açarken, bu sayı 18. yüzyılda 6.661'e ulaştı; Hollanda ve İngiliz korporasyonlarının toplamdaki payı dörtte üçtü.[9] Korporasyon kurumu döner sermayeyi tekil hissedarlardan ve alacaklılarından korumaya dönük önlemler aracılığıyla sermaye birikimini destekledi. Kurumsal varlıkları yağmalamak yerine kurumsal kazançlardan pay almayı teşvik etmesiyle, hissedar risklerini de azalttı.[10] Böylece ticari korporasyon sanayi kapitalizminin hem finansmanına hem de işletme yönetimine katkıda bulundu.[11]

8 Scott, *Joint-Stock Companies to 1720*, c. 1, s. 439. Rakam anonim şirketlere ait arazileri kapsıyor. Güney Denizi Kumpanyası'nın yol açtığı finansal balon yüzünden, oran 1720'de yüzde 13'e çıktı. Başka bir hesaba göre, 1760'ta anonim şirketlerin toplam sermayesi İngiltere'nin üretilebilir net sermaye stokunun yüzde 15'ine ulaşmıştı; 1840'a varıldığında bu oran yüzde 24,5'ti (Harris, *Industrializing English Law*, s. 193-98).

9 Maddison, *World Economy*, tablo 3.1. Söz konusu dönemde ticaretin ekonomik büyümeyi nasıl canlandırdığına ilişkin bir yorum için bkz. Findlay ve O'Rourke, *Power and Plenty*, özellikle böl. 4-5.

10 Hansmann, Kraakman ve Squire, "Rise of the Firm", s. 1348-50, 1378-79, 1401.

11 Harris, *Industrializing English Law*, s. 282-85; Lamoreaux, "Partnerships, Corporations".

Ticari korporasyonun ve ona dayanak oluşturan yasaların evrimi sürdü.[12] 19. yüzyılın kilit gelişmelerinden biri "özgür korporatifleşme", yani bir hükümdar, devlet başkanı ya da parlamentonun onayına gerek kalmaksızın, isteğe bağlı olarak tüzel kişilik kazanma hakkıydı.[13] Bu arada korporatifleşmenin kendisi de esneklik kazandı; örneğin, oy verme kurallarını özel ihtiyaçlara uyacak şekilde değiştirmek olağanlaştı.[14]

Burada sunulan yorum, bir örgüt biçimi olarak korporasyonun her koşul altında ortaklıktan üstün olduğunu varsaymıyor.[15] Her iki örgütlenme biçiminin de artıları eksileri vardır. Büyüyen bir ortaklıkta karar alma süreci hantallaşırken, sayıca denk bir korporasyonda ana sorun yönetimin denetiminde yatar. Sanayi ekonomilerinde ortaklıkların ve korporasyonların yaygınlık derecesinin sektörlere göre değişmesinin nedeni budur. Yadsınamaz olan nokta, tıpkı Batı'nın ekonomik öncülüğü gibi, modern çağın emsali görülmemiş refah düzeyinin daha

12 Bkz. Roy, *Socializing Capital*, özellikle böl. 6-9; Chandler, *Visible Hand*, özellikle böl. 12-14; Lamoreaux, "Partnerships, Corporations"; ve Williamson, *Economic Institutions of Capitalism*, özellikle böl. 11-12.

13 Korporasyonun 19. yüzyıl ortalarında ticari örgütlenmeye egemen bir konuma ulaştığı İngiltere'de, devlet izni olmadan korporasyon kurma yolu ancak 1844'te açıldı. Berat verme muameleleri, rekabeti sınırlamaya çalışan mevcut korporasyonları geniş çaplı rant arayışına yöneltti. Bkz. Harris, *Industrializing English Law*, s. 282-85. ABD'de genel korporatifleşme yasaları için bkz. Wallis, "Constitutions, Corporations, and Corruption".

14 Şirket-i Hayriye'nin kurulduğu dönemde Ortadoğu'nun 19. yüzyılda benimsediği ticaret kanunlarının kaynağı olan Fransa'da korporatifleşme izne bağlıydı. Ne var ki, korporatifleşmenin avantajları tüzel kişilik verilen ortaklıklarda aynen ortaya çıktı. Ayrıca, Fransız hukuku gerek tüzel kişilerin gerekse gerçek kişilerin sorumlulukların saptanmasına, Anglo-Amerikan geleneğinde olduğu gibi ikili bir tercih meselesi olarak değil, sürekli değişebilen birer unsur olarak yaklaştı. Ortaklık sözleşmelerinde paylaşılan sorumlulukları kısıtlayan ve kimlerin ortaklığa sorumluluk yükleyebileceğini belirleyen hükümlere yer verildi. Denetim kurulları oluşturulabilir ve bildirim gerekleri belirlenebilirdi. Dahası, ortaklıklar satılabilir hisselere sahip olacak şekilde düzenlenebilirdi (*commandites par action*). Kısacası, Fransız tüccarlar ve sermayedarlar korporatifleşmenin avantajlarından çoğunu incelikle düzenlenmiş ortaklıklarla elde edebilecek durumdaydı (Lamoreaux ve Rosenthal, "Legal Regime", s. 37-42).

15 Korporasyonun üstünlüğünü kesin bir olgu sayan analizler için bkz. Williamson, *Economic Institutions of Capitalism*, böl. 11-12; Blair, "Benefits of Corporate Form"; ve Tirole, "Corporate Governance". Lamoreaux ve Rosenthal, "Organizing Middle-Sized Firms", örgüt biçimi seçerken göz önünde tutulan faktörleri sistematik olarak incelerler.

büyük, daha karmaşık ve daha kalıcı nitelikteki kâr amaçlı işletmelere doğru bir yönelişe dayandığı ve bu durumun da ileri örgüt türlerini gerektirdiğidir.[16] 19. yüzyıl Fransa'sında ortaklıklar en yaygın örgüt biçimi olarak kaldı; ne var ki, istihdam ya da sermaye bakımından işletme büyüdükçe, korporasyon benzeri özellikler edinme ya da dosdoğru bir korporasyona dönüşme olasılığı arttı.[17] Korporasyon hemen her zaman etkinlik açısından yatırımcılar, vârisler ve alacaklıların istediklerinde sermaye çekmelerini önlemeyi gerektiren sektörlerde tercih edilen örgüt biçimi oldu. Batı'nın ekonomik yükselişine damgasını vuran örgütsel ölçek ve karmaşıklık artışıyla ömür uzamasına, çift girişli muhasebe ve hisse senedi ticareti gibi ileri finansal tekniklerin daha sık kullanılışı eşlik etti.[18]

Ortadoğu'nun Kaçırdığı Fırsatlar

Korporasyonun avantajları bizi tekrar Ortadoğu'da ticari örgütlenmenin durgunluğu konusuna getiriyor. Önceki bölümde görüldüğü üzere, İslam'ın ilk yüzyıllarında İslam hukuku yalnızca gerçek kişileri tanımakta ve Batı Avrupa'da gittikçe korporasyonlarca sunulan hizmetler vakıflar tarafından sağlanmaktaydı. Ama bu kurumsal tercihler, binyılı aşkın bir süre boyunca Müslümanların niçin bir korporasyon ya da en azından tüzel kişiliksiz bir anonim şirket türü kurmadıklarını açıklamaz. Ge-

16 Ticari korporasyonun geçmişi lekesiz değildir. 1720'deki Güney Denizi Balonu ve 2001'deki Enron iflası gibi skandallar yaşanmıştır. Ancak bunların hepsi şeffaflık yükümleriyle hissedarların çıkarlarını korumaya dönük önlemleri tetiklemiştir.

17 Lamoreaux ve Rosenthal, "Organizing Middle-Sized Firms".

18 Bugünün ileri ekonomilerinin standartlarına göre, Sanayi Devrimi'nde başı çeken şirketlerin çoğu basit muhasebe yöntemleri kullanırdı; kimileri finansal işlemlerin sistematik kayıtlarını bile tutmazdı. Dahası, yöneticilerin hissedarları ya da kamuoyunu yanıltmak için hesaplarla oynaması yaygın bir durumdu (Lamoreaux, "Transition to Capitalism"). Bununla birlikte, özellikle en sermaye-yoğun sektörlerde ileri ve standart muhasebe yöntemlerine doğru bir yöneliş vardı (Levenstein, *Accounting for Growth*, böl. 2, 7). Sanayi çağının başlarındaki korporasyonların hepsi açık piyasalarda sermaye toplamazdı. Çoğunun hisseleri aralarında sıkı bağlantılar bulunan kişiler arasında el değiştirirdi. Ancak en büyük korporasyonların hisseleri genelde geniş çapta alınıp satılırdı.

niş ölçekte sermaye birikimine elverişli kuruluşların yokluğunu anlamak için, ortaya çıkmalarını köstekleyen nedensellik zincirlerini belirlememiz gerekir. Korporasyonun geliştirilmesini baltalayan süreçler devreye girdiği ölçüde, saptadığımız sosyal mekanizmaların niçin belirleyici olduğunu da açıklığa kavuşturmamız gerekir.

İslam hukukunun biçimlenme dönemi sonraki hukuksal ve örgütsel tercihleri kısıtlamış olsa bile, engeller aşılamaz nitelikte değildi. İslam'ın sahneye çıkışından sonra, toplulukların ve birliklerin hukuksal konumunu yeniden ele alma fırsatları doğdu. Bunlardan biri ayrımsız toplumsal birlik idealiyle çatışan özerk Müslüman alt topluluklar gerçekliğiydi. İslam'ın ilk yıllarından başlayarak, Müslümanlar ümmet kimliğinden daha az kapsayıcı topluluk kimliklerini besleyen durumlarla karşılaştılar. Böylece günlük yaşamın gerekleri, ümmeti bölünmemiş ve ayrışmamış halde tutmanın elverişsizliğini açığa vurdu. Mısır, Suriye ve Irak'ın İslam yönetimine girdiği 7. yüzyılın sonunda, her sorunun ümmetçe çözülmesi hiç de gerçekçi değildi. Uygulamada, her Müslüman'ın "iyiliği emretme ve kötülüğü men etme" vecibesinin yerel konularla sınırlanması zorunluydu. Ümmetin alt toplulukları ister istemez bir ölçüde özyönetime sahip oldular.

Ümmet idealinin önüne politik bölünmelerin yol açtığı başka güçlükler de çıktı. Muhammed'in ölümünden yalnızca birkaç onyıl sonra, ümmete bütünsel yaklaşımın yeni gerekçeleri ortaya çıktıysa da, Sünni-Şii bölünmesi sürekli bir uyumsuzluk kaynağı haline geldi.[19] Bu arada, İslam'a yeni katılanlar kabile, etnik köken, dil ve coğrafya bağlılıklarını korudular. Kökleşen politik bölünmenin belirtileri yalnızca bunlar değildi. Arap Müslümanlara ya da en azından Muhammed'in soyundan gelenlere ayrıcalıklar tanımayı savunan akımların ortaya çıkması, Arap olmayanların haklarını savunan karşı akımları da beraberinde getirdi.[20] Her İslam imparatorluğunda politik bakımdan ayrıcalıklı en az bir etnik grup, ayrıca şu ya da bu ekonomik sektöre

19 Bu bölünmeler ve alt bölünmeler üzerine bir genel değerlendirme için bkz. Crone, *God's Rule*, böl. 2, 4-9.

20 Irksal bölünmeler için bkz. Lewis, *Race and Slavery*, özellikle böl. 3-5; grup temelli ekonomik eşitsizlikler için bkz. Marlow, *Hierarchy and Egalitarianism*, özellikle böl. 4, 6-7.

egemen azınlıklar vardı. Dahası, Muhammed'den sonra hiçbir Müslüman birey, ümmetin tümü nezdinde meşruiyet taşımadı. Fıkıh âlimleri ve siyaset teorisyenleri ümmet idealine bağlı kalarak alt topluluklardan hukuksal hakları esirgerken, amaçları hiç kuşkusuz sosyal bölünmelere meşruiyet tanımamaktı. Ancak oturmuş alt toplulukların İslam'ın ayrışmama idealini kabul etmeleri gerekmezdi. Herhangi bir alt topluluğun özerkliğinde çıkarı olan kesimler itirazda bulunabilirlerdi. Devletlere yararlı bir yenilik olarak korporasyonu ya da benzeri bir yapıyı benimsemeleri için baskı da uygulayabilirlerdi.

Batı'da kurumsal yaşamın olgunlaşması topluluklarla birliklerin hukuksal konumunu yeniden ele almak için başka bir fırsat yarattı. Bu bağlamda 19. yüzyıl öncesinde çok az Ortadoğulu'nun Batı'ya seyahat ettiği söylenebilir. Bu durumun yeni örgütsel teknolojilerin yayılmasını yavaşlatacak bir etken olduğu doğrudur.[21] Ancak Batılı tüccarlar Müslümanların yönetimindeki ticari merkezlere uğramakta ve hatta yerleşmekteydi. Hıristiyanlık'ın ve Musevilik'in Ortadoğu'daki kutsal yerlerine sürekli bir hacı akını vardı. Dahası, Hospitaller tarikatı gibi tüzel kişiliğe sahip topluluklar hem savaşçı hem de hayır işleri gönüllüsü olarak Haçlı seferlerine katıldılar. Dolayısıyla pek uzağa gitmeden Batı'nın yeni örgüt türleri hakkında bilgi edinmek mümkündü.

Batı'daki örgütsel ilerlemeleri öğrenme yönünde en önemli fırsat, denizaşırı ticaret kumpanyalarıyla ortaya çıktı. Ortadoğulu tüccarlar, sermayedarlar, gümrük memurları ve kadılar beratlı ticaret kumpanyalarıyla temasa girdiler; Hindistan'a giden tüccarlar onlarla kendi üslerinin dışında da karşılaştılar. Konuyla ilgili kayıtların yokluğundan dolayı, Ortadoğulu tüccarların bu kumpanyalara nasıl baktığını bilmiyoruz. Ancak kumpanyaların az çok merkezileşmiş yönetimlerden yarar sağladığı ve alışılmamış ölçüde uzun ömürlü olduğu herhalde görülmüş olsa gerek. 17. yüzyılın sonunda Halep'te Levant Kumpanyası aracılığıyla yönlendirilen birer ortaklığın işlettiği düzinelerce İngiliz "ticarethane" (*merchant house*) vardı. Kısa ömürlü ticari birlikleri öngören İslam normunun aksine, bu ortaklıklardan

21 Avrupa'ya 17. yüzyılda giden Arap gezginlerin yazıları için bkz. Matar, *Lands of Christians*.

kimileri, yüzyıllar öncesinin sürekli yenilenen İtalyan işletmeleri gibi, onlarca yıl sürdü. Ticarethanelerin çoğu görev süreleri sınırsız olan ücretli aracılar çalıştırıyordu.[22] İngiliz, Hollandalı ya da Fransız bir tüccar yurtdışında öldüğünde, oğlunun ya da dul eşinin yerine geçerek işletmeyi sürdürdüğü olurdu.[23] Yerel tüccarlar, yabancı meslektaşlarının İslam hukukunun genellikle esirgediği olanaklardan yararlandığını kavramış olmalıdır. İslami miras sistemi çerçevesinde, varlıkların kullanılmasını kısıtlayan bir vakıf kurmadığı sürece, bir tüccarın edindiği servetin ölümünden sonra genellikle çarçur olup gittiğini anımsamakta yarar vardır.

Ortadoğulu devlet adamları "kapitülasyon" olarak bilinen ticaret antlaşmaları için kendileriyle görüşen Batılı müzakerecilerin, terekeleri İslami miras kurallarını gözetmeksizin uygun gördükleri biçimde düzenleme ayrıcalığına önem verdiklerini görebilmekteydi. 15. yüzyıl ortalarına varıldığında, kapitülasyonlar genelde Batılı konsoloslara kendi vatandaşlarına ait terekelerin devri konusunda tek yargı makamı yetkisi vermekteydi.[24] Bu hak Ortadoğu'daki Batılı tüccarlara terekelerini bir arada tutacak vasiyetnameler hazırlama olanağını sağladı; vasiyet bırakmadan ölmeleri durumunda, kendi ülkelerindeki miras kuralları geçerli sayılmaktaydı. Batı'yla ticaretin önem kazanmasıyla ve Ortadoğu tüccarlarının üçüncü pazarlarda da Batılı tüccarlara pazar payı kaptırmaya başlamasıyla birlikte, Ortadoğulu devlet adamları kapitülasyonların içeriği ile yabancı örgütlenme türleri arasındaki bağlantıları kurcalamaya başlayabilirdi. Ancak 15. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında, yani Batı'da ticari örgütlenmenin büyük bir hızla ilerlediği dönemde, Ortadoğu ne bu gelişmelere ne de kapitülasyonlarla bağlantılarına ilişkin bir yorum ortaya koymadı. Ne denizaşırı ticaret kumpanyalarının işleyişi, ne yabancı tüccarları temsil eden konsoloslar, ne de yabancıların miras uygulamaları üzerine hiçbir Ortadoğu yönetimi tek bir rapor hazırlatmadı.

Bu durum, özellikle sözü geçen diğer ilerlemelere kayıt-

22 Davis, *Aleppo and Devonshire Square*, özellikle böl. 13.

23 Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 77.

24 Bkz. bu kitap, böl. 11.

sızlıkla birleştiğinde, genel umursamazlığın ya da kökleşmiş gelenekçiliğin belirtisi gibi görülebilir.[25] Ama tutumlara bağlı etkenler kapsamlı bir açıklama sunmaz. Ortadoğu hiçbir dönemde kendisini Batı'ya kapatmadı. Batı'dan mal alınmış olması, Batı'nın yararlı şeyler ürettiğinin anlaşıldığına işaret eder. Askerî teknolojilerin alınması da, Batı kökenli teknolojik ilerlemelerin Akdeniz'deki güç dengesini etkilediğinin kavrandığını kanıtlar. Batı'da olan bitenlere genelde ilgisiz kalındığı da söylenemez. Yöneticiler yabancıların herhangi bir uygulamasını ya da uzmanlığını benimsemenin yarar sağlayacağını sezdiklerinde, istihbarat edinme yolunu bulurlardı. Demek ki açıklanması gereken olgu, başlı başına Ortadoğu insanının umursamazlığı değil; özgül olarak sermaye toplama, işletme sürdürme, ticari yönetim, bilgi yayma ve muhasebe alanlarında Avrupa'da kaydedilen ilerlemelerin yararlarını anlama yönünde 19. yüzyıla kadar dikkate değer girişimlerde bulunulmamasıdır. İstisnalar bile aydınlatıcıdır. Habsburg başkentinde 1791-92'de Osmanlı sefiri olarak bulunan Ebubekir Ratib Efendi, padişaha gönderdiği bir raporda Viyana borsasına, çeşitli tahvillerin alınıp satıldığı hareketli bir çarşı olarak değinir. Ne var ki bu saptama Habsburg ordu ve vergi sistemleri üzerine beş yüz sayfalık yorumun arasına sıkıştırılmış birkaç cümleden ibarettir.[26] Ebubekir Ratib Efendi'nin raporu, finansal varlıkların alım-satımını kolaylaştırmaya yönelik bir girişime öncülük etmedi.

Bu seçici umursamazlığa ilişkin iki olası açıklama çarçabuk bertaraf edilebilir. Yaygın bir sanı, İslam hukukunun birkaç yüzyıllık yaratıcılık döneminden sonra içtihatın yasaklanması, diğer bir deyişle "yenilik kapısının kapanması" sonucunda donduğu yönündedir. Aslında, İslam hukuku hiçbir zaman gerçek anlamda donmadı. İlke olarak değişmez olmakla birlikte, uygu-

25 Lewis, *Muslim Discovery of Europe*, özellikle böl. 3-5; ve Lewis *What Went Wrong?*, böl. 3, Batı dünyasının Ortadoğu'da pek farkına varılmayan çeşitli gelişmelerine dikkat çekerek, merak duygusunun genelde eksik olduğu sonucuna varır. Gerçekten de Batı bilimi üzerine risalelerin ve Avrupa dillerine ilişkin sözlüklerin ortaya çıkmamış olması, Batı'ya merak duyulmadığına işaret eder. Ancak bu olgular, Ortadoğu insanlarının yeni diller öğrenmeksizin ve Batı kültürleriyle geniş çapta haşir neşir olmaksızın yararlı yenilikleri almanın mümkün olduğunu düşünmeleriyle de tutarlıdır.

26 Stein, "Habsburg Financial Institutions", s. 237.

lamada esnekliğe sahipti. Örneğin, İslam'ın erken döneminden başlayarak ordu yapısı birçok kez yeniden düzenlendi; çeşitli para cezaları ve geçiş paraları getirildi; vergi sistemi tekrar tekrar değiştirildi; toprağın nesilden nesile geçişini düzenleyen kurallar gözden geçirildi. Bunların hepsi de İslam hukukunda güçlü bir dayanak bulunmadan fermanlarla gerçekleştirildi.[27]

Diğer olasılık İslam hukukunun dayandığı değer sisteminden dolayı, bizzat İslam'ın özüne karşı çıkılmaksızın kurmaca kişilerin desteklenememiş olmasıdır. Tüzel yapıları meşrulaştırmaya çalışan bir reformcu, *Kur'an*'dan belirgin bir destek elde edemeyecekti. Öte yandan, İslam hukuku tarihini sindirmiş bir kişi bir nebze hayal gücüyle tüzel kişiliğin ilkel biçimleri için emsaller bulabilirdi. Bir mülkün gerçek kişi olmayan bir camiye bağışlanıp bağışlanamayacağı sorulduğunda, ilk fıkıh âlimlerinden kimileri olumlu yönde görüş bildirmişti.[28] Dördüncü halife Ali'nin de (ö. 661) Kâbe'deki mefruşatın Kâbe'nin kendisine ait olduğu hükmüne vardığı aktarılır.[29] Bu gibi emsaller toplumca kurulmuş bir yapıya hukuksal konum tanımaya dayanak oluşturabilirdi.

Ortaya çıkan fırsatları değerlendirmeyi devletin mi önlediği merak edilebilir. Yeri geldiğinde bu olasılık üzerinde durulacaktır. Şimdiye kadarki açıklamalarımızdan ortaya çıkan sonuç, önemli bir kitle tabanının ticari kuruluşlara tüzel kişilik tanınması için İslami yargı sistemine baskı uygulaması halinde, dinsel engellerin aşılabilmiş olacağıdır.

Örgütsel Yenilik Talebinin Yokluğu

İleri örgüt biçimlerini hayata geçirme yönündeki birçok fırsata rağmen, önce İtalya'da ve ardından Kuzeybatı Avrupa'da tanık olunan türden örgütsel değişimlere dönük bir talep çok geç

27 Barkan, "Din ve Devlet İlişkileri", özellikle s. 70-83; Repp, "Qanun and Shari'a"; Zubaida, *Law and Power*, böl. 3; Imber, *Ebu's-Su'ud*, özellikle böl. 2, 5-6.

28 Bu fıkıh âlimleri Şafii ve Maliki mezheplerine bağlıydı. Bkz. Karaman, *İslam Hukuku*, s. 210. Başka olası başlangıç noktaları için bkz. Zahraa, "Legal Personality", s. 202-6.

29 Hatemî, *Vakıf Kurma Muamelesi*, s. 22-23.

bir tarihe kadar ortaya çıkmadı. Batı'da tüzel kişiliksiz anonim şirketin ve zamanla korporasyonun ancak kuşaklar boyunca aile firması ve eşgüdümlü ortaklık gibi daha basit kuruluşları kapsayan denemeler yapıldıktan sonra ticari uygulama alanları bulduğunu anımsayalım. Yeniliklerin başka yeniliklere yol açmasıyla, yönetim kalıpları ve iş teknikleri adım adım evrim gösterdi. Acaba Ortadoğu'da benzer yenilik zincirlerinin önünü ne tıkamış olabilir?

İslam'ın görece eşitlikçi miras sisteminin bir ortaklığı zamanından önce tasfiye etmenin maliyetini yükselttiğini, böylece ortaklıkların çapını ve süresini sınırladığını, başarılı tüccarların terekelerini parçaladığını ve işletmelerin kuşaklar boyunca sürdürülmesini kösteklediğini daha önce görmüştük. Burada bu olguların dinamik sonuçları üzerinde duracağız. Küçük ve kısa ömürlü ortaklıkların üyeleri, karmaşık muhasebe yöntemleri geliştirme ya da hisse alım satımıyla daha büyük akışkanlık elde etmeye gerek görmediler. Oluşan durgunluğun hedeflenmeyen sonuçlarından biri, iş camiasının korporasyona benzer bir örgüt biçimini gerçekleştirmek şöyle dursun, tasarlayamamasıdır. Standartlaştırılmış muhasebe olmadığında, kâr amaçlı bir korporasyonun net değeri yatırımcılara anlamlı gelecek biçimde ölçülemez; ayrıca iflas prosedürleri ciddi anlaşmazlıkları besleyecektir. Hisse alım satımına dönük bir altyapının yokluğunda, bir korporasyona yatırım yapmak akışkanlıktan vazgeçmeyi gerektirecektir. Sırf bu nedenlerden dolayı, tüzel kişilik kazanmaya çalışan bir Ortadoğulu tüccarın sermaye bulmakta zorlanması kaçınılmazdı. Bu güçlükler modern çağa kadar ticari korporasyonu yurtdışından aktarma ya da yerel düzeyde geliştirme yönünde neden hiç çaba gösterilmediğine ışık tutar. Teoride, ticari korporasyonu üretken hale getirmek için gerekli iş teknikleri ve uygulamaları bizzat korporasyonla harekete geçirilebilirdi. Ne var ki, eklenen maliyetler yeniliğin uğraşılmaya değer sayılması olasılığını düşürdü.

Geliştirilen bu savdaki hiçbir öğenin İslam hukukunun değişmez olduğu görüşüne dayanmadığını altını çizerek bir kez daha belirtelim. Kimi kadıların katı İslam öğretilerine yabancı örgüt biçimlerine ayak uydurmasıyla, hukuk uygulamaları doktri-

nin önüne geçebilirdi. Örgütsel yeniliğe yeterli teşvik verildiğinde de, uygulamalardaki yenilikleri doktrinde uygun değişimler izlemiş olurdu. Bu senaryo gerçekleşmemişse, nedeni örgütsel gelişim yönünde bir talebin yokluğudur, ki bu durumun kendisi de kurumsal önkoşullardaki eksikliğin bir yansımasıdır.

Yeni kurumlar tek başına ve diğer gelişmelerden bağımsız olarak ortaya çıkmaz. Herhangi bir yeniliğin uygulanabilirliği daha geniş kurumsal temele bağlı olduğundan, yenilikler sonuçta kümeler, yani "kurumsal bileşimler" biçiminde gelişir.[30] Ele alınan durum bize bir örnek sunuyor. Avrupa ihtiyaç doğduğunda ticari korporasyonu benimseyebildi; çünkü bunun kurumsal önkoşulları yüzyıllara yayılan, aşamalı ve birbirine bağlı örgütsel ilerlemelerle yerine oturmuştu. Ortadoğu'nun sözgelimi denizaşırı kumpanyaya benzeyen bir özel kurum geliştirmesi için, standartlaştırılmış muhasebeyi ve hisse alım satım piyasasını da geliştirmesi gerekirdi. Bir başka deyişle, Batı'nın yüzyıllar süren bir sürü örgütsel mikro-yenilikle geçtiği yolu Ortadoğu, bütün bir kurumsal bileşimi kapsayan bir makro-yenilikle, yani ancak çağ atlayarak aşabilirdi. Nitekim korporasyon hukuku sonunda Ortadoğu'ya girdiğinde, bu süreç borsaların, bankaların, modern muhasebenin, bir ticari basının ve hatta yeni yargı sistemlerinin devreye girmesini içeren, çok kapsamlı bir kurumsal atılım çerçevesinde gerçekleşti.[31]

Ticari ortaklıkların yapısal durgunluğu genelde örgütsel yenilik yokluğunun ardındaki nedenlerden birini oluştururken, başka bir neden de başarılı tüccarların daha sonra vakfedilmek üzere servetlerini taşınmaza çevirme eğilimini taşımalarıydı. Bu eğilimin nedeniyse, vakıf kurmanın üst düzey yetkililer arasında büyük rağbet görmesine yol açan etken, yani özel mülkiyet haklarının zayıflığıydı. Toplumdaki diğer zengin kesimler gibi, varlıklı tüccarlar da servetlerini vakıflar bünyesinde koru-

30 Greif, *Institutions*, özellikle böl. 5, 7; Roland, "Understanding Institutional Change"; Kuran, "Economic Trajectories of Civilizations".

31 Genel bilgi için bkz., Liebesny, *Law of Middle East*, böl. 3; ve Anderson, "Law Reform in Egypt". Özgül örgütsel reformlar için bkz. Fertekligil, *Borsa'nın Tarihçesi*, özellikle s. 18-26; Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 129-33; Güvemli, *Muhasebe Tarihi*, c. 3, böl. 1-2, 4-5; Ziadeh, *Rule of Law*, böl. 1-3; ve Tignor, "Modern Banking in Egypt".

ma altına almayı yeğlediler.[32] Bunun sonucunda ticari servetin kâr yönelimli özel sektörün dışına akması, ortaklıkların geniş çaplı ve karmaşık yapıya kavuşması olasılığını daha da sınırlamış olmalıdır. Çünkü vakıf kuran tüccarlar, başarıları sayesinde geniş ölçekli ticari faaliyetlere girişebilecek ve bunların gerektirdiği örgütsel gelişmeleri başlatabilecek kişilerdi. Dolayısıyla vakıf kurmanın elverişliliği kâr yönelimli özel sektörde örgütsel modernleşme gereksinimini azalttı.

Vakfın Yapısal Durgunluğu

Vakıf sisteminin amaçlanmamış sonuçlarından biri, büyük ve dayanıklı ticari işletmelere uygun örgüt türleri geliştirmeye dönük teşvikleri azaltmasıydı. Ticari sektörden vakıf sektörüne akan kaynaklar ikincisinde yapısal değişimleri başlatabilir miydi? Bu soru bizi bizzat vakfın dinamikleri konusuna getirir. Bildiğimiz üzere, vakıf kurumu bir kurucudan daha uzun ömürlü olma özelliğini paylaştığı korporasyonu ikame etmekteydi. Ancak vakıf korporasyona benzer bir örgüt biçimi yaratmadığı gibi, ona dönüşmedi.

Vakıf ile ticari korporasyon arasında dört kilit farklılık vardır. Birincisi, vakıf azami kâra dönük bir yapı değildir. İkincisi, bir kişinin vakıf gelirindeki payı devredilemez. Üçüncüsü, bir vakfın mülkü ile mütevellisinin mülkü arasında açık seçik bir ayrım yoktur. Son olarak da, vakıf tüzel kişilikten yoksundur. Kazanç fırsatlarının çıkması durumunda, bu ayırıcı özellikler yerlerini yeni kurumsal özelliklere bırakabilirdi. Peki, böyle bir dönüşüm niye gerçekleşemedi?

Vakıf 8. yüzyıldan başlayarak serveti "bağlama" yoluyla hayır işleri yapmanın bir aracı sayıldı. Nitekim, "vakıf" teriminin kelime anlamlarından biri "durdurmak", bir diğeri de "bağlı ve koşullu duruma getirmek"tir.[33] Geniş bir kesim bağlanma ko-

32 Bkz. Hanna, *Making Big Money*, s. 125-26, 142, 147; ve Meriwether, *Kin Who Count*, s. 23, 182-83, 193. Vakıf kurmanın ardında maddi olmayan güdüler de vardı. Bkz. Kuran, "Public Goods", s. 853-61.

33 Wehr, *Modern Written Arabic*, s. 1091-94.

şulunu, vakfın kârını azamiye çıkarmayı önleyici bir kural olarak algıladı. Elbette iki amaç birbiriyle bağdaşmaz değildi. Vakıf sermayesinden sağlanan getirileri azamiye çıkarmak, vakfın amacına ulaşma kapasitesini de yükseltecekti. Aslında, bir vakfa ait varlığı daha kârlı başka bir varlıkla takas etme uygulamasını (*istibdâl* ya da *muavede*) doğuran güdü de hizmet verme kapasitesini korumaktı.[34] Ne var ki bu gibi bir uygulama için harç karşılığında kadıdan izin almak gerekliydi; ayrıca kadı, rüşvet verilinceye kadar onay vermekten kaçınabilirdi.[35] Birazdan ele alınacak olan yolsuzluk devreye girmediğinde bile, takas süreci bir ticari işletme için olabileceğinden daha maliyetliydi. Bu yüzden de yaygın değildi. İslam'ın kutsal kentlerinin yararına geniş mülkleri yöneten Cezayir'deki el-Haremeyn Vakfı'yla ilgili incelemesinde, Miriam Hoexter vakfın 1648-1700 döneminde yılda 0,06, 1700-86 döneminde de yılda 0,24 takas yürüttüğünü saptar.[36]

Mütevellinin vakıf kaynaklarından yararlanma gücünü artırmak üzere takdir yetkisi niçin genişletilmedi? Meşruiyeti vakıflarca verilen hizmetlere bağlı olan devlet, vakıfların istikrarlı kalmasında bir çıkara sahipti. Mütevelliye daha geniş takdir yetkisinin verilmesi vakfın kârlılığını yükselterek, vakıf varlıkların işletilmesinde alınan riskleri artıracaktı. Vakıf sisteminin biçimlenme döneminde, devlet yöneticileri bu risklerin olası kazanımlara ağır bastığını düşünmüş olabilirler. Zaman içinde mütevellinin yönetimle ilgili takdir yetkisini sınırlama geleneği katılaşmış olsa gerek.

İşaret ettiğimiz düşünce tarzı gerçekten bir etken olduysa, esas olarak kurucusuna ve onun soyuna yarar sağlamaya dönük bir aile vakfı için, daha geniş bir kitleye hizmet veren bir hayır vakfına oranla daha az ağırlık taşımış olmalıdır. Uygulamada,

34 Femandes, "*İstibdal*"; Lev, *Charity, Endowments*, s. 56-57. 17. yüzyıla ait örnekler için bkz. mahkeme davaları: Galata 42 (1617), 76b/l; İstanbul 9 (1661), 32b/l, 37a/l, 54a/l, 147a/2.

35 16. yüzyılda Osmanlı fıkıh âlimi Ebussuûd birçok kez vakıf mütevellilerinin vakıf kurucusunun öngördüğü şartların dışına çıkmak için bir kadıdan izin alması gerektiğine hükmetti (Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 150-62). Mütevellilerin kadıdan izin alma girişimlerine ilişkin bulgular için şu mahkeme kayıtlarına bakılabilir: Galata 25(1604), 20b/2; Galata 42 (1617), 76b/l; İstanbul 9 (1661), 111 b/2.

36 Hoexter, "Adaptation", s. 323-25.

iki kategori arasındaki ayrım, çeşitten çok derece niteliğindeydi; vakıfların yalnızca küçük bir bölümü aile fertleriyle sınırlı yararlar sağlamaktaydı.[37] Bununla birlikte, aile vakıfları konumuzla özellikle ilgilidir. Her şeyden önce, sosyal hizmetlerin söz konusu olmadığı durumlarda, devlet mütevellinin takdir yetkisini sınırlama yönünde zorlayıcı bir güdüden yoksundu. İkinci olarak, devletin aile vakıflarının aile firmalarına dönüşmesini önlemesi için bariz bir neden yoktu. Bir aile vakfına ait kaynakların bizzat aileye hizmet vermesinden dolayı, bir aile üyesi olan mütevellinin kârlılığı azamiye çıkarmak istemesi doğaldı. Dahası, hem birey olarak hem de bir kolektif yapı olarak akrabaları, onun çıkarlarını kendi çıkarlarıyla uyumlu duruma getirmesinden ancak yarar sağlayacaklardı. Bu bakımdan, aile vakfı Batı Avrupa'da modern firmayı yaratan türden yenilikler için bir başlangıç noktası olabilirdi.

Ancak halkın gözünde vakıf, belirlenmiş bir hizmeti vermeyle özdeşleşmişti. Bundan kaynaklanan beklentiler ister istemez vakfı açıkça ticari amaçlara hizmet edebilen bir kuruma dönüştürme yönündeki atılımları köstekleyecek, mütevellileri de iş hayatında rahatça kabul gören ödünleşmelere girmekten caydıracaktı. İlgili özellikleri birbirinden ayırma eğilimi, "bölümlendirme" diye bilinir.[38] Bölümlendirme olgusu günümüzde nasıl verimsizliklere yol açıyorsa, vakıfları da varlıklarından sağlanan getirileri azamiye çıkarmaktan alıkoydu.[39] Bu kalıbın tek kısmi istisnası, sonraki bölümde ele alınacak olan para vak-

37 Vakıf sistemine ilişkin en iddialı nicel araştırmayı yapan Yediyıldız, "Vakıf Müessesesi" makalesinde (s. 28-33) 18. yüzyıl Türkiye'sinde dar anlamıyla aile vakıflarının ancak yüzde 7'yi bulduğunu saptar. İki vakıf tipi arasındaki ayrım ve daha kapsamlı bulgular için bkz. Kuran "Public Goods", s. 855-60

38 Yatırım seçeneklerini tartma geniş bir kesimce meşru sayılır. Buna karşılık risk-getiri hesaplarını sağlık hizmetlerinin sunumuna uygulamak pek kabul görmez. Çoğu kimse tedavi edilmesi mümkün çocuklara kaynak yaratmak uğruna hekimlerin sınırlı zamanını ölümcül derecede hasta yaşlılardan esirgeme anlayışını itici bulur. Anlaşılan kimi bağlamlardaki ödünleşmeler, diğerlerine oranla daha rahat yapılmaktadır. Bu bölümlendirmenin evrenselliği için bkz. Calabresi ve Bobbitt, *Tragic Choices*; ve Fiske ve Tetlock, "Taboo Trade-offs".

39 Bu olguların temelindeki psikolojik ve sosyal mekanizmalar için bkz. Kuran ve Sunstein, "Availability Cascades", kes. 2-4; ve Sunstein, *Risk and Reason*, özellikle böl. 2.

fıdır. Ama para vakfında bile, hayır kuruluşlarıyla ticari kuruluşlar arasında ayrım yapılıyordu.

Örgütsel değişimden yararlanması olası kesimlere örgüt türünü serbestçe seçme hakkı tanınmış olsaydı, bu ayrım belki aşılabilirdi. Ne var ki, statükoda çıkarı olan kesimler mevcut seçenekleri sınırladılar. Bu kesimler arasında vakıfları denetleme yetkisine sahip kadılar ve vakıfların riskten kaçınan hak sahipleri vardı. Kadılar vakfı bir ticari kuruluşa dönüştürme girişimlerine direnmede özellikle kararlıydı; çünkü kurucunun vakfiyede belirtilmiş iradesini uygulama görevi onlara rantlar sağlamaktaydı. Ortadoğu hukuk tarihinde belirgin bir tema olan vakıflarla bağlantılı yolsuzluk, genellikle vakfiyeden sapmalara onay vermesi karşılığında bir kadıya verilen rüşvetle ilgiliydi.[40] Vakfın ticari bir amaç gütmemesinde kadıların bir çıkarının olduğu gözlemine, topluma yararlı bir alternatif düzenlemeye, pay almak karşılığında müzakereyle varabilecekleri gerekçesiyle itiraz edilebilir. Bu tür bir müzakerenin önünde iki engel vardı. Birincisi, kadıların kendi adlarına toplu pazarlığa girebilecek bir kuruluşu yoktu. İkincisi, görev sürelerinin kısalığı ve sonraki tayinlerinin belirsizliği, onları mevcut kısa vadeli fırsatlardan en iyi biçimde yararlanmaya yöneltti.

Sonuçta, kadıların denetim yetkisi vakıfları korporatif özellikler edinmekten alıkoymaya katkıda bulundu. Bu özelliklerden biri varlıkların devredilebilir olmasıydı. Vakıf hukuku uyarınca, kaynakların öngörülmüş ve fiili kullanımı arasındaki bağlantıyı sürdürmek açısından, bir kişinin vakıf geliri üzerindeki hakkı devredilemezdi.[41] Bir semte su sağlamak üzere kurulmuş bir vakfı ele alalım. Semt sakinleri haklarını başka bir semte devredemezlerdi; çünkü devir işlemi kurucunun açık isteğine

40 Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, özellikle s. 295-96, 345-46; Lambton, "Awkāf in Persia", s. 305; Reid, "Exemplary of Excess", böl. 3; Fernandes, "*İstibdal*"; İnalcık, *Osmanlı'da Devlet*, s. 53-54; Shatzmiller, "Property Rights", özellikle s. 58-62. Son kaynak müftülerin arzu edilen uyarlamaların meşruiyetiyle ilgili fetva verme güçlerini kullanarak yozlaşmaya katkıda bulunduklarını gösterir. 17. yüzyıl İstanbul'una ait mahkeme kayıtları kadıların vakıf mütevellilerinin değişiklikler yapmasını engelleyebilmesine ilişkin bulgular sunar. Birkaç örnek için bkz. İstanbul 9 (1661), 11 lb/2, 167b/1.

41 Gelir getirici vakıf varlıkları mütevelliden izin alma kaydıyla devredilebilirdi.

aykırı olurdu.[42] 18. yüzyıl İngiltere'sinde de, vakfın amacından sapmasını önlemek için, varlıklarının ve haklarının devredilebilmesi sınırlandı. İngiliz vakıf hukuku, vakıfların "sağduyulu" yönetilmesini öngörmekteydi, ki bu hükmün amacı girişimciliği önlemekti.[43] Ancak Ortadoğu'da vakıf, çoğu kez korporasyonun tercih edilen örgüt olduğu Batı'daki benzerlerine oranla, çok daha büyük bir rol oynadı. Bu nedenle ekonomik sektörler ya da örgüt biçimleri arasındaki sınırları korumaya dönük kurallar Ortadoğu'da çok daha önemli sonuçlar doğurdu.

Ortadoğu'da ortaya çıkmayan başka bir özellik tüzel kişilikti. Bir vakıf mütevellisi, vakıf yapısının taşınabilirlik düzeyine bağlı olmaksızın, görevlerini yerine getirirken giriştiği işlerde bireysel sorumluluk taşırdı. Zarar gören taraflar bizzat vakfa değil, mütevelliye dava açardı.[44] Vakıf varlıkları ile mütevellinin varlıkları arasında belirgin bir sınır yoktu. Mütevellinin görevlerini yerine getirmesiyle ilgili uyuşmazlıkları karara bağlayan mahkemeler, bunlardan kaynaklanan bireysel riskleri hafifletme yoluna giderlerdi. Ama bu korumanın bir bedeli vardı. Kadılar verdikleri hizmetlerin karşılığını bekler ve genellikle de elde ederlerdi; örgütsel statükoyu desteklemelerinin başka bir nedeni buydu. Demek ki vakıf sektörünün tüzel kişiliğe geçiş yapamamasının önemli bir nedeni, kadıların bundan bariz bir çıkar sağlayamayacak olmasıydı. Hukuk sisteminin başka alanlarında da tüzel kişiliğin bulunmaması durumu ağırlaştıran bir etkendi. Müslüman devletlerin memurları görev yaparken gereçlere verdikleri zarardan şahsen sorumlu tutulurdu. Örneğin, Osmanlı padişahlarının ulakları, bindikleri atlara zarar geldiği durumda tazminat ödemek zorundaydı.[45] Tüzel kişiliğe geçiş için, destekleyici yargısal reformları içeren makro-yaratıcılık zorunluydu.

Önceki bölümlerde, kendini dayatıcı bir yapıya bürünen İs-

42 Devir işlemi bir ödeme içerdiğinde, hayır ve ticaret arasındaki sınır da aşılmış olurdu.

43 Harris, *Industrializing English Law*, s. 152-53; Sitkoff, "Trust Law", s. 654-57.

44 Şu mahkeme hükümleri örnekler sunar: İstanbul 4 (1619), 6a/1, 41b/2; Galata 130 (1683), 21b/2,38b/1; İstanbul 22 (1695), 138a/1, 140b/1, 143a/1. Ayrıca bkz. Meriwether, *Kin Who Count*, s. 195. Shatzmiller, "Property Rights", s. 51-53, vakıf varlıkları üzerindeki mülkiyet haklarının belirsizliğine ilişkin başka bulgular verir.

45 Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 226-27.

lami kurumlarla karşılaşmıştık. Vakıf da kendini dayatıcı nitelikteydi. Toplumun kilit kesimleri, vakfı korporasyondan ayıran özelliklerin sürmesinden yarar sağlıyordu.

Devletin Rolü

Kâr amaçlı Ortadoğu işletmelerince kullanılan örgüt türlerinin süreğen basitliğine dönük bir araştırmada, tekil kişileri etkileyen teşviklerin ötesine geçmek gerekir. Devletler iş camiasının daha büyük çaplı, daha uzun ömürlü ve daha karmaşık kuruluşlar oluşturmasına yardımcı olmayı avantajlı bulabilirdi. İngiltere ve Hollanda'da gelir gözeten devletlerin denizaşırı ticaret kumpanyalarına berat verdiğini, idari ve hukuksal önlemlerle onları desteklediğini görmüştük.

Devletler özel topluluklara yararlı örgütsel yeniliklerden otomatikman yarar sağlamazlar. Bu açıdan ne İngiliz Devleti'nin ne de Hollanda Devleti'nin özel kuruluşların yapısal yeniliklerini ayrımsız onaylamamış olması anlamlıdır. Tehdit edici yenilikleri yüzyıllar boyunca yıldırmaya çalıştılar. Sözgelimi, 1279'da bir İngiliz kralı kiliseye ve diğer korporasyonlara taşınmaz devrini düzenleyen bir "Devredilemez Mülk Tüzüğü" (*Statute of Mortmain*) çıkardı.[46] 19. yüzyıla kadar bir İngiliz korporasyonu oluşturmak, seçici bir yaklaşımla verilen resmî onaya bağlıydı.[47] Bu gibi olgular örgütsel yeniliğin politik boyutunu vurgular. Örgütsel ilerlemelerin gerçekleştiği her durumda, çıkarları çatışan kesimler arasında sıkı pazarlıklar yapılması gerekti.

İslam'ın doğuşundan sonra kurulan Ortadoğu devletleri, belirli kesimleri vergi toplamak için idari birimler gibi ele almanın avantajlarını çarçabuk fark ettiler. 15. yüzyıl dolaylarında ortaya çıkan esnaf loncaları konuya uygun bir örnek sunar. Loncalar genellikle devlet destekli tekel ve tek alıcı hakları karşılığında fiyat denetimleriyle alan kısıtlamalarına uyar, üyelik koşullarını belirlemede ve üyelerini seçmede değişen ölçülerde özerklikten yararlanırlardı. Vergilerin bazen dosdoğru her ayrı üyeden alın-

46 Jones, "Statute of Mortmain".

47 Harris, *Industrializing English Law*, s. 282-85.

masına karşın, bu yetki çoğu kez lonca reisine bırakılırdı.[48] Toplu vergi alımının başka bir yaygın yöntemi iltizamdı. İlkçağ'dan beri bilinen iltizam, bir topluluğun vergilerini toplama hakkının açık artırmayla satılmasını öngörürdü. Korporatif örgütlenme biçiminin Ortadoğu'nun kendi kurumlarından ortaya çıkması için, lonca ya da iltizam bir başlangıç noktası sağlayabilirdi. Öncelikle Ortadoğu'daki loncaların niçin korporasyona dönüşmediğini irdeleyelim.

Bir loncanın ömrü, üyelerinkini aşabilirdi; ama diğer yönleriyle korporasyondan farklıydı.[49] Üyelerce önerilmekle birlikte, bir loncanın reisi devletçe atanırdı. Uygulamada birçok loncanın seçim sürecinde epeyce özerkliğe sahip olduğu söylenebilir. Nitekim devletle çıkan çatışmalarda, devletin geri adım attığı olurdu.[50] Ne var ki, politik istikrar açısından kritik üretim yapan loncaların (örneğin İstanbul fırıncılarıyla kasaplarının) reisleri, genellikle padişaha sadık askerler arasından olmak üzere, doğrudan devletçe seçilirdi.[51] Bir lonca reisi başta kalmak için iki efendiye birden hizmet etmek durumundaydı. Lonca üyelerini devlet karşısında temsil ederken, devletin çıkarlarını da korumak zorundaydı. Bu bakımdan, loncalar temel devlet hedefleri-

48 Yi, *Guild Dynamics*; Baer, "Guilds"; Kuran, "Ottoman Guilds". 17. yüzyıl İstanbul'unda toplu vergi alımı, loncaların taraf olduğu vergi davalarının yüzde 83'ünde bir tema olarak karşımıza çıkar. Örnekler için bkz. Galata 27 (1604), 5b/3; İstanbul 4 (1619), 34b/2; ve Galata 130 (1683), 35b/3.

49 "Ortadoğu" ya da "İslam" loncalarının korporasyon olup olmadığına ilişkin literatür geniştir. Bulgular ağırlıklı olarak olumsuz bir sonucu destekliyor. Loncalar Batı Avrupa'daki denklerinden çok daha az özerkliğe sahipti (Cahen, "Corporations Professionelles"; Baer, "Guilds", s. 17-22; Kuran, "Ottoman Guilds", s. 46-53; Yi, *Guild Dynamics*, s. 41-112, 237-42; Arjomand, "Transformation of Islamicate Civilization"). Karşıt görüş için bkz. Gerber, *State, Society, and Law*, s. 113-26. Gerber'in savı lonca politika ve ayrıcalıklarının farklılıklarına dayanır. Fakat gözlemlenen farklılıklar yoğun devlet denetimiyle uyumludur. Devlet amaçlarıyla bağdaşan özerklik biçimlerinin zaman içinde yere ve bağlama göre değişmesi mümkündü.

50 Lonca güdümlü atama ve görevden almaların örnekleri için bkz. İstanbul 3 (1617), 25b/1, 39b/3, 34a/4, 55a/3; Galata 42 (1617), 4a/2; Galata 145 (1689), 77b/2; ve İstanbul 22 (1695), 84a/1, 124a/2.

51 Yi, *Guild Dynamics*, özellikle s. 70-81, 196-212. Şehirlileri memnun tutmak tarih boyunca devletlerin bir amacı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu amaç önemli bir yönetim ilkesi olan provizyonizimi desteklerdi. Genç, *Devlet ve Ekonomi*, böl. 3, provizyonizmin halk isyanlarının önünü almak açısından başkentte bolca erzak bulundurmayı gerektirdiğini saptar.

ne karşı çıkmaya yatkın kuruluşlar değildi. Ancak devletin gelir sağlama açısından yararlı ya da politik istikrar açısından zararsız gördüğü ölçüde, özerkliğe sahip oldular.

Korporasyon modeline ters düşen bir başka lonca özelliği, lonca içi uyuşmazlıklarla ilgiliydi. Lonca reisleri ve üyeleri iç sorunlarını çözmek için çoğu kez lonca sisteminin dışında, devletçe atanan yetkililere başvururlardı. Yine başka bir farklılık loncaların kendilerine ait önemli varlıklardan yoksun olmalarıydı; lonca üyeleri dükkânlarını ve araç gereçlerini şahsen edinir ya da kiralarlardı.[52] Kimi loncalar sosyal güvenlik için ortak fon oluştururlardı; ama toplanan meblağlar pek küçüktü. 17. yüzyıl İstanbul'unda en büyük ortak lonca fonu, kazan üreticilerininkiydi, ki bu fonda biriken para 1640 yılı itibariyle nitelikli bir yapı işçisinin sekiz yılda kazanabileceği geliri aşmıyordu.[53]

Bununla birlikte, loncalar zamanla daha fazla özerklik elde edebilirlerdi. Eğer bu gerçekleşmediyse, kilit bir neden politik koşullarda yatıyor olmalıdır. Loncaların ortaya çıktığı sırada, Anadolu kargaşa içindeydi; sıklıkla değişen sınırlardan dolayı zayıf devletçikler iktidar yarışına tutuşmuştu, Batı Avrupa'da ilk dinsel ve kentsel korporasyonların çoğalmasına sahne olan yarım binyıllık dönemde olduğu gibi. Kargaşa sürmüş olsaydı, bunun yol açacağı politik ve hukuksal boşluk loncaların korporasyon özellikleri edinmelerine olanak verebilirdi. Ne var ki, 1299'dan başlayarak Osmanlı Beyliği Anadolu'yu birleştirmeyi ve otoritesini daha geniş bir bölgedeki ticari merkezlere kabul ettirmeyi başardı. Osmanlı yöneticileri loncaları devlet amaçlarının hizmetine koşma yolunu seçtikleri için, onlara tüzel kişilik tanıma, kaynaklarını merkezileştirme ya da faaliyetlerini genişletme hakkını verme gereğini duymadılar.

52 Yi, *Guild Dynamics*, s. 90-95, 177-79.

53 Yi, *Guild Dynamics*, s. 61-62, 85. Fondaki meblağ kalifiye bir inşaat işçisinin 29,5 akçe yevmiye aldığı bir dönemde 76.000 akçeye ulaştı (Özmucur ve Pamuk, "Standards of Living", s. 301). Bu hesaplama bir yılda 300 iş günü bulunduğunu varsayar.

İltizamların Engellenen Dönüşümü

İltizama dönecek olursak, bu kurumun amacı hükümdarın yeterince tanımadığı kesimlerden vergi almaktı. Devletin vergi toplama hakkını açık artırmayla satması, bu kesimleri tanıyan bireylerden yardım almayı sağlamaktaydı. Pey verenler arasındaki rekabet, hükümdarın kısmen peşin aldığı vergi gelirini yükseltmekteydi. Genelde bir iltizamın vergilendirilme kapasitesi ne kadar yüksek olursa, kazanan pey o ölçüde artardı.[54]

İltizamlar vergi ödeyen kesimler tarafından değil, devletçe oluşturulurdu. Devlet vergi alınan alanın sınırlarını değiştirmekte ve maaşlı memurlar aracılığıyla doğrudan vergi alımına geçmekte serbestti. Olabildiğince seçtiği yol da doğrudan vergi alımına gitmek ve yalnızca doğrudan tahsilat maliyetinin özellikle yüksek olduğu durumlarda iltizama başvurmaktı.[55] Bir iltizam başındaki işletmeciye devlet otoritesine kafa tutmak için bir mali taban sağlayabilirdi. Bir başka tehlike de iltizamın, vergi mükelleflerine toplu muhalefete olanak sağlayan bir ortak kimlik vermesiydi. Bu risklerin bilincinde olan Osmanlı padişahları, iltizam süresini mültezimlerin sıkça yer değiştirmesini sağlamaya yetecek kadar kısa tuttular; vergi ödeyen kesime bağlı olarak, süre bir ila on iki yıl arasındaydı. Padişahlar ayrıca iltizam sınırlarında yeni düzenlemelere başvurur ve politik taban edinme belirtisi gösteren mültezimleri cezalandırırlardı. Demek ki, iltizam kurumu alt toplulukların kolektif yetki gücünün değil, daha çok devlet iktidarının bir aracı olarak gelişti. Bu yönüyle bir korporatifleşme akımını ateşlemesi pek mümkün değildi.

Bütün diğer koşullar eşit olduğunda, iltizam süresi uzadıkça, mültezim adaylarının peyleri yükselirdi. Ancak sürenin uza-

54 Diğer her şey eşit olduğunda, bir mültezim taleplerinin meşruiyet taşıması durumunda daha fazla rant elde edebilirdi. Buna uygun olarak, yöneticiler mültezimlerin uymaları gereken vergi tarifeleri belirlerdi. Bu tarifeler kısıtlamalar getirirken, belirlenmiş sınırlara uyan vergileri de devlet otoritesiyle desteklerdi. Abbasi iltizam yöntemleri için bkz. Løkkegaard, *Islamic Taxation*, s. 92-108. Osmanlı iltizam usulleri için bkz. Çizakça, *Business Partnerships*, böl. 5; Darling, *Revenue-Raising*, böl. 4-5, 8; Coşgel ve Miceli, "Tax Assignment"; ve Coşgel, "Efficiency and Continuity".

55 Coşgel ve Miceli, "Tax Assignment".

masıyla birlikte, iltizamı alan kişinin politik özerklik elde etme gücü de buna uygun olarak artardı. Bu durum Osmanlı Devleti için bir risk-getiri ödünleşmesi yarattı. Sorunu çözme yöntemi, başka kaynaklı risklere göre değişebilirdi. 1695'te tırmanan bütçe açıkları devleti kısa süreli bir sürü iltizamı ömür boyu iltizama (malikâne) çevirmek zorunda bıraktı. Bir iltizamı satın almak için gerekli tutarlar öngörüldüğü gibi yükseldi.[56] Sunduğumuz mantıkla tutarlı bir gelişmeyle, Osmanlı mültezimleri politik nüfuz kazandı ve iltizamlarını çocuklarına miras bırakma hakkını istemeye başladı. İvedi gelir ihtiyaçlarından dolayı, devlet yetkilileri bu gelişmelere göz yumdu, ama sadece bir süre için. Mültezimlerin özerkliğini kısmanın bir fırsatını kollayarak, Osmanlı Devleti nihayet 1812'de ömür boyu iltizamlara el koymaya yöneldi. Bir geri adımın ardından, bu devletleştirme süreci 1842'de tamamlandı.[57]

Bu olay Osmanlı Devleti'nin politik ve ekonomik ademi merkezileşmenin önünü nasıl kestiğini yansıtır. Burada daha ilginç nokta, sürecin örgütsel yenilikleri de kesintiye uğratmasıdır. Açık artırmaları kazanmak için gerekli ödemeleri karşılamak üzere, mültezimler iltizam süresince, muhtemelen onlarca yıl sürmesi öngörülen ortaklıklar oluşturma yoluna gitmişlerdi.[58] Tahmin edileceği gibi, bireysel ivedi durumlar ve yeni iş fırsatları kimi ortakları geri kalan haklarını satma yoluyla iltizamlardan çekilmeye yöneltti. Mevcut Osmanlı yasalarının dar yorumuyla, bu gibi satışlar yasadışıydı; kurulmuş ortaklıkların dağılması ve değişen ortak topluluğuyla koşullar için müzakereye oturulması gerekirdi. Ne var ki, mültezimlerin ve devletin ortaklık haklarının devredilmesinde ortak çıkarı vardı. Mültezimler hisse bedellerinin, devlet ise bunun sonucunda iltizam peylerinin yükselmesinden yarar sağlıyordu. Böylece iltizam hisselerinde resmen göz yumulan bir piyasa oluşmaya başladı. Sürecin getirdiği başka bir yenilik ise yönetimle ilgiliydi. Or-

56 Pey verenler peşin ödenecek tutarı ve düzenli ödemelerin takvimini önceden bildirirdi.

57 Salzmann, "Ancien Régime", s. 400-8; Çizakça, *Business Partnerships*, s. 184-86; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne*.

58 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne*, s. 84-85. Anaparayı veren ortağın ömrü iltizamın süresini belirlerdi.

taklar verimlilik uğruna dönüşümlü bir işbölümü oluşturarak, sırayla yönetici olmaya başladılar.[59]

Batı'daki örgütsel ilerlemeler nasıl kendi kendilerini beslediyse, bu gelişmeler de iltizam sektörünü sürekli örgütsel modernleşmeye dönük bir yola sokabilirdi. İltizam hisselerinin devriyle ilgili işlemler resmî borsalar yaratabilirdi. Aynı biçimde, her bir ortağa maliyetler yükleyen dönüşümlü yönetim sistemi, profesyonel yöneticiler tutmayı getirerek işletme sahipliğinin işletme yönetiminden ayrılmasını tetikleyebilirdi. Bunu da sınırsız ömürlü ortaklıklara dönük bir talep izleyebilirdi; çünkü profesyonelce yönetilen ve sahipleri değişebilen bir ortaklıkta "ömür boyu sahiplik" kavramı anlamını yitirecekti. Muhtemelen muhasebe yöntemlerinde de ilerlemeler olacaktı. Kısacası, Osmanlı iltizam sektörü ekonomi yönetiminde ileri teknikleri geliştirmeye, anonim şirketin yerli bir biçimini yaratmaya ve ticari korporasyon için gerekli önkoşulları hazırlamaya açıktı. Bizzat mültezimlerin bölgenin ilk korporasyonlarını kurması mümkündü.

Kendi mecrasında ilerlemesi durumunda, yukarıda anlatılan dinamik hemen gelir yaratma ihtiyacının harekete geçirdiği bir devlet politikasının amaçlanmamış bir sonucu olurdu. Ne yazık ki, 19. yüzyıl ortalarından önce Osmanlı Devleti, vergi gelirlerinin açıkça etkilendiği durumlar dışında, özel yatırımcıların yakaladığı örgütsel fırsatlara ilgisizdi. Kısa dönemli gelir kayıpları korkusundan dolayı, yenilikleri önleme yolunu seçti. Mülkiyet kayıtlarını izleme güçlüğünün artmasından endişe eden ve iltizamları yeniden açık artırmaya çıkarma hakkını yitirmekten çekinen yetkililer, 19. yüzyıl başlarında iltizam başına düşecek sürümdeki hisse sayısını kısıtladılar. Ardından da iltizamlara el koymaya ve doğrudan vergi alımına geçmeye yöneldiler.[60] Bu atılımlar daha ileri örgütsel yenilik yönündeki baskıları sindirdi.

İltizam hissedarları devletçe konulan kısıtlamalara direnemeyecek kadar zayıftı. Örgütsel gelişim sosyal sistemin başka

59 Çizakça, *Business Partnerships*, s. 159-78.

60 Çizakça, *Business Partnerships*, s. 184-86. Osmanlı Devleti vergi birimlerinin idaresini üstlenince, "esham" adı altında kâr payları satmaya başladı. Bunlar 19. yüzyılda hamiline yazılı ve satılabilir hisselere dönüştü. İlginçtir ki Osmanlı Devleti özel kişilerce çıkarılan hisselere dönük bir piyasanın gelişmesini önlerken, devletçe çıkarılan hisselerin salınıp satılmasına izin verdi.

alanlarında da geride kalmasaydı, sonuç farklı olabilirdi.[61] Dönemin Fransa'sında daha kolayca sermaye toplayabilen mültezimler çok daha küçük bir topluluk oluşturuyordu. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ömür boyu haklara sahip 6.000 ila 12.000 mültezim vardı. Fransa'daki mültezimler ise topu topu 88 kişiydi. Aradaki fark, Fransız meslektaşlarının aksine, Osmanlı mültezimlerinin neden haklarının çiğnenmesine karşı duramadığına ışık tutuyor. Binlerce mültezimi örgütlemek, yüzün altında mültezime oranla çok daha zordur.[62]

Ortadoğu'da Aile Firmalarının Yokluğu

Daha önce belirtildiği üzere, Ortadoğu büyük ölçekli işlere uygun olan dayanıklı kuruluşları özgün bir evrim yoluyla geliştirebilirdi. Aile kaynaklarını bir araya getirmeye dayalı işletmeler başka bir başlangıç noktası sağlayabilirdi. Başka yerlerde olduğu gibi, Ortadoğu'da da kan bağına sahip akrabalar arasındaki güven sayesinde aile, uzun süreli işbirliğine temel oluşturabilirdi. Nitekim Ortadoğu tarihi çocuklarıyla birlikte kaynaklarını bir araya getiren ebeveynlere ve bir işletmeyi ortaklaşa kurup yürüten kardeşlere ilişkin bolca örnek sunar. Ne var ki, aile firması olarak bilinen ortaklığın, yani bir aile tarafından kuşaklar boyunca yürütülen ve itibarını kurucularının ölümünden çok sonra da sürdürebilen bir işletmenin çok az örneği mevcuttur. İslami miras sisteminin eşitlikçiliği aile firmalarının kurulmasını köstekledi. Herhangi bir vâris ölen bir aile ferdinin malvarlığını ailenin denetimi altında tutma çabalarını kolayca boşa çıkarabilirdi. Başka bir engel de İslam hukukunda tüzel kişiliğin yokluğuydu. Bir oğul babasına ait terekeyi bütün halinde tutma girişimine karşı çıktığında, İslam hukuku onun yanında yer alır,

61 Osmanlı İmparatorluğu dahil modernlik öncesi Müslüman devletlerin çeşitli özel inisyatiflerin önünü tıkadığı gerçeği, otoriterliğin köklerini araştıran uzmanlarca saptanmıştır; örnekler için bkz. Mardin, "Power, Civil Society"; ve Ibrahim, "Civil Society". Burada geliştirilen sav, devlet sektörü dışındaki örgütsel gelişimi geciktiren sosyal mekanizmaları ortaya koyarak, mevcut literatürün kapsamını genişletmektedir.

62 Balla ve Johnson, "Fiscal Crisis", s. 826-41; Salzmann, "Ancien Régime", s. 402.

dolayısıyla ailesinin bir birim olarak hukuksal konum kazanmasına fırsat vermezdi.

Bireysel haklardan aile yararına vazgeçmenin avantajları dikkatlerden kaçmayan bir durumdu. Uygun bir kurumsal model yine vakıf sisteminden geldi. Daha önce gördüğümüz üzere, İslam tarihinin daha başlarında varlıklı aileler aile vakıfları oluşturmaya yöneldiler. Bunun amaçlanmamış bir sonucu, bir ailenin varlıklarını bir arada tutma güçlüğüne alternatif yerel çözümler bulma yönündeki baskıları azaltması oldu. Ne yazık ki, genel olarak vakıf kurumunun ana özelliklerinden biri olan yönetim sınırlaması aile vakfında da vardı. Vakfiyeye harfiyen uyma ilkesi aile vakfını ticari amaçlar açısından oldukça katılaştırdı. İki etken daha aile vakfını aile firmasının yetersiz bir ikamesi durumuna düşürdü. Yerel normlar genellikle vakıf gelirinin bir bölümünü bir hayır amacına ayırmayı gerekli kıldı.[63] Yönetimi tek bir mütevelliye bırakma kuralı da, aileyi dinamik bir ekonomide büyük ölçekli işlere uygun bir kuruma çevirmeye dönük yönetim yeniliklerini engelledi.

Aile vakıflarını aile işletmesi gibi kullanma konusunda dikkate değer iki istisna vardı. Daha önce de karşılaştığımız ilk istisna, İran'daki Yeni Culfa'nın Ermeni tüccarlarınca 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında kurulan aile işletmeleriydi. Bunlar aile fertleri arasında sürekli yenilenen İslami ortaklıklardan oluşmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla servet parçalanmasından kaçınmalarını sağlayan özellik, İslam hukukundan önemli ölçüde ayrılan miras uygulamalarıydı. Hıristiyan olmaları nedeniyle, Ermenilerin İslami miras sistemine uyma zorunluluğu yoktu. İran şahları Yeni Culfa'daki aile servetlerinin kuşaklar boyunca sürdürülmesini hoşgörüyle karşıladılar, hatta özendirdiler; çünkü vergi ve uygun koşullu kredi yoluyla getirilerden pay aldılar.[64]

Diğer istisna 12. yüzyıl ortalarından 15. yüzyıla kadar genellikle Mısır merkezli baharat ticaretiyle uğraşan Kârimî tüc-

63 Oldukça büyük coğrafi değişkenlikler vardı. 19. yüzyılda Suriye'nin Trablusşam şehrinde hemen her aile vakfının hayır işleriyle uğraşması beklenirdi. Nablus'ta ise, oran yalnızca yüzde 10'du (Doumani, "Endowing Family", s. 15).

64 McCabe, *Shah's Silk*, özellikle böl. 7; Matthee, *Trade in Safavid Iran*, s. 84-89; Kévonian, "Marchands Armeniéns".

carlardı. İçlerinden kimileri büyük ölçüde hükümdarların Akdeniz'e baharat sevkıyatını tekel altına almalarına izin vermesi sayesinde dillere destan zenginliğe ulaştılar. Birçok Kârimî tüccar sahip olduğu işletmeleri, bağlantıları ve saygınlığı ileride işlerini üstlenmek üzere çıraklık yoluyla eğitilmiş çocuklarına aktardı.[65] Kimileri İslami miras sisteminin en katı şartlarından kaçmayı başardı. Peki, bu kalıplar neyle açıklanabilir? İlk Kârimî tüccarlardan birkaçının Yahudi olduğu ve diğerlerinin de İslam dünyasının çeperindeki yerlerden geldiği ileri sürülmüştür.[66] Geçmişlerine ilişkin bilgilerin kıt olmasına karşın, İslam dinine dönerken Müslüman uygulamalarını seçici bir yaklaşımla benimsemiş ve böylece sermaye birikimine ters düşen uygulamalardan kaçınmış olabilirler. Bu tüccarların geçmişleri ne olursa olsun, önce Eyyubiler ve ardından Memlûkler olmak üzere bütün Mısır hanedanları Kârimîlerin geleneklere uymayan veraset uygulamalarına göz yumdular. Müsamahalarının nedeni İran şahlarının Yeni Culfa Ermenilerine verdikleri desteğin gerekçesiyle aynıydı. Gerek vergilendirme, gerekse cazip krediler yoluyla Kârimîlerin başarıları kendilerine de yaradı.[67]

Besbelli ki, İslam hukukunun temelinde yatan örgütsel handikapları aşmak olanaksız değildi. Hükümdarlar kendilerine de kazanç sağlayabilecek örgütsel ve finansal yeniliklere mutlaka karşı değillerdi; hatta bunlara destek vermeleri bile olasıydı. Ancak Kârimî tüccarlar ve Yeni Culfa Ermenileri örnekleri istisnadır. Öyle anlaşılıyor ki, son beş bölümde üzerinde durduğumuz hukuksal kısıtlamaları aşmak güçtü. Büyük ve uzun ömürlü ticari kuruluşlar doğrultusunda adımlar ancak özel koşullar altında atılabilirdi. Nitekim, bu istisnalar bölgede bir daha görülmediği gibi kalıcı hukuksal ilerlemeler de getirmediler. Batı Avrupa'da benzer gelişmeler genelde yayılır ve yeni kurumsal dönüşümleri tetiklerken, Kârimî tüccarların ve Yeni Culfa Ermenilerinin aile işletmeleri Ortadoğu'daki örgütsel gelişim açısından kalıcı sonuçlar doğurmadı. 19. yüzyıl başlarında gerek Mısır'da, gerekse İran'da uzun ömürlü aile işletmeleri kural dışıydı. Karmaşık yapılı ticari kuruluşlar da yoktu.

65 Labib, *Handelgeschichte Ägyptens*, s. 116.

66 Ashtor, "Kārimi Merchants", s. 55; Abulafia, "Asia, Africa", s. 437-40.

67 Labib, "Marchands Kārimis"; Ashtor, "Kārimi Merchants"; Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 227-30.

Ortadoğu'da Korporasyon Geliştirmenin Önündeki Engellerin Karşılıklı Pekiştirici Etkisi

İslam'ın ilk yüzyıllarında, örgütsel evrime yön veren koşulların Ortadoğu'da ve Batı'da farklı olduğunu görmüştük. Yaygın kabile kavgalarıyla parçalanmış bir toplumda doğan İslam, Müslümanlar arasında politik bölünmeleri önlemeye yönelik bir hukuk sistemi geliştirdi. Bu sistem Roma korporasyonuna benzer sivil kuruluşların yolunu kapadı. Böylece özerk özel kuruluşları güçlü kılmada kritik öneme sahip tüzel kişilik, daha baştan İslam hukukunun dışında bırakıldı. Bu süre içinde Batı Avrupa'da korporasyon yayıldı. Zayıf merkezî otoritenin damgasını vurduğu bir politik ortamda, çeşitli kolektif yapılar kendilerini özerk biçimde yönetmeye yöneldiler. Demek ki, Ortadoğu ile Batı arasındaki ilk örgütsel ayrılık İslam'ın biçimlenme döneminde, yani 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar uzanan bir süreçte, her iki bölgede yapılan hukuksal tercihleri yansıtır.

İkinci binyıl içinde Batı'da korporasyonlar çoğalırken, üç ayrı mekanizma Ortadoğu'yu Sanayi Devrimi sırasında ekonomik başarı açışından kritik örgütsel özelliklerden yoksun bıraktı. Bu mekanizmalardan ilki, ortaklıkların süreğen basitliğiyle ilgilidir. Oldukça geç bir tarihe kadar Ortadoğu üreticileri, tüccarları ve yatırımcıları standartlaştırılmış muhasebeye, profesyonel işletme yönetimine ya da hisselerin serbestçe devredilebilmesine gerek duymadılar. Bunun nedeni İslami miras sistemiyle evlilik kurallarının büyük çaplı ve uzun ömürlü ortaklıklar kurma yönündeki teşvikleri azaltmasıydı; sonuçta işletme çapı ve ömrü bakımından ortaya çıkan durgunluk, modern ekonomik yaşama özgü kurumları geliştirmeyi gereksiz hale getirdi. İş çevreleri öteden beri sermaye sahibini korumaya, yani sınırlı sorumluluğa aşinaydı; sözleşme yoluyla isteğe göre kurulabilen iki kişilik geçici ortaklıklara bile yarayan bir özellikti bu. Fakat kâr peşinde koşan kesimler kurumsal koruma, yani bir kuruluşun varlıklarını bireylerin hak taleplerine karşı koruma yetisini geliştiremediler. Bunun nedeni yeni yasa gerektiren kurumsal koruma niteliğinin bölgede ortaya çıkmayan uzun ömürlü işletmelere yaramasıydı. Sözü edilen kurumsal durgunluğun bir

yan ürünü olarak, Ortadoğu ticari korporasyon kurumunu dışarıdan aktarmak için gerekli önkoşulları da yaratamadı.

Durgunluk yaratan ikinci mekanizma sosyal hizmetlerin sunulmasında devreye girdi. Batı'da hayır kurumlarının, dinsel kuruluşların, üniversitelerin ve kentlerin korporatif örgütlenme biçimini benimsedikleri bir dönemde, Ortadoğu'da benzer işlevler esas olarak vakıflar aracılığıyla yerine getirildi. Tıpkı korporasyon gibi, vakıf da kurucusundan daha uzun ömürlü olabilirdi. Ancak özerk değildi. Kurucunun talimatlarını yerine getirmekle yükümlü mütevelli, vakfın kârlılığını azami düzeye çıkarmak için gerekli takdir yetkisinden yoksundu. Vakıfların özerk ve kârı azamiye çıkaran kuruluşlara dönüşememesinin nedenlerinden biri, çıkar gruplarının önlerine dikilmesiydi. Reformlar kadıların vakıf mütevellilerini izleme görevinden kaynaklanan rantları tehdit edecekti.

Üçüncü mekanizma ise devlet politikalarıyla ilgiliydi. İslam'ın ilk döneminde kümeleşmeye hoş bakılmamasına karşın, modernlik öncesi dönemin Müslüman hükümdarları belirli kolektif yapılara birer topluluk gibi davrandılar. Örneğin, loncaları ve vergi bölgelerini fiilen tanıdılar. Öyleyse tüccarlara da birer topluluk gibi davranmanın önünde aşılmaz engeller yoktu. Eğer tüccar loncaları bünyesinde ya da konsoloslara bağlı olarak örgütlenmiş, ayrıca büyük ve sağlam işletmeler kurmak için gerekli teknik bilgileri edinmiş olsalardı, devletler bu örgütsel gelişmenin sürdürülmesine yardımcı olabilirdi. Gerçekte, Ortadoğulu tüccarlar hiçbir kalıcı özel kuruluş geliştiremedi. 19. yüzyıl başları gibi geç bir tarihte bile yalnızca geçici görevlere dönük küçük birlikler kurdular. Örgütsel yapılarının geçiciliği, onlara kolektif bir kimlik verme güdüsünü azaltmış olmanın yanında, tüzel kişilik ve kurumsal koruma gibi yeniliklerle onlara yardımcı olma yönündeki teşvikleri sınırlamış olmalıdır.

Bu üç mekanizma birbirini pekiştirici nitelikteydi. Yerel ticaret sektörünün örgütsel durgunluğu hükümdarları bu sektöre yardım etmeye kayıtsız bıraktı. Sonraki bölümlerde görüleceği üzere, onları yabancı tüccarlarla anlaşmaya ve böylece İslam hukuku dışında kurulmuş işletmelere sermaye akışını teşvik etmeye yöneltti. Vakıfların yaygınlığı da korporatif hukuk ih-

tiyacını dizginledi. Kâr amacı gütmeyen korporasyonların yokluğu, mahkemelerin tüzel kişilik kavramına uyum sağlamasını geciktirdiği için, korporasyon kavramını ticari yaşama taşıma güçlüklerini artırdı. Bir ticari korporasyon kurmaya çalışanlar, kadıların bu kavrama alışmasını beklemek zorundaydı.

Abdülmecid'in 1850'lerde imparatorluğunu küresel ekonominin başat devletleriyle karşılaştırırken, ticari örgütlenmede niçin bir uçurum gördüğü artık ortadadır. Bin yıl boyunca Batı Avrupa sosyal ihtiyaçlar yelpazesine uyacak yeni örgüt türleri geliştirdi. Batılı üreticiler, tüccarlar ve yatırımcılar yapısal olarak karmaşık kuruluşları oluşturma, işletme ve sürdürme yollarını aşamalı olarak öğrendiler. Batı devletleri de kendi amaçları doğrultusunda bu ilerlemelere katkıda bulundular. Abdülmecid'in hüküm sürdüğü bölgeye gelince, İslam hukuku çerçevesinde faaliyet gösteren özel işletmelerin örgütsel seçenekleri Ortaçağ'daki seçeneklerden pek farklı değildi. Kendinden önceki Osmanlı padişahları kendi yararları için teşvik etmeye değer dönüşümlerle karşılaşmadılar. Dahası, ömür boyu iltizama geçişin satılabilir hisselere sahip ortaklıkları yaratmasında olduğu gibi, dönüşümlerin uç vermeye başladığı durumlarda, ivedi çözüm gerektiren mali ve politik tehditlere odaklanan Abdülmecid'in selefleri, sosyal değişime ivme kazandırma fırsatlarını değerlendiremediler.

Özcü Tezin Yetersizliği

İslam uygarlığı tutuculuğu ayakta tutan unsurları barındırır. Nitekim, kuşaklar boyunca Müslümanlar sıklıkla *Kur'an*'a ve hadislere başvurarak, buldukları emsalleri kurumsal değişikliği önleyecek biçimde algıladılar. Oysa İslam hukuku özünde değişmez değildir, çünkü reformcular bizzat aynı kaynaklardan meşruiyet alabilirler. 19. yüzyıldan önce tüccarların örgütsel seçeneklerini genişletmeye dönük önemli bir talep ortaya çıkmış olsaydı, dinsel duyarlılıklar aşılamayacak bir engel oluşturmazdı. Kadılar sapmaları hoşgörüyle karşılayarak ve mevcut yorumları gevşeterek, İslam hukukunun uygulanışını değiştirebilirlerdi. Müftüler de ti-

carete uygun fetvalarla tüccarlara yardım edebilirdi.[68] Bu bölümde önceki kuşakların "özcü" yorumlarından uzaklaşarak, korporasyona giden çeşitli olası yolların niçin tıkandığını belirlemeye çabalamamızın nedeni budur. Sosyolog Max Weber'e ve benzer biçimde İslam uzmanları Claude Cahen ve Samuel Stern'e göre, İslami bir korporatif kültürün yokluğu modernlik öncesi İslam uygarlığının tanımlayıcı bir özelliğiydi. Ancak hiçbiri saptadığı bu durumun niçin sürdüğünü irdelemedi.[69]

Özcü yorumu reddetmenin en çarpıcı gerekçesi, Abdülmecid'in girişimini izleyen hukuk reformlarında yatar. 20. yüzyıl başlarına varıldığında, korporasyon Ortadoğu'nun hukuk sistemlerine aktarılmış durumdaydı. Tüzel kişilik kurumu ya da kurumsal koruma niteliği dünyanın hiçbir köşesinde İslam adına tepkiler doğurmadı. 21. yüzyılın İslamcı akımları da hukuksal konumu gerçek kişilerle sınırlamak istemiyorlar. Kuruluşların uzun ömürlü olmasından kaynaklanan hiçbir endişeleri yok. İslam dünyasında her gün milyonlarca hissenin el değiştirdiği borsaların hızla yayılmasına itiraz etmiyorlar. İslam'ın ilk dönemindeki belli kurumlar, korporasyonun yerel düzeyde ortaya çıkışını önlemiş olsa da bu kurum, ona destek veren diğer kurumlarla birlikte dışarıdan alındıktan sonra, dikkate değer bir direniş olmaksızın yerel hukuk sistemlerince özümsendi.

Ortadoğu ekonomilerinin korporasyondan yararlanması, onu benimsemedeki uzun gecikmenin hiçbir kalıcı etki bırakmadığı anlamına gelmez. Bu gecikme yüzünden bölgenin üniversite sistemleri ve belediyeleri yüzyıllara dayalı bir deneyimden yoksun. Sivil toplumun gelişmesini köstekleyen bu gecikme, günümüzde bile bireysel inisiyatifi bastıran devlet güdümlü kalkınma stratejilerinin destek bulmasını sağlıyor. Bölgedeki finansal piyasaların 21. yüzyıl standartlarına göre zayıflığı da bu gecikmenin bir ürünüdür. Sıradaki uğraşımız örgütsel sınırlamaların kredi uygulamalarının evrimini nasıl kösteklediğini irdelemektir.

68 Caeiro, "Islamic Tradition of *Ifta*'"; Repp, *Müfti of Istanbul*; Gerber, *State, Society, and Law*, böl. 3; Masud, Messick ve Powers, ed., *Islamic Legal Interpretation*; Tucker, *House of Law*, böl. 1.

69 Weber, *Economy and Society*, c. 2, s. 725-26; Cahen, "Corporations Professionelles"; Stern, "Constitution of Islamic City".

8
Bankasız Kredi Piyasaları

Ortadoğu'nun başarıya ulaşan ilk iki bankası olan Mısır Bankası ve Osmanlı Bankası 1850'lerde kuruldu. Her iki örnekte de sermaye ve örgütlenme şablonu dışarıdan geldiği gibi yönetim yabancıların egemenliğindeydi. Aşağı yukarı aynı dönemde, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda, gerekse fiilen bağımsız fakat resmen ona bağlı olan Mısır'da davaları esas itibariyle Fransız ticaret kanununa göre karara bağlayan özel ticaret mahkemeleri oluşturuldu. Bu hukuk reformları İslami mahkemelerin ekonomik konulardaki yargı yetkisini kısıtladı. Bir başka yenilik, faizin açıkça meşrulaşmasıydı.[1] Modern bankacılığı bölgeye yabancıların getirmesinin nedeni, yerli finansal kurumların döneme ayak uyduramamasıydı. Popüler söylemlerde bu durgunluğun kökleri genelde İslam'ın faiz yasağına dayandırılır;

1 1850'de Osmanlı İmparatorluğu 1807 tarihli Fransız ticaret kanununun bir varyantını yürürlüğe koydu. Mısır 1875'te aynı yolu izledi. Her iki varyant da faize açıkça izin verdi. Daha bu kanunlar çıkmadan önce, yerel ve yabancı tüccarlar arasındaki davaları karara bağlayan karma ticaret mahkemeleri faiz esaslı sözleşmeleri geçerli saymaktaydı. Aşağı yukarı aynı sıralarda, İstanbul'da günün gereksinimlerine uygun bir İslami medeni kanun hazırlanmaya başladı. Bu çalışmanın ürünü olan düstur kitabı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* 1870-77 döneminde yayımlandı. Metindeki 1851 maddenin hiçbirinde faize değinilmez. Metni hazırlayanların yeni seküler mahkemelerce meşru sayılan faizi yasaklamanın gerekip gerekmediği konusunda bir tutum almaktan kaçındığı ortadadır. Bu yaklaşım yerleşik finansal uygulamaların yayılmasına ve daha da meşruiyet kazanmasına örtük biçimde olanak verdi. 19. yüzyıl ortalarındaki hukuk reformları için bkz. Anderson, "Law Reform in Egypt"; Zubaida, *Law and Power*, böl. 4; Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri", s. 175-205; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 97-124; ve Onar, "İslâm Hukuku ve Mecelle".

bu yasak yüzünden Müslümanların kredi piyasalarında sıkıntı çektiği, bu durumun da finansal modernleşmeyi başlatmak için dış müdahaleyi gerekli kıldığı söylenir.[2]

Bu savın önermeleri tartışmaya açıktır. *Kur'an*'da bulunduğu varsayılan faiz yasağı, Müslümanları hiçbir zaman ve hiçbir yerde borç alan ya da borç veren kimliğiyle kredi piyasalarına girmekten alıkoymadı. Müslümanlar 7. yüzyıldan başlayarak, yasağı lafzen ihlal etmeksizin, faizle para alıp vermenin yollarını buldular. Bu durumda Hıristiyanlar ve Yahudiler ancak 18. yüzyıl sonlarında kredi piyasalarında bariz biçimde orantısız bir rol oynamaya başladılar. Önceki dönemlerde bölgenin tefecileri içinde az çok orantılı bir Müslüman kesim vardı. Azınlıkların finansal başarıları yerli bankaların gelişmesini getirmedi. Hıristiyanlar ve Yahudiler 19. yüzyılda bankerlikte öne çıkarken, bunu kendi kurumlarıyla değil, Batı'dan aktarılan kurumlar sayesinde başardılar. Kısacası, Ortadoğu'da finansal modernleşmenin gecikmesi dinsel sınırları aşan bir olguydu. Zaten kredi piyasaları modern bankacılığın doğduğu Batı Avrupa'da bile kısıtlamalara tabiydi.[3] Bu bakımdan, İslam'ın faiz yasağı bölgenin finansal gelişme açısından Batı'nın gerisinde kalmasının kilit nedeni olamazdı.

Gerçek nedenleri belirlemek için, ilgili kurumları incelemek gerekir. İslam ilke düzeyinde ve pratikte hangi finansal işlemlere izin vermekteydi? Bu işlemlere yön veren kurumlar hangileriydi ve bunlar nasıl bir evrim izlediler? Bölgenin ticari durgunluğu gibi, söz konusu gecikmenin kökleri de ilk İslami kurumlarda yatmaktaydı. İleride göreceğimiz üzere, bu kurumların finansal geriliği getirmesi hemen olmadı. İkinci binyılın başlarında Ortadoğu'nun finansal piyasaları mevcut küresel standartlara göre ileriydi. Ancak büyük miktarda özel sermayeyi uzun süreli olarak harekete geçirmeye uygun tarzda gelişemedikleri için zamanla modern teknolojilerden yararlanma olanaklarını kısıtladılar. Ortadoğu'nun giderek belirginleşen fi-

2 Davidson ve Rees-Mogg, *Great Reckoning*, s. 201; Sennholz, "Economic Doctrines of Islam"; Perkins, "Islam and Economic Development"; Richards, "Failure of Islamoeconomics".

3 Hoffman, Postel-Vinay ve Rosenthal, *Priceless Markets*, s. 14-16; De Roover, *Business, Banking, and Economic Thought*, böl. 5.

nansal yetersizliklerini gidermeye dönük çözümlerden biri 19. yüzyılda kurulan yabancı bankalar oldu. Bu bankalar bir boşluğu doldurarak, yerli bankaların yokluğunu telafi ettiler.

Ortadoğu'nun finansal geriliğini faiz yasağına bağlayan yaygın anlayış, yasağın erken İslam döneminde ekonomik yaşama etkisini irdelemeyi gerektiriyor. Yasağı delme yollarının bulunmasına karşın, bunun bedelleri vardı. Bu bedelleri ortadan kaldırmanın yoluysa faizi meşrulaştırmaktı. Ne var ki, genellikle finansal gelişimle ilintisiz sayılan kurumlar nedeniyle, bu adım ancak 19. yüzyılda atılabildi.

İslam'da Faiz Yasağı ve Gerekçesi

Katı yorumuyla klasik İslam hukuku, çapına ya da amacına bağlı olmaksızın, her türlü kredinin faizsiz olmasını öngörür. Başta gelen gerekçe, bu yasağın *Kur'an*'da yer aldığıdır. *Kur'an*'ın açıkça yasakladığı uygulama, borçlunun zamanında geri ödememesi durumunda borcun ikiye katlanmasını getiren kadim Arap uygulaması olan ribadır.[4] Riba genellikle borçluya ait varlıklara el konulmasına, hatta borçlunun köleleştirilmesine yol açardı. Bu yüzden toplumda gerilimi körükleyen bir uygulamaydı. İslam bu kurumu yasaklamakla, borçluların yoksullaşmasını sınırladı ve köleleşmelerine de set çekti.[5]

Ribaya getirilen yasağın genel ve değişmez bir faiz yasağını gerektirip gerektirmediği tartışmaya açıktır. Günümüzde ev satın alırken faize bağlı konut kredisi alan bir aile, borcu verenin kölesi olma riskine girmez. Hali vakti yerinde bir Ortaçağ çiftçisi tarlasını işlemek için faizle kredi aldığında da, öyle vahim bir tehlike söz konusu olmazdı. Zaten Müslümanların katı bir faiz yasağından maddi yarar görmemesinden dolayı, katı yasağın destekçileri görünüşte tehlikesiz uygulamaların bile gizli zararlar taşıdığını ileri sürdüler. Her türlü faizin, borç verenin

4 *Kur'an* 2:274-80, 3:130, 4:160-61.

5 Rahman, "*Ribā* and Interest". Ribanın anlamına ilişkin görüş ayrılıkları üzerine eleştirel perspektifler için ayrıca bkz. Wilson, *Question of Interest*, böl. 10; El-Gamal, *Islamic Finance*, böl. 3; ve Kuran, *Islam and Mammon*, s. 13-15, 105-8.

borç alana denk bir değer sağlamaksızın getiri elde etmesine olanak vermekle, haksız zenginleşme yarattığını söylediler. Ayrıca, borç alanın bir felaket durumunda bile geri ödemeyi kabul etmekle haksız risk altına girdiğini savundular.[6]

Bu mantığa göre, koşullar ne olursa olsun borç veren borçla bağlantılı kaçınılmaz riskin bir bölümünü üstlenmelidir. Borç alanın sıkıntıya düşmeden yükümünü yerine getiremeyeceği durumlarda, verdiği borcu geri alma hakkından vazgeçmeye hazır olmalıdır. Yoksullaşmış bir borçlunun alacaklısı geri ödeme için ısrar ettiğinde, muhtaç durumdaki din kardeşinden de gerekli merhameti esirgemiş olur. Dahası, faiz alarak kâr etmek için direttiğinde, ahlaken haksız zenginleşme peşinde koşma günahını da işlemiş olur.[7]

Genel bir yasağın bu gerekçesi, finansal kısıtlamalara zaten alışkın olan bir toplumda ortaya atılmıştı. İslam'dan epey önce, borç alanların taşıdığı riskleri sınırlamaya dönük yasalar Ortadoğu'da yaygın uygulama alanları buldu. Hammurabi Yasaları tahıl borçları için yıllık faiz oranının en çok yüzde 33, gümüş borçları içinse yüzde 20 olabileceğini kaydeder; ayrıca borçtan dolayı köleliği üç yıllık bir süreyle kısıtlar. Bin yıl kadar sonra, İÖ 600 dolaylarında Solon Yasaları mevcut borçların çoğunu ya düşürdü ya da iptal etti; ayrıca vadesi gecikmiş yükümlerden dolayı köleleştirmeyi yasakladı. İÖ 450 dolaylarında Romalıların On İki Levha Yasaları hem faize yılda yüzde 8,33'lük bir tavan getirdi hem de daha fazlasını talep eden alacaklılardan dört katına varan bir ceza alınması hükmünü koydu.[8] Özellikleri ne olursa olsun, bu tür finansal kısıtlamaların hepsi ödenmeyen borçtan dolayı köleleştirmenin getirdiği politik istikrarsızlığı azaltmaya yönelikti. İslam öncesi Arabistan dahil olmak üzere antik dünyanın her yanında, borcunu ödemeyenler köle olarak satılır ve çoğu kez yabancı diyarlara gönderilirdi. Bu gibi korkunç sonuçlar her türlü faiz kazancını lekeleyerek, borç verme yoluyla kâr elde edenlerin açgözlü istismarcılar gibi görünmesine yol açtı. Demek ki, faizin haksız zenginleşme yarattığı yo-

6 Erken İslam kaynaklarına göndermeler için bkz. Qureshi, *Islam and Interest*, böl. 2.

7 Haksız zenginleşme ve orantısız belirsizlik konusundaki endişeler için bkz. Saleh, *Unlawful Gain*, böl. 1, 3.

8 Homer ve Sylla, *History of Interest Rates*, s. 3.

lundaki İslam görüşü, Doğu Akdeniz'de yaygın olan kadim bir önyargının tekrarından ibarettir.

İslam'dan önce gelen tek tanrılı dinler, faiz oranına tavan koymak yerine dosdoğru faizi yasaklamayı yeğlediler. *Tevrat*, Yahudiler arasında faizle borç vermeyi yasakladı;[9] yoksullardan faiz almaya da yasak koydu.[10] Daha sonra, İslam'ın doğuşuna henüz yüzyıllar varken, Hıristiyan ilahiyatçılar faize cimrilik aracı olduğu gerekçesiyle karşı çıktılar. Hıristiyanlık'taki genel yasak *Tevrat*'taki yasakların yanı sıra, *İncil*'in ağır günah işlemiş olanlardan bile faiz alınmamasını öngören bir yasağına dayandırıldı: "Karşılığında hiçbir şey beklemeksizin borç verdiğinizde, harika bir mükâfat alırsınız."[11] Bir başka dayanak Hıristiyan kılığına büründürülen, para semeresiz olduğuna göre, faizin soygunculuk anlamına geldiği inancıydı.[12] Faiz alıp vermenin Ortaçağ Hıristiyanlarında yarattığı vicdan azabı ve ahiret korkusu, günahkâr tefeciyi kesesiyle cehenneme sürüklenirken betimleyen Avrupa kilise oymalarında hâlâ görülebilir.

Faizi sınırlayan ya da tümüyle yasaklayan emsallerin hepsi özellikle tüketime dönük borçlar için geçerliydi. Antikçağ'ın ağırlıklı olarak tarımsal ekonomilerinde, üretime ya da ticarete dönük borçlar yaygın değildi; devletler de nadiren borçlanırdı. Borçlanmanın ana amacı kişisel geçim ihtiyaçlarını karşılamaktı. Ancak Ortaçağ ilahiyatçıları Hıristiyan faiz yasağını tüketime dönük borçların yanı sıra ticari borçlara da uyguladılar. Aynı biçimde, erken İslam önderlerinin birçoğu riba yasağını her türlü faiz biçimini kapsayacak biçimde yorumladılar.

Faiz içeren üretim borçlarını İslam'a aykırı saymanın doğal bir sonucu, ticari ortaklıkların özünde İslami görünmesini sağlamak oldu. İslam'dan çok önce, Ortadoğu tacirleri kâr ve zararın üyelerce paylaşıldığı ortaklıklara aşinaydı. Faizi yasaklamanın erdemleri ne olursa olsun, bu ortaklıklar faize dayalı ticari krediye bir alternatif sundu; ayrıca ortak girişimlerdeki risklerin bütün sermaye tedarikçilerine ve kullanıcılarına yayılmasını

9 Tesniye 23:19-20.

10 Mısır'dan Çıkış 22:25, Leviler 25:35-37.

11 *Lukas İncili* 6:33-35.

12 Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, özellikle böl. 3; Langholm, *Aristotelian Analysis of Usury*.

mümkün kıldı. Yerleşik bir yatırımcının sermayesini, gezgin bir tüccarın emeğiyle birleştiren bir mudarebe ortaklığını ele alalım. Ortaklığa ait malları taşıyan kervanın haydutlar tarafından soyulduğu bir durumda, yatırımcı sermayesini kaybedecek, tüccarın harcadığı emek boşa gitmiş olacak, böylece zarar paylaşılacaktır. Öte yandan tüccar yatırımcıdan faizle borç almışsa, zararın tümünü tüccar karşılayacaktır.

Faiz Yasağını Delme Yolları

Her finansal işlemi bir ticari ortaklık şablonuna uydurmak mümkün değildir. Geçimlik ihtiyaçların karşılanması için borç alan kişilerin bir getiri sağlamayı amaçlaması beklenmediğinden, tüketim borçları kâr ve zarar paylaşımına dayandırılamazdı. İlke olarak, borç verenlerin borca faiz uygulamaması şart koşulabilirdi; ama bu durum kredi arzını azaltırdı. Dolayısıyla uygulamada borç alanlar sıklıkla faize denk düşen ödemelerle alacaklılarını tazmin ederlerdi. Dönemin geçerli önyargılarına rağmen, bu kişiler mutlaka istismara uğradıklarını düşünmezlerdi. Tefeciler de faiz esaslı borç vermeyi, ayıplanma riskini göze almaya değecek kadar kazançlı bulurlardı.

Bilindiği kadarıyla, Müslüman yönetimindeki hiçbir devlette gerçekten faizsiz bir ekonomi görülmemiştir. Risk toleransının kişilere göre büyük değişkenlik göstermesi nedeniyle, bu durum şaşırtıcı değildir. Bütün Müslüman toplumlarda risklerini başkalarına aktarma ayrıcalığının karşılığını ödemeye hazır kredi talipleri ve bir bedel karşılığında riskleri üstlenmeye istekli kredi tedarikçileri olurdu. Kısacası, faiz esaslı kredi ilişkilerine girme yönünde teşvikler ve fırsatlar her zaman yaygın olmuştur. Faizin süreğen çekiciliğine ilişkin belirtilere İslam'ın Saadet Asrı'nda bile rastlanır. Riba dahi yasaklanmasıyla birlikte ortadan kalkmadı. Muhammed'in ömrünün sonuna doğru gelen bir *Kur'an* suresinde riba yasağının tekrar belirtilmesi, bu uygulamanın canlılığını koruduğuna işaret eder.[13] İslam'ın borçtan dolayı köleleştirmeyi yasakladığı ve köleliğin meşru kalmasına

13 Bu gözlemin alındığı kaynak: Barkan, "Edirne Tereke Defterleri", s. 31.

karşın, bu yasağın geniş çapta uygulandığı doğrudur.[14] Ancak modern çağda bile İslam dünyasının en az gelişmiş kesimlerinde yüzde 50, hatta bunu aşan bileşik faiz oranları görülmüştür;[15] tıpkı riba gibi bu denli yüksek oranlar borç yükünün hızla çoğalmasına yol açabilir. Faizin yasak sayıldığı dönemlere ve yerlere elbette işaret edilebilir; faizi korkunç derecede ahlaka aykırı bir şey olarak sunan önderlerden kolayca alıntılar yapılabilir. 11. yüzyıl fıkıh âlimi Serahsi faizle iş yapma günahının otuz üç zinadan daha ağır olduğunu yazar.[16] Bununla birlikte, yasağı çiğneyenler nadiren kovuşturuldular; mahkûmiyetle karşılaşma olasılığı ise yok denecek kadar azdı.[17] İslam kaynakları, faizle iş yapanların bu dünyada cezalandırılmasını öngörmez.

Faiz yasağını delmek için kullanılan hileler, bölümlendirme ve safsataya başvurma olmak üzere ikiye ayrılır. Bölümlendirme yöntemi, pratiği ve ideali ayrı söylem alanlarına havale ederek, yasağın ilke olarak reddedilmeksizin günlük yaşamda göz ardı edilmesine olanak verir. Modernlik öncesi İslam tarihi, bölümlendirmenin çarpıcı örneklerini sunar. 16. yüzyılda bir Osmanlı padişahı, yasağın lafzına hileli yollarla uyulan işlemleri kapsamak üzere, yıllık faiz oranını bütün imparatorlukta yüzde 11,5'le sınırladı; bu karar usulen bir fetvayla onaylandı.[18] 17. yüzyıl Kayseri'sinde kredi uygulamaları üzerine yapılan bir inceleme, faiz ödemelerinin yalnızca alışkanlık olmakla kalmadığını, aynı zamanda ulema, âyan, eşraf ve üst düzey devlet görevlileri tarafından "müsamaha, müsaade ve tasdik"le karşılandığını gösterir.[19] İşin ilginç yönü, Kayseri uleması yüzde 20 düzeyinde bir yıllık faiz oranını kutsal bir emir saymakta ve öngörülen orana uyulması koşuluyla, ne borç verenlere ne de borç alanlara kâfir muamelesi yapmaktaydı.[20] Aynı yüzyılda Bursa'nın kredi

14 Lewis, *Race and Slavery*, böl. 1. Kölelik yakın dönemde devletlerin bu uygulamayı yasaklamasıyla ortadan kalktı; 1830'da Türkiye'de başlayan süreç 1980'de Moritanya'da son buldu.

15 Benedick, *Industrial Finance*, s. 52, n. 9.

16 Udovitch, "Social Context of Exchange", s. 459.

17 Gerber, *Islamic Law and Culture*, s. 128-30.

18 Gerber, *Islamic Law and Culture*, s. 62-63.

19 Jennings, "Loans and Credit", alıntı s. 183.

20 Jennings, "Loans and Credit", s. 184-85.

uygulamalarına ilişkin bir inceleme, fiili meşruiyetin bulgularını da saptar. Bursa'da geleneksel faiz oranı yüzde 10'du, ki bu oran Kayseri'dekinin epey altındaydı. Aradaki fark muhtemelen Bursa'nın kredi bulma olanağını artıran uluslararası ticaret yollarına yakınlığını yansıtıyor. Daha da önemlisi, tefeciliği meslek edinen kişiler yalnızca Bursa'da vardı.[21] Bu gibi finans uzmanları birçok kişiye aynı anda kredi sunmakla, risklerini çeşitlendirir, böylece zarar etmemek için uygulamak zorunda oldukları faiz oranlarını düşürürler.

16. ve 17. yüzyıllarda faize dayalı işlemler öylesine yaygındı ki, mahkemeler sıklıkla bir sözleşmenin borçla mı, yoksa ortaklıkla mı ilgili olduğuna ilişkin uyuşmazlıkları karara bağlardı. Tipik bir davada, ticari geziden dönen bir tüccar, götürdüğü yükün çalındığını ya da bir afette kaybolduğunu ileri sürer ve "ortaklık kurmuştuk" diye ifade vererek yatırımcıya hiçbir borcu olmadığını ima ederdi. Yatırımcı ise sermayeyi faizle sağladığı gerekçesiyle sözleşmelerinin tam bir geri ödemeye ek olarak birikmiş faizi alma hakkını verdiğini iddia ederdi. 17. yüzyıl İstanbul'unun adli kayıtlarında bu türden birçok dava mevcuttur.[22] Bizzat böyle davaların varlığı ve kimilerinin faiz talep eden taraf lehine karara bağlanmış olması, faiz esaslı kredinin yaygınlığını ve yasallığını doğrular. Önceki dönemlere odaklı çalışmalardan da benzer bulgular ortaya çıkmıştır. Örneğin, 3. bölümde ele alınan Geniza belgeleri, 11. yüzyıl dolaylarında Müslümanlar da dahil Doğu Akdeniz halklarının çok yaygın olarak faiz esaslı kredi kullandığını gösterir. Aynı belgeler, gerek perakende satışlarda, gerekse uzak mesafeli ticarette ödemelerin rutin biçimde faiz karşılığında ertelendiğini gösteriyor. Bazen yüzde 4 gibi düşük bir düzeye inen oran, ödeme şartlarına, işlem gören mallara ve piyasa koşullarına bağlı olarak değişirdi.[23]

21 Gerber, *Bursa*, böl. 7, özellikle s. 127-29, 146-47. 16. yüzyılda yerleşik faiz oranı yüzde 10-15 arasında değişmekteydi (Barkan, "Edirne Tereke Defterleri", s. 34-36).

22 Devrin bir borç olduğunu ileri süren tarafın lehine karara bağlanan bu tür uyuşmazlıklardan örnekler: İstanbul 9 (1662), 73b/3; İstanbul 16 (1665), 67b/19; Galata 145 (1695), 50a/2. Devrin ortaklık sermayesi içerdiğini öne süren tarafın lehine sonuçlanan uyuşmazlıklardan örnekler: İstanbul 4 (1619), 32a/1; İstanbul 16 (1665), 8a/3; Galata 145 (1695), 112a/1. Ek örnekler için bkz. Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, özellikle s. 79-80, 183-86.

23 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 197-200.

Faiz yasağını delmenin safsata içeren yöntemi, varsayılan yasağın lafzını ihlal etmeksizin faiz işlemeye olanak veren hukuksal hilelere dayanırdı. Bu tür hilelerden biri, peşin ödemelerde indirim yapma yoluyla faiz uygulamasını gizlemekti.[24] Başka biri de borç vermede ve geri ödemede ayrı para birimlerinin kullanılması, böylece işlenen faizin kambiyo kuruna yedirilmesiydi. Daha az şeffaf bir hile ise, çifte satıştı (*ina* ya da *muhatere*). *A*'nın *B*'ye verdiği 100 dinarlık kredinin yüzde 15 faizini örtmek için çifte satışa başvurma yöntemi şöyle işler: *A* peşin parayla *B*'den 100 dinara bir battaniye satın alır, ardından aynı battaniyeyi *B*'ye bir yılda ödenmek üzere 115 dinara verir. İkinci işlemin sonunda battaniye asıl sahibine dönmüş, *B* 100 dinar elde etmiş ve *A* da bir yıl bittiğinde 115 dinar alma olanağına kavuşmuş olur. Bir arada ele alındığında bu işlemler yüzde 15'lik bir yıllık faiz oranıyla 100 dinarlık bir borç oluşturur. Ancak tek başına ne biri ne de ötekisi faizi içermez. Yine yaygın olan bir başka hile, kullanılabilir rehinli borçtur. Bu yöntem borç alanın borç verene sözgelimi at gibi işe yarayacak bir varlığı rehin olarak vermesine dayanır. Bir tanıdığa bir atı ödünç vermenin yasaya aykırı hiçbir yanı yoktur. Ancak bu bağlamda amaç, bir faiz ödemesini örtbas etmektir.[25]

İstanbul mahkeme sicillerinde faize sıklıkla "çuka bahası", "kürk semeni", "ona on bir hesabı", "ona on bir pul hesabı", "kazanç" (*ribh*), "mârifet-i şeriyye", "muamele-i şeriyye", "devr-i şerî" ve "murabaha" gibi örtmece ibarelerle göndermede bulunulur. Bu ibareler İslam'a aykırı bir uğraş görüntüsünü saklamaya yarardı.[26]

Safsataya başvurmanın bütün bu biçimleri ulema tarafından onaylandı; ancak her birinin yasallık derecesi İslam mezheplerine göre değişebilmekteydi.[27] Faiz yasağının uygulana-

24 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 199; Hanna, *Making Big Money*, s. 83-84.

25 Bu ve daha birçok hukuksal hile için bkz. Barkan, "Edirne Tereke Defterleri", s. 32-36; Khan, "Mohammedan Laws against Usury", s. 241-44; Rodinson, *Islam and Capitalism*, s. 35-44; ve Schacht, *Introduction to Islamic Law*, böl. 11.

26 "Çuka bahası" en yaygın örtmeceydi. Her birinden birer örnek (listedeki sırayla): İstanbul 2 (1615), 13b/1; İstanbul 16 (1665), 108a/1; İstanbul 4 (1619), 54b/1; Galata 41 (1616), 7a/4; İstanbul 9 (1662), 244b/3; İstanbul 16 (1665), 61a/1; İstanbul 4 (1619), 57b/1; İstanbul 16 (1665), 132b/3; Galata 42 (1617), 20b/2.

27 Örneğin, hem Ebu Hanife hem de Ebu Yusuf faizi örtmek için çifte satışı meşru saymıştı. Bkz. Gerber, *Islamic Law and Culture*, s. 103-4.

bilir olmadığı görüşünün en etkili fıkıh tefsircileri arasında bile çabuk kabul gördüğü ortadadır. Hint düşünürü Siadat Ali Khan'a göre ayrıntılı finansal safsatalara başvurma gereğinden kurtulmanın "basit ve akılcı yolu," faizi İslam'a aykırı sayan bütün yasaları "tadil, iptal ya da ilga" etmektir.[28] Ne var ki, bin yılı aşkın bir süre boyunca tutucu fıkıh âlimleri bu seçenekleri dışladı. Onların direnişi şu ya da bu biçimde faizi meşrulaştırmadan yana olan kişileri faiz yasağını açıkça çiğnemekten caydırdı. Böylece reformcular finansal hile yoluyla faiz alıp verme yönündeki talebi karşılama yolunu seçtiler. Gizli reformcuların yasağa dosdoğru karşı çıkmaktan kaçınmaları, istenmeyen bir sonuçla, faizi bertaraf etmenin hem makbul hem de mümkün olduğu hayalini ayakta tuttu.

Faiz Yasağının Maliyeti

Faiz yasağını aşmaya dönük hileler, bireysel risk tercihlerindeki değişkenliklere göre risklerin yeniden dağıtılmasına olanak verdi. Ancak modernlik öncesi İslam dünyasında, faiz bugünün seküler ekonomik sistemlerindeki gibi serbestçe alınıp verilemedi. Bir faiz ödemesinin öngörüldüğü gerekçesiyle ortaklık sözleşmelerine itiraz etmek nasıl mümkünse, faiz esaslı bir borç da bu borcu verenin bir ortaklığa girmeyi kabul ettiği savıyla yadsınabilirdi.[29] Ayrıca faizin süreğen yasadışılığı, faiz talepleri için bir tehdit oluşturdu. Bağımsız fikirli bir kadı, faiz esaslı bir sözleşmeyi geçersiz sayabilirdi.[30] Bu tehlike ister istemez geçerli faiz oranlarını yükseltti; çünkü kredi verenler kârlarını azamiye çıkarma peşinde oldukları için, geri ödemeden kaçınma yönündeki olası girişimleri hesaba katmak durumunda kaldılar. Böylece faiz yasağının zararlı sonuçlarından biri, sermaye arayan girişimcileri de kapsamak üzere toplumun çeşitli kesimleri için kredi maliyetinin artması oldu.

28 Khan, "Mohammedan Laws against Usury", s. 238-39.

29 Bkz. yukarıdaki not 22.

30 Örnekler için bkz. mahkeme davaları: İstanbul 1 (1612), 22a/3; İstanbul 9 (1661), 125 b/3; İstanbul 16 (1665), 88b/3; Galata 145 (1689), 24b/3; İstanbul 22 (1695),24a/l; İstanbul 23 (1696), 61a/2.

Bursa ve Kayseri gibi ekonomik bakımdan liberal yerlerin faiz tavanları, kendilerine özgü ekonomik zararlara yol açtılar. Bu tavanlara ne ölçüde uyulduğunu bilmiyoruz; ancak finansal hilelerle aşılmalarının mümkün olduğu açıktır. Borç vermeye istekli bir kişi borç almak isteyen bir kişiye, çifte satış yoluyla ya da söz konusu faize denk bir rehini kabul ederek, tavanın üstünde bir oranla kredi açabilirdi. Ne var ki, bu gibi hileler ister istemez finansal işlemleri güçleştirdi. İşlemin mahkemeye tescil ettirilmesi gerektiğinde, her bir aşamanın ayrı ayrı kayda geçirilmesi zorunluydu. Böylece bir mahkeme tescili yeterliyken, çifte satışın iki mahkeme tescilini gerekli kılması mahkeme harçlarını yükseltti. Dahası, her hilede borç alanın ya da borç verenin bağlantılı işlemler dizisinden birini kendi lehine kullanması tehlikesine karşı teminatlara gerek vardı. Yaygın bir teminat, sözleşme belgelerini güvenilir bir aracıya teslim etmek ve ona gerektiğinde suiistimal edilen bir işlemi bozmak üzere bir yan belgeyi ortaya koyma yetkisini vermekti.[31] Pek az borç sözleşmesinin mahkemeye tescil ettirilmesine karşın, bir hile çerçevesinde hazırlanan belgelerin kredi maliyetini yükseltmiş olduğu akla yatkındır.

İslam'daki faiz yasağının olumsuz sonuçları fazladan belge ya da davayla sınırlı kalmadı. Uzun vadede daha önemli bir maliyet, ticari, finansal ve parasal konuların dürüstçe ve açıkça görüşülememesinden kaynaklandı. Bunun sonucunda kamusal söylemin güçsüzleşmesi, paranın zaman değeri konusunda bireysel anlayışları bulandırarak, kapitalist bir zihniyetin gelişmesini geciktirdi.[32] Faizin açıkça alınıp verildiği yerlerde ve dönemlerde, resmî beyanları da kapsamak üzere kamuoyunun faizi meşrulaştırmaya dönük bir hareketi kamçılaması beklenebilir. Oysa 17. yüzyılda bile Bursa ve Kayseri'nin yetkilileri iki zıt eğilimi bağdaştırmaya çalıştılar. Şu ya da bu ad altında faizi kabul etmekle birlikte, safsataya yol açan İslami öğretilerden vazgeçmediler. Bir başka deyişle, hukukun elverdiği yerlerde gedikler açarken, hukukun kendisine dokunmadılar. Böylece de

31 Schacht, *Introduction to Islamic Law*, s. 83.

32 Temelde yatan mantık için bkz. Kuran, *Private Truths*, özellikle böl. 10, 11. Mantığın Ortadoğu'nun azgelişmişlik sürecine uyarlanması için bkz. Kuran, *Islam and Mammon*, s. 136-39, 143-47.

kamusal söylem faizin bir biçimde ahlak dışı olduğu yönündeki kadim görüşe çakılıp kaldı.

Sonuçta, faizli krediye hoşgörüyle bakılan yerlerde ve dönemlerde dahi faizin ahlaki statüsü tartışmaya açık kaldı. Böylece faiz esaslı birçok borç sözleşmesi İslam hukukunun lafzına uymaya devam etti. "İstiglâl" olarak bilinen yaygın bir Osmanlı uygulamasının esası, borç alanın evini önce borç verene satması, ardından da ondan kiralamasıydı; iki tarafın ortak beklentisi, borç alanın borç süresinin bitiminde evi aynı fiyatla geri almasıydı.[33] Mevcut faiz tavanına denk düşen kurmaca kira bedelinin genellikle önceden belirlenmiş bir faiz ödemesi olduğu açıktı; mahkemeler de bunun bilincindeydi. Bununla birlikte, borçlunun maddi gücü istiglâl sözleşmesi çerçevesinde satılmış evi geri almaya yetmediğinde, mahkeme her sözleşmeye harfiyen uyulması gerektiği gerekçesiyle borç verenin evi elinde tutmasına izin verirdi.[34]

İlke olarak, her nasılsa ortaya çıkmış bir bankanın, aynı tekniği kullanarak faiz alıp verdiğini gizlemesi mümkündü. Kaldı ki bir iflas durumunda borçluya ait evin tapusunu üzerine geçirmeyi yeğ tutabilirdi; çünkü bir dava açma gereğine oranla tasfiye maliyeti daha düşük olurdu. Ancak bu gibi bir uygulama bankanın çeşitli risklerle başa çıkma esnekliğini azaltarak, faiz oranlarını yükseltecekti. Bankanın net kârı, faizin serbestçe ve açıkça alındığı durumlara oranla düşecekti.

Faizin süreğen gayrimeşruluğu genellikle faizsiz yürütülen finansal işlemlere girmeyi caydırarak da ekonomik modernleşmeyi köstekledi. Bir simsarın başka bir yere para aktarmak isteyen bir kişiye verdiği kredi mektubunu (*süftece*) ele alalım. Mektubun hamili, seçilmiş olan yerde simsarın bir temsilcisinden nakit parayı alırdı. Simsar ters yönlerde nakit akışına yönelen müşterileri eşleştirdiği sürece, taşıma sırasında nakit kaybı riski kredi mektu-

33 17. yüzyıl İstanbul'unda mahkeme sicillerindeki tüm vakıf davalarının yüzde 21,8'i istiglâl sözleşmeleriyle ilgiliydi. Ayrıca başka kişilere borç verilirken de istiglâl sözleşmelerine başvurulurdu. Bu tür sözleşmelerin örnekleri için bkz. İstanbul 1 (1612), 37a/1; Galata 42 (1617), 25b/2, 72 b/3; ve İstanbul 22 (1695), 59b/2, 68b/1.

34 Örnekler için bkz. İstanbul 2 (1615), 3b/2, 5a/3, 30b/1; Galata 130 (1683), 67a/1; İstanbul 22 (1695), 73a/2, 95a/1. Gerber, *State, Society*, s. 74-76, 104-5, Bursa mahkeme sicillerinde bulunan örneklere göndermede bulunur.

buyla ortadan kalkardı. Simsarın bu işten ücret almasına karşın, faiz mutlaka devreye girmezdi; çünkü ilke olarak bu ücret, parayı kullanmanın karşılığı değildi.[35] Fakat mektubun alınışıyla paraya çevrilmesi arasında geçen sürede, paranın kullanılmasından yararlanan alıcıdan çok simsardı. Dolayısıyla simsarın paradan beklediği gelire göre ücretin düşürülmesi mümkündü. Bu gibi bir uygulama durumunda, sözleşme alıcıya yapılan örtük bir faiz ödemesini içerirdi. İslam hukukunun kimi uygulayıcılarına kredi mektubunun İslam'a aykırı görünmesinin bir nedeni buydu.[36] Simsarın geri ödemeyi üzerinde anlaşılan tarihe kadar yapmama durumunda günlük bir para cezası ödemesinden, paranın zaman değerinin sözleşmeyi etkilediği açıktır. Dinsel muhalefetin başka bir dayanağı ise, simsarın alıcıya verdiği hizmetin parayla ilgili bir riski ortadan kaldırmasıydı.[37]

Uygulamada, kredi mektubunun meşruiyeti konusundaki endişeler ne yaygın biçimde kullanılmasını ne de geniş bölgelerde yasal yollarla uygulanmasını caydırdı.[38] Bununla birlikte, 11. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan döneme ait veriler, bu anlaşmazlığın kimi Müslüman tüccarları, hatta Kuzey Afrika'daki tüccarların belki de çoğunu, kara ve deniz yolculuklarında büyük meblağlarda para taşımanın risklerini kabullenmek durumunda bıraktığını gösteriyor.[39] O halde faiz yasağı en azından kredi mektubunun yararlar sağlayabileceği kimi bağlamlarda kullanılma şansını azalttı. Simsarlık ücretlerinin belirleyici öğeleri üzerine açık ve dürüst tartışmanın bastırılması ölçüsünde, uzun vadedeki daha önemli bir etki ise, ekonomik düşüncenin gelişmesinde, ekonomik ahlakın rasyonelleşmesinde ve ekonomik uygulamaların modernleşmesinde gecikmeler oldu.

35 Dien, "Suftadja", s. 770.

36 D'Ohsson, *Tableau Général*, c. 6, s. 46.

37 Bu gerekçelerle Malikilik ağır zaruretin ortaya çıktığı durumlar dışında kredi mektubunu yasakladı; Hanbelilik ancak ücret ödenmemesi halinde cevaz verdi; Şafiilik yalnız daha önce yaygın olduğu yerlerde mubah saydı; Hanefilik ise ücretin küçük olması ve sözleşme dışında tutulması kaydıyla onay verdi. Bkz. Dien, "Suftadja", s. 770; ve Ashtor, "Banking Instruments", s. 567-70.

38 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 242-46; Ashtor, "Banking Instruments", s. 554-67; Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicilleri".

39 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, s. 245; Raymond, *Artisans et Commerçants*, c. 1, s. 298-301.

Batı ve Ortadoğu Tecrübelerinin Farklılaşması

Yukarıda anlatılanların büyükçe bir bölümü Avrupa'nın tecrübesine uymaktadır. İkinci binyılın başlarında Avrupa'nın Hıristiyanlarca yönetilen kesimlerinde faiz, İslam dünyasında olduğu kadar kötülenmekteydi. Hıristiyanlık'ın ahlak bilginleri, zayıf insanları ve özellikle de açlıkla boğuşanları açgözlü sömürücülerden koruma açısından faiz yasağını zorunlu görüyordu. Ortadoğu'da olduğu gibi, Batı'nın pragmatik din adamları ise, faiz yasağını aşmaya dönük hilelere göz yumdular.[40] Bununla birlikte bankacılık Batı dünyasına, Ortadoğu'da yerel düzeyde bankaların açılmasından yarım binyıl önce girdi. Barselona ilk beratlı bankasına 1401'de, Cenova ise 1407'de kavuştu.[41] İlk bankalar ve onları izleyenler genellikle mudilerine faiz ödediler ve giderlerini de uzun vadeli yatırımlardan sağlanan getirilerle karşıladılar. Modern bankacılığın habercisi bir uygulamayla, para talebini öngörmelerini ve beklenmedik çekimleri karşılamak üzere yöntemler geliştirmelerini gerektiren rezerv tutma yoluna gittiler. Rezerv tutma yönteminin meşruiyet kazanmasıyla birlikte, mevduatlarının gittikçe artan bölümünü yatırımlara yönelttiler; bu eğilim de kaçınılmaz biçimde iflaslara yol açtı.[42] Kent yönetimleri minimum rezerv yükümlülüğü getirerek buna karşılık verdi. Böylece her finansal yenilik, ihtiyaçları ve teşvikleri yeniden düzenledi ve oluşan her yeni güçlük daha da ileri yeniliklere zemin hazırladı.

Batı bankacılığının ve daha geniş çerçeveli finans sisteminin gelişmesi birdenbire, tek kuşakta tamamlanan bir dönüşümle gerçekleşmedi. Uzun bir evrim yaşandığı gibi izlenen yol da ülkelere göre değişkenlik gösterdi.[43] Kimi yerlerde bankaların dışındaki kurumlar 18. yüzyıl sonlarına dek finansal aracılığa egemen oldu. Sözgelimi, 1789'a kadar Fransız kredi piyasasının büyümesinde noterlerin payı, banka sayılabilecek kuruluşların-

40 Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, özellikle böl. 7-9; Maloney, "Teaching of the Fathers"; Reed ve Bekar, "Religious Prohibitions", kes. 2-3, 6; Rubin, "Lender's Curse", s. 84-95.

41 Epstein, *Freedom and Growth*, s. 66.

42 Hunt ve Murray, *History of Business*, s. 209-12.

43 De Roover, *Business, Banking, and Economic Thought*, böl. 5, özlü bir yorum sunar.

kini aştı. Geleneksel işlevleri yasal sözleşmeleri düzenlemek olan noterler, birbirlerini tanımayan kişileri borç alıp vermek üzere buluşturarak ve ayrıca uzun vadeli borçları kapsayacak biçimde kredi seçenekleri yelpazesini genişleterek finansal gelişime katkıda bulundular.[44] Bütün bu gelişmeler, gayrişahsi ticaret konusunda aşinalığı ve tecrübeyi artırarak, bankaların ortaya çıkışını kolaylaştırdı. Fransa'da kredinin esas olarak noterlerce sağlandığı 1660-1770 döneminde, Paris'te alan ile veren arasındaki şahsi bağlara dayalı kredilerin oranı üçte biri aşan bir oranda düştü.[45]

Kurumsal ilerlemeler kişisel tutumlarda değişimlerle el ele gitti. Faizin ahlaka uygunluğu konusunda Avrupa sermayedarlarının endişe duymaları yaygın bir durumdu.[46] Ortaçağ vasiyetnameleri faiz ödemelerini geri verme ya da faizle lekelenmiş serveti kiliseye bağışlama yönündeki talimatların bolca örneklerini sunar.[47] Ancak faiz üzerine dinsel tartışmalar daha 13. yüzyılda gündeme geldi. Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabına dayanan izlenimlerin aksine, faizin haram olduğu görüşü Hıristiyan Reform Hareketi'nden epey önce sorgulanmaya başladı. 15. yüzyıla varıldığında Avrupalı ilahiyatçıların çoğu, faizi yatırımın bir getirisi olarak meşru saymaktaydı. Toplumun her kesiminden insanlar da makul faiz ile fahiş faiz arasında ayrım yaparak, tefecilik terimini ikinci kategoriyle sınırlar hale gelmişti. Reform Hareketi *Tevrat*'ın finansal verimliliğe zararlı yasaklarına uymamayı meşrulaştırarak bu ahlaki dönüşümü hızlandırdı.[48] Ardından 18. yüzyılın Adam Smith, David Hume ve Bernard Mandeville gibi düşünürleri, faizin erdemli bir uygulama sayılmasını sağlayarak süreci daha ileriye götürdüler. 19. yüzyıla girildiğinde faizin ahlaka uygunluğunu sorgulayan Batılı işadamları çok azalmıştı. Bu etik evrim, bir yandan yenilikler geliştirme özgürlüğünü genişleterek, diğer yandan da kâr peşinde koşmakla günaha girme korkusunu hafifleterek, finansal modernleşmeyi kolaylaştırdı.

44 Hoffman, Postel-Vinay ve Rosenthal, *Priceless Markets*, böl. 2, 5-7.

45 Hoffman, Postel-Vinay ve Rosenthal, *Priceless Markets*, şekil 3.4.

46 Delumeau, *Sin and Fear*, s. 220-28.

47 De Roover, *Medici Bank*, s. 12-13.

48 Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 82-115; Noonan, *Scholastic Analysis of Usury*, böl. 10-20.

Batı'da bu tutumsal dönüşüm yaşanırken, Ortadoğu'da faizin ele alındığı kapsamlarda bile tartışmalar daha temkinliydi. Yerleşmiş dinsel yorumlara bağlılığın yanı sıra tüccar ve üreticilerin kaygılarına karşı gittikçe artan kayıtsızlık nedeniyle, bankacılığa elverişli bir sosyal iklim yaratmak için pek çalışılmadı. Faizli kredinin yaygınlığı, hatta birçok mahkemenin düşük faizli borçlara tanıdığı meşruiyet bile finansal ahlakı dönüştüremedi. Bu koşullar altında sermayedarlar mudilerine bir bedel ödemekten genellikle kaçındıkları gibi emanet olarak verilen kaynakları da yatırıma yöneltmediler.[49] Hiçbir kısıtlamaya katı biçimde ya da genel düzeyde uyulmamasına karşın, sonuç olarak gerek kredi arzı, gerekse kredi işlemlerindeki büyüme sınırlanmış oldu. Böylece Batılıların faize karşı tutumunun giderek liberalleştiği yarım binyıllık dönemde, İslam'ın faiz yasağına resmen bağlı kalışı İslam dünyasını önemli bir büyüme motorundan yoksun bıraktı.

Bu noktaya kadar sunulan yorum, faizin Batı Avrupa'da niçin daha erken meşruiyet kazandığını açıklamıyor. Finansal piyasaların Batı'da daha erken modernleştiğini saptarken, Ortadoğu'da bu modernleşmenin niçin geciktiğini henüz açıklamadık. Ortadoğu'daki finansal piyasaların 13. yüzyıl gibi geç bir tarihte dönemin küresel standartlarına göre gelişmiş olduğunu yinelemekte yarar var. Ortaçağ'da Ortadoğu'nun kredi tüketicilerine tüccar sermayedarların yanı sıra sarraflar, tefeciler ve rehinciler hizmet vermekteydi. Tüccar sermayedarlar ticari işlemlerini yürütürken bir yandan da mevduat alır, borç verir, ayrıca uzak ülkelerde paraya çevrilebilir kredi mektuplarıyla ve yerel düzeyde kabul gören borç senetleriyle (*ruka*) ödemelere aracılık ederlerdi. Abraham Udovitch, "bu gibi finansal işlemlerin daha 8. yüzyıl ortalarında, Ortaçağ Avrupa'sında benzer işlemlerin kayıtlara geçmesinden en az üç ya da dört yüzyıl önce, oldukça karmaşık biçimlere büründüğü" saptamasında bulunur.[50] O halde, Batı'nın finansal yaratıcılık meşalesi yanmayı sürdürürken Ortadoğu'nunki niçin sönmeye yüz tuttu?

49 Udovitch, "Credit and Banking", s. 19-20.

50 Udovitch, "Credit and Banking", s. 6. Ayrıca bkz. Udovitch, "Bankers without Banks", özellikle s. 268-70. Sonraki yüzyıllarda bu araçların kullanılışı için bkz. Pamuk, *Monetary History*, böl. 5.

Finansal Durgunluğun Örgütsel Kökleri

Sorunun yanıtı kredi hizmetlerinin örgütlenişiyle ilgili farklılıklarda yatıyor. Modern çağa dek Ortadoğu'da kredi, kişilerce ya da kısa ömürlü, küçük ve genellikle uzmanlaşmamış ortaklıklar tarafından sağlanırdı. Bu finansal ortaklıklar en fazla birkaç tasarruf sahibinden mevduat toplayabilir, çok basit takas işlemlerinin ötesine geçemezlerdi. Geniş kitlelere kredi sunmaları gündeme bile gelmezdi.[51] Ticari ortaklıklar gibi, herhangi bir ortağın canı çektiğinde sona erdirilmeleri mümkündü. Bu ilkel işletmelerin başka bir eksikliği, tüzel kişiliksiz olmalarıydı; bu durum başkalarının kendileriyle yürütmek isteyecekleri finansal işlemleri kısıtlamaktaydı. Mısır Bankası ve Osmanlı Bankası kurulduğunda, bölgede üstlendikleri işlevleri yerine getirebilecek kuruluşlar yoktu. Yerel kökenli bankaların gecikmeli olarak ortaya çıkışı, daha geniş ticaret sektörünün örgütsel gelişim çizgisini yansıtır. 19. yüzyıl ortalarından önce, bölgede bulunan yerli özel işletmelerin hepsi küçük, basit yapılı ve geçiciydi. Böyle bir düzende Ortadoğu'da yerli bankaların ortaya çıkması beklenemezdi.

Bu savın mantığını anlamak için, 12. yüzyıl Bağdat'ına dönerek elli kişinin modern bir ticari bankanın iki temel işlevini yerine getirmek, yani mevduat toplamak ve kredi vermek üzere bir adi ortaklık oluşturduğunu varsayalım. Hukuka uymak açısından, herhangi bir ortağın ölümünde bankanın dağılması ve yeniden kurulması gerekirdi. Bir üye sermayesini çekme yoluna gittiğinde de yeniden müzakereye oturulması şarttı. Bu koşullar işletmenin maliyetini yükseltecekti. Dolayısıyla, Bağdat sermayedarları her bir üyeyle yeniden sözleşme yapma gereğinden kurtulana kadar, aynı tecrübeyi tekrar yaşamaktan kaçınacaklardı.

Söz konusu dönemde Floransa'da büyük ortaklıklar oluşturmayı caydıran unsurlar Bağdat'taki kadar güçlüydü. Batı'nın hiçbir köşesi modern bankacılığın ortaya çıkmasına elverişli değildi. Modern bankacılığa giden yol, faaliyetlerde eşgüdümü

51 Issawi, *Economic History of Middle East*, böl. 9; Issawi, *Fertile Crescent*, özellikle s. 444; Masters, *Origins*, özellikle s. 52, 136; Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, özellikle s. 147; Shields, *Mosul before Iraq*, özellikle s. 107-10.

sağlayacak bir ya da daha fazla müşterek ortakla birbirine bağlı, yenilenebilir ve böylece fiilen süresiz ortaklıklarla başlayarak, yüzyıllara yayılan birçok küçük adımla aşıldı. Bu adımlardan biri, birçok ülkede birden "poyra ve ispit" tarzında örgütlenerek çok sayıda ortaklığı birleştiren Medici işletmesinin kurulmasıdır. Floransa'da "poyra" işlevini üstlenen Medici grubunun bir temel işlevi, takas işlemlerinin kolaylaştırılmasıydı.[52] Gittikçe karmaşık taahhütlere girebilen finansal şirket gruplarının Avrupa finans dünyasına egemen olmasıyla birlikte, kurucu ortakların sayısı daha da arttı. 15. yüzyıla varıldığında beş ila yedi yatırımcının yer aldığı finans ortaklıkları olağandışı değildi ve sayı daha da yüksek olabiliyordu.[53]

Yüzlerce ya da binlerce hissedarlı finans işletmeleri ancak 19. yüzyılda ortaya çıktı.[54] O zamana kadar kredi sağlayanlar gittikçe karmaşıklaşan ortaklıklar aracılığıyla işbirliği yaptılar.[55] Ancak bu arada modern bankacılığın öğeleri yerli yerine oturdu. Artan sayıda pasif ortağa sahip ortaklıkların yayılması, günlük işlemler hakkında çok az bilgi sahibi olan ve istediklerinde hisselerini devredebilen hissedarlara sahip ticari bankalara geçişin pürüzsüz ilerlemesini sağladı. 18. yüzyılda önem kazanan başka bir etken, ticari korporasyonların gittikçe kabul görmesiydi; bu gelişme finansal aracılara kendi kurucularının ve çalışanlarının dışında bir varoluş sağlayan kuralların benimsenmesini kolaylaştırdı. Özel mülkiyet haklarının güçlenmesiyle birlikte bütün bu gelişmeler, faiz oranları geriletti. İngiltere'de uzun vadeli kredilerde faiz oranı 1693'te yüzde 14 iken, 1739'da yüzde 3'e düştü.[56]

Ortadoğu 19. yüzyıl başlarına dek buna benzer hiçbir gelişmeye sahne olmadı. Finans sektörü yerli anonim şirketleri yaratamadı. Büyük çaplı bir özel girişim kurmak amacıyla çok sayıda sermayedardan kaynak toplamanın tek bir örneği yaşan-

52 Usher, *Deposit Banking*, böl. 1, 4.

53 De Roover, *Bruges*, s. 39-42.

54 1820'ler gibi geç bir dönemde dahi İngiltere Bankası dışında bir İngiliz bankasının altıdan fazla ortak edinmesi mümkün değildi. Avrupa'nın herhangi bir yerinde bir bankanın anonim şirket kurması da yasaktı.

55 Harris, *Industrializing English Law*, böl. 8; Landes, *Wealth and Poverty*, s. 256-57.

56 North ve Weingast, "Constitutions and Commitment", özellikle s. 824.

madı. Öte yandan, kimi varlıklı aileler genellikle kişilere, ara sıra da devlete dönemin standartlarına göre yüksek sayılacak krediler sağladılar. Ne var ki, açtıkları kredilerle hükümdarlar arasındaki güç dengesini etkileyebilen Fugger ailesinin 1490'lardan başlayarak ulaştığı ölçeklerle boy ölçüşebilecek düzeyde kredi sunabilen özel işletmeler kurulmadı. Ortadoğulu hiçbir sermayedar kâr peşindeki Alman tüccarların yoğun maddi destek verdiği Magellan'ın 1519 seferi gibi küresel keşif girişimlerini finanse etme kapasitesine sahip değildi.[57]

Para Vakfı Alternatifi

Ortadoğu'daki finans kurumlarının niçin ayrı bir evrim çizgisi izledikleri muammasını çözmekle, finansal modernleşmenin Batı Avrupa'nın bir kesiminde görülen bir yolu mutlaka izlemiş olması gerektiği saptamasına varmış olmuyoruz. Ortadoğu kendine özgü bir yolla aynı sonuca varabilirdi. Modern bir bankanın bir ya da daha fazla işlevini (vadeli ve vadesiz mevduat toplamak, büyük çaplı krediler açmayı sağlayacak mevduatları bir araya getirmek, birbirlerini tanımayan kişileri borç alıp verme sürecinde buluşturmak ve taşınmaz varlıklara yatırım yapmak, vs.) yerine getiren benzeri kuruluşlar oluşturabilirdi. Dahası, bu gibi kuruluşların özellikleri, zamanla bankaya benzer, uzun ömürlü bir kuruluşta bütünleştirilebilirdi. Banka kurumunu doğuracak bir evrim sürecinin olası başlangıç noktalarından biri, korporasyonun İslami alternatifi işlevini gören vakıftı.

Bildiğimiz üzere, klasik İslam hukuku uyarınca bir vakfın varlıkları taşınmazlardan oluşmalıdır. Kimi yerlerde bu koşul, "para vakfı" olarak tanınan kuruluşları meşrulaştırmak üzere erken bir tarihte gevşetildi. Bu gevşetmeden yararlanan başlıca kesim, tefecileri de kapsamak üzere likit servet sahipleriydi. Bu kişiler ilk başta sırf taşınmaz sahiplerine tanınan ayrıcalıkları elde etmek amacıyla taşınmazlık koşulunun gevşetilmesini desteklediler. Bir para vakfı faizle borç vererek gelir sağlardı.

57 Avrupa'daki özel finansörlerin 15. ve 16. yüzyıllardaki başarıları için bkz. Jardine, *Worldly Goods*, s. 95-99, 292.

İslam'ın ikinci asrından beri örneklerinin görülmesine karşın, para vakıfları 15. ve 16. yüzyıllarda, esas olarak başat mezhebin ticari ihtiyaçları görece gözettiği Türkiye'yle Balkanlar'da yaygınlaştı. Bu bölgelere atanan kimi kadılar gerek sermayedarların gerekse kredi kullanıcılarının talepleri uyarınca vakıf kurallarını açık fikirli bir yaklaşımla yorumlayarak, meslektaşlarının da aynı yolu izlemesini kolaylaştırdılar. Böylece para vakıfları Ortadoğu'nun kuzeybatı kesimiyle sınırlı kalan bir bölgede yaygınlaştı.

Bu gelişme herkesçe hoş karşılanmadı. Tutucu din adamlarının gözünde para vakfı hem vakıf hukukuna hem de faiz yasağına aykırıydı. Uygulamanın savunucuları ise, gayrimeşruluk suçlamasını kabullenmekle birlikte, görüşlerini pragmatizme dayandırdılar.[58] Ancak 17. yüzyıla doğru tartışmalar dindi ve para vakfı yaygın olduğu yerlerde geniş bir meşruiyet kazandı.[59] Acaba bu kurum modern bankaya dönüşebilir miydi? Para vakfı önemli bir toplumsal ihtiyacı karşıladığından, 16. yüzyıl Türkiye'sinde tüm yeni vakıfların yarıdan fazlasının sermayesi, çoğunlukla, hatta bazen bütünüyle nakitten oluşmaktaydı. Fakat varlıklara göre ölçüldüğünde, sermayesi paradan oluşan vakıflar genelde küçüktü ve girişimcilerden çok tüketicilere kredi vermekteydi.[60] Rağbet görmelerinin önemli bir kaynağı, maddi rahatlık arayışıydı. Toprak sahipleri gibi, tefeciler de varlıklarını müsadereye ve keyfi vergiye karşı koruma peşindeydi. Kredi kullanıcılarının gereksinimleri de para vakıflarının revaç kazanmasına katkıda bulundu. Sıradan tefecilerin uyguladıkları faiz hadleri, faiz yasağından dolayı üstlendikleri risklerle orantılıydı. Meşrulaştığı yerlerde para vakfı tefecilerin faiz oranlarını düşürmesine olanak tanıdı. Daha geniş çerçeveli vakıf sistemi içinde yer almanın

58 Mandaville, "Usurious Piety"; Çizakça, *Philanthropic Foundations*, böl. 3; Kuran, "Public Goods", s. 873-75.

59 17. yüzyılda İstanbul ve Galata mahkeme sicillerindeki bütün davaların yüzde 15,3'ü bir vakıfla ilgiliydi. Nakit borçlardan alınan faiz belirgin gelir kaynaklarına sahip vakıfların yaklaşık yarısı için bir gelir kaynağıydı. Sicillerde adı geçen para vakıflarından hiçbiri gayrimeşru sayılmamaktaydı.

60 Çağatay, "Ribā-Faiz Konusu"; Masters, *Origins of Western Dominance*, s. 161-63; Yediyıldız, *Institution du Vaqf*, s. 118-22; Çizakça, *Philanthopic Foundations*, s. 48.

sağladığı kutsallık, para vakıflarını faize dayalı işlevlerinden dolayı günahkârlık suçlamasına maruz kalmaktan korudu.[61]

Sonsuza dek değişmezlik ilkesinin taşınmaza dayalı standart vakfı dinamik açıdan verimsiz kıldığını daha önce görmüştük. Para vakfı verimsizleşme tehlikesini sınırladı. Kredilerini sırf bir dizi kullanıcıdan başka bir dizi kullanıcıya yönlendirme yoluyla, para vakıflarının ekonomik sektörler arasında sermaye aktarımını gerçekleştirmesi mümkündü. Varlıkları taşınmazlardan oluşan bir vakıf, sermayesini gittikçe verimsizleşen bir çiftlikte tutmak durumunda kalabilirken, bir para vakfının finansal yükümlülüğünü kısıtlayan tek şey, verdiği borcun süresiydi. Bununla birlikte, para vakfı bile işletme kısıtlamalarına tabiydi. Taşınmaza dayalı bir vakfın kurucusu gibi, bir para vakfının kurucusu da hak sahiplerini ve yükümlerini sınırlayabilirdi. Bir örnek vermek gerekirse, 17. yüzyıldaki bir para vakfının kuruluş senedi, vakfın tam yüzde 10'luk bir oranla ve yalnızca belirli bir semt içinde kredi açmasını öngörebilirdi.[62] Bir para vakfına getirilen kısıtlamalar, kurucunun zevkleri ve önyargıları yanında genelde kurulduğu dönem ve bölgenin faiz oranlarını yansıtırdı. Faiz haddinin sabitliği, zaman içinde vakfın kârlılığını sınırlayabilirdi. Kısmen bu koşul yüzünden, para vakıflarının ancak beşte biri bir yüzyıldan fazla yaşayabildi.[63]

Para vakfı kurucuları niçin faiz hadlerini sabit tutma gereğini duymuş olabilirler? Sonsuza dek değişmezliğin göreneksel vakıf sisteminin tanımlayıcı ilkeleri arasında yer alması nedeniyle, bu adım bir para vakfının vakıf niteliği kazanması açısından kritik sayılmış olmalıdır. Mütevelliye vakfın belirlenmiş masraflarıyla orantılı bir nominal faiz haddini uygulama yükümü getirilmesinin, vakfın kalıcı bir yapıya kavuşması açısından

61 Para vakfı kurmanın bir başka itici gücü, tahmini masrafları aşağı yukarı sabit olan cami ya da okul gibi hayır hizmetlerini finanse etmek için düzenli gelir akışı sağlamak isteyen nakit zengini kişilerdi.

62 17. yüzyıldan örnekler için bkz. İstanbul 1 (1612), 16a/2, 62a/2; Galata 41 (1616), 36b/3; İstanbul 3 (1617), 11b/1, 42b/1, 21a/1; İstanbul 4 (1619), 14b/1, 54b/1, 63b/1; İstanbul 9 (1662), 200a/1, 212a/1, 244b/3; İstanbul 16 (1665), 24a/1, 32b/2, 36b/1, 121a/2; İstanbul 22 (1695), 3b/2. Yediyıldız, *Institution du Vaqf*, s. 122, 18. yüzyılla ilgili bulgular sunar.

63 Çizakça, *Philanthropic Foundations*, s. 52-53.

zorunlu görülmüş olduğu akla yatkındır. Böyle bir mantık ekonominin hiç değişmediği varsayımına dayanır. Faiz hadlerinin yükseldiği dönemlerde, sıkıntı yaratması kaçınılmazdı.

Nitekim vakıf sisteminin dışındaki kredi piyasalarında nominal faiz hadlerinin yükselmesiyle birlikte, mütevelliler arakazanç yoluyla kişisel zenginleşme fırsatlarının farkına vardı. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Türk mütevelliler, gözetimleri altındaki para vakıflarından kendilerine açtıkları kredileri, faiz oranlarının daha yüksek olduğu yörelerin sarraflarına aktararak kazanç sağladılar. Aradaki fark muazzam boyutlara ulaşabiliyordu. 17. yüzyılda Bursa'nın para vakıfları yılda yüzde 10,8 civarında faiz uygularken, İstanbul sarrafları yüzde 18-25 faizle kredi vermekteydi.[64] Sarrafların yüzde 12,5'lik faizle sermaye edindikleri biliniyor, ki bu oran para vakıflarının sabit haddi ile İstanbul'un piyasa haddi arasında bulunuyordu. Besbelli ki, vakıflardan İstanbul'un kredi piyasasına fon akışından hem mütevelliler hem de sarraflar yarar gördü. Para vakıflarının vakfiyeleri daha çok esnekliğe elverseydi, mütevellilerin cebine giren kazançlar vakıfların kendilerine kalacaktı.

Para vakfını, yeterli zaman tanınmış olsa esneklik kazanmaya yatkın ilkel bir banka saymak doğru olur mu? Gerekli değişikliklerin önündeki engelleri aşmak kolay olmayacaktı. Geniş kitlelerden mevduat toplayan bir bankanın aksine, bir para vakfı standart bir vakıf gibi tek kişinin tasarruflarıyla kurulurdu. Dahası, sonsuza dek değişmezlik ilkesi para vakıflarının ellerindeki kaynakları bir araya getirmelerini önlüyordu. Nadir durumlarda yerleşik bir vakfa borç ya da hibe yoluyla bu kuralın aşıldığı oluyordu.[65] Genelde ise, kurucunun talimatlarına uyma koşulu, para vakıflarının büyüklüğünü sınırlamaya yetiyordu. Her para vakfı risklerini dağıtmak amacıyla birçok kişiye birden borç verdiği için, aynı koşul, verilen ortalama borç miktarını da sınırladı. Nitekim vakıf ile kâr amaçlı ticari işletme arasındaki ayrım para vakfına da taşındı. Vakıf sektörü dışındaki tefeciler kaynaklarını finansal ortaklık kurarak küçük bir ölçekte bir araya getirebilirken, genelde para vakıfları daha büyük çapta kredi

64 Çizakça, *Philanthropic Foundations*, s. 333-50.

65 Bkz. mahkeme davaları: İstanbul 4 (1619), 62a/2 ve İstanbul 9 (1661), 9a/4.

sunabilmek üzere birleşemezlerdi.[66] Bu handikap para vakıflarını gelişip birer bankaya dönüşmekten alıkoydu. Kredi kullanıcılarının bir araya gelerek sermaye birleştirmelerine hiçbir engel yoktu. Birden fazla para vakfından kredi almaları da serbestti. Fakat çok sayıda küçük borcun getirdiği işlem maliyeti, denk meblağdaki tek bir borcunkinden fazlaydı. Bekleneceği üzere, borç alanların bir araya gelerek sermaye topladıkları yolundaki bulgular pek azdır.

Para vakfının bir tür bankaya dönüşmesi için, İslam hukukunun başka bir kısıtlamasını da aşması gerekirdi: Tüzel kişiliğin yokluğu. Tüzel kişilik kavramına yabancı bir sistem içinde doğduğundan, para vakfı asla hukuksal bir kişilik kazanamadı. Bu sınırlama sermaye toplama kapasitesinin yanı sıra yeni piyasa fırsatlarından yararlanma gücünü de azalttı.

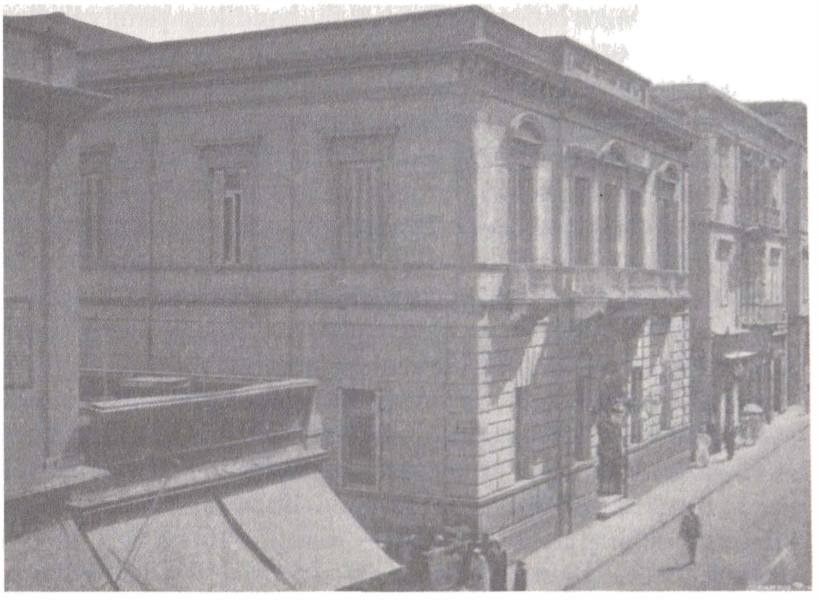
Modern Bankacılığın Bölgeye Girişi

Ortadoğu'nun çoğu kesiminde finansal piyasalar para vakfından bile yararlanamadı. Buna bağlı yetersizliklerin bir sonucu olarak, bölgede devletlere borç vermeyi de kapsamak üzere büyük ölçekli finansmanı başlangıçta yabancılar sundu. Ortadoğu yabancı bankalara kapılarını Avrupa'nın dünya ticaretindeki payının yüzde 70 dolaylarına ulaştığı 19. yüzyılda açtı.[67] Ticaretteki küresel genişlemeye katılmak için, Ortadoğu işletmelerinin daha fazla kredi bulmaları gerekiyordu. Bölgenin kendi sermayedarları kredi talebine karşılık veremeyince, Avrupalılar ortaya çıkan fırsatlardan yararlanmak için devreye girdiler.

Bölge 19. yüzyıl başlarında küçük bankalar oluşturmaya dönük çeşitli girişimlere sahne olduysa da bunların çoğu so-

66 17. yüzyıl İstanbul'undaki mahkeme kayıtlarına dayanarak hazırlanan veri dizisi bir vakfın taraf olduğu 1.544 hükmü kapsıyor. Bu davalarda adı geçen bütün vakıflardan yalnızca ikisinin iki kurucusu vardı ve hiçbirinin daha fazla sayıda kurucusu yoktu. İstisnalar: İstanbul 4 (1619), 4a/l ve İstanbul 16 (1665), 131a/l.

67 Kuznets, *Modern Economic Growth*, tablo 6.3; Maddison, *Monitoring World Economy*, s. 74. Dünya ticareti 1780-1880 arasında 23 kat büyüdü.

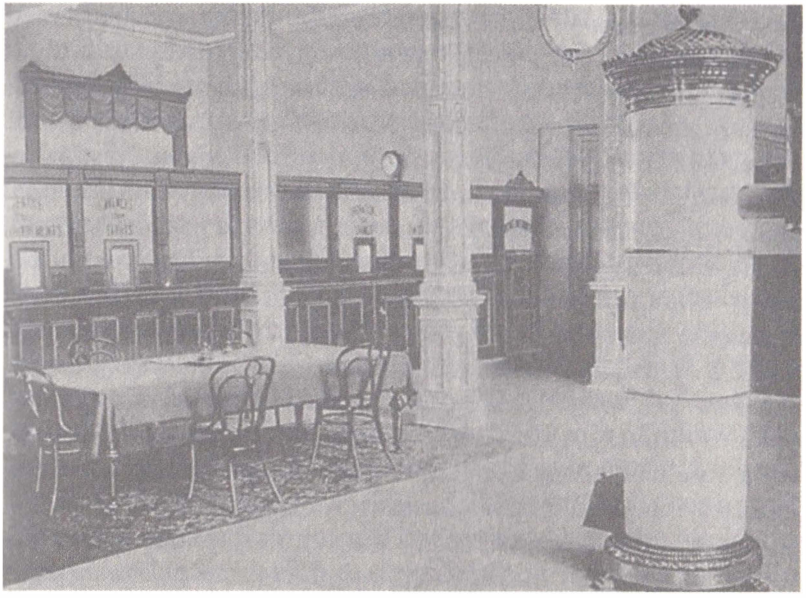

Şekil 8.1 1864'te kurulan ve 16 şube açan İngiliz-Mısır Bankası'nın İskenderiye şubesi. (*Max Karkégi'nin izniyle, www.egyptedantan.com*)

nuç vermedi.[68] Yüzyılın ortalarında onları düzinelerce başarılı girişim izledi (şekil 8.1 ve 8.2). Bu dönemde kurulan bankalar arasında, Mısır Bankası (İskenderiye, 1855), Osmanlı Bankası (İstanbul, 1856), İngiliz-Mısır Bankası (Kahire, 1864) ve Londra ve Bağdat Birliği (1864) sayılabilir. Hepsi bütünüyle olmasa bile büyük ölçüde Avrupalıların elinde ve yönetimindeydi. Ağırlıklı olarak yerel kişilere ait özel bankalar 1890'larda, büyük ölçüde Müslümanlara ait bankalar ise 20. yüzyıl başlarında önem kazandı.[69] 19. yüzyıl ortalarında sahneye çıkan yabancı bankalar,

68 İlk başarılı girişim İstanbul'da bir Yahudi-Osmanlı ailesinin 1802'de kurduğu Camondo Bankası'ydı (Seni, "Camondos"). Ancak bu banka 1850'lerden başlayarak bölgenin finansal piyasalarına egemen olan bankalardan çok daha küçüktü.

69 Ağırlıklı olarak Müslümanların finanse ettiği bankaların en kayda değer örnekleri, Mısır'daki Mısır Bankası ve Türkiye'deki İş Bankası'ydı. Bölgede modern bankacılığın kökleri için *bkz.* Landes, *Bankers and Pashas*; Pamuk, *Ottoman Empire and Capitalism*, böl. 4; Issawi, *Fertile Crescent*, s. 410-12; Black ve Brown, *Modernization in Middle East*, s. 73-77, 226-27; Clay, "Modern Banking"; Clay, "Western Banking"; Eldem, *History of Ottoman Bank*, böl. 1-2; ve Tschoegl, "Fi-

Şekil 8.2 Osmanlı Bankası'nın kuruluş yılı olan 1856'da açılan İzmir şubesinin vezne camekânları.
(*Uğur Göktaş'ın izniyle, ona ait fotoğraf koleksiyonundan*)

esas olarak tırmanan borçlarıyla kredi iştahları kabaran devletlere borç verdiler; ayrıca özel ticaret, tarım ve sanayi girişimlerini de finanse ettiler. Dahası, mevduat topladıkları gibi konut ve tüketici kredisi de sağladılar. Uyguladıkları faiz oranları yerel sermayedarların egemen olduğu geleneksel piyasalarda geçerli düzeylerin bir hayli altındaydı.[70] Çok geçmeden, dar anlamda ticari bankaları da kapsamak üzere uzman bankalar sahneye çıktı.

Bu gözlemler bölgenin her yanında büyük bankaların yeni şube açmaları yönünde kampanyaların başlatılmasıyla uyuşuyor. Ana amaç çiftçilerle tüccarların geleneksel tefecilerce uygulanan fahiş faizlerden ve diğer sert koşullardan kurtulmasını sağlamak-

nancial Integration", s. 248-54. Başka yerlerde Müslümanlara ait bankalar daha sonraları ortaya çıktı. Hindistan'da Müslümanlara ait ilk banka olan Habib Bank II. Dünya Savaşı'ndan sonra açıldı (Tandon, *Banking Century*, s. 50).

70 Issawi, *Fertile Crescent*, s. 410-11.

tı.[71] 19. yüzyılın ikinci yarısında bankalara ulaşma olanağından yoksun köylüler ürünlerini rehin göstererek yüzde 20 ila yüzde 100 arasında faizle borç almaktaydı; uygulama birçok yerde sonraki yıllarda da sürdü. Buna karşılık Batı Avrupa'da tarımsal faiz oranları yüzde 4 civarına düşmüştü.[72] Geleneksel piyasalarda ticari faiz oranları da yüksekti. Lübnan ve Suriye'deki oran 19. yüzyıl ortalarında yüzde 24'tü. Aynı dönemde İstanbul'un ipek loncaları yüzde 18 faizle kredi alırken Fransa'nın Lyon kentindeki meslektaşlarının ödediği faiz yüzde 5'ti.[73] Bankaların yayılmasıyla birlikte, artan sayıda kişi görece ucuz borçlardan yararlanmaya başladı. Borç hacmi de mertebelerle ölçülecek düzeyde yükselerek, para vakıflarının borç hacmini gölgede bıraktı. Ziraat Bankası 1909 yılında tüm Osmanlı para vakıflarının toplam sermayesinin altı katı kadar kredi açtı. Osmanlı Bankası'nın açtığı kredi ise, bunun on iki misline ulaştı.[74]

Yeni bankalar ile geleneksel sermayedarlar arasındaki farklılıklar ölçeklerle ve faiz hadleriyle sınırlı kalmadı. Tüzel kişiliğe sahip olan yabancı bankalar birer kuruluş olarak dava açabilir ve dava edilebilirdi; ancak başlangıçta tüzel kişilik yalnızca yabancı mahkemeler ve köklü ayrıcalıklar çerçevesinde Avrupa konsolosluklarınca yönetilen yerel mahkemelerin tanıdığı bir nitelikti. Bu mahkemelerin yöntem ve yetkileri, Batı'daki kurumsal evrimle uyumlu olarak gelişti. Avrupa ile Ortadoğu arasındaki ekonomik ilişkilerin derinleşmesiyle birlikte, konsolosluk mahkemeleri modern bankacılığın yayılmasını kolaylaştırdı.

Finansal Gelişimdeki Gecikmenin Nedenleri

Bu bölümde modern bankacılığa geçiş yönündeki evrim yollarını tıkayan çeşitli kurumlara değindik: Ticari ortaklıklara ilişkin

71 Clay, "Modern Banking", s. 592-93.

72 Fawaz, *Merchants and Migrants*, s. 66-67; Issawi, *Fertile Crescent*, s. 76; Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, s. 173.

73 Issawi, *Fertile Crescent*, s. 411-12; Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, s. 173.

74 1908'de para vakıflarının toplam sermayesi 90 milyon kuruştu. 1909'da Ziraat Bankası 163 milyon kuruş, Osmanlı Bankası ise 1.102 milyon kuruş kredi açtı (Çizakça, *Philanthropic Foundations*, s. 52-53).

İslam hukuku, İslami miras sistemi, vakıf sistemi ve İslam hukukunun bireyciliği. Hepsi de önceki bölümlerde bölgenin diğer handikaplarının nedeni olarak ortaya konulmuştu. Daha önce ele aldığımız azgelişmişlik belirtileri gibi, gecikmeli finansal modernleşme de takdire değer hedeflere hizmet eden kurumsal tercihlerin amaçlanmamış bir sonucuydu. Bir ortağın ölümü üzerine ortaklığın sona ermesini öngören hüküm, ölen ortağın vârislerine güvenceler sağladı. Eşitlikçi miras kuralları servet uçurumlarını azalttığı gibi kadınlara da maddi rahatlık verdi. Vakıf mütevellilerinin takdir yetkisinin kısıtlanması, kurucuların vakfettikleri mülkler üzerindeki denetimini artırdı. İslam hukukunun bireyci yapısı da zümreciliği köstekledi. Yaklaşık bin yıl önce bu İslam hükümleri biçimlenirken, kimi evrim yollarını tıkayacaklarını kimse tahmin edemezdi. Ekonomik bakımdan silik bir kıtadaki kurumsal evrimin, finans sektörünün İslam hukukuna dayanmasını zamanla bir dezavantaja dönüştüreceğini öngörmek de mümkün değildi.

Avrupa'nın Ortadoğu üzerinde ekonomik egemenlik kurmasıyla sonuçlanan uzun tarihsel süreçte, faize karşı çıkış Ortadoğu'nun finansal kurumlarını modernleştirme konusundaki başarısızlığının yakın nedenlerinden biri oldu. Bütün diğer koşullar eşit olmak kaydıyla, faizin yasallığı bir sorun olmasaydı, girişimciler düşündüklerini açıkça söylemede ve finansal yenilikleri kovalamada kendilerini daha özgür hissedeceklerdi. Ancak Müslümanların faize kuşkuyla bakışı kurumsal gelişmeyi kilisenin faiz karşıtlığından daha ciddi bir biçimde köstekleyemezdi. İslam'daki faiz yasağı finansal ve ticari gelişim açısından ne tür güçlükler yaratmış olursa olsun, özel işletmelerin çapı ve ömrü Avrupa'daki gibi yükselmiş olsaydı, bu engel aşılabilirdi. Standart muhasebe bir ihtiyaç olarak belirecek ve kurulan yeni işletmeler yerleşmiş hukuksal hileleri gittikçe elverişsiz bulacaktı. Dahası, başarılı özel işletmelerin varlıklarını sürdürmelerine izin verilmesiyle, ticari sınıf güçlenecek ve dinsel tutucular karşısında politik manevra yetenekleri artacaktı.

Finansal modernleşmenin itici gücü sonuçta dışarıdan geldiyse, bunun temel nedeni bölgenin geleneksel kurumlarının finansal yeniliğe dönük yerli yolların önünü tıkamasıydı. Para

vakfının doğuşu biricik önemli istisna olup önceki bölümlerde ortaya atılan savları destekler niteliktedir. Para vakfı faizle kredi verebilecek uzun ömürlü bir kuruluşa duyulan gereksinimi karşıladı. Ancak bir vakıf olduğundan, büyük çapta kredi açmak için gerekli ölçeğe uygun mevduat toplayamadı; piyasa fırsatlarındaki değişimlere de yeterince ayak uyduramadı. Böylece Batı'nın finansal modernleşmesinde kilit roller oynayan örgütlerin gerisinde kaldı.

Musevilik ve Hıristiyanlık gibi, İslamiyet de kredi işlemleriyle ilgili öğretilerinde daha liberal bir yoruma yönelebilirdi. Aslına bakılırsa, günümüz Müslümanlarının ezici çoğunluğu azgelişmişliğin üstesinden gelmeye dönük ekonomik modernleşme atılımlarıyla bu geçişi yapmış bulunuyorlar. Faiz karşıtı İslamcı akımlar bugün de varlıklarını sürdürmekle birlikte, basmakalıp sözlerin ötesinde çok az destek buluyorlar. İslam Konferansı Örgütü'nün 56 üyesinin neredeyse tümü faizi yasal sayarak İslam'ın finansal buyruklarının katı bir yorumunu savunan İslamcıların çağrılarına fiilen kulak tıkıyor. Dinsel eğitim alan Müslümanlar faizin İslam'a aykırı olduğunu öğreniyor; ama büyük çoğunluğu faizle iş yapmayı sürdürüyor, hem de genelde çelişkinin farkına varmaksızın. Faizin resmen yasadışı olduğu birkaç ülkede, bizzat devlet yasal boşluklara başvurarak ve ihlalleri lanetlenmeyi hak eden, ama dünyevi cezayı gerektirmeyen bireysel kusurlar sayarak bu bölümlendirmeyi kolaylaştırıyor.[75] Resmî ikiyüzlülük, yapılan işin ahlakî boyutunu düşünmeksizin faiz alıp vermeyi kolaylaştırıyor.

Ortadoğu'nun 19. yüzyılda başlattığı ekonomik dönüşüm, açıkça ve rahatsızlık duymadan faizle iş yapan bankaların ortaya çıkmasını sağladı. Bölgenin sanayileşmesi açısından bu olayın temel önem taşımasına karşın, özellikle karşılaşılan bedelin üzerinde duran iki kesim bulunuyor. İslamcı iktisatçılar modernleşme sürecinde çoğalan bankaları yıkıcı Batılılaşmanın kanıtı olarak görüyorlar.[76] Bağımlılık teorisinin savunucuları

75 Kuran, *Islam and Mammon*, böl. 3; Rayner, *Theory of Contracts*, s. 84.

76 Qureshi, *Islam and Interest*; Siddiqi, *Banking without Interest*; Chapra, *Just Monetary System*.

ise, bankaları bölgeyi kronik biçimde Batı'ya bağımlı kılan emperyalist araçlar olarak görüyorlar.[77]

Ne İslamcı iktisatçılar ne de bağımlılık teorisyenleri gözlemlenen modernleşmenin neden daha önce değil de 19. yüzyılda oluştuğunu kavramıyorlar. Müslüman tüccarları ve sermayedarları kapsayan çeşitli yerel aktörlerin finans kurumlarındaki dönüşümü niçin olumlu karşıladığını da açıklamıyorlar. Geleneksel İslami kurumlara oranla, Batı'nın yeni kurumları mevcut kaynakları bir araya getirme olanaklarını geliştirerek kredi maliyetlerini düşürdü. Bu süreç içinde Ortadoğu'nun geleneksel finansal sistemi bir ekonomik handikaba dönüştü. Ortadoğu'da ekonomik modernleşmesinin zamanlaması ise, Batı Avrupa'nın yapısal evrimine bağlı kaldı. Bölgenin finansal dönüşümü bölge dışındaki yapısal ilerlemelere doğal bir tepkiydi.

Son altı bölümde geliştirilen sav, geleneksel İslami kurumların ekonomik modernleşmeye ket vurmakla ekonomik azgelişmişliğe zemin hazırladığıdır. Eğer sunulan mantık yerindeyse, Ortadoğu'nun farklı kurumlar altında iş yapabilen kesimleri, İslam hukukuna uymak zorunda olan Müslümanlar karşısında bir avantaj sağlamış olmalıdır. Özellikle yerel Hıristiyanlar ve Yahudiler, Müslüman devletlerin gayrimüslim uyruklarına mutat olarak tanıdığı hukuk tercihinden yarar görmüş olmalıdır. Benzer biçimde, yabancı tüccarlar kendi kurumları çerçevesinde iş yapmalarına olanak veren antlaşmalardan yararlanmış olmalıdır. Bu olasılıklar önümüzdeki bölümlerde irdelenecektir. Gündemdeki ilk konu azınlıkların ekonomik gelişim çizgisidir. İslam hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı hukuksal ayrıcalıkların dikkate değer ticari başarılar doğurması neden bin yıldan fazla zaman aldı?

77 Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, "Incorporation"; Berque, "Colonial Economy"; Frank, *ReOrient*.

III
AZGELİŞMİŞLİĞİN AYAK SESLERİ

9
Gayrimüslimlerin Ekonomik İslamileşme Süreci

18. yüzyıl sonlarına kadar Ortadoğu'daki ana dinsel toplulukların hiçbiri diğerlerine ticaret ya da finansta üstünlük sağlayamadı. Ne var ki, küresel ekonomik modernleşme döneminde, Müslümanlar yerel Hıristiyanların ve Yahudilerin sağladığı ilerlemelere ayak uyduramadı. 19. yüzyıla girildiğinde Rumlar, Ermeniler ve daha küçük ölçekte Yahudiler özellikle kentlerde ticaret ve finansta nüfuslarıyla çarpıcı biçimde orantısız roller oynamaktaydı. Bu azınlıklar yaşam standartları bakımından da Müslümanların epey önüne geçmişlerdi. 19. yüzyıl ortalarından başlayarak ulusal ekonomik rekabet gücünü artırmaya dönük Ortadoğu reformlarında Müslümanların oransal ekonomik konumunu düzeltme politikalarına yer verilmesinin nedeni budur.

Azınlıkların başarıları Batı'nın gayrimüslimleri kayırmasına, Avrupa emperyalizmine ve bizzat azınlıkların zümreciliğine bağlanmıştır. Ama bu etkenlerin hiçbiri 18. yüzyılda ortaya çıkmadı; örneğin, Müslüman Ortadoğu'ya Avrupa denetimini dayatma çabalarının geçmişi Haçlı seferlerine kadar iner. Dolayısıyla söz konusu yaklaşımlar azınlıkların niçin daha önce değil de 18. yüzyılda çoğunluğun önüne geçmeye başladığına açıklama getirmezler. Müslümanların faizden kaçınmasının, ticareti hor görmesinin ve gayrimüslimlerin muaf olduğu askerî görevleri üstlenmesinin de önemli etkenler olduğu belirtilir. Bu sav-

ların ilk ikisi tartışmaya açıktır ve her üçü de zamanlama sorununu gündeme getirir. Hiçbiri 18. yüzyıl öncesinin gerçekleriyle sonrasınınkileri bağdaştıramıyor. Bir başka deyişle, hiçbiri hem 18. yüzyıldan önce niçin önemli farklılıklar bulunmadığını hem de tam o dönemde Müslümanların ticarete katılımının önem bakımından görece gerilemeye başladığını ortaya koyamıyor.

Daha ağırlıklı bir açıklama, azınlıkların epeyce Batılı'yı barındıran şebekeler içinde iş yapma fırsatlarından orantısız biçimde yararlandığıdır. Bu fırsatların gittikçe kazançlı hale geldiği ve zamanla yerel Hıristiyanların ve Yahudilerin rekabet gücünü artırdığı doğrudur. Yine de Müslümanların en azından başlangıçta, Batı'nın yükselişiyle bağlantılı yeni fırsatlardan niçin daha az yararlandıklarını açıklamamız gerekir. Bununla ilintili bir zorluk, Batılılarla aynı şebekeye girmenin niçin daha önce değil de 18. yüzyıl dolaylarında gayrimüslimlere bu kadar yaradığına ışık tutmaktır. Ticaret şebekeleri mutlaka üyelerine net yararlar getirmez; şebeke dışındakilerle avantajlı ticaretin önünü tıkayabildiklerini de göz önünde tutmak gerekir. Ekonomik modernleşme sürecinde Batıların şebekeleşme yöntemleri de gayrişahsi ticareti kolaylaştıran kurumlarla iç içe geçerek modernleşti. Batılılarla etkileşime girmeyi gittikçe kazançlı duruma getiren buydu.

Kapsamlı bir açıklamanın anahtarı İslam'ın kendine özgü hukuksal çoğulculuğunda yatar. İslami yönetim sistemi altında gayrimüslim uyruklar İslami mahkeme sisteminin yargı alanı dışında iş yürütebilir ve Müslümanlar taraf olmadığı sürece, uyuşmazlıklarını özerk mahkemelerde çözme yoluna gidebilirlerdi. Batı'nın modern ekonominin hukuksal altyapısını oluşturduğu dönemde, bu hukuksal çoğulculuk Hıristiyanlara ve Yahudilere muazzam bir avantaj sağladı. Batı'nın iş yöntemlerini benimseyerek, Batılılarla ekonomik ittifaklar kurarak ve uyuşmazlıklarını çözmede Batı mahkemelerine başvurarak ekonomik bakımdan ilerlemeye başladılar. Müslümanlara gelince geleneksel olarak gayrimüslimlere tanınan hukuk seçme hakkından mahrum bırakıldıkları için, bireyler olarak modern kurumlardan yararlanmaları mümkün değildi. Dolayısıyla toplumca düzenlenen genel hukuk reformlarını beklemek zorunda

aldılar; bu gecikme de onları ekonomik bakımdan dezavantajlı durumda bıraktı. Ortadoğu'daki ana dinsel toplulukların ekonomik konumlarında görülen ayrışma, paradoksal biçimde İslami mahkemelere Müslümanların bütün hukuk işlerinde yargı yetkisi tanıyarak Müslümanlara yardımcı olmak üzere tasarlanmış bir çoğulcu hukuk sisteminin amaçlanmamış ve öngörülemeyen bir sonucuydu.

Bulguların gösterdiği üzere, başlangıçta Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar Müslüman tedarikçileri, müşterileri, ortaklar ve rakipleri karşısında hiçbir önemli kurumsal avantaja sahip değildi. Tersine, Müslümanlar hukuksal kesinlikten daha fazla yararlandıkları gibi muhtemelen yargılamada da kendilerine dönük kurumsal tarafgirlikten kazanç sağladılar. Gayrimüslim mahkemelerine başvurma hakkından yoksunluktan zarar görmeleri de mümkündü. Ancak aşağıda ele alınacak nedenlerden dolayı, söz konusu maliyet oldukça geç bir tarihe kadar küçük çapta kaldı. Azınlıkların bir avantaj kazanması ve Müslümanların giderek geriye düşmesi ancak azınlıkların hukuk tercihlerini farklı biçimde, Batı hukuk sistemlerinden yana kullanmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıktı. İslam hukukundan ve yerel azınlık hukuklarından bu kaçış, yüz binlerce Hıristiyan ve Yahudi'nin Batı'dan hukuksal koruma kazanmasıyla ve iş ilişkilerini kısmen de olsa İslami hukuk sisteminin dışına taşımasıyla gerçekleşti.

O halde bağlantılı iki muammayla karşı karşıyayız. Birincisi, 18. yüzyılda azınlıkların hızlı bir ekonomik yükselişe geçmesidir. İkincisi, yararlandıkları hukuksal seçim hakkına karşın, ekonomik performansla ilgili bağlamlarda gayrimüslimlerin daha önceki hukuk uygulamalarının Müslümanlarınkine benzemesidir. İlk etapta ikinci muammayı ele alacağız; çünkü onu çözmek ilkine de çözüm bulmayı kolaylaştıracaktır.

İslam'da Hukuksal Çoğulculuk

Toplulukların ekonomik başarı bakımından farklılık göstermelerinin nedeni çoğu kez ticaret yapmalarına temel oluşturan hukuk düzenlerinde yatar. Bizi bu bölümde ilgilendiren

Şekil 9.1 Şam'daki Ananias (Hanani) kilisesi. Birinci yüzyıldan kalan bu yapı, Müslüman yönetimleri altında birkaç kez onarıldı ya da yeniden inşa edildi. (*Foto: İzzet Keribar*)

kritik karşılaştırma Ortadoğu'daki Müslümanların hukuksal hakları ile zimmi (*ehlü'l-zimme*) hukuk kategorisine giren gayrimüslimlerin hakları arasındadır. Birçok ayrımcı kısıtlamalara tabi olmakla birlikte, zimmiler Müslümanlardan esirgenen ve sonuç itibariyle kritik önem taşıyan bir hakka sahipti. İslam'ın doğuşundan 19. yüzyıldaki seküler reformlara kadar, tümüyle İslami mahkemelerin yargı yetkisine giren cezai konular dışında zimmilere hukuk tercihi hakkı tanındı. Bu tercihe dayanak oluşturan doktrinin zamanla değişmesine karşın, temel ilkeleri hiç değişmedi.

Yargı tercihiyle eşanlamlı olarak ele alacağımız hukuk tercihini, mahkeme tercihiyle karıştırmamak gerekir; iki ayrı mahkeme belirli bir davaya aynı hukuk çerçevesinde bakabilir. Ne var ki, buradaki bağlamda, hukuk tercihi hemen her zaman mahkeme tercihiyle aynı anlama gelirdi; çünkü her dinin ya da mezhebin mahkemeleri kendi özgün hukukunu uygulardı. Topluca mezhep ya da "cemaat" mahkemeleri olarak bilinen gayrimüslim mahkemeleri yerel Hıristiyanların ve Yahudilerin

özgün kimliklerini korumalarına olanak veren kurumlar arasındaydı (şekil 9.1).[1]

Hukuksal çoğulculuk Ortadoğu'ya İslamiyet'le girmedi. Romalılar ve Bizanslılar İslam'dan daha önce Yahudilere ve çeşitli Hıristiyan topluluklara yargı tercihi tanımış olup, 7. yüzyılda aynı hakkı Müslümanlara da verdiler.[2] Ancak bizi burada ilgilendiren çoğulculuk sisteminin temeli, "Ömer Paktı" (*Ahdü'l-Ömeriye*) olarak bilinen, genelde ikinci halife Ömer'e ya da adaşı Ömer bin Abdülaziz'e (ö. 720) dayandırılan ve topluluklar arası ilişkileri düzenleyen bir metindi.[3] Yüzyıllar boyunca birçok Ortadoğu hükümdarı azınlıklara karşı izlenecek politikalarını bu metne dayandırdı.[4] İslam'da hukuksal çoğulculuğun idari gereksinimlere uydurulmasıyla birlikte, Ömer Paktı ortak bir referans noktası olmaktan çıktı. Sözgelimi, Osmanlı yönetimindeki etnik-dinsel toplulukların görenek ve dillerini sürdürmesini sağlayan "millet" sistemini ele alalım.[5] Osmanlı yöneticileri bazen Ömer Paktı'na göndermede bulunmakla birlikte, genellikle doğrudan Osmanlı emsallerine başvururlardı. Ancak bu emsaller Ömer Paktı aracılığıyla İslam hukukunda yer bulan hak ve sorumlulukları sürdüren bir niteliğe sahipti. Ortak işlevsel özellikleri ortadadır.

Hiçbir metninin 9. yüzyıldan önceye inmemesine bakılırsa, Ömer Paktı uzun bir olgunlaşma evresi geçirmiş olmalıdır. Kut-

1 Din esaslı mahkeme kavramı modern ulus-devlet kavramıyla çatışır. Dolayısıyla İslam dünyasının 19. yüzyıl ortalarında hukuksal çoğulculuktan vazgeçmeye başlaması anlamlıdır. Günümüzde Ortadoğu'nun seküler mahkemeleri her inançta insanlara hizmet veriyor.

2 Bosworth, "Concept of *Dhimma*", s. 37.

3 Bu paktın birçok varyantı vardır. Kimileri boyun eğme karşılığında güvenlik isteyen Hıristiyan uyrukların bir dilekçesiyle başlar ve Ömer'in olumlu yanıtıyla son bulur. Bir mektuba yer vermeyen diğerleri ise Ömer'in bir fermanından oluşur. Öne çıkan varyantlar için bkz. Lewis, *Islam*, c. 2, s. 217-23. Cohen "Pact of 'Umar" makalesinde paktın kökenini araştırır. Bosworth ise, "Concept of *Dhimma*" makalesinde konuyla ilgili araştırmaları tarihsel bağlama oturtur.

4 15. yüzyılda pakt, Kahire zimmileri için törenle yeniden yürürlüğe kondu (Cohen, "Pact of 'Umar", s. 130-31). Yavuz Sultan Selim bir yüzyıl sonra Arap Ortadoğusunu Osmanlı topraklarına katarken, azınlıkların hukuksal haklarını ve yükümlülüklerini Ömer Paktı ve önceki hükümdarların buna dayanan politikaları temelinde yeniledi (Arnakis, "Greek Church", s. 239).

5 Osmanlı "millet" sistemi için bkz. Karpat, "*Millets* and Nationality".

sanan bir çağa (Ömer'in görev süresi "Saadet Asrı" içinde kalan dört halife döneminin içindeydi) dayandırılması, geçerliliğini güçlendirmeye ve onu itirazlara karşı korumaya yönelikti. Asıl önemli nokta İslam'ın ilk dönemiyle özdeşleştirilmesi ve zimmilere konumuzla ilgili bağlamlarda İslami mahkemelerden kaçınma olanağını tanımasıydı. Paktın günümüze ulaşan metinlerinden biri Arabistan'ın zimmilerine şunları bildirir:

> Müslümanlarla olan bütün ilişkilerinizi denetleyeceğiz. (...) Siz razı olduğunuz sürece, dindaşlarınızla ya da diğer kâfirlerle yapacağınız işlemleri denetlemeyeceğiz. İçinizdeki bir alıcı ya da satıcı bir satışın iptal edilmesi isteğiyle bize başvuracak olursa, bunu hukukumuza uygun olarak iptal ya da tasdik edeceğiz. Fakat ödeme yapılmışsa ve satın alınan varlık tüketilmişse, tazmin yönünde talimat vermeyeceğiz. (...) İçinizden biri veya başka bir kâfir bir anlaşmazlığın yargılanması için bize başvurursa, İslam hukukuna göre hüküm vereceğiz. Fakat bize başvurulmazsa, aranızdaki işlemlere karışmayacağız.[6]

Bu hükümlere göre, Müslümanların taraf olduğu bütün ticari ve finansal ilişkilerde Hıristiyanlar ve Yahudiler İslam hukukuna tabiydi. Diğer gayrimüslimlerle ilişkiye girdiklerindeyse, yargı makamları arasında seçim yapmaları serbestti.

Önceden Hukuk Tercihi ve Sonradan Hukuk Tercihi

Yargı tercihi önceden (*ex ante*, sözleşmenin müzakeresi sırasında) ya da sonradan (*ex post*, koşullarda anlaşmaya varılmasından sonra) kullanılabilir. Tarafların anlaşmasını gerektirmesi nedeniyle, önceden yargı tercihi etkinliği artırır; başka bir deyişle, tarafların *B* hukukuna karşı *A* hukuku üzerinde görüş birliğine varması ancak her birinin *A* hukuku çerçevesinde en azından aynı ölçüde iyi ve belki de daha iyi sonuç alınacağını beklemesi durumunda mümkündür. Buna karşılık, sonradan hukuk tercihi diğer bireyler karşısında bir avantaj sağlamak üzere tek taraflı

6 Lewis, *Islam*, c. 2, s. 220-21.

olarak kullanılabilir. Diyelim ki, iki kişi Yahudi hukuku uyarınca bir ortaklık kurdu. Sözleşme süresinin sonunda kâr paylaşımı konusunda uyuşmazlık çıkması üzerine ilki İslam hukuku çerçevesinde bir çözüm için başvuruyor. Bu yola gitmesinin nedeni, sıfır toplam (*zero-sum*) niteliğine bürünmüş gibi görünen bir hukuk oyunundan yarar sağlama beklentisidir; davacı taraf, ortağının zararına kazançlı çıkacağını sezmiştir.

Ömer Paktı zimmilere her iki yargı tercihi biçimini sunmakla İslami hukuk sistemi dışında yapılmış sözleşmeleri fırsatçı bir yaklaşımla kadıya başvurarak geçersiz kılma olanağını sağlamaktaydı. Bir kadı tarafından tasdik edilmiş sözleşmelerdeyse böyle bir fırsatçılık olanaksızdı. Bir zimmi açılmış bir davayı ancak bütün tarafların kabul etmesi durumunda İslami yargı sisteminin dışına taşıyabilirdi. Oysa Müslümanların buna benzer bir hukuksal tercih hakkı yoktu. Beklenen yararlar ne olursa olsun, bir Müslüman dinsel kimliğinden dolayı bir gayrimüslim mahkemesine başvuramazdı. İslamiyet'ten çıkmak da uygun bir seçenek değildi, çünkü bu ölümle cezalandırılabilecek bir suçtu.[7] Kimi yerlerde ve dönemlerde Müslümanlar farklı İslam mezheplerine bağlı kadılar arasında bir seçim yapabilirdi.[8] Sözgelimi, Osmanlı yönetimindeki Mısır'da, Hanbeli fıkhına göre bir dükkân kiraladıktan sonra, ertesi gün Maliki ya da Hanefi fıkhına göre evlenmek mümkündü.[9] Dönemin uleması bütün mezheplerin öğretilerine uygun fetvalar vererek mezhepler arasında uygulamada seçim yapmayı kolaylaştırdı. İçlerinde daha da ileri giderek belirli bir konuda başka bir mezhebin üstünlüğüne inanılması kaydıyla, geçici mezhep değiştirmelere açıkça onay verenler vardı.[10] Ancak Mısır'daki yönetimler yaygınlık kazandıkları yerlerde bu uygulamaları ya yasakladılar ya da tercih edilmeyen mezheplere bağlı kadı atamaktan kaçınarak azaltma yoluna gittiler.[11]

7 Saeed ve Saeed, *Freedom of Religion*, özellikle böl. 2-4.

8 Winter, "Inter-Madhhab Competition"; Winter, *Egyptian Society*, s. 111-14.

9 Hanna, "Marriage among Merchant Families", s. 146.

10 Winter, *Egyptian Society*, s. 121; Wiederhold, "Legal Doctrines in Conflict", s. 251, 255, 257-58.

11 Osmanlı İmparatorluğu'nun 1545-74 arasındaki şeyhülislamı Ebussuûd, Osmanlı padişahının Anadolu ve Balkanlar'da mezhep değiştirmeyi yasakla-

Dört büyük Sünni fıkıh arasında çoğu ticari ve finansal konudaki farklılıklar sembolik düzeydeydi. Olası dava tarafları açısından önemli olabilen farklılıklara bir örnek vermek gerekirse, bir terekenin Hanefi ya da Maliki kurallarına göre bölünmesi, hak sahiplerinin yanı sıra pay dağılımlarını etkileyebilirdi.[12] Ancak tereke bölünmelerinde yargısal kargaşa çıkması hiç olağan değildi. Her şeyden önce, Müslüman ailelerin miras davalarını kendi mezheplerine göre karara bağlamaları beklenirdi. Ayrıca, kadılar tek taraflı mezhep değiştirmeyi nadiren kabul ettiği için belirli bir mezhebe bağlı bir aile ferdinin, terekenin başka bir mezhebe göre tanzimini önlemesi kolaydı. Ticari konularda da fırsatçı tavırla mezhep değiştirmeyi caydırıcı bir yaklaşım vardı. Demek ki sonradan hukuk tercihi Yahudilere ve Hıristiyanlara oranla Müslümanlar için pek bir sorun oluşturmuyordu.

Medeni hukuk konularında, zimmiler gibi Müslümanlar da gayri resmî hakemlik yoluna gidebilirdi. Fakat başka birinin aleyhine öngörülebilir bir avantaj sağlamaması açısından, bunun bütün taraflarca kabul edilmesi zorunluydu. Dolayısıyla uygulamada bir hakem, İslam hukuku uyarınca varılmış bir sözleşmeyi bozamazdı. Diğer bir deyişle, hakemlik kurumu alternatif bir hukuk sistemi çerçevesinde çalışmayı yeğleyen zimmiler açısından İslam hukukunun yarattığı türden bir sözleşme belirsizliği yaratmıyordu. Her halükârda, bir hakemin kararı yerine getirilmesi gereken bir hüküm değildi; daha çok bir uyuşmazlığın içeriğine ve ilgili haklara ilişkin bir görüşten ibaretti. Davanın götürüldüğü bir kadı, hükmü kendi fıkhına ters düştüğü gerekçesiyle iptal etmekte serbestti.[13] Dolayısıyla bağlayıcı bir karar aldırmak isteyen bir Müslüman'ın bir İslami mahkemeye başvurma dışında bir seçeneği olmazdı. Gittiği mahkeme de, sözleşmelerin İslam hukukuna uygunluğu şartını arardı.

Daha önce gördüğümüz üzere, en azından ilke olarak, Hı-

dığını bildirir (Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, s. 44, fetva 80). Daha önce Mısır'ın Fatımi hükümdarları kadıları tek bir mezhepden seçerdi (Al-Azmeh, *Islamic Law*, s. 204-5). *Ayrıca bkz.* Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 304; Wiederhold, "Legal Doctrines in Conflict", s. 251-53, 256, 258; ve Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 71-75.

12 Örnekler için bkz. Bakhtiar, *Encyclopedia of Islamic Law*, kıs. 2.

13 Tyan, *L'Organisation Judiciaire*, s. 342-57.

ristiyan ve Yahudi tüccarlar daha geniş yelpazeli sözleşme biçimleri, borç araçları, senetler ve miras düzenlemeleri arasında seçim yapabilirlerdi. İşlerine geldiğinde, kendi cemaatlerinin kurallarına uyabilirlerdi. Öte yandan İslami iş yöntemlerine başvurma, İslami miras uygulamalarını benimseme ve uyuşmazlıklarını bir kadıya götürme yolları da açıktı. Genelde bir kadı, zimmilerce açılanlar da dahil, önüne gelen bütün davalara bakmakla yükümlüydü.

Hukuksal çoğulculuk her sosyal sistemde şu ya da bu ölçüde izlenen bir uygulamadır. Gerçekten de her sosyal örgütlenmenin çok sayıda ve büyük olasılıkla çatışan katmanları vardır.[14] Hukuksal çoğulculuğun diğer biçimleri gibi, İslami biçimi de hukuk çeşitliliğine ve denemelere olanak verdi. Buna bağlı olarak, gerek Müslümanlar, gerekse gayrimüslimler hukuksal gerekler ve görenekler arasındaki coğrafya, dil ya da aileye dayalı ve birbiriyle örtüşen sosyal şebekelerin çoğu kez birbirine aykırı istekleri arasındaki gerginliklerle karşılaştılar. Bununla birlikte, dönüp geriye bakıldığında garip görünen bir sonuçla, İslam'da hukuksal çoğulculuk, tabi konumdaki topluluklara oranla, politik ve askeri bakımdan egemen konumdaki Müslümanlara *daha az* hukuksal seçenek sağladı.

Yargı tercihinin verimsiz kural ve düzenlemelerden kaçınmayı nasıl sağladığı üzerine hacimli bir literatür vardır.[15] Ana savı, bireylerin hukuk sistemleri arasında maliyet-yarar hesaplarına göre seçim yapması nedeniyle yargı tercihi sunan sistemlerde adaletsiz, tutarsız ya da yavaş işlediği sanılan sistemlerin rağbet görmediğidir. Bu mantık sözleşme tercihlerini bağlayıcıymış gibi ele aldığından, burada söz konusu olan durumla çatışıyor. İslam'da hukuksal çoğulculuk zimmilerin hukuk tercihini yalnızca önceden başvurulan biçimle sınırlamış olsaydı, zimmilerin yargı seçimleri İslam hukukunun varsayılan üstünlüklerine ilişkin güvenilir ipuçları sağlayabilirdi.

Zimmilerin bir İslami mahkemeye istedikleri anda, hatta

14 İlgili literatürdeki incelemeler için bkz. Merry, "Legal Pluralism"; ve Griffiths, "Legal Pluralism".

15 Klerman, "Jurisdictional Competition"; Guzman, "Choice of Law"; O'Hara ve Ribstein, " Choice of Law "; Posner, *Economic Analysis of Law*, s. 645-46, 709-10; Kramer, "Rethinking Choice of Law".

bir cemaat mahkemesinin yargı yetkisi üzerine mutabakat sağlanmasından sonra bile başvurabilmeleri nedeniyle, azınlıkların hukuk uygulamaları görece etkinlik konusunda kesin bilgiler vermiyor. Bir gayrimüslim davacının hukuksal tercihleri, İslam hukukunu diğer hukuk sistemlerinden daha elverişli saydığına işaret edebilse de, hukuksal kesinliğe ve yürütmeye büyük önem verdiği anlamına da gelebilir. İslam hukukunu seçme yönündeki bu güdüler birbirini dışlamadığı gibi, bağlama göre değişmez de değildi. Diğer hukuk sistemlerindeki değişiklikler İslami sözleşme biçimlerinin avantajlarını apaçık dezavantaja çevirebilirdi. İslam'ın kendine özgü hukuksal çoğulculuk sisteminin Ortadoğu'daki dinsel azınlıklara yarayıp yaramadığı, her alanda farklı bir yanıtı getirebilecek ampirik bir konudur. Dolayısıyla tarihsel kanıtları ele almamız gerekiyor.

Ekonomik Modernleşme Öncesinde Hukuk Tercihleri

Cemaat mahkemelerinin doğal yetki alanı evlilik, boşanma, vesayet, miras ve kölelik gibi doğrudan dinle bağlantılı konulardan oluşurdu. Fakat ticari ve finansal uyuşmazlıklara bakma yetkisine de sahiptiler. Her dinsel cemaate ait mahkemelerin kendilerine has özellikleri vardı, ki özerk konumları göz önünde tutulunca bu hiç de şaşırtıcı değildir. Bir Yahudi cemaatinin hukuk mahkemesi, iş yaşamıyla ilgili olanları da kapsamak üzere, kararlarını Yahudi hukukuna dayandırmaya yetkiliydi (şekil 9.2). Cemaatin yargıçları bir Yahudi mahkemesine götürülmesi olası sözleşmeleri hazırlamada yatırımcılara, alacaklılara ve tüccarlara yardımcı olurdu. Panayırlarda Yahudi tüccarlara ortaklıklar kurmada ve kredi düzenlemeleri yapmada yardımcı olmak üzere geçici Yahudi mahkemeleri kurulurdu.[16] Ortodoks Hıristiyanlara ait dinsel mahkemelerin başında bir piskopos, metropolit, başpiskopos ya da patrik bulunurdu. Bu mahkeme-

16 Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, böl. 11; Gil, "Jewish Merchants", s. 227, 281, 288-89, 314; Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, s. 41-54, 137-38; Goodblatt, *Jewish Life in Turkey*, s. 86-88. Yahudi mahkeme sistemi hiyerarşik biçimde örgütlenmediğinden, hukuksal yorumda çeşitliliğe elverişliydi.

Şekil 9.2 İstanbul'daki Ahrida Sinagogu. 15. yüzyıl sonlarında inşa edilen bu yapı 1694'te restore edildi. Sinagogun hahamları yüzyıllar boyunca Osmanlı Yahudileri arasındaki davaları karara bağladı. (*Foto: İzzet Keribar*)

lerin yetkilileri dindaşlarına senet, vasiyetname ve ticari anlaşma hazırlamada yardımcı olurdu. Bir dava dinsel mahkemeye götürüldüğünde, kilise hukukuna göre hükme bağlanması beklenirdi. Bizans'ın son kalıntılarının Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesine katıldığı 1453'ten sonra, bu mahkemelerin en önemlileri Ortodoks patriğine bağlı olarak çalışmaya başladı.[17] Ermeni tüccarlar cemaat içi uyuşmazlıklarını yalnızca Ermeni şahitlerin beyanlarını esas alan mahkemelere götürebilirlerdi.[18]

Bununla birlikte, yerel Yahudiler ve Hıristiyanlar İslami hukuk sistemine yoğun biçimde başvurdular. Bölgede Hıristiyan mahkemelerin varlığına ilişkin bulgular, İslami mahkemelere

17 Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 46-47; Pantazopoulos, *Church and Law*, özellikle s. 42-44; Sugar, *Southeastern Europe*, s. 45-47. *Ayrıca bkz.* Runciman, *Greek Church in Captivity*, s. 165-85; burada İstanbul'un fethinin Ortodoks Kilisesi'nin hukuksal yetkisini zayıflatmadığı saptanır. "Aksine", der Runciman, "Bizans döneminde asla tanınmamış yeni yargı yetkileriyle sağlam bir temele kavuştu" (s. 181).

18 Steensgaard, *Carracks, Caravans*, s. 26; Sanjian, *Armenian Communities in Syria*, s. 33.

davacı, davalı, şahit, vasi veya temsilci sıfatıyla çıkan Hıristiyanlara ilişkin belgelere göre oldukça sınırlıdır.[19] Gayrimüslimlerin dindaşlarına yönelik şikâyetlerle kadı huzuruna çıkmaları olağandı. Yahudiler arasındaki ya da aynı mezhepten Hıristiyanlar arasındaki cemaat içi uyuşmazlıklar da sıklıkla bir kadı tarafından karara bağlanırdı. Ortadoğu'nun hukuk uygulamalarına ilişkin tarih literatüründe bu bulgu yaygın olarak karşımıza çıkar. Çok sayıda araştırma 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Yahudilerinin rutin biçimde İslami mahkemelere başvurduklarını gösteriyor.[20] 17. yüzyılda Kayseri'deki Rum ve Ermeni azınlıkların finansal ve ticari anlaşmazlıklarını Müslüman mahkemelerine götürme sıklığı, nüfusa oranlarına bakıldığında, kentteki Türklerinkiyle aşağı yukarı aynıydı.[21]

Kimi araştırmalar zimmilerin yalnızca İslami mahkemelere başvurduklarını iddia edecek kadar ileri gider. Şam'ın 1775-1860 dönemine ait İslami mahkeme sicillerinde azınlıklarca açılmış çeşitli davaları inceleyen ve bu sicillerde bir Hıristiyan ya da Yahudi mahkemesine herhangi bir göndermeye rastlamayan Najwa Al-Qattan, cemaat mahkemelerinin hiç bulunmadığı sonucunu çıkararak zimmilerin anlamlı bir hukuksal özerkliğe sahip olup olmadıklarını sorgulamaya yönelir.[22] Al-Qattan'ın mantığı sorunludur. Her şeyden önce, kadı sicilleri bir ilke olarak cemaat mahkemelerine göndermede bulunmaktan kaçınmış, rakip yargı makamlarını meşrulaştırmaktan sakınmış ya da sırf alışkanlıktan dolayı böyle davranmış olabilir. İkincisi, "sıklıkla başvurma" orantılı olarak başvurmayla aynı şey değildir. Al-Qattan'ın vermediği nüfus oranlarını ele almadan Şam'daki azınlıkların İslami mahkemelere Müslüman hemşehrileri kadar rahatça başvurup başvuramadıkları saptanamaz. Kaldı ki, orantılı başvurma yönünde bir bulgu dahi burada belirtilen hukuksal özerkli-

19 Al-Qattan, "*Dhimmīs* in Muslim Court", s. 439.

20 Cohen, *Jewish Life under Islam*, böl. 6; Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, böl. 2. Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 172-79, 188-93, aynı düzenin yarım binyıl önce Mısır Yahudileri için geçerli olduğunu belgeler. Daha kapsamlı bulgulara ilişkin bir örneklem için bkz. Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine"; Faroqhi, *Men of Modest Substance*, s. 183, 191; ve Bakhit, "Christian Population of Damascus", s. 22-28.

21 Jennings, "Loans and Credit", s. 181-82.

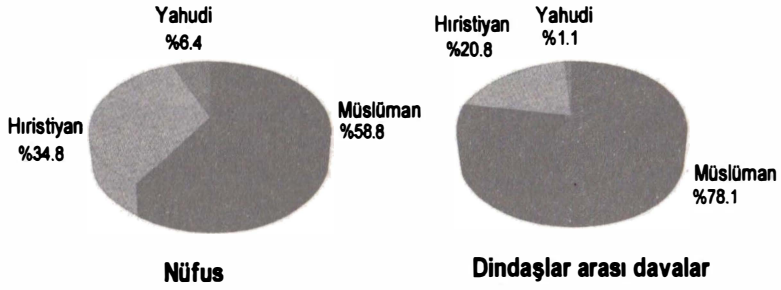
22 Al-Qattan, "Litigants and Neighbors", özellikle s. 514-17.

ğin varlığıyla çatışmaz. Bir kişi nasıl ifade özgürlüğünü sağlayan bir anayasal hakkı kullanmaktan kaçınabilirse, bir cemaat mahkemesine dava götürmede özgür olmakla birlikte, bir kadı huzuruna çıkmayı yeğ tutabilir.[23] Al-Qattan'ın verileri azınlıkların asla hukuksal çoğulculuktan yararlanmadığını ortaya koymaz. Diğer zimmiler gibi, Şam'dakilerin de Ortadoğu'nun Batı ilhamlı kurumsal reformları arifesinde İslami mahkemelere niçin yoğun olarak başvurduğuna ilişkin bir açıklamayı gerektirir yalnızca.

Nüfus oranlarını hesaba katan araştırmalar, azınlıkların İslami mahkemelere sıklıkla başvurduklarını doğruluyor. Ancak aynı araştırmalar, İslami mahkemelerde birbirlerine dava açan azınlıkların, birbirlerine dava açan Müslümanlara göre orantısız biçimde az olduklarını da gösteriyor. Ronald Jennings'in Kıbrıs araştırmasına göre, 17. yüzyılda Lefkoşa'da İslami mahkeme tarafından bakılan bütün davaların üçte birinde taraflar arasında en az bir Hıristiyan bulunurdu.[24] O dönemde Lefkoşa nüfusunun yaklaşık yarısı Hıristiyan'dı; dolayısıyla kentteki Müslümanlara nazaran İslami mahkemelere orantısız biçimde az başvurdukları açıktır. Cemaat içi davaların yüzde 81,4'ü Müslümanlar arasında ve yalnızca yüzde 18,6'sı Hıristiyanlar arasındaydı. Benzer biçimde, 17. yüzyıl İstanbul'unda İslami mahkemelerdeki Hıristiyanlar arası ve Yahudiler arası davalar Müslümanlar arası davalara nazaran orantısız biçimde düşüktü. Kent nüfusunun yüzde 34,8'inin Hıristiyan olmasına karşın, cemaat içi davaların yalnızca yüzde 21,8'i Hıristiyanlar arasındaydı (şekil 9.3). Hıristiyanların görece daha az kavgacı ya da ihtilaflı olduklarına inanmak için bir neden bulunmadığına göre, kendi aralarındaki uyuşmazlıkların önemlice bir bölümünü İslami mahkeme sisteminin dışında ele aldıkları sonucunu çıkarabiliriz. Hıristiyanlar arası davalar Rumların Rumlarla ve Ermenilerin Ermenilerle

23 Kadı tarafından verilen kararların zaten ağır basacağı düşüncesiyle azınlıklar İslami mahkemelerde ifade verirken, kendi cemaat mahkemelerinin kararlarını bildirmeyebilirlerdi. Kaldı ki bunlara göndermelerde bulundukları durumlarda, İslami mahkeme kâtiplerinin kayıtlarında bu bilgileri atlamış olacakları akla yatkındır. İslami mahkemelerin kayıtları tutanaklardan değil, kalıplaşmış özetlerden oluşur.

24 Jennings, *Cyprus*, s. 166, 193-94. Gayrimüslimlerin açtığı davalarda genellikle bir Müslüman davalı ya da davacı bulunurdu.

Şekil 9.3 İstanbul'daki her üç dinsel topluluğun nüfustaki oranı ve İslami mahkemelerde görülen dindaşlar arası bütün davalardaki oranı.
Not: Dava oranları yazarın 17. yüzyıl İstanbul'u mahkeme sicillerine ilişkin örnekleminden alınmadır. Müslümanların dindaşlar arası davalardaki oranı yüzde 99,9 istatistiksel anlamlılık düzeyiyle (t = 16.67) orantısız biçimde yüksek, Hıristiyanların ve Yahudilerin oranları (sırasıyla t = 12,49 ve t = 9,22) orantısız biçimde düşüktür. Nüfus oranlarının kaynağı: Mantran, *Istanbul*, s. 46.

karşı karşıya geldikleri davalar yanında, Ermenilerle Rumlar arasındaki davaları da kapsıyordu.[25] Bu bakımdan, Hıristiyanlarla sınırlı cemaat içi davaların oranı bütün Hıristiyanlar arası davalardan daha da düşüktü.[26]

Veriler ayrıca azınlıkların hatırı sayılır bir bölümünün İslami mahkeme sistemini bir biçimde avantajlı bulduğunu gösteriyor. O halde asıl zorluk İslam'ın hukuk çoğulculuğu ilkesini azınlıkların hukuk uygulamalarına ilişkin verilerle bağdaştırmaktır. Zimmiler kendi mahkemelerini oluşturmada özgür olduklarına ve uyuşmazlıklarının birçoğunu fiilen kendi cema-

25 Siciller genellikle Rum ve Ermeni Hıristiyanlar arasında ayrım yapmadığı gibi Slav, Arnavut ve Arap Hıristiyanların ayırt edilmesini sağlayacak veriler içermez.

26 Bu mantık söz konusu cemaatlerin ekonomik ilişkilerinde dindaşlarını tercih ettikleri (bir başka deyişle, mümkün olduğu sürece Rumların Rumlarla, Müslümanların Müslümanlarla vb. iş yaptıkları) varsayımına dayanır. Kişiler ortak, müşteri ve tedarikçi seçiminde dini gözetmediklerinde, bütün davalar içinde Müslümanlar arası iki taraflı davaların oranı $(0{,}588)^2$ = yüzde 34,6, Hıristiyanlar arası iki taraflı davaların oranı yüzde 12,1 ve Yahudiler arası iki taraflı davaların oranı yüzde 0,4 olacaktır. Bu rakamlar, dindaşlar arasındaki davalarda Hıristiyanlar arası davaların 0,121 / (0,346 + 0,121 + 0,004) = yüzde 25,7 oranında olacağı sonucu çıkartılabilir. Oysa Hıristiyanlar arası davaların fiili oranı bu rakamdan bile düşüktü.

atleri içinde çözdüklerine göre, İslami mahkemelere niçin bu kadar sıklıkla başvuruyorlardı?

İslami Mahkemeleri Seçmenin Ardındaki Güdüler

Şurası gayet açık ki, zimmilerin Müslümanlarla geniş çapta iş ilişkileri vardı ve en az bir tarafın Müslüman olduğu bütün anlaşmazlıklarda kadılar tek yargı makamıydı. Müslümanların davalarını bir Hıristiyan ya da Yahudi mahkemesinde çözüme bağlamayı kabul ettikleri yolunda örnekler varsa da, riskler bunları son derece istisnai kılmaktaydı.[27] Kişisel ekonomik başarının en azından kimi bağlamlarda Müslümanlarla iş yapmayı gerektirdiği ölçüde, bir Yahudi ya da Hıristiyan İslam hukukuna aşina ve kadı önünde görülecek davalara hazırlıklı olmak zorundaydı. Bu durum da İslami mahkemelerin kullanımına zemin hazırladı. Ayrı dinsel cemaatlere bağlı zimmiler arasındaki etkileşimler ek nedenler sundu. Her tarafın öbürünün mahkemesini taraflı görmesinden dolayı, cemaatler arası davalar genellikle görece tarafsız yargılama beklentisiyle bir kadıya götürülürdü.

Hıristiyanlar ve Yahudiler İslami mahkemelere finansal işlemlerini onaylatmak ve mülkiyet iddialarını kayda geçirmek için de başvururdu. Zira herhangi bir sorun çıktığında, maddi hususlar bir kamu noteri işlevini gören en yetkili İslam mahkemesince incelenip doğrulanabilirdi. Azınlıklar devletin ya da bir Müslümanın haklarına itiraz etmesi halinde, çıkarlarını korumak için de İslami onaya güvenmek durumundaydı. Dolayısıyla dava açmak için uygun makam çoğu kez İslami mahkemeydi.[28]

27 11. yüzyıl Kahire'sinde gerek Hıristiyanların, gerekse Müslümanların Yahudilerle uyuşmazlıklarını bir Yahudi mahkemesinde çözülmesini kabul ettikleri olurdu (Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 193; Gil, "Jewish Merchants", s. 281). Marcus, "Real Estate Property", s. 114 ve Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, s. 46-47, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan dönemdeki benzer davaları aktararak, hahamların kimi uyuşmazlıkları kendi İslam hukuku yorumlarına göre çözdüklerine işaret ederler. Bu istisnaların temelinde yatan koşullar bilinmiyor.

28 Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine", s. 47-48; Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 190-92; Ivanova, "Marriage and Divorce", s. 63, 67; Al-Qattan, "*Dhimmī*s in Muslim Court", s. 433; Faroqhi, *Men of Modest Substance*, s. 183; Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, s. 50-68, 75.

Mahkeme harçlarındaki değişkenliklerin de hukuk seçimlerini etkilemiş olduğu akla yatkındır. Bir cemaat mahkemesinin yöredeki İslami mahkemeden daha fazla harç aldığı yerlerde,[29] kimi davalar sırf mahkeme harcamalarını asgariye indirmek amacıyla kadıya götürülmüş olabilir.[30] Belki de çok daha önemli bir etken, İslami mahkemenin üstün yaptırım yetkileriydi. Çoğu maddi ceza verme yetkisinden yoksun olan cemaat mahkemeleri, taraflar birden çok dine mensup olduğunda özellikle güçsüzdüler.[31] Bu bakımdan asli mahkeme yerine daha çok hakemlik kurulu gibi çalıştıklarını söylemek yanlış olmaz.

İslami mahkemeleri yeğ tutmanın bir başka gerekçesi İslam hukukunun özünde yatmaktaydı. 3. bölümde görüldüğü üzere, İslami ortaklık kuralları en az Ortadoğu'daki Hıristiyan topluluklarınki kadar esnek olup Yahudi iskası karşısında avantajlar sunmaktaydı. Bekleneceği üzere, 18. yüzyıla dek gayrimüslim tüccarlar ortaklarının tümüyle dindaşlarından oluştuğu durumlarda bile, bazen İslami ortaklık kurmayı tercih ettiler.[32] Burada gayrimüslimlerin sözleşme koşullarını müzakere etme

29 17. yüzyılda Bulgar papazlar bir evlilik işlemi için bölgenin kadılarına oranla daha yüksek ücret alırlardı (Ivanova, "Marriage and Divorce", s. 63-64). Ancak kadı mahkemelerine başvurmak her durumda daha ucuz değildi; kadı ücretlerinin en azından Türkiye'de zaman içinde çok yükseldiği yolunda bulgular vardır (Ergene, "Costs of Court Usage"; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, böl. 9-10). 11. yüzyıl Mısır'ında bir davanın Yahudi mahkemesinde görülmesi görece daha az masraflı olurdu; zorunlu tek ödeme belgeleri hazırlayan kâtibe verilen paraydı (Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 306).

30 Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine", s. 41. 19. yüzyıl ortalarına ve Ortadoğu'nun kimi kesimlerinde çok daha geç bir tarihe kadar, kimi yargıçlar gelirlerini büyük ölçüde, bazen de tümüyle, harçlardan elde ederdi. Ancak davacılar yalnızca maliyete bakmazlardı. Bir davayı karara bağlamak için gereken süre de seçimlerini etkileyebilirdi. Goitein'e göre (*Mediterranean Society: Abridgment*, s. 313) 11. yüzyıl Kahire'sinde kimi Yahudi mahkemeler, uygun vasıfları taşıyan kişiler taraflardan en az birini şahsen tanıdığı için, ticari davalara bakacak yargıç heyeti oluşturmakta sıkıntı çekerdi. Sırf bu nedenle uyuşmazlıklarını çabucak çözmek isteyen Yahudilerin kadıya gitmesi olağandı. Ivanova, "Marriage and Divorce", s. 61, 63, 71, Bulgaristan'da İslami mahkemelerin kimi işlemleri Hıristiyan mahkemelerine oranla kolayca yerine getirdiğine dikkat çeker.

31 Cohen, *Jewish Life under İslam*, s. 126-27; Argenti, *Religious Minorities of Chios*, s. 208-9; Goodblatt, *Jewish Life in Turkey*, s. 92.

32 İstanbul'un 17. yüzyıl mahkeme sicillerinde kayıtlı ortaklıkların yüzde 38,9'u tümüyle Hıristiyanlar ya da tümüyle Yahudiler arasındaydı. Bu ortaklıklar İslam hukukuna uygundu. Örnekler için bkz. bu bölümdeki not 42.

aşamasında İslam hukukunu yeğ tutmalarına bir örnek vermiş olduk. Tüccarlar ve yatırımcılar İslami ortaklıklar kurmakla anlaşmalarını bağlayıcı da kılmış oluyordu. İslam hukukunun özü itibariyle dezavantajlı görülmüş olduğu bağlamlar elbette vardı. Miras konuları hemen akla gelecektir. Birkaç çocuğu olan başarılı bir Rum tüccar, gelecekte işletmesine çıkaracağı güçlükler açısından İslami miras sistemini sorunlu bulabilirdi. Ancak bu gibi bağlamlarda bile İslam hukuku, yargı makamında fırsatçı dönüşleri önlemenin bir aracı olarak tercih edilebilirdi.

Kısacası, İslam'ın hukuksal çoğulculuk ilkesi zimmi hukuk uygulamalarıyla tutarlıdır. Bir özerk cemaat mahkemesine başvurmakta özgür olan azınlıkların İslam adaletini yeğlemeleri için çeşitli nedenler vardı. Cemaat mahkemelerinin varlığına ilişkin belirtilerin görülmediği yerlerde, bu durum zimmilerin İslami mahkemeleri seçme gerekçelerinin çok sağlam olmasından kaynaklanmış olabilir.

Geliştirdiğimiz mantığın Ortadoğu'daki bütün hukuksal altyapının evrimi açısından getirdiği sonuçlar vardır. Birazdan görüleceği üzere, İslami mahkemelere başvurma yönündeki teşvikler, azınlıkları kendi hukuk sistemlerini en azından uygulamada Müslümanlarınkine benzetmeye yöneltti. Diğer bir deyişle, İslam'ın kendine özgü hukuksal çoğulculuğu, bir hukuksal homojenleşme sürecini harekete geçirdi. Paradoksal biçimde, izin verdiği ve ilke olarak koruduğu hukuk çeşitliliğinin kendisini azalttı. Bu homojenleşme ekonomik modernleşme açısından da sonuçlar doğurdu. Konumuzla ilgili alanlarda İslam hukuku nasıl durgunlaştıysa, azınlıkların hukuk sistemleri de modernleşmedi.

İslami Hukuksal Çoğulculuğun Etkileri

Önceki bölümler İslami miras sisteminin Ortadoğu'yu küresel rekabet gücünü korumak için gerekli örgütsel altyapıyı geliştirmekten alıkoyduğunu göstermişti. Bu sistem başarılı tüccarların terekelerini parçalayarak, İslami ticari ortaklıkların küçük ve kısa ömürlü kalmasına yol açtı; ayrıca karmaşık işletmeler geliştirme yönündeki toplumsal baskıları da hafifletti. Bunun

sonucunda örgütsel ilerlemenin tıkanması, dünyanın başka bir bölgesi modernleşmediği sürece ciddi bir sorun yaratmadı. Ne var ki, Batı'daki örgütsel ilerlemelerin daha büyük ve daha dayanıklı işletmeler doğurmasıyla birlikte, sözü edilen tıkanma İslam hukuku çerçevesinde çalışan tüccarlar için muazzam bir handikap oluşturmaya başladı.

Hukuksal çoğulculuk zimmi toplulukların terekelerini kendi miras kurallarına göre tanzim etmelerine, ayrıca karmaşık ortaklık türleri ve hatta ticari korporasyonu da kapsamak üzere yepyeni ticari örgütlenme türlerini geliştirmelerine olanak verdi. O halde gayrimüslimlerin Müslümanlara zarar veren örgütsel durgunluktan kaçınmalarına yasal bir engel yoktu. Ancak uygulamada, hukuksal homojenleşme bütün yerli toplulukların aynı gelişme handikaplarıyla karşılaşmasına neden oldu. Homojenleşme yönündeki eğilimin belirtileri miras uygulamalarında bolca görülür.

Aynen İslami miras sistemi gibi, Rum Ortodoksluğu da miras haklarını vârislerin bileşimine bağladı. Ancak Ortodoks sisteminde yasal vârisler genellikle çekirdek aileyle ve yaşayan ebeveynlerle sınırlıydı. Ayrıca, kızlar genellikle miras haklarından yoksundu.[33] Demek ki, geride bir eş, iki oğul ve iki kız bırakan bir adamın terekesi, İslami ve Rum Ortodoks miras kurallarından hangisinin izlendiğine bağlı olarak farklı biçimde bölünecekti. Geleneksel Yahudi sisteminde ise, bir baba malvarlığının devrini bir vasiyetnameyle düzenleme hakkına sahipti. Bir ya da daha fazla çocuğunun kayırılmasını hükmedebilirdi. Bir ebeveyn vasiyet bırakmadan öldüğünde, bir oğlun bulunması durumunda kızlar miras alamazdı; ancak reşit oluncaya ya da evleninceye kadar herbirinin terekeden geçimlerinin sağlanması gerekirdi. Birden fazla oğulun bulunduğu durumlarda, en büyüğü öbürlerinin iki katı pay alırdı. Koca kendi eşinden miras alabilirken, dul bir kadın sadece geçindirilme hakkına sahipti.[34] Öyleyse bir terekenin bölüşümünde Yahudi hukuku ile İslam hukuku ara-

33 Pantazopoulos, *Church and Law*, özellikle s. 67, 83.

34 Radford, "Inheritance Rights of Women", özellikle s. 159-63, 171-81. *Ayrıca bkz.* Neusner, Sonn ve Brockopp, *Judaism and Islam*, s. 94-104; ve Goitein, *Mediterranean Society*, c. 3, s. 250-60, 277-92. Sistem süreğen anlaşmazlıklara açıktı ve uygulamalar değişkendi.

sında belirgin bir farklılığın ortaya çıkması mümkündü. Yahudi hukuku uyarınca babasından hiçbir miras alamayacak olan evli bir Yahudi kadını ele alalım. İslami bir bölüşüme gidildiğinde, terekeden bir pay alması güvence altında olacaktı. Bekleneceği üzere, Yahudilerin ve Hıristiyanların kendi mahkemelerindeki bir davayı kaybettikten sonra, şahsi kazanç beklentisiyle miras uyuşmazlıklarını kadıya götürdükleri oluyordu.[35]

Bu gibi durumların çıktığı herkesçe bilindiğinden, birçok zimmi aile miras konularının kadılara taşınmasını önlemeye yönelik adımlar attı. Kızların mirastan pay almasına izin verdikleri gibi akraba olmayanlara vasiyetle mal bırakmayı da kısıtladılar. Bu yüzden Yahudi ve Hıristiyan ailelerin miras uyuşmazlıklarını İslami mahkemelere götürmesi Müslüman ailelere göre daha seyrek görülen bir durumdu. 17. yüzyılda İstanbul'daki dindaşlar arası miras uyuşmazlıklarının yalnızca yüzde 13'ü gayrimüslim akrabalar arasındaydı, ki bu oran gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki yüzde 41,2'lik payından çok daha azdı.

Cemaat mahkemeleri çoğu kez İslam hukukuna verilen tavizleri görmezden gelirdi; kimileri cemaatin içişlerine müdahaleleri asgariye indirmek amacıyla hukuksal İslamileşmeyi teşvik bile ederdi.[36] Bununla birlikte, hahamların ve papazların İslami uygulamalara meşruiyet tanıma konusunda çekinceleri yok değildi. İbni Meymun ile Abraham Moşe ben Maimun 12. ve 13. yüzyıllardaki, aynı şekilde Samuel de Medine'nin 16. yüzyıldaki soru-cevap kitapçıkları, Yahudilerin İslami mahkemelerde dava açmalarına ilişkin yakınmalarla doludur.[37] Yine 16. yüz-

35 Bkz. Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 425-27; Pantazopoulos, *Church and Law*, s. 106; ve Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, s. 66. 1783'te Şam'ın bir Yahudi kadın sakini, ölen oğlunun terekesinden İslam hukuku uyarınca payına düşen kısmı almak için erkek akrabalarına açtığı davayı kazandı. Aynı dönemde bir Yahudi adam anne tarafından kalan mirasın paylaşımında İslam hukukunun çiğnendiği savıyla üvey kardeşine karşı açtığı davayı kazandı (Al-Qattan, "*Dhimmīs* in Muslim Court", s. 435). 17. yüzyıl İstanbul'undan örnekler için bkz. Galata 25 (1604), 70a/1 ve 89b/2; İstanbul 1 (1613), 95a/2; ve İstanbul 9 (166 2), 217a/3.

36 Libson, *Jewish and Islamic Law*, özellikle böl. 7; Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 190,425; Cohen, *Under Crescent ve Cross*, s. 94-96; Pantazopoulos, *Church and Law*, s. 56-57; Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, s. 69, 181.

37 Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 192; Goodblatt, *Jewish Life in Tur-*

yılda Bulgaristan'ın Ortodoks piskoposları yerel İslami mahkemelerin Hıristiyanlara hizmet vermesinin önüne geçilmesi için İstanbul'a başvurdular; şikâyetlerinin konusu Bulgaristan'daki kadıların kiliseye tanınmış adli yetkiye aykırı biçimde Hıristiyanları İslami mahkemeleri kullanmaya özendirmesiydi.[38] Zimmi önderlerinin karşı tedbirleri arasında dışlama, hatta aforoz bile vardı. Aforoz edilenlerin nikâhlara, cenaze törenlerine ve cemaat ibadetlerine katılması yasaktı.[39]

Başka yerlerde olduğu gibi, Ortadoğu'da da bir dinsel azınlığa üye olmak, zımni bir sözleşmeyi kabul etmek anlamına gelirdi. Söz konusu yaptırımlar cemaat içi uyuşmazlıkları bir İslami mahkemeye taşıyarak bu sözleşmeyi sonradan çiğneme eğilimini zayıflattı. Böylece azınlık topluluğu ve üyeleri arasındaki zımni sözleşmeyi görece daha bağlayıcı duruma getirdi. Cemaatin hukuk normlarının bir ölçüde korunmasıyla, Ömer Paktı'nda yer alan bir hak uygulanma olanağı buldu. 17. yüzyılda İstanbul ve Lefkoşa'da mahkemelere başvurma istatistikleri bunu açıkça gösterir.

Ortadoğu hükümdarlarının cemaat mahkemelerini güçlendirmeye dönük adımlar attığı oluyordu. Sözgelimi, dinsel azınlıkların hukuksal ayrıcalıklarını onaylayan ya da teyit eden fermanlar çıkardılar; bazen bu fermanlara stratejik konuma sahip bir toplulukla müzakereler vesile oldu.[40] Kimi kadılar da muhtemelen yukarıdan gelen emirlerle, dava harçlarından vazgeçme pahasına gayrimüslimlerin kimi davalarına bakmaktan kaçındılar.[41] Azınlıkların kendi üyelerine uyguladıkları yaptırımlar

key, s. 87, 92,122. Moses Maimonides 1191'de kaleme aldığı *Guide of the Perplexed* adlı klasik eserinde, "Müslümanları taklit eden ve onların yöntemlerini izleyen" Yahudileri azarlar (s. 191).

38 Ivanova, "Marriage and Divorce", s. 55, 63.

39 Shmuelevitz, *Jews of Ottoman Empire*, s. 41, 72; Goodblatt, *Jewish Life in Turkey*, s. 122-23. Dönemin dindar bir insanına aforoz ölümden beter görünebilirdi (Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine", s. 48).

40 Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine", s. 46; Ivanova, "Marriage and Divorce", s. 55, 63.

41 12. yüzyılın kimi Mısır kadıları, Yahudilerce açılan davaları Yahudi mahkemelerine havale ettikleri gibi hahamlık tarafından iptal edilmediği sürece, Yahudi hukukuna göre karara bağlanmış davalara yeniden bakmaktan da kaçınırlardı (Goitein, *Mediterranean Society: Abridgment*, s. 192-93).

gibi, hukuksal çoğulculuğu korumaya dönük bu resmî çabalar da İslam dışı sistemler çerçevesinde varılmış sözleşmelerin geçerliliğini güçlendirdi. Bununla birlikte, bir kadının kendisine başvuran bir uyruğu İslam hukuku uyarınca yargılanma hakkından mahrum bırakması nadir bir uygulamaydı. Eğer bir Müslüman yetkili, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan kadıya gelen başvuruları önlemeye çalıştıysa, amacına ulaştığı söylenemez. Sonuçta, İslam hukuku hem cemaat mahkemelerinin uygulamalarına hem de zimmi hukuk doktrinlerinin evrimine muazzam bir etkide bulundu. Böylece Ortadoğu'daki azınlıkların hukuk uygulamaları bir İslamileşme sürecinden geçerek, gayrimüslim dindaşlar arasındaki davalarda bir gayrimüslim hukuk sistemini yeğleme yönündeki gerekçeleri zayıflattı. Dinsel azınlıkların davalarını daha çok İslami mahkemelere götürmelerinin kilit bir nedeni işte budur.

Azınlıkların Örgütsel Modernleşmesi Üzerinde Olumsuz Etkiler

Son bulgularımızın ışığında, 18. yüzyıla kadar bölgedeki dinsel cemaatlerin ekonomik atılım bakımından önemli farklılıklar göstermeyişini bir kez daha gözden geçirelim. İslam hukukunun gelişmeyi kösteklediği ölçüde, bütün dinsel toplulukların geri kalması kaçınılmazdı. Gayrimüslimlerin finansal uygulamaları ve ticari örgüt biçimleri Müslümanlarınkiyle birlikte ister istemez durgunluk içine girdi.

Hiçbir azınlık topluluğu tereke tanziminde ilk doğan kuralını norm haline getirmedi; Ortadoğu'nun daha sonra Batı Avrupa'dan alacağı örgüt türlerini de önceden geliştiremedi. 18. yüzyıl başlarında bütün cemaatler İslam hukukuna göre ticari ortaklıklar kurmayı sürdürmekteydi.[42] Kurumsal açıdan, yerli Yahudiler ve Hıristiyanlar işlerini aşağı yukarı Müslümanlar gibi yürütmekteydi. Cemaat mahkemeleri bu kurumsal

42 17. yüzyılda azınlıklarca kurulan İslami ortaklıklardan örnekler için bkz. Galata 24 (1602), 14a/l; İstanbul 1 (1612), 4a/4, 5b/l, 35a/l, 48a/4, 52b/l, 61a/l; Galata 42 (1617), 58b/3; İstanbul 16 (1665), 41b/2, 91b/l; Galata 130 (1683), 3a/4, 26a/2; ve Galata 145 (1689-90), 54a/l, 64a/l, 98b/l. 16. yüzyıldan davalar da içeren başka örnekler için bkz. Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, s. 140-47.

standartlaşmaya göz yummakla ve hatta destek vermekle, bütün toplulukların maddi ilerleme açısından kritik öneme sahip alanlarda benzer kurallara göre çalışmasına katkıda bulundu.[43] Müslüman ve gayrimüslim ticari uygulamalarının benzerlikleri, o zamana kadar hiçbir azınlığın niçin belirgin biçimde Müslümanların önüne geçemediğine ve ekonomik örgütlenmenin modern biçimlerini niçin kendi başına geliştirmediğine ışık tutuyor.

Ortadoğu'daki ekonomik kurumların dinamik etkinsizliği, Osmanlı millet sistemi gibi geç biçimlerini de kapsamak üzere, kısmen İslam'daki hukuksal çoğulculuğun adaletsizlikleri yüzündendir hiç kuşkusuz. Bütün topluluklar hukuk tercihi hakkına aynı oranda sahip olsaydı ve mahkeme kararları aynı ölçüde iyi uygulansaydı, bölgenin tarihi bazı bakımlardan farklı bir seyir izleyebilirdi. Sonradan yargı makamı değiştirme seçeneğinin kalkmasıyla, azınlıkların hukuk sistemleri daha fazla rağbet görebilecekti. Bunu izleyecek hukuksal rekabet Müslümanları İslami miras sisteminde reform yapmaya, en azından tüccarlara istisnalar tanımaya yöneltebilirdi. Muhtemelen bu yoldan örgütsel modernleşmeye elverişli bir sosyal sistem destek kazanırdı. İslam'ın hukuksal çoğulculuğu, fiilen gözlemlenen dinamik etkinsizlik açısından yeterli bir koşul değildi. Yürürlükteki miras sisteminin özelliklerinin de bu süreçte payı vardı. İslami miras sistemi örgütsel değişime elverişli olsaydı, İslam'ın hukuksal çoğulculuğundan kaynaklanan hukuksal homojenleşme ekonomik gelişmeye zarar vermeyebilirdi.

Azınlıklar ve Korporasyona Giden Yol

Korporasyonun yokluğunu ele alırken, cemaatlere dönük devlet politikalarının örgütsel değişim için fırsatlar yarattığını görmüştük. Azınlıkların vergilendirilmesi kurumsal hukukun gelişmesini harekete geçirebilecek örgütsel prototipler doğurdu. Çağlar boyunca padişahlar vergi toplama yetkisini, temsil ettiği kitlenin vergi ödeme kapasitesini yakından takip eden bir cemaat önderine devretmeyi çoğu kez avantajlı buldu. Ya-

43 Cohen, *Under Crescent and Cross*, böl. 5, özellikle s. 94-96.

hudi ve Hıristiyan cemaatler açısından, bu kişi genellikle bir dinsel makam sahibiydi. Cemaat önderi, Osmanlıca yönetiminin *avârızhane* olarak tanımladığı kendi katkı biriminin topluca ödeyeceği vergi miktarını müzakereyle saptar ve ardından bu yükümü muhtemelen ödeme gücüne ilişkin özel bilgilerden hareketle biriminin haneleri arasında paylaştırırdı.[44] Bu önder hükümdarla müzakere yaparken, çoğu kez doğum kayıtlarını tahrif etme ve üretim kapasitesini olduğundan düşük gösterme gibi hilelerle cemaatinin vergi yükünü asgariye indirmeye çalışırdı.[45] Hükümdar ise, değişen ölçülerde başarıya ulaşan bir politikayla, kendi çıkarlarına hizmet edecek kişileri cemaatlerin başına geçirmeye çalışır, ortaya çıkan sonuç tatmin edici olmayınca da dışarıdan temsilciler aracılığıyla doğrudan vergilendirmeye geçerdi. Öyle anlaşılıyor ki, Ortadoğu devletleri dinsel azınlıklar adına gerçek bir tüzel gücü kabul ettirme yönündeki girişimlere karşı koymada kararlıydı. Milliyetçi uyanışların gündeme geldiği 19. yüzyıla kadar, devletlerin gücü genellikle sözlerini geçirmeye yetiyordu.

Azınlıkların ancak devlete sağlanan yararlar ölçüsünde birer tüzel varlık olarak tanındıkları, 16. yüzyılda Kudüs Yahudileri ile Osmanlı yetkilileri arasındaki ilişkilerde açıkça görülür. Yahudiler bir arsayı mezarlık olarak kullanmak üzere kiralamaya çalıştıklarında, daha önce hiçbir kolektif yapının mahkeme önünde bir konum taşımamış olması nedeniyle, bunu bir cemaat olarak yapma olanağını bulamadılar. Üç varlıklı kişi arsayı kendi adlarına kiralamak üzere öne çıktılar; her biri kira bedelinin üçte birini ödeme konusunda şahsi sorumluluk üstlendi. Otuz yıllık kira sözleşmesini onaylayan İslami mahkeme ise, söz konusu üçlüye bir temsili organ gibi davranmadı; her kiracıyı Yahudi cemaatinin "bir üyesi" olarak nitelendirdi.[46] Bu tavır anlamlıdır. Mezarlıklardaki izdiham yetkililer açısından acil bir dert oluşturmuyordu. Dolayısıyla mezarlık bağlamında Yahudileri hukuken bir cemaat olarak tanımak için özel bir gerek duymadılar.

44 17. yüzyıl İstanbul'uyla ilgili bulgular için bkz. İstanbul 1 (1612), 18a/l; İstanbul 9 (1661), 63a/2 ve 75b/4; ve Galata 130 (1683), 81b/3.

45 Bowen, "'Awārid"; Darling, *Revenue-Raising*, s. 100-8.

46 Cohen, "Communal Legal Entities", s. 77-79.

Aynı yetkililer borç tazmini ya da vergi toplama söz konusu olduğunda farklı bir davranış sergilerlerdi. Aşağı yukarı aynı sıralarda, 1596'da kadı huzuruna çıkan yoksul bir Yahudi, cemaatinin kolektif yararına üstlenilen bir borçtan kendisine düşen payı ödeme talimatından şikâyetçi oldu; bu zorlamaya hukuksal gerekçelerle karşı çıkarak, Kudüs'teki Yahudi cemaatinin yasa önünde bir konum taşımadığını öne sürdü. Yahudi davacının İslam hukukunu doğru yorumlamasına karşın, kadı payını ödemesi yönünde karar vererek bu bağlamda Yahudi cemaatine fiilen tüzel kişilik tanımış oldu.[47] Bu yaklaşımla mezarlık davasındaki yaklaşım arasındaki fark nasıl açıklanabilir? Kudüs Yahudilerinin önemli bir bölümü, Müslümanlardan kredi almaktaydı ve alacaklılar arasında şehrin ileri gelenleri vardı. Sırf bu nedenle, Yahudi borçlarının tazmini resmî yetkilileri ilgilendiren bir konuydu. Ayrıca, kredilerin düzenli bir biçimde geri ödenmesi hem cemaatler arası uyumun hem de finansal piyasaların yararınaydı. Dolayısıyla bir cemaat önderinin borç yükünü kendi üyeleri arasında bildiği gibi dağıtması, devlete kazanç sağlıyordu. Vergi alımında olduğu gibi, cemaatin içinden gelen bir kişi ödeme güçlerini saptamada gerekli yerel bilgiye sahipti; devletin kendi temsilcileri bunu yapamazdı.

Hükümdarlar gayrimüslimlerin cemaat özerkliğini kolaylaştırdıkları ya da destekledikleri ölçüde, Müslümanlardan resmen esirgenen örgütsel hakları azınlıklara sağlamış oldular. Bir İslami mahkemede Müslüman bir davacı ya da davalı nadiren Türk, Şii, Bektaşi, Maliki gibi bir terimle bir Müslüman alt topluluğun üyesi olarak nitelendirilirdi. İltizam örneğinde olduğu gibi, yönetime yararları dolayısıyla bir Müslüman alt topluluğu tanındığında, bunun sonucunda ortaya çıkan idari bölünmeler geçici sayılırdı. Azınlıklara kalıcı topluluk örgütü kurma izni verildiyse, bunun nedeni herhalde politik istikrar açısından bunun

47 Cohen, "Communal Legal Entities", s. 80. Yahudi toplumunun önderleri bu tür güçlükleri öngördükleri için, genelde cemaat adına yapılan borç anlaşmalarını düzmece bir hukuksal kisveyle örterlerdi. Özgül olarak, rızalarının olup olmamasına bakmaksızın, Yahudi cemaatinin tüm üyelerini ortak borçlu sayarlardı. Her üyenin sorumluluğu kabul ettiğini örtük biçimde ileri sürmekle, hukuksal konumu gerçek kişilerle sınırlayan şartı yerine getirirlerdi. Kadılar ise bu hileye göz yummakla, seçilmiş bağlamlarda bireylere iradesini dayatmaya yetkili bir kolektif yapının varlığını fiilen tanımış olurlardı.

oluşturduğu tehdidin görece daha hafif olmasıydı. 16. yüzyılda özerkliğini yerleşik rejime direnmenin ya da geniş kapsamlı kurumsal reformu dayatmanın bir aracı olarak kullanmaya kalkışan bir gayrimüslim, İslam dininin ya da İslam egemenliğinin tehdit altında olduğu gerekçesiyle Müslümanların direnişiyle karşılaşırdı. Kitleleri örgütlü bir Müslüman muhalefetine karşı seferber etmek daha zor olurdu.

Loncalar ve iltizamlarla ilintili olarak gördüğümüz üzere, modernlik öncesi dönemin Müslüman hükümdarları cemaatlere özerk birimler olarak davranmanın yararlarını anlamışlardı. Ama özyönetime seçici biçimde ve sınırlı bağlamlarda izin verdiler. Demek ki Ortadoğu'nun herhangi bir dinsel cemaati Batı'daki dinsel cemaatler gibi bir korporasyon olarak örgütlenebilmiş olsaydı dahi, güçlü devletler bu sürecin önüne dikileceklerdi. Bu durum, 18. yüzyıldan önce bölgedeki azınlıkların ekonomik yaşamının neden dinsel çoğunluğunkine benzediğinin başka bir nedenine işaret ediyor.

Din ve Ekonomik Performans

Modernlik öncesi Ortadoğu tarihi üzerine mevcut literatürün büyük bir bölümü, bölgedeki dinsel cemaatlerin uygulamalarını piyasa gerçeklerine uydurdukları gerekçesiyle dini göz ardı etmekte ve pratikte ortaya çıkan sonuçların dinle ilgisinin olmadığını savunmaktalar. Oysa din büyük bir önem taşımış olabilirdi; çünkü burada ele alınan bağlamlarda hukuksal hak ve yükümlülüklere dayalıydı. Eğer hukuksal fırsatlardaki farklılıklar ekonomik gelişim çizgilerinin ayrışmasına yol açmadıysa, bunun nedeni İslam'da hukuksal çoğulculuğun kendini sarsıcı olmasıydı. Bu çoğulculuğun kendine has özellikleri, özellikle ticari örgütlenmede, finansta ve malvarlıklarının bölünmesinde farklılıkları aşındıran bireysel teşvikleri güçlendirdi.

19. yüzyıla odaklanan ekonomi tarihçileri genellikle Ortadoğu'daki toplulukların ekonomik performansı etkilediğini kabul ederler. Çünkü, o döneme varıldığında bölgedeki Hıristiyanlar ve Yahudiler çok bariz biçimde üstün performans ser-

gilemekteydi. Bu tarihsel dönemeçte onların ekonomik durumu belirgin biçimde düzelirken, Müslümanların geri kalması bu bölümün başında ortaya konan diğer tarihsel muammadır. 18. yüzyıldan önce farklılıkların yokluğu gayrimüslimlerin ekonomik yaşamının İslamileşmesiyle nasıl ilintili idiyse, sonraki ayrılık da bu yaşamın İslam'dan arınmasıyla bağlantılıydı.

10
Ortadoğu'daki Dinsel Azınlıkların Yükselişi

Ünlü Türk gazeteci Falih Rıfkı Atay hem I. Dünya Savaşı'na, hem de Ermenilerin Rus ve Fransız istilacılarla işbirliğini ve Yunanlıların Batı Anadolu'yu işgalini de kapsamak üzere sonraki gelişmelere tanık olmuş biridir. Atay, Türk tepkilerinin sertliğini, kökleri Anadolu'daki Hıristiyan azınlıkların elde ettiği tartışmasız ekonomik üstünlükte yatan bir aşağılık duygusuna bağlar.[1] Rumlarla Ermenilerin ekonomik başarıları önce ayrılıkçı hareketleri körüklemiş, sonra da Türklerin göreceli kayıplarını silmeye yönelik kapsamlı sosyal ve ekonomik reformları tetiklemiş ve savunma amaçlı askerî tepkiler doğurmuştu.

Göreceli kayıplar, bilim ve sanayide Batı atılımlarıyla tanışan ve aralarındaki azınlıkların ekonomik bakımdan çok öne fırladığını gören 19. yüzyılın ve 20. yüzyıl başlarının Arap aydınlarında da savunmacı tepkiler doğurdu.[2] Arap milliyetçiliğine ve pan-İslamcılık akımına kısmen Müslümanların ekonomik durumunu düzeltme çabaları yön verdi.[3] Aynı biçimde, kimi yerlerde Hıristiyan Araplara karşı girişilen toplu şiddet eylemlerinin bir kaynağı, sürekli Hıristiyan ilerlemeleri karşısında Müslüman Arapların kapıldığı ekonomik güvensizlikti.[4]

1 Atay, *Çankaya*, s. 325. Bu tema üzerine daha geniş bilgi için bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*, özellikle s. 23-81; ve Aktar, "Economic Nationalism in Turkey".

2 Abu-Lughod, *Arap Rediscovery*, özellikle böl. 7.

3 Bkz. Karpat, *Politicization of Islam*, özellikle böl. 8-9, 15 16; Kayalı, *Arabs and Young Turks*; Lewis, *Islam and the West*, özellikle böl. 1; ve Landau, *Politics of Pan-Islam*.

4 Shields, *Mosul Before Iraq*, özellikle s. 86-89; Ma'oz, "Communal Conflicts in Syria", s. 96-98.

Ortadoğu'daki dinsel azınlıkların ekonomik yükselişi ve bununla eşzamanlı olarak Müslümanların göreceli ekonomik performansının düşüşü, modern çağın en önemli sosyal dönüşümleri arasında yer alır. Temelde yatan sosyal mekanizmaları irdelemeden önce, bu dönüşümle ilgili bulguları gözden geçireceğiz.

Ortadoğu'daki Büyük Ayrışma

Modernlik öncesi Ortadoğu'da ekonomik faaliyetin topluluklar arası dağılımına ilişkin yığınsal istatistikler yok denecek kadar azdır. Ancak tarih araştırmaları ticarette orantısız biçimde yüksek olmasa bile hatırı sayılır düzeyde Müslüman katılımın görüldüğü bölgelere ilişkin örneklerle doludur. Geniza belgeleri 11. yüzyıl dolaylarında Kahire'nin transit ve uzak mesafeli ticaretinin yanı sıra yerel ticaretinin de büyük ölçüde Müslüman tüccarların denetiminde olduğunu gösteriyor.[5] 15. yüzyıl Mısır ve Suriye'sine, ayrıca 16. yüzyıl Anadolu'suna ait kayıtlar benzer bir tabloyu ortaya koyar: Hıristiyanların ve Yahudilerin kimi ticari etkinlikleri denetim altında tutmasına karşı, diğerlerinde Müslümanlar egemen konumdaydı.[6]

17. yüzyıl Kayseri'sine ait adli kayıtlar aynı ölçüde aydınlatıcıdır. O dönemde şehirdeki nüfusun yüzde 78'i Müslüman'dı. İslami mahkemelerde bakılan kredi davalarında, borç verenler içinde Müslümanların oranı yüzde 82'ydi, ki bu rakam kentin başarılı sermayedarları arasında Müslümanların yer aldığını kanıtlar.[7] Bir yüzyıl sonra Basra'nın ticari yaşamında Müslüman tüccarlar nüfustaki oranlarını aşan önemli bir role sahipti.[8] Aynı dönemde Kızıldeniz'deki ticari etkinlikler Osmanlı Müslümanlarının, özellikle de Mısırlıların elindeydi; Karadeniz ticareti esas olarak Müslüman Türklerce yürütülmekteydi; başta gelen dört Akdeniz limanında (Cezayir, İskenderiye, İs-

5 Goitein, *Mediterranean Society*, c. 1, böl. 3.
6 Lapidus, *Muslim Cities*, s. 117-30; İnalcık, "Bursa".
7 Jennings, "Loans and Credit", s. 181-82.
8 Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder*, böl. 4.

tanbul, Hanya) gemileri kullananlar ağırlıklı olarak Türklerdi.[9] Müslümanlar 1779-81 döneminde İstanbul'dan mal sevk eden Osmanlı uyruklarının yüzde 64'ünü oluşturmaktaydı; şehrin toplam nüfusu içinde Müslümanların oranı ise yüzde 58 civarındaydı.[10] Batı Avrupa'yla ticarette Müslüman katılımının sınırlı olduğu doğrudur.[11] Ancak 18. yüzyıla kadar Ortadoğu'nun diğer bölgelerle ticareti daha büyük ekonomik ağırlığa sahipti ve başta gelen ticaret alanlarının hiçbirinde Müslümanların rolü önemsiz değildi.[12]

Sonuç olarak, tarih literatürü, Müslümanların ticareti Yahudilere ve Hıristiyanlara bırakmayı alışkanlık haline getirdikleri yolundaki bir zamanlar yaygın olan görüşle çelişir.[13] Ancak bu yanlış algılamanın yerleştiği 19. yüzyıla varıldığında, Müslüman tüccarlar ve sermayedarlar muazzam bir pazar payını yerel gayrimüslimlere kaptırmış durumdaydı. Daha 18. yüzyıl sonlarında Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar büyük kentlerin ticaretine egemen olmuştu. Ondan önce bile Batılı ve yerel tüccarlara aracılık eden simsarlar içinde dinsel azınlıklar ezici bir çoğunluğa sahipti. Yerel ekonomik uygulamalara ve gittikçe Batı uygulamalarına aşina olan Hıristiyan ve Yahudi simsarlar, Avrupa'dan gelen ithal ürünleri dağıtır, Batı'ya gönderilecek malların alım ve nakliye işlerini düzenler ve yerel borçluları sıkıştırırdı. 18. yüzyıldaki Osmanlı deniz ticaretine ilişkin araştırmalar, gayrimüslim azınlıkların önemli roller oynadığını saptamanın ötesinde, Müslümanların bu ticaretteki payının hızla düştüğünü de ortaya koyar.[14]

Bu yönelimin sürmesi sonucunda 20. yüzyıla varıldığında, Osmanlı Devleti'nin Müslüman tüccarları Avrupa'yla dış tica-

9 Panzac, "Maritime Trade", s. 194-95, 202-3.

10 Panzac, *Commerce et Navigation*, s. 98-101.

11 Goffman, *Ottoman Empire and Europe*, böl. 15-16.

12 Risso, *Merchants and Faith*; Chaudhuri, *Trade and Civilization*, böl. 2, 8.

13 Bu görüşe göndermeler için bkz. bu bölümdeki not 40.

14 Panzac, "Maritime Trade", s. 193; Eldem, *French Trade*, böl. 8; Issawi, "Transformation". İstanbul'da Hıristiyanların ve Yahudilerin yükselişi daha 17. yüzyılda başlamış olabilir. Gayrimüslimlerin kent nüfusundaki oranının yüzde 41,2 olduğu bir dönemde, mahkeme kayıtlarına giren ortaklıkların yüzde 59,9'unda en az bir gayrimüslim ortak vardı. Farklılık yüzde 99,9 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır ($t = 7,76$).

rette kesinlikle ikincil oyuncular konumundaydı. İçeride de yerel azınlıklar karşısında mevzi kaybetmişlerdi. Hiç kuşkusuz, dengesizlikler tipik Avrupa raporlarının göstermeye çalıştığı boyutlara ulaşmadı. Türk, Arap ve diğer Müslüman tüccarlar Müslüman ağırlıklı bölgelerin birçoğunda kırsal alanlarla kentler arasındaki ticarete, küçük teknelerle yürütülen kıyı ticaretinin büyük bir bölümüne ve uluslararası arenada kimi Müslüman ülkeler arasındaki ticarete egemen olmayı sürdürdü.[15] Ancak genelde azınlıkların Müslümanlardan çok daha iyi ekonomik performans gösterdikleri tartışma götürmez.

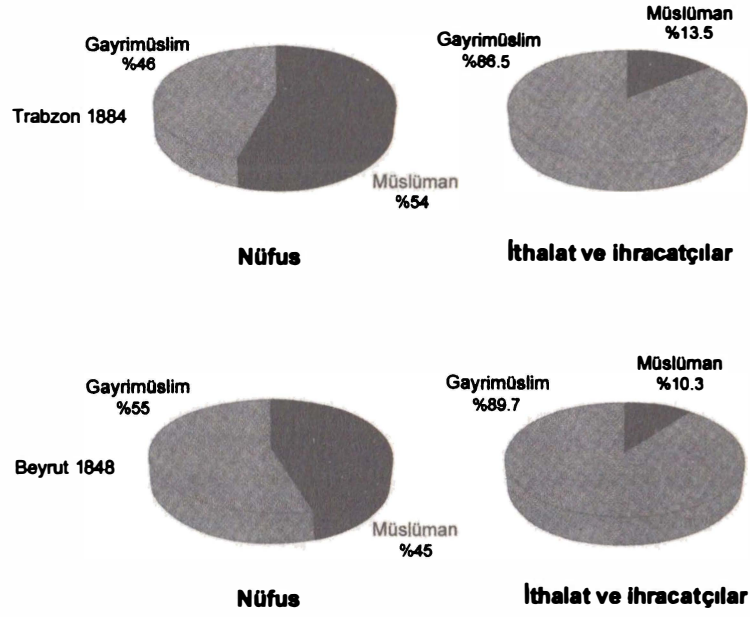
Örneğin, Karadeniz bölgesinde ithalat ve ihracat işleri Rum ve Ermeni tüccarların eline geçmişti. 1884 tarihli bir İngiliz belgesine göre, Trabzon'daki on dört büyük komisyoncunun üçü İranlı, biri İsviçreli, geri kalanlar ise Rum ya da Ermeni'ydi. Otuz üç ihracatçının üçü Türk, biri İsviçreli, geri kalan yirmi dokuzu yine Rum ya da Ermeni'ydi. Altmış üç büyük ithalatçıdan sadece onu Türk'tü; yerel Hıristiyanlar geri kalanların çoğunu oluşturmaktaydı. O yıllarda Trabzon nüfusunun yüzde 54'ü çoğunluğu Türk olmak üzere Müslümanlardan oluşurken, Rumlar ve Ermenilerin toplu oranı yüzde 40'tı (şekil 10.1).

Akdeniz ticaret havzasında önde gelen bir merkez İzmir'di. 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Rumlar İzmir'in ticari yaşamına egemen oldular. Nüfus içinde oranlarının yüzde 20 ila 38 arasında değişmesine karşın, kentteki tüccarların yüzde 40 ila 60'ını oluşturan bir ağırlık taşıdılar. Kurdukları egemenlik özellikle diğer Osmanlı merkezlerindeki ve dışarıdaki Rum topluluklarıyla birlikte yürüttükleri büyük ölçekli uluslararası ticarette belirgindi.[16] I. Dünya Savaşı'nın sonunda

15 Owen, *Middle East*, s. 96-97, 158, 276, 291; Raymond, *Artisans et Commerçants*, c. 2, s. 417-50, 464-82; Panzac, "Maritime Trade", özellikle s. 203; Eldem, *French Trade*, böl. 8.

16 Frangakis-Syrett, "Economic Activities". *Ayrıca bkz.* Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, böl. 4-8; ve Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, s. 15. 1770'lerde iki Avrupalı gezginin tahminine göre, Rumların oranı yüzde 20 dolayındaydı (Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, s. 22). 1893'te yapılan Osmanlı nüfus sayımında bu oran yüzde 26 olarak belirlendi (Karpat, "Ottoman Population Records", s. 258). Kentin Yunan işgali altında olduğu 1921'de, İzmir'deki Amerikan Konsolosluğu'nun verdiği tahmini oran yüzde 38'di (Birge vd., *Social Conditions in Smyrna*, s. 5).

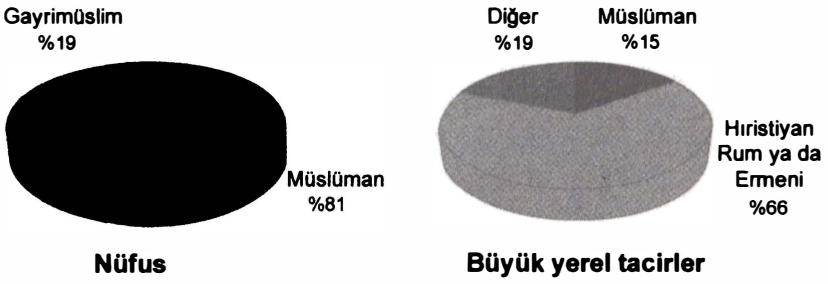
İstanbul'da Türkler ihracat ve ithalatta uzmanlaşmış tüccarların yalnızca yüzde 4'ünü oluşturmaktaydı. Rumca, İtalyanca ve Fransızcanın başat diller haline geldiği limanlara sunulan nitelikli hizmetlerde Türklerin payı yok denebilecek düzeydeydi. İç pazara ürün satan toptancıların ancak yüzde 15'ini, perakendecilerin de yüzde 25'ini Türkler oluşturmaktaydı.[17]

Şekil 10.1 Trabzon (1884) ve Beyrut'un (1848) ithalat-ihracat sektörlerinde azınlık payları. Nüfus rakamları 1891'e aittir.
Not: Gerek Trabzon, gerekse Beyrut için iki dağılım istatistiksel bakımdan farklıdır (sırasıyla $\chi^2(1) = 66$ve 49).
Kaynaklar: Trabzon için Turgay, "Trade and Merchants", s. 289-92, 303; Beyrut için Labaki, "Christian Communities", tablo 11.14.

Azınlıkların ticari ağırlığı Müslümanların diğer dinsel topluluklardan daha kalabalık olduğu önemli Arap ticaret merkezlerinde de belirgindi. 1826 yılında adlarından Müslüman oldukları anlaşılabilen kişiler, Avrupa'yla iş yapan otuz dört Beyrutlu tüccardan sadece altısını oluşturmaktaydı; 1848'e varıldığında bu

17 Başar, "Zaferden Sonra İktisadî Savaş", s. 53.

Şekil 10.2 Büyük Osmanlı tacirler içinde Müslümanların ve azınlıkların oranları, 1912.
Not: Büyük tacirler içinde "diğer" kategorisi Yahudileri, Rum ya da Ermeni olmayan Hıristiyanları ve etnik kökeni ya da dini adından çıkarılamayan kişileri kapsıyor.
Kaynaklar: Tüccarlar için Sonyel, *Minorities*, s. 258-59; nüfus rakamları için Behar, *Population of the Ottoman Empire*, tablo 2.20.

sayı üçe inmişti (şekil 10.1). Sonraki 75 yıl boyunca şehrin dış ticareti neredeyse tümüyle Hıristiyan ailelerin elinde kaldı.[18] Beyrut'un kazançlı ipek ticareti de neredeyse tümüyle Avrupalı ve yerel Hıristiyan tüccarların elindeydi; 1904-1911 arasında Müslümanlara ait işletmelerce yürütülen ipek ihracatının toplamdaki payı yüzde birin altında kaldı.[19] Halep'te Müslümanların ticarette önemli bir yeri vardı; ama en zengin tüccarların hepsi Hıristiyan'dı.[20] Aynı dönemde Bağdat'ın dış ticareti büyük ölçüde Irak dışındaki Yahudi tüccarlarla bağlarından yararlanan yerel Yahudilerin eline geçti.[21] 1837'de İskenderiye'de yetmiş iki "ticarethane" vardı; sürekli yenilenmesi öngörülen ticari ortaklık kümelerinden oluşan bu işletmelerin kırk üçü Avrupalılara, yirmi yedisi yerel azınlıklara ve ikisi Müslümanlara aitti.[22]

18 Owen, *Middle East*, s. 98-99; Gilbar, "Changing Patterns", s. 61-62. O dönemde Beyrut nüfusunun yarıya yakın kısmı Hıristiyan'dı (Courbage ve Fargues, *Christians and Jews*, s. 89). Bu yöndeki ek istatistikler için bkz. Al-Shamat, "Educational Divide", s. 342-49.

19 Fawaz, *Merchants and Migrants*, s. 97-98.

20 Bowring, *Commercial Statistics of Syria*, s. 80; Masters, *Christians and Jews*, s. 143; Ambrose, "English Traders at Aleppo".

21 Gilbar, "Changing Patterns", s. 61.

22 Issawi, "Transformation", s. 271-72.

Avrupalıların ve yerel kişilerin raporlarından alınan bu veriler, resmî yerel yayınlarda karşılaşılan istatistiklerle tutarlıdır. Osmanlı salnamelerine göre, 1912'de küçülmekte olan imparatorluktaki nüfusun yüzde 81'ini oluşturan Müslümanlar Batı Avrupa'yla ticarette önemsiz sayılabilecek düzeyde bir rol oynamaktaydı. İç ticarette bile Müslümanların payı epeyce azalmıştı. Müslüman Türkler listelenecek kadar önemli 18.063 yerel tüccarın yalnızca yüzde 15'ini oluşturmaktaydı; toplam içinde Rumların oranı yüzde 43, Ermenilerinkiyse yüzde 23'tü (şekil 10.2).

Sayıların Altında Yatan Gerçekler

Azınlıkların çarpıcı ekonomik yükselişi sırf sayılardan ibaret değildi. Ekonomik ilerlemenin ön saflarında yer alarak, çeşitli yeni sektörlerde son derece orantısız bir yer edindiler. Yeni gelişen sigorta sektörü bir örnek sunar. Avrupa sigorta şirketleri 1890'larda Trabzon'daki mümessillerini ve değer biçicilerini neredeyse tümüyle yerel Rum ve Ermeni cemaatlerinden seçtiler. Böylece resmî sigorta piyasalarının açılmasıyla ortaya çıkan kazanç fırsatları Türklere kapanmış oldu. Başka yerlerde olduğu gibi, Trabzon'da da zengin Müslümanlar gayrimüslim sigorta mümessillerine başvururlardı; aynı biçimde azınlıkların sahip olduğu ya da işlettiği dükkânlardan alışveriş yapar, ürünlerini onların nakliye şirketlerine taşıtır ve onların otellerinde kalırlardı.[23] İstanbul'da 1922 gibi geç bir tarihte bile Müslümanlarca kurulmuş ya da yöneticileri arasında Müslümanların bulunduğu tek bir sigorta şirketi yoktu.[24]

Bölgenin dinsel azınlıkları finans sektöründe son derece büyük bir üstünlük elde etti. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun finans merkezi olan Galata'da bankaların ve aracı kurumların sahipleri, yöneticileri ve temsilcileri ağırlık sırasına göre çoğunlukla Rum, Ermeni veya Yahudi'ydi; yabancılar da önemli bir yere sahipti ve iletişim dili genellikle

23 Turgay, "Trade and Merchants", s. 294-95.

24 Başar, "Zaferden Sonra İktisadî Savaş", s. 53.

Fransızcaydı.[25] "Galata bankerleri" devlete kredi vererek kritik roller üstlendiler.[26] İzmir'de büyük bankerlerin üçte ikisi Rum'du.[27] Beyrut'ta bütün büyük yerli bankalar Hıristiyanlara ait olup onlar tarafından yönetilmekteydi.[28] Mısır'daki finansal etkinliklerde Yahudilerin çok önemli bir konumu vardı; tefeci, sarraf ve rehinci kimlikleriyle, çeşitli bankaların üst yönetim kademelerinde yer buldular.[29]

Azınlıklar yeni sanayilerde ve kamu hizmetlerinde de üstünlük sağladılar. Büyük kentlerde içme suyu, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve metro hizmetleri çoğunlukla yabancı sermayeyle kuruldu ve yönetici kadroları ezici bir ağırlıkla gayrimüslimlerden oluşturuldu.[30] 19. yüzyıl sonlarında nüfusunun yüzde 83'ü Müslüman Türklerden oluşan Bursa'da Rumlar, Ermeniler ve yabancılar buhar gücüyle çalışan 41 ipek çekimi yapım evinin 31'ine sahipti.[31] Bursa'nın 1889'da bir Batı şablonuna göre kurulan ticaret odası, kentteki azınlıkların ticari üstünlüğünü yansıtmaktaydı: üyelerinin yüzde 58'si gayrimüslimdi.[32] Genel kalıp doğrultusunda, yeni yasalar çerçevesinde kurulan anonim şirketlerin hemen hepsinde kurucular tümüyle gayrimüslimdi.[33]

Yukarıda anlatılan dönüşümlerin dinsel cemaatler arasındaki refah dağılımını mutlaka etkilemesi gerekmezdi. Müslüman çoğunluğun ticaret ve finans alanlarındaki görece kayıplarını diğer kazançlı sektörlere daha yüksek katılımla telafi etmesi mümkündü. Ancak uygulamada dengeleyici bir yönelim oluşmayınca azınlıkların yaşam standartları çoğunluğunkine oran-

25 1912 tarihli bir salnamedeki verilere göre (Marouche ve Sarantis, *Annuaire Financier*, s. 137-40), adlarından kimlikleri anlaşılan 127 bankerden 74'ü Rum, 42'si Ermeni, 11'i Yahudi, 2'si de Müslüman Türk'tü.

26 Pamuk, *Monetary History*, s. 200-4; Eldem, *Ottoman Bank*, böl. 2-4; Kazgan, *Galata Bankerleri*.

27 Frangakis-Syrett, "Economic Activities", s. 31.

28 Al-Shamat, "Educational Divide", s. 343-44.

29 Landau, *Jews in Egypt*, s. 9-15.

30 Başar, "Zaferden Sonra İktisadî Savaş", s. 53.

31 Quataert, "Silk Industry of Bursa", s. 292-96.

32 Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", s. 133.

33 Toprak, *Milli İktisat*, böl. 7.

la çok daha hızlı yükseldi.[34] Kimi yerlerde açılan ekonomik uçurumlar, gayrimüslimlere büyük çapta arazi devirlerini getirdi.[35] Büyük kentlerin yeni seçkin semtlerinde Müslüman oranının düşüklüğü,[36] banka müşterileri ve sigorta alıcıları arasında Müslümanların orantısız biçimde az bulunması[37] ve geleneksel lonca sistemi dışında kurulan yeni ticari merkezlerde Müslümanlara ait işletmelerin azlığı bu uçurumları yansıtan öbür belirtilerdi.[38]

Popüler Açıklamalar

Bu geniş kapsamlı dönüşüme genelde getirilen açıklamalar üç kategoriye ayrılır. Birinci kategori Müslüman tutumlarına ya da yaşam tarzlarına dayanır. Sıklıkla ileri sürülen bir görüş, askerlik hizmetinden büyük ölçüde muaf olan gayrimüslimlerin iş hayatına katılarak zenginleştiği bir dönemde, zorunlu askerlik ve savaş yüklerinin Müslümanları zayıflattığıdır.[39] Bizi burada ilgilendiren yol ayrılığına ilişkin bir açıklama olarak, bu görüşe iki itirazda bulunulabilir. Birincisi, İslam'ın erken yıllarından başlayarak gayrimüslimler askerlik hizmetinden muaftı. İkincisi, askerî bakımdan etkin topluluklar mutlaka geriye düşmez.

34 20. yüzyıla kadar büyük cemaatlerin hepsi esas olarak sıradan ve yoksul işçilerden oluşmaktaydı. Bu yüzden 19. yüzyıl ortalarında Halep'teki Osmanlı vergi sicillerine göre, gerek Yahudilerin, gerekse Hıristiyanların çoğunluğu yoksuldu (Masters, *Christians and Jews*, s. 144). Yahudilerin ticaret ve finansta büyük başarılar elde ettiği 19. yüzyıl sonlarının Bağdat'ında, bir İngiliz konsolosluğu belgesinde zengin olarak sınıflandırılanlar ancak yüzde 5 düzeyindeyken, yoksul olarak sınıflandırılanların oranı yüzde 65'i bulmaktaydı (Dumont, "Jews, Muslims, and Cholera", s. 356, 371). Ancak zenginlerin oranındaki artış, Müslümanlara göre gayrimüslimler arasında daha hızlıydı.

35 Karpat, "*Millets* and Nationality", s. 158-59.

36 İstanbul için bkz. Çelik, *Remaking of Istanbul*, özellikle s. 37-39; Kahire için bkz. Behrens-Abouseif, *Azbakiyya*, özellikle s. 76-77, 89-100; Halep için bkz. Masters, "1850 Events in Aleppo", s. 16.

37 Eldem, *Ottoman Bank*, s. 297-99; Hadziiossif, "Management Control", s. 171-72. O dönemde bir banka hesabı açmak zengin olmanın, bir bankadan borç almak ise mesleki anlamda başarının işaretiydi.

38 Seni, "Camondos", s. 671.

39 19. yüzyılın birçok gözlemcisi bu savı ileri sürmüştür (Salt, *Imperialism*, s. 24-27). Yakın dönemden yorumlar için bkz. Issawi, *Cross-Cultural Encounters*, s. 109-10; ve Braude ve Lewis, "Introduction", s. 33.

İlintili bir sav Müslümanların devlet bürokrasisindeki ağırlığına dayanır. 19. yüzyıl sonlarının birçok reformcusuna ve daha sonra gelen birçok yorumcuya göre, Müslümanlar bir yandan ticareti hor görmeye, diğer yandan da askerî ve idari uğraşları ahlaken üstün saymaya şartlandırılmıştı.[40] Oysa Müslümanların ticarette rekabet gücünden yoksun olmadığı uzun dönemler de olmuştu; dolayısıyla kimi durumlarda görülen ticaret karşıtı önyargıları belirleyici olamazdı. Kaldı ki söz konusu tutumlar zaman içinde değişebilirdi. Bir dönüşüm söz konusuysa, bunu veri saymak yerine açıklamak gerekir. Ticareti aşağılayan tutumlar Müslümanların ticari alanda karşılaştıkları handikaplara rasyonel bir tepki olabilirdi.

İslam'daki faiz yasağının Müslümanların modern ticarete ve finansa katılımını sınırladığı sıkça belirtilir.[41] Oysa modernlik öncesi dönemde Müslümanlar bazen açıkça ve mazeret aramaksızın rutin biçimde faiz alıp verirlerdi. Yakın yüzyıllara kadar tefecilik mesleğinin epeyce sayıda Müslüman'ı barındırdığını yineleyelim.[42] Hıristiyanlarla Yahudilerin ekonomik bakımdan öne çıkmalarının nedeni, üç semavi dinin faizle ilgili ortak endişesini göz ardı etmeye özünde daha yatkın olmaları değildi. Müslüman tutumlarını esas alan açıklamalar, üzerinde durduğumuz ana hususlar açısından konu dışı sayılmasalar da yanıtladıklarından daha fazla soruyu gündeme getirdikleri kesindir.

Popüler açıklamaların ikinci kategorisine gelecek olursak, politik iktidarın dışında tutulan kesimlerin iş yaşamına yoğunlaştıkları, gençlerini aynı yoldan gitmeye özendirdikleri ve ayrımcılığa maruz kaldıkları için zümreci bir tavır sergiledikleri söylenir. Ele alınan konu açısından bu gözlemlerin ağırlık taşıdığı kuşkuludur. Ortadoğu'nun kimi azınlıkları, örneğin Kürtler ve Şiiler, bir bütün olarak Müslümanlardan daha az başarılı

40 Örneğin bkz. Mantran, *Istanbul*, s. 448; Lewis, *Islam and the West*, s. 32. Başka alıntılar için bkz. Toprak, *Milli İktisat*, s. 99-100, 129, 151, 162.

41 Bkz. bu kitapta bölüm 8, not 2.

42 17. yüzyılın mahkeme kayıtlarında yer alan para vakıflarının büyük çoğunluğunun kurucusu ve mütevellisi Müslümandı. *Ayrıca bkz.* Jennings, *Christians and Muslims*; ve Rodinson, *Islam and Capitalism*, özellikle böl. 3, 5.

oldular.[43] Dahası, Ortadoğu gayrimüslimlerinin başarıları başka bölgelerde azınlıklarca ulaşılanın çok ötesindedir. Hiçbir Batı ülkesinde Yahudi, Protestan, Katolik ya da Doğu Ortodoks bir azınlık, Ortadoğu'da olduğu gibi, ekonomik bakımdan en dinamik sektörlere egemen olma noktasına varamadı.

Popüler açıklamaların üçüncü kategorisi, azınlıkların yabancı devletlerden kısmen hukuksal ayrıcalıklar biçiminde aldığı yardıma işaret eder.[44] Batı politikalarının Ortadoğu Hıristiyanlarıyla Yahudilerinin lehine, Müslümanlarınsa aleyhine işlediği tezi, bir kez daha nadiren üzerinde durulan sorulara yol açar. Doğu ve Batı Hıristiyanları arasındaki uzun süreli çekişmeler göz önünde tutulunca, Batı Hıristiyanları niçin Ortadoğu Hıristiyanlarına yakın durmuş olsunlar? Ortak bir inançtan dolayı aralarında özel bağların bulunmasına karşın, doktrin farklılıkları bir Hıristiyanı hasım mezhebe üye Hıristiyanlardan çok Müslümanlara güvenmeye yöneltebilirdi. Söz konusu dönüşüm dönemi, Ortodoks Hıristiyanların denetimindeki yerlerden çok Müslüman topraklarına sığınmaya çalışan Batı Hıristiyanlarına ilişkin örneklerle doludur.[45] Yahudi yanlısı ayrımcılığa gelince, Batı dünyasının anti-Semitizm tarihi, Batılı devletlerin Ortadoğu Yahudilerine niçin yakınlık göstermiş olacağı sorusunu gündeme getirir. Batı dünyasında anti-Semitizmin zayıflamaya yüz tuttuğu ve Yahudi diasporasının Batılılarla ilişkilerde Ortadoğu Yahudilerine avantajlar sağladığı doğrudur. Bununla birlikte, Ortadoğu Yahudilerinin tam da bu tarihsel dönemeçte Batılılardan daha iyi muamele görmeye başlamış olması açıklama gerektiren bir olgudur.

Popüler açıklamaların yetersizlikleri, ele alınan konu açısından şebekeleşmenin önemsiz olduğunu ortaya koymazlar. Ter-

43 Issawi, "Transformation", s. 270. Kimi Hıristiyan toplulukların maddi durumunun daha geniş çerçeveli Hıristiyan halktan geri kaldığı da doğrudur. Örneğin, İran ve Irak Nasturileri diğer azınlıklar gibi ilerleyemediler; hiç kuşkusuz bunun nedeni coğrafi dağılımlarının Batılılarla teması sınırlamasıydı.

44 Masters, *Christians and Jews*, s. 190.

45 Lewis, *Islam and the West*, s. 81, şu gözlemde bulunur: "17. yüzyılda Türk başkenti muhtemelen Avrupa'da her inançtan ve mezhepten Hıristiyan'ın emniyet içinde yaşayabildiği, çeşitli bölünmelerini ve sapkınlıklarını tartışabildiği tek dünya kentiydi. Hıristiyan âleminin hiçbir yerinde bu hürriyetleri elde etmeleri mümkün değildi."

sine, bizzat bu şebekeleşmenin açıklama gerektirdiğini gösterirler. Batılıların azınlıkları kayırdığı gözlemiyse, doğru olmakla birlikte Batı yardımının niçin gittikçe değer kazandığına ışık tutmaz. Kaldı ki, kültürler arası alışverişte şebekelerin kullanılması, statik açıdan etkin olsa dahi, dinamik açıdan etkinsiz olabilir.[46] Batılıların azınlıklarla şebekeleşme yolunu seçmesi, azınlıkların yeni piyasalara katılımda ve modern ticari uygulamaları benimsemede daha donanımlı olmalarından kaynaklanmış olabilir. Şebekeleşme odaklı yaklaşım, Avrupa'nın giderek değerlenen ticari uygulamalarını benimsemede Müslümanların niçin görece ağır davrandığını da karanlıkta bırakır.

Ortadoğu'nun büyük yol ayrılığını tam olarak anlamak için, Ortadoğuluların işlerini nasıl yürüttüğüne ve uygulamalarının nasıl değiştiğine tekrar odaklanmak gerekir. Yönelimler dinsel topluluklara göre niçin değişkenlik gösterdi ve 18. yüzyıldan başlayarak farklılıklar niçin gittikçe önem kazandı?

Batı'daki Örgütsel Devrimin Ortadoğu'daki Yansımaları

18. yüzyıla girilirken Batı'daki örgütsel devrim küresel ticarette patlamalı bir büyüme yaratmaktaydı. Ortadoğu ile Batı Avrupa arasındaki ticaret de 19. yüzyılda ivme kazanacak olan bir süreçle yükselmekteydi. Bölgeler arası ticaretteki bu patlamaya, Avrupa şirketlerinin ve işadamlarının bölgedeki varlığının artması eşlik etti. Avrupa başarılarının kısmen yeni örgüt türlerine ve ticari uygulamalara dayandığı gerçeği, onlarla çalışan yerel işadamlarının gözünde gittikçe belirginleşti. Avrupa'nın hangi avantajları dikkat çekmiş olabilirdi?

Avrupa şirketleri ve işadamları binlerce kişinin tasarruflarını toplayan finans işletmelerinden ucuz kredi alma olanağına sahipti. Borsalar aracılığıyla sermaye bulmaları mümkündü. Aralarında çıkan uyuşmazlıkları süregiden örgütsel ilerlemelere aşina ve tüzel kişilerle uğraşmaya alışkın mahkemeler yoluyla çözebilirlerdi. Uzun ömürlü olmalarından dolayı, şirketler bir hissedarın ya da görevlinin ölümüyle yok olmayacak bir itibara

46 Greif, "Cultural Beliefs"; Rauch, "Business and Social Networks".

kavuşabilirlerdi. Avrupalılar Ortadoğu ticari merkezlerine gönderilen konsolosların desteğinden de yararlandılar. Bu konsoloslar bürokratik yöntemler, yerel gelenekler, ticari fırsatlar ve bireysel itibarlar konusunda istihbarat toplarlar; Ortadoğu'da ölen Avrupalılara ait terekelerin Avrupa miras sistemlerine göre tanzim edilmesine yardımcı olurlar; ve çatışmaları kendi ülkelerinde geçerli yasalar çerçevesinde çözüme bağlarlardı. Sonraki bölümlerde görüleceği üzere, yabancı tüccarlarla şirketlerin Avrupa'dan aktarılan bir kurumsal çerçevede çalışabilmesini bir ölçüde konsoloslar sağladılar.

Batı'nın sürekli gelişen ticari kültürüyle tanışmak, Ortadoğu'daki yerel Yahudilerle Hıristiyanların yargı seçeneklerini genişletti. Hukuksal tercihlerini Batı'nın modernleşen sistemleri lehine kullanarak, yerli hukuk sistemlerinin sınırlamalarını aştılar. Böylece Müslümanlardan esirgenen hukuk seçimi hakkı, Batı'nın örgütsel devrimiyle yaratılan yeni küresel ortamda gayrimüslim azınlıkların öne geçmelerini sağladı.

Hukuk Kaymaları

Bir Batı ülkesinin yasaları çerçevesinde ticaret yapmak isteyen Ortadoğulu bir Hıristiyan ya da Yahudi, o ülkenin korumasına girmek zorundaydı. Bu statüye ulaşmak için başlangıçta bir Batılı temsilcinin yerel hükümdardan bir berat elde etmesi gerekliydi. Beratlı zimmiler, İslam dünyasında ticaret yapan Batılıların kapitülasyon olarak bilinen ayrıcalıklar sayesinde uzun süreden beri yararlandığı mali, adli, finansal, ticari ve şahsi hakların birçoğuna sahip olur, böylece diplomatik muafiyete benzer haklar edinirdi. Berat almış Osmanlı uyrukları ithalat ve ihracatta yalnızca yüzde 3 oranında vergi ödemeye başladılar, ki bu oran zimmilere genellikle uygulanan oranın altındaydı.[47] Hiçbir Müslüman'ın uyuşmazlığa taraf olmaması kaydıyla, bir konsolosluk mahkemesinde, hatta yabancı topraklardaki bir mahkemede yargılanma hakkını da kazandılar. Buna uygun

47 Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 28.

olarak, Avrupa mahkemelerince onaylanan, ama İslami mahkemelerde ya da cemaat mahkemelerinde kabul görmeyen ticaret yöntemlerine başvurabildiler. Ortadoğu'nun her tarafına yayılmış konsoloslar, korumaları altındaki yerel gayrimüslimlere Avrupa'dan ticaret yapmaya gelmiş kişiler gibi davranılmasını sağlamaya çalıştılar.[48] Korunan kişilere tanınan ayrıcalıklardan biri, Osmanlı gemilerine sataşan Hıristiyan korsanların saldırılarından masun tutulmaktı.[49]

Batı koruması hiç de yeni bir olgu değildi. Batı'nın Doğu Akdeniz üzerinde ekonomik egemenlik kurmasından epey önce, Batılı konsoloslar çevirmen, müzakereci ve danışman olarak hizmet vermek üzere (tercüman kelimesinin Latinceye uydurulmuş bir karşılığıyla anılan) dragomanlar tutardı. Bunların çoğu Rum ya da Ermeni, bir bölümü de Ortadoğu'ya yerleşmiş yabancı kökenli tüccardı. Konsolosların dragomanları arasına ancak nadiren Müslüman almaları, muhtemelen yabancı tanıklığının kuşkuyla karşılanabildiği İslami mahkemelerde bir çalışanlarıyla karşı karşıya gelmeyi istememelerindendi. Dragomanlar geleneksel olarak yerleşmiş yabancı tüccarlara tanınan ayrıcalıklardan yararlanırlardı.[50] 18. yüzyıla kadar tipik bir konsolosun yanında iki ya da üç dragoman çalışırdı. Batı korumasına talebin artması üzerine, konsoloslar çok daha yüksek sayıda kişiyi bu işe almaya yöneldiler.

Koruma altına alınanlar bir konsolosluk harcı öderlerdi.[51] Harcın seviyesi ise, Batı hukuk sistemlerinin artan verimliliğinden kaynaklanan rantlardan pay almayı gözeten bir yaklaşımla belirlenirdi.[52] Konsolosların rant kapma çabası, harçlardaki değişkenliklerde açıkça görülür. Karadeniz ticaretinin yabancı gemilere açıldığı 1795'te İngiliz korumasının bedeli ikiye kat-

48 Masters, *Christians and Jews*, s. 152; Eldem, *French Trade*, özellikle s. 281-83; Sonyel, "Protégé System"; Goffman, *Izmir*, s. 86.

49 Issawi, "Transformation", s. 273.

50 Dursteler, *Venetians in Constantinople*, s. 78.

51 Çoğu kez bunlar rüşvet bekleyen resmî yetkililerle paylaşılırdı (Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 25-26).

52 Harçların "Batı adaleti"ni kadılarca sağlanan "İslam adaleti"nden daha maliyetli kılmasına karşın, tüccarlar rekabet gücü kazanmak uğruna bunu kabullenmiş olabilirler.

landı.[53] Yüz yıl sonra Trabzon'daki Rus konsolosunun "birinci sınıf" tüccarlardan aldığı harç, sıradan sakinlerce ödenen tutarın 140 katıydı.[54] Konsoloslar yabancı ayrıcalıklarını gittikçe genişleyen bir çevreye tanıyarak ceplerine indirdikleri rantları artırdılar. Koruma altına alınanların büyük çoğunluğuna "fahri dragoman" sıfatı verildi; bunlar yalnızca ismen konsolosluk tercümanı olan, konsolosluk işleriyle ilgisiz kişilerdi.

Azınlıkların özellikle bankacılık, sigortacılık ve modern çağa özgü diğer ekonomik sektörlerde sivrilmeleri bir tesadüf değildi. Bu gibi sektörler İslam hukuku çerçevesinde işleyemezdi; Ortadoğu'daki ilk bankaların ve sigorta şirketlerinin merkez olarak Paris, Londra ya da başka bir Batı kentini seçmelerinin nedeni buydu. Başlangıçta bu şirketler Ortadoğu'daki temsilci, muhabir ve yöneticilerinin hemen hepsini "fahri dragoman" statüsünü taşıyan yerel azınlıklardan seçtiler. Personel seçiminde izlenen bu kalıp, İslami mahkemelerle ilişkiye girme olasılığını asgariye indirmeye yaradı. Önemli bir sonucu ise, yabancılarla azınlıklar arasında uzun süreli iş ilişkileri kurmaya dönük fırsatlar çıkması oldu; bu gibi ilişkiler büyük ölçüde Batı yasalarına göre yönetilen, az çok kalıcı nitelikte ortaklıkları da kapsamaktaydı.[55] Öyleyse azınlıkların ilerlemelerini esasen Müslümanlara kapalı şebekelere alınmaya borçlu oldukları savı doğrudur. Ancak şebekelerin yararı gayrişahsi ticarete uygun modern kurumlarla bağlantılı fırsatlarda yatmaktaydı. Bu şebekeleri kazançlı kılan unsur, ileri hukuksal düzenlemelerle desteklenen yeni ekonomik sektörlere girme ayrıcalığını sağlamalarıydı. Özetle, Ortadoğu Hıristiyanları ve Yahudileri Batı korumasını sırf ticari irtibatlarını genişletmek için satın almadılar. Koruma edinmeye yönelmeleri gittikçe gayrişahsi ticaret biçimlerine olanak veren

53 Sonyel, "Protégé System", s. 87; Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 29-30. Bedel 2.500-6.000 kuruştan 10.000 kuruşa çıktı.

54 Turgay, "Trade and Merchants", s. 298. Koruma altındaki kişilerden alınan konsolosluk harçlarına ilişkin başka bulgular için bkz. Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 80-81; burada beratlı tüccarların yüksek harçlardan kurtulmak için konsolos değiştirmeye istekli oldukları ortaya konulur. Ayrıca bkz. Sonyel, "Protégé System", s. 58, 64; Anderson, *English Consul*, özellikle s. 118-25; ve Wood, *Levant Company*, s. 135, n. 2.

55 Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 111-12; Al-Shamat, "Educational Divide", s. 344-45.

büyük ve uzun ömürlü kuruluşların, finans tekniklerinin ve dava yöntemlerinin kullanıldığı şebekelere katılmak içindi.

Fahri dragomanlar, "yerli yabancı" olarak adlandırabileceğimiz bir sınıf oluşturdular. Ortadoğu'da doğup büyümüş bu memurlar yerel yaşamla bütünleşmiş olmakla ve yerel dilleri konuşmakla birlikte, Müslümanlarla ilişkileri dışında, yabancı gayrimüslimlerle aynı hukuksal statüye sahipti. Çok geçmeden, Avrupa devletleri yerel azınlıklara yalnızca tellal, simsar, tercüman ya da refakatçi olarak değil, politik nüfuz aracı olarak da bakmaya başladılar. Fransa Katoliklere, Britanya Protestanlara ve Yahudilere, Rusya da Ortodoks Hıristiyanlara özel bir ilgi gösterdi; bu ülkelerin her biri en az bir cemaatin tümünü koruma hakkına sahip olduğunu ileri sürdü.[56] Yerel hükümdarlar ise, vergi tabanlarını korumak amacıyla dragoman beratlarının sayısını sınırlamaya yöneldiler. Bunun üzerine konsoloslar yerel makamlardan izin almaksızın hukuksal koruma sağlamanın bir yolunu buldular. Bir harç karşılığında zimmilere konsolosluk adaletini de kapsamak üzere yabancı ayrıcalıklarından yararlanma hakkını sağlayan vatandaşlık belgeleri verdiler. Müslüman makamlarca verilmiş resmî beratlardan ayırt etmek için, bu belgeler "konsolosluk beratı" olarak anılırdı.[57]

Beratlı tüccar camiasının büyüklüğüne ilişkin mevcut rakamlar kafa karıştırıcı olabilir. Kimi uzmanlar Ortadoğu arşivlerinden yola çıkarak, şu ya da bu şehrin resmen beratlı sakinlerinin sayısını; diğer uzmanlar da diplomatik kayıtlara dayanarak belirli bir Batı devletinin koruması altındaki kişilerin sayısını saptamaya çalışmıştır. Yalnızca ikinci kategorideki tahminler, konsolosluk beratına sahip olanları da kapsar. Topluca bakıldığında, rakamlar 18. yüzyıldan başlayarak koruma altındaki toplam nüfusun birkaç mertebe düzeyinde büyüdüğünü doğruluyor. Osmanlı nüfusunun yaklaşık 30 milyonu bulduğu 18. yüzyıl sonuna varıldığında, tek başına Avusturyalılar 200 bin Osmanlı uyruğunu korumaktaydı; bu kişilerin çok azı Avusturya topraklarına ayak basmıştı ve bir konsolosa hizmet

56 Sonyel, "Protégé System", s. 677; Masters, *Christians and Jews*, özellikle böl. 5; Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 147-50; Turgay, "Trade and Merchants", s. 293-94; Haddad, *Syrian Christians*, s. 29-49.

57 Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 30-31.

verenlerin sayısı daha da azdı.[58] Rusya 1808 itibariyle çoğunlukla Rum olmak üzere 120 bin kişiye koruma sağlamış durumdaydı.[59] İstanbul'un önde gelen ticari semti Galata'da 1882'de büyük çoğunluğu doğma-büyüme İstanbullu olan 237 bin sakinin 112 bini "yabancı uyruk" statüsündeydi.[60] 1897'de Mısır'daki tüm Yahudilerin yarısı yabancı uyrukluydu, ki bunların içinde hem beratlı yerliler hem de yabancı vatandaşlığını koruyan Avrupa doğumlu göçmenler vardı.[61] 19. yüzyıl ortalarında yalnızca Halep'te 1.500'ü aşkın gayrimüslim Osmanlı, bir yabancı devletin koruması altında uluslararası ticaretle uğraşmaktaydı.[62]

Koruma altındaki nüfus pıtrak gibi büyürken, bu konumdaki yerlilerin yalnızca yerel Müslümanlarla ve Batılı olmayan yabancılarla değil, kendi koruyucularıyla da etkili biçimde rekabet edebildikleri açıkça görüldü. İzmir'in dış ticaretinin 1770'ten başlayarak büyümesinde, Batı dünyasındaki yeni ilerlemelere oranla, yerli gayrimüslimlerin başarıları, özellikle de yerel Rumların girişimleri daha büyük paya sahipti.[63] Aşağı yukarı aynı sıralarda, Halep'te ve diğer başlıca Arap ticari merkezlerinde yerel Hıristiyanlar ve Yahudiler Avrupalı tüccarların, bankerlerin ve sigorta aracılarının yerini almaya başladı.[64] 1911'de İstanbul'da tescilli tüccarların sadece yüzde 3'ü Fransız, Alman ya da İngiliz vatandaşıydı.[65] Bu gelişmeler yaşanırken, Balkanlar'ı da kapsamak üzere İslam dünyasının dinsel azınlıkları Livorno, Napoli, Trieste, Viyana, Leipzig, Amsterdam ve diğer Batı merkezlerinin ticari yaşamında önemli yer edindiler.[66]

58 McGowan, "Age of Ayans", s. 696.

59 Quataert, "Commerce", s. 839. Önceki gibi, bu rakam da aile fertlerini içermektedir.

60 Rosenthal, "Foreigners and Municipal Reform", s. 243, n. 1. Çeyrek yüzyıl önce Amerikan elçiliği sayıyı 50 bin olarak vermişti (Sonyel, "Protégé System", s. 64).

61 *Landau, Jews in Egypt*, s. 23.

62 İnalcık, "Imtiyāzāt", s. 1187. Masters, *Christians and Jews*, s. 125, 18. yüzyıl Suriye'sinde "birkaç yüz kişinin Avrupa koruması altında" olduğunu ve bu sayının bir yüzyıl sonra "binler"e ulaştığını öne sürer.

63 Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, böl. 4 ve özellikle s. 111.

64 Masters, *Christians and Jews*, özellikle s. 81.

65 Quataert, "Commerce", s. 839-40. Tamamlayıcı bulgular için bkz. Clay, "Origins of Modern Banking", özellikle s. 594-96; Kasaba, "Compradore Bourgeoisie"; ve Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 62-71.

66 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 74-75; McGowan, "Age of Ayans", s. 699, 702-03.

Batılılaşma Yönündeki Güdüler

Batı becerilerini kapmak için, beratlı Ortadoğu tüccarları Avrupa dillerini öğrenmek ve Avrupa göreneklerine aşina olmak zorundaydı. Bu adımları atarken tüketim kalıplarının "Batılılaşması" zamanla Müslümanları da içine çekecek olan dönüşümleri başlattı. Becerilerindeki ve yaşam tarzlarındaki değişimler, Batı yasalarının sağladığı yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmalarına olanak verdi. Yabancıların ekonomik üstünlük kazanma sürecinde, Batı dillerini bilmek ve Batılı bir yaşam tarzı sürmek koruma altındaki sınıfa gittikçe artan bir getiri sağladı (şekil 10.3). Ancak Batılılaşmış Ortadoğulular ticaret yapmaya gelmiş Batılılardan ayırt edilebilen kimliklerini sürdürdüler. Batılı tüccarları sürekli dragomanlara muhtaç kılan yerel bilgi birikimini de korudular. Yerel dillere ve göreneklere aşinalığı kapsayan bu "Şark bilgisi" beratlı gayrimüslimlere, yerli toplulukların ağır bastığı ticari şebekeler içindeki nüfuzlarını sürdürme olanağını verdi.[67] Böylece "Şark bilgisi" ile "Garp bilgisi" bileşimi, beratlı işadamlarına Ortadoğu'nun Batı'yla ekonomik ilişkilerinde eksen oluşturacak bir konum kazandırdı.[68] Ağırlıklı olarak azınlıklardan oluşan bir Ortadoğu diasporasının Batı Avrupa'da tutunmasıyla birlikte, bu çevrenin rekabet gücü arttı.

Rekabet gücündeki bu yükselişin Batı teknik bilgilerine ve kurumlarına bağlı olduğu, azınlıkların örgütsel tercihlerinde açıkça görülür. 18. yüzyılda ortaya çıkan yeni bir işletme tipi olan ticarethane azınlıklar arasında gittikçe yaygınlaştı. 7. bölümde gördüğümüz üzere, Ortadoğu'ya yerleşen yabancı tüccarlar bu örgüt biçimini bölgeye en az yüz yıl önce getirmişti. Bir ortaklıktan ya da üyeleri örtüşen bir dizi ortaklıktan oluşan ticarethane, birkaç ayda sona ermesi beklenen bir görevi yerine getirmek için değil, süresiz bir dönem için kurulurdu. Birçok ticarethanenin aile fertlerince işletilen yan şubeleri var-

67 Terimin alındığı kaynak: Eldem, *French Trade*, s. 217.

68 İlgili hususlar için bkz. Eldem, *French Trade*, özellikle s. 170-71, 217; Panzac, "Maritime Trade", s. 203; Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, özellikle s. 54-57; Davison, "*Millets*"; Haddad, *Syrian Christians*, s. 34-36.

Şekil 10.3 İstanbul'un azınlık ağırlıklı bir semtinde bulunan Yüksek Kaldırım'ın 1860 dolaylarındaki görünümü. Dükkânlarda asılı Rumca ve Ermenice tabelalar, Osmanlı dinsel azınlıklarının artan ekonomik gücünü ve bunun beslediği politik güveni ortaya koyuyor. Sokaktan geçen insanların giyim kuşamı da, Hıristiyan ve Yahudi yaşam tarzlarının nasıl Avrupalılaştığını yansıtıyor.

(Römmler ve Jonas'ın bir kartpostalından alınma, Dresden, 15019 Bh. Uğur Göktaş'ın izniyle, ona ait fotoğraf koleksiyonundan)

dı; kimileri üretim sektöründe de çalışmaktaydı.[69] Bir anonim şirkette olduğu gibi, bir ticarethane de sürekliliğini kaybetmeksizin genişleyebilir ve üye yapısını değiştirebilirdi. Hatta açıkça satılabilir hisseler çıkarma yoluyla bir anonim şirkete dönüşebilirdi.

Ticarethane kurumu İslami ortaklık kurallarına dayalı köklü örgütsel uygulamalara uymamaktaydı. Nitekim geleneksel İslam hukukunu sindirmiş kadılar, bu yapının yarattığı muhasebe sorunlarını ve kâr dağıtımı uyuşmazlıklarını kavramakta güçlük çektiler. Çoğu ticarethanenin, özellikle de en büyüklerinin, Batı mahkemelerine başvurabilen gayrimüslimlerce kurulması işte bu yüzdendi. Ticarethanelerin modern mahkemelere muhtaç olmadığı söylenebilir. Gerçekten de yasadışılık risklerini gönüllü olarak üstlenen ortaklar, uyuşmazlıklarını gayri resmî hakemlik yoluyla çözüme bağlama konusunda anlaşabilir, müşterilerini ve tedarikçilerini de buna razı edebilirlerdi. Bununla birlikte, konsolosluk mahkemelerine başvurma olanağı işletme ölçeğiyle birlikte artan bir avantaj sağladı.[70]

Batı korumasının gittikçe değer kazanmasıyla birlikte, Müslüman tüccarların da yargı makamlarını değiştirmek istemiş olacağı akla gelebilir. Peki, bu uygulama onlar arasında niçin yayılmadı? Müslümanlar açısından Batı'nın hukuksal şemsiyesi altına girmek, İslam'ın kurallarına göre yaşamayı öngören İslami hukuk sistemine radikal bir karşı çıkış anlamına gelecekti; bu durum koruma talebini zayıflatmış olsa gerek. Zaten İslam makamlarının öfkesini çekeceği ve yerel devlet yöneticileriyle ilişkilerini zorlaştıracağı gerekçesiyle, konsoloslar hukuksal korumalarını Müslümanlara tanımaya isteksizdi. Yerel Hıristiyanları ve Yahudileri korumak daha güvenli bir işti; onların "yerel yabancı" statüsü kazanması ilke olarak bir uyuşmazlığın İslami mahkeme yerine bir cemaat mahkemesine götürülme-

69 Masters, "Aleppo", s. 58-92; Ambrose, "English Traders at Aleppo", s. 260-61; Quataert, "Commerce", s. 837-41; Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, s. 39-43.

70 Ticarethanelerin uyuşmazlıklarını İslami mahkemelerin yetki alanı dışında çözmeleri nedeniyle, kadı sicillerinde işleyiş tarzları üzerine çok az bilgi yer alır. İşlemleri gümrük sicilleri yoluyla izlenebilir. Masters, "Aleppo", s. 62, Halep'teki Yahudi ve Katolik Arap ailelerce kurulmuş ticarethanelere değinirken bu gözlemlerde bulunur.

sinden farksızdı. Cezai konuların yanı sıra Müslümanların taraf olduğu konularda İslami mahkemelerin yargı yetkisi içinde kalmaları koşuluyla, yabancı devlet koruması altındaki gayrimüslim uyruklar Ömer Paktı'nca ortaya konulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda "millet" sistemiyle sürdürülen ana esaslar çerçevesinde yaşıyor sayılabilirdi.[71]

Yukarıdaki yorumlar Müslümanların büyük çoğunlukta olduğu yerlerde Müslüman tüccarların ticari başarısının sürmesiyle uyumludur. Bu yerlere çok az yabancının yerleşmesi, kısmen kadı huzuruna çıkarılmaya yol açabilecek temasları asgariye indirme amacının bir yansımasıydı. Dolayısıyla İslam hukukuna bağlı kalan tüccarlar Müslümanların yoğun olduğu, kıyılardan uzak şehirlerde önemli handikaplarla karşılaşmadılar. Aynı mantık Avrupa konsoloslarının bulunmadığı şehirlerde gayrimüslim tüccarların niçin görece başarısız olduğunu da açıklar.[72] O halde, kimi yerlerde Müslümanların başarılı olmayı sürdürmesinin, İslami kurumları önde gelen ticari merkezlerde Müslümanların karşılaştığı güçlüklerin sorumluluğundan akladığı yolundaki yaygın savın geçersizliği ortadadır.[73] Coğrafi yerler arasında Müslüman katılımındaki farklılıklar, örneğin Halep ile Şam, İskenderiye ile Asyut ya da İstanbul ile Sivas arasında görülen farklılıklar, anlaşılmaz etkenlerin sonuçları değildi. Bu farklılıklar, Batı kurumlarının gerek yabancılara, gerekse korudukları yerlilere sağladığı sistematik pratik yararlardan kaynaklandı.

71 Ömer Paktı ve kapitülasyonlar farklı sorunlara çözüm için ortaya çıktılar. Ancak burada önemli olan nokta, her ikisinin de yerel azınlıklara Müslümanların yararlanamadığı hukuksal seçenekler sağlamış olmasıdır.

72 19. yüzyıl başlarında konsolosların hiç bulunmadığı Şam'daki Hıristiyan tüccarlar çok az başarı elde etmişlerdi (Masters, *Christians and Jews*, s. 120). Bowring, *Commercial Statistics of Syria*, s. 94, Şam'daki Hıristiyan ticarethanelerinin "bir bütün olarak" alındığında "Müslüman ve Yahudi işletmelerinden daha az varlıklı" olduğu saptamasında bulunur.

73 Eldem öteki yönleriyle övgüye değer olan *Ottoman Bank* adlı kitabında (s. 14-15) şunu yazar: "Doğu Akdeniz'de 18. yüzyıldaki Fransız ticaretine yakından bir bakış, Batılı tüccarların sağlam temellere sahip yerel ticaret çevrelerine karşı elde etmiş olabileceği her türlü avantajın ya da manivela gücünün gerçek bir ekonomik egemenlikten çok, ekonomi dışı müdahalelerden –diplomasi, politik baskı, kapitülasyonlar– kaynaklandığını gösterir." Benzer savlar için bkz. Quataert, "Commerce".

Batı korumasının pratik avantajlarından dolayı rağbet gördüğü, hukuksal koruma sağlayan ülkeler arasında yapılan seçimlerde açıkça görülür. Beratlı gayrimüslimlerin zenginleşmesine olanak veren Batı hukuk sistemleri tıpatıp aynı olmadığı gibi Batılı konsoloslarca sunulan hizmetler de birbirinin yerini tutar nitelikte değildi. Genelde bir Fransız konsolosu Piemonte'den gelmiş bir konsolostan daha nüfuzluydu; ayrıca Fransız konsoloslarının sayısı Piemonte konsoloslarınınkini kat kat aşıyordu. Bu gibi farklılıklar yargı makamı seçimlerini etkiledi. Seçimlerdeki değişmeler de Avrupa güç dengesindeki dalgalanmaları yansıttı. Beyrut üzerindeki bir çalışmasında Leila Fawaz, şöyle yazar: "Yerel tüccarlar, anlık gereksinimlerine göre bir konsolosun korumasından başka bir konsolosun korumasına geçmekte tereddüt etmezlerdi... Çıkarlarına en uygun düştüğü durumlarda da konsolosluk korumasından vazgeçerlerdi. Böyle zamanlarda öncelikle Osmanlı uyruğu olduklarını ileri sürerlerdi, en azından gündemdeki konuyu, genellikle de bir davayı lehlerine çevirinceye kadar."[74] Başka bir tarihçi, Jacob Landau, Mısır Yahudilerinin koruma altındaki kişilere uygulanan vergileri sıkı biçimde izlediklerini aktarır. Fransız konsoloslarının güçlükler çıkarmadığı görüşü yaygındı. Buna karşılık Avusturya-Macaristan koruması, beratlı Yahudilerden İtalya'ya karşı Habsburg askerî harekâtına katılmalarının istenmesinden sonra onların gözünde değer yitirmeye yüz tuttu.[75]

Kimi yorumcular Batı korumasına giren kişilerin sayısındaki hızlı artışın, yerel güvenliğin aksamasından ve Avrupa'nın askerî açıdan güçlenmesinden kaynaklandığını ileri sürer. Bunlar önemli etkenlerdi. Fakat tek başına ne Müslümanların rekabet gücü yitirmesini, ne handikaplarının Batı'ya en açık kentlerde doruğa çıkışını ne de Avrupa kökenli işadamlarının zamanla pazar paylarını korudukları kişilere kaptırmasını açıklar.

74 Fawaz, *Merchants and Migrants*, s. 86. Boşanma ve miras konularında İslami mahkemelere başvurma güdüsü hiçbir zaman ortadan kalkmadı.

75 Landau, *Jews in Egypt*, s. 22-23.

İslam'da Hukuksal Çoğulculuğun Amaçlanmamış Sonuçları

Son iki bölümde geniş kapsamlı iki tarihsel kalıba birleşik bir açıklama sunmuş olduk. Bu kalıpların birincisi, Batı'nın yükselişinden önce Ortadoğu'nun büyük dinsel toplulukları arasında çarpıcı dengesizliklerin olmayışı; ikincisiyse, Batı'nın ekonomik modernleşme sürecinde bölgedeki dinsel azınlıkların yükselişiydi. Yorumumuz 19. yüzyılın, yerel rekabet gücünü, özellikle de Müslümanların üretkenliğini geliştirmeye dönük ateşli hukuk reformlarına niçin sahne olduğunu açıklamayı sağlayacak altyapıyı da ortaya koymuş oldu. Bu reformlara yön veren gelişmeler, yerel Hıristiyanları ve Yahudileri Batı'dan hukuksal koruma elde etmeye yönelten kurumsal ilerlemelerdi. Reformların Batı ticaret kanunlarını benimsemeyi içermesi bunun bir kanıtıdır.

Yüzeyden bakılınca, analiz edilen kalıplar Charles Tiebout'un adıyla anılan sosyal uyum mekanizmasının sembolik ifadeleridir.[76] "Ayrılarak tepki gösterme" olarak da bilinen Tiebout mekanizması, bireylerin yargı alanları arasında geçişler yapmalarıyla sosyal etkinliğin arttığını ve gözden düşen yargı alanlarının buna tepki olarak reformlara giriştiğini öngörür. Bu mekanizmaya uygun olarak, 18. yüzyıldan önce gayrimüslim tüccarların sıklıkla İslam hukuku çerçevesinde ticaret yapma ve tereke paylaşma yolunu seçmeleri kısmen bu hukukun yürütme gücünün yüksek olmasındandı. Gösterildiği üzere, bu bireysel tercihler, azınlıkların hukuk uygulamalarının İslamileşmesine yol açtı. Avrupa'daki kurumsal dönüşümün yeni hukuksal fırsatlar çıkarması üzerine, aynı mekanizma İslam hukukundan toplu uzaklaşmayla sonuçlanan bir aksi yöneliş yarattı. Bu yoldan İslami ticaret hukukunun giderek ciddileşen yetersizlikleri tüm çıplaklığıyla ortaya çıktı–bir semtten kaçışın, o semtin cazibesindeki düşüşü açığa çıkarması gibi.

Ne var ki, her iki uyum sürecinin (önce azınlıkların hukuk uygulamalarının İslamileşmesi, sonra da Ortadoğu uygulamalarının Batılılaşması) olumsuz ekonomik etkileri de oldu. Birinci dönemde İslam'ın hukuksal çoğulculuğu azınlıkların sonradan

76 Tiebout, "Theory of Local Expenditures".

yargı makamı değiştirmelerine olanak vererek, yaptıkları sözleşmeleri belirsizleştirdi. Bu yönüyle de hiç kuşkusuz gayrimüslimleri Ortadoğu'nun kendi başına ekonomik modernleşmesini sağlayabilecek kurumsal yeniliklere girişmekten alıkoydu. Hıristiyanlar ve Yahudiler açısından sözleşmelerinin geçerlilik düzeyini yükseltmenin en güvenli yolu, hukuk uygulamalarını Müslümanlarınkine benzetmekti. Dolayısıyla gayrimüslim hukuk uygulamalarının İslamileşmesi her durumda ticari etkinlikte net bir kazanımı getirmedi. Bu dönüşümün ardında ticari üretkenliği artırmaktan çok belirsizliği azaltma güdüsünün yer aldığı ölçüde, Ortadoğu ekonomisinin zarar gördüğü bile söylenebilir. Hukuksal tekörnekliğin yeni örgüt türleri geliştirme teşviklerini yok etmesine bağlı olarak dinamik kayıpların da ortaya çıkması doğaldı. Miras uygulamalarının İslamileşmesi tam da böyle bir evrim engeli doğurdu. Bu uygulamalar yakınlaşma içine girmeseydi, bölge halkları kendi başlarına büyük ve kalıcı özel işletmeleri yaratabilirlerdi. Dahası, yabancı korumasına girmekten ve yabancı yasaları aktarmaktan kaçınabilirlerdi. Kısacası, Ortadoğu'nun modern tarihi belirgin biçimde farklı bir seyir izleyebilirdi.

Belirlenen katılık genelde Batı'nın ekonomik modernleşmede niçin başı çektiğini açıklamak için kullanılan Tiebout mekanizmasının bir başarısızlığına mı işaret eder?[77] Böyle bir sonuç mesnetsizdir; çünkü İslami hukuk sistemi Tiebout'un iki varsayımıyla çatışır. Tiebout mekanizması simetrik hukuksal çoğulculuğu, yani hukuklar arası geçişlerde eşit hakları öngörür. İslam'da hukuksal çoğulculuk toplulukların haklarında bir asimetri, yani diğerlerine oranla kimi topluluklara daha geniş hukuksal seçenekler sunulmasını getirdi. İslam bütün topluluklara aynı hukuksal seçenekleri tanımış olsaydı, rekabete dönük baskılar İslam hukukunu evrim sürecindeki küresel ekonomiye daha duyarlı kılabilirdi. İslam hukukuyla çatışan diğer Tiebout varsayımı ise, bireylerin yargı alanı açısından bağlayıcı sözleşmeler yapabildiğidir. Dolayısıyla Tiebout, bir sözleşmenin görüşülüp sonuca bağlanmasından sonra geçişler yapma olasılığını

77 Bu savın etkili varyantları için bkz. North, "Paradox of the West", özellikle s. 26, 30; Mokyr *Lever of Riches*, s. 206-8; Jones, *European Miracle*, böl. 6-7.

ortadan kaldırmaktadır. Sonradan geçişlerin önü kesilmiş olsaydı, İslam hukuku lehine kararlar, verimliliği geliştirici nitelikte görülebilirdi. Gerçekte, azınlıkların sözleşme kararlarına kısmen yön veren etken yürütme gücüne ilişkin kaygılardı. Keza, hukuk alanındaki İslamileşmeye, İslam hukukunun kendi avantajlarından çok fırsatçılığı engellemeye yönelik güdüler yön verdi.

18. ve 19. yüzyılların yargı makamı değiştirmelerine dönecek olursak, bunların ardında büyük ölçüde Batı hukukunun gözle görülür yararları yatmaktaydı. Batı dünyasındaki hukuksal dönüşümler Batılılarla ticaret yapma, onların şebekelerine katılma ve iş yöntemlerini kullanma avantajlarını artırmıştı. Ancak yeni muazzam potansiyelin hayata geçirilmesi, sonradan yargı makamı değiştirme fırsatlarını yok etmeye bağlıydı. İslam'ın hukuksal çoğulculuğu çerçevesinde, bir Batılı dahi işlerine Müslümanların karıştığı yolunda bir mazeret çıkararak, ticaret ortaklarını yargı makamını değiştirmeye zorlayabilirdi. Bekleneceği üzere, Batılı devlet adamları ekonomik başarılarının bir yan ürünü olarak artan diplomatik nüfuzlarını, kendi vatandaşlarını ve koruma altına aldıkları yerlileri İslami yargılamaya karşı savunmak için kullandılar. Bu durum, İslami mahkemelere başvurmaya özellikle yatkın sayılan Müslümanların, küresel ekonominin en dinamik sektörlerinin dışında kalmasına katkıda bulundu.

Böylece başlangıçta Müslümanların yararlanması için uygulamaya konulan Ömer Paktı ve özellikle Müslümanların taraf olduğu davalarda yargı yetkisini yalnızca kadıya tanıyan hükmü, bin yılı aşkın bir süre sonra Müslümanların ekonomik fırsatlarına ciddi biçimde zarar verme gibi amaçlanmamış bir sonucu doğurdu. Bu sonuca bir tepki olarak da, birçok Müslüman tüccar ve yatırımcı finans ve ticarette İslami mahkemelerin yargı yetkisini fiilen kısıtlamaya yöneldi. İstanbul ve Kahire'de 1850'lerde Batı'dan esinlenen seküler ticaret mahkemelerinin kurulması kısmen bu reform talebi dalgasına verilen bir karşılıktı. Müslümanların uğradığı ekonomik zararlar, 21. yüzyılda bile Ortadoğu'da ticaret, işbirliği ve yatırım olanaklarını sınırlamaya devam eden cemaatler arası düşmanlıklara zemin hazırladı.

Ekonomik bakımdan öne geçen yerel azınlıkların koruyucuları da tepki çekti. Bu koruyucular güçlerini, kökleri Ortaçağ'a kadar inen ayrıcalıklardan aldı. Niçin yabancılara ayrıcalıklar tanındı ve hangi etkenler bu ayrıcalıkların izlediği evrim çizgisine yön verdi? Sonraki bölümde kilit İslami kurumların kapitülasyonların gelişmesine yön verdiğini göreceğiz.

11
Kapitülasyonların Kökeni ve Mali Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girerken, kapitülasyonlar olarak bilinen ikili ticaret antlaşmalarının hepsini yürürlükten kaldırdı. Osmanlı uyrukları kapitülasyonları alçaltıcı bir uygulama ve korkunç bir mali yük olarak görmekte olduğundan, bu karar küçülen imparatorluğun her yanında sevinç dolu kutlamalara yol açtı. Kapitülasyonların kaldırılış tarihi daha sonra bayram günü ilan edildi.[1] Müslüman hükümdarlarca ve Avrupa'daki Hıristiyan denklerince birlikte kotarılan kapitülasyonlar, İslam yönetimi altındaki topraklarda ticaret yapan yabancı tüccarlara dokunulmazlık ayrıcalıkları sağlamaktaydı. Düzenlemenin yerel halka bedeller yüklediği yadsınamazdı. 20. yüzyıla varıldığında kapitülasyonlar, yabancıları ve bir ölçüde de korumaları altındaki kişileri Osmanlı uyruklarınca ödenen vergilerden, geçiş ücretlerinden ve harçlardan muaf tutmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin vergi alma gücünü de sınırlamaktaydı. Birçok yorumcu bu yüzden Ortadoğu'nun şimdiki ekonomik sıkıntılarını kapitülasyonlara bağlar.[2] Kapitülasyonları veren Müslüman hükümdarların akıldışı davranmakla suçlandığı da olmaktadır.[3]

1 Ahmad, "Ottoman Perceptions", özellikle s. 18-19.

2 Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 1; Amin, *Arab Nation*, böl. 2.

3 Bu suçlama yöneticilerin diğer ekonomik bağlamlarda sergiledikleri uyanıklıkla çatışır. Sözgelimi, vergi politikaları vergi görevlilerini izlemenin ve vergi potansiyelini saptamanın maliyetine bağlı olarak değişmekteydi. Bkz. Coşgel ve Miceli, "Risk, Transaction Costs".

Kapitülasyonların modern çağda belirli kesimler açısından doğurduğu sonuçlar ne kadar olumsuz olursa olsun, bunlar ticaret antlaşmalarının Ortaçağ'da niçin ortaya çıktığını açıklamaz. Temelde yatan neden hem Batı Avrupa'da hem de Ortadoğu'da ilgili kesimlere sağladıkları yararlardı. Kapitülasyonlar yüzyıllar boyunca Akdeniz'deki ticari ilişkileri kolaylaştırdı. Niçin birer istismar kaynağına dönüştükleri hiç de aşikâr bir olgu değildir.

Ortadoğu'yla ticaret yapan Batılılar sözleşme güvenilirliğini artırmaya, gayrişahsi ticareti desteklemeye, keyfi vergilendirmeyi sınırlandırmaya ve bireysel uğraşlarla ödülleri denkleştirmeye dönük kurumları geliştirmekte olan toplumlara mensuptu. Kapitülasyonlar onların Ortadoğu'da kaynak ülkelerden aktarılan kurumlar çerçevesinde ticaret yapmalarına olanak tanıyarak yürüttükleri işlerde verimliliğin yükselmesini sağladı. Batı'nın modernleşmesiyle ve ekonomik bakımdan Ortadoğu'nun önüne geçmesiyle birlikte, Batı ayrıcalıklarının kapsamı da buna uygun olarak genişledi. Art arda kapitülasyonlar vermeyi kabul eden Müslüman hükümdarların beklentisi, bunun sonucunda ticaretin canlanmasından kazançlı çıkmaktı. Mal akışlarının güvenilirliği artacak, ticaret hacmi büyüyecek ve vergi gelirleri artacaktı.

Şimdi hedefimiz kapitülasyonların niteliklerini ortaya çıkarmak ve Ortadoğu'nun ekonomik evriminde oynadıkları rolü değerlendirmektir. Kapitülasyonların belirli kesimlere bedeller yüklerken, kalıcı genel yararlar da getirdiğinin tarih literatüründe göz ardı edildiğini göreceğiz. Kapitülasyonlar uzun vadede ticareti genişleten ve zenginlik yaratan çeşitli kurumsal yenilikleri Ortadoğu'ya aktarmanın bir aracı olma işlevini gördüler. Böylece 19. yüzyılın kimi kilit hukuk reformlarını kolaylaştırdılar. Bu bölümde kapitülasyonların kökenini ve İslami gerekçelerini irdeleyecek, ayrıca vergi alımına getirdikleri kısıtlamaların Batılı tüccarların Ortadoğu'daki getirilerinin öngörülebilirliğini artırdığını göstereceğiz. Kapitülasyonların gayrişahsi ticareti benimsetmede oynadıkları rol bir sonraki bölümün konusudur.

İlk Kapitülasyonlar

Yaygın bir varsayımın aksine, yabancılara dokunulmazlık ayrıcalıkları tanıma uygulaması İslam'la birlikte ortaya çıkmadı. Bizans 1082'den başlayarak Venedikli tüccarlara ticarette tercihli muamele sağlayarak, onları yerliler için zorunlu gümrük vergilerinden kurtardı.[4] Tanınan bir başka ayrıcalık kendi mahkemelerinde yargılanmalarıydı. Zaman içinde diğer ülkelere de benzer ödünler verildi. Tahmin edileceği üzere, yabancılar Bizans ticaretinde kilit bir rol oynamaya başladı.[5] Aynı dönemde çeşitli Fransız ve İtalyan kentleri birbirlerinin tüccarlarını göreneksel ticari geçiş ücretlerinden muaf tuttukları gibi yabancı tüccarların iç sorunlarını kendi yasalarına göre çözmelerine de şu ya da bu ölçüde izin verdiler.[6]

Bilindiği kadarıyla, İslam'ın ilk yüzyılındaki Arap yöneticiler yabancılara dokunulmazlık ayrıcalıkları tanımadılar. Halefl erinin yabancı tüccarlara özel haklar vermeye yönelmesinden sonra, gayrimüslim yabancılar bir süre İslam hukukunca öngörüldüğü gibi yerel uyruklara oranla daha yüksek vergiye tabi tutuldular. Gayrimüslim bir yabancı bir gümrük kapısından geçerken, istikametinden bağımsız olarak genelde ticari mallarının toplam değerinin yüzde 10'u kadar vergi öderdi; bu oran Hıristiyan ya da Yahudi uyruklar için yüzde 5, Müslümanlar içinse politik statüye bakılmaksızın yalnızca yüzde 2,5'ti. Bu ayrımcılık İslam'ın ilk döneminde yönetici sınıfların etkinliklerini finanse ettikleri Müslüman tüccarları kayırma amacı güttüklerini gösterir; bir gayrimüslim hükümdara bağlı gayrimüslimler "en az kayrılan" zümre olacaktı.[7] Oranların düzenlenişi gelirlerini ticaretten sağlayan Arap yöneticilerin yabancılara karşı Müslüman tacirleri kayırmakla bir kayba uğramayı beklemediklerine de işaret eder. İslami ticari kurumlar bir biçimde yetersiz olsaydı,

4 Nicol, *Byzantium and Venice*, özellikle s. 59-64, 248-49; Lane, *Venice*, s. 68-69.

5 Mango, *Byzantium*, s. 83-87; Depping, *Histoire du Commerce*, c. 2, böl. 8-9.

6 Bütün bu ödünler, hukukun politik sınırlarla kısıtlanmayıp "şahsi" ve dolayısıyla taşınabilir sayılması anlamına geliyordu. Bkz. Borel, *Origine et Fonctions des Consuls*, s. 4-5, 13-14, 94-97; Puente, *Foreign Consulate*, özellikle s. 11-13, 18-20; ve Verlinden, "Markets and Fairs", s. 128-29.

7 Goitein, "Rise of Near-East Bourgeoisie", s. 596.

bu korumacılık gözle görülür bedellere yol açardı. Kazançlı alım satımların kesilmesi yöneticilerin yerel korumacılık yönündeki şevkini kırardı.

Sonraki Müslüman hükümdarlar ise antlaşmalar (Arapça *imtiyāzāt*, Osmanlıca *ahidnâme*ler) yoluyla yabancı topluluklara haklar, ayrıcalıklar ve muafiyetler tanıma yönündeki Bizans uygulamasını benimsediler. 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu Selçukluları, aynı biçimde Arap ülkelerinin Fatımi ve Eyyubi hükümdarları Venedikli, Ceneviz ve Pisalı tüccarlara yüzde 2 gibi düşük gümrük hadleriyle ticaret yapma hakkı, ayrıca diğer yabancı Hıristiyanlarla uyuşmazlıklarını kendi mahkemelerinde çözme yönünde adli ayrıcalıklar verdiler.[8] Sonraki antlaşmaların en az birinde, Aydınoğulları beyiyle Girit'teki Venedik dükünün 1337'de vardığı antlaşmada, Venedikliler çoğu ürünlerde tüm ithalat vergilerinden muaf tutuldu.[9] Kapitülasyonların bu öncü örneklerinin Müslümanlara ayrıcalıklar tanıyan antlaşmaları da içermesi konumuz açısından özellikle anlamlıdır. 13. yüzyılda Korsika ve Sicilya'daki Arap tüccarların İslami mahkemelerde yargılanmaları mümkündü. Bizans İmparatorluğu'nun 1453'te yıkılmasından önceki birkaç yüzyıl boyunca, konuk Türk ve Arap tüccarlar İtalyancada *fondaco* ve Arapçada *funduk* olarak anılan anklavlarda kaldılar. Koruma altındaki bu anklavlarda günlük yaşama ilişkin bilgilerin kıt olmasına karşın, sakinlerinin ticari uyuşmazlıklarını kendi aralarında çözdükleri neredeyse kesindir.[10]

İlk kapitülasyonlar temelde yabancı tüccarlar aleyhindeki gümrük vergisi ayrımcılığını azaltmaya ve iç uyuşmazlıklarını yeğledikleri hukuksal yöntemlere göre çözmelerine olanak vermeye yönelikti. Birinci hüküm rekabeti canlandırarak, ekonomik etkinliği artırdı. İkinci hüküm ise yabancıların aralarındaki çatışmaları hakemlik yoluyla, hükümdarın mahkemelerini

8 Fleet, *European and Islamic Trade*, özellikle s. 71, 76, 94; Martin, "Venetian-Seljuk Treaty", s. 326-30; Depping, *Histoire du Commerce*, c. 2, böl. 9; Constable, *Housing the Stranger*, böl. 4, özellikle s. 113-26; Sousa, *Capitulary Régime of Turkey*, s. 47-48; Liebesny, "Western Judical Privileges", s. 312-15; Ashtor, *Social and Economic History*, s. 326.

9 Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 155-56 ve bel. 1337A, madde 13, s. 191-92.

10 Reinert, "Muslim Presence in Constantinople", özellikle s. 144-48; Sousa, *Capitulary Régime of Turkey*, s. 46, 156-57; Le Tourneau, "Funduk"; Constable, *Housing the Stranger*, s. 147-50.

devreye sokmaksızın gidermelerini sağladı. Hakemlik bütün tarafların rızasını gerektirdiğinden, ancak hepsinin en az resmî bir mahkemedeki kadar iyi sonuç almayı umduğu durumlarda kabul görür. Dolayısıyla yabancı tüccarlara hukuksal özerklik tanıyan bir hükümdar, işlem maliyetlerinin düşmesinden yararlanırdı. Çözümler tarafları tanıyan kişilere bırakıldığı ölçüde kararlar daha adil de olurdu. Ayrıca toplumsal baskı mekanizmaları devreye girebildiği için, yerel koşulları bilmeyen memurların müdahalesine gerek kalmaksızın, sahtekârlık caydırılırdı.[11] Böylece iç uyuşmazlıkları giderme mekanizmaları yabancı tüccarların kârlarını yükseltir, bunun sonucunda da potansiyel gümrük gelirleri artardı.

Başlangıçta kapitülasyonlar sonraki antlaşmalarda önemli yer tutan miras uygulamaları, toplu ceza ve sözleşmeleri belgelendirme gibi temalara değinmedi. Memlûk sultanlarının 15. yüzyılda Venedik ve Floransa'yla, Osmanlıların da yarım binyıl boyunca çeşitli Avrupa ülkeleriyle vardıkları antlaşmalarda bu temalar çok belirgindir. Öyleyse 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar süren dönem dış ticaret ayrıcalıklarında bir genişlemenin damgasını taşır. Tanınan yeni ayrıcalıkların Batı Avrupa'daki kurumsal değişiklikleri yansıttığını göreceğiz.

Yabancı Ayrıcalıklarının Genişlemesi ve Daha Sonra Kaldırılması

En fazla ilgi çeken Osmanlı kapitülasyonları 1536'da Kanuni Sultan Süleyman ile Fransa kralı I. François arasında varılan antlaşmaya dayanır.[12] Bu antlaşma Fransızların Akdeniz ticaretine egemen "millet" olarak Venediklilerin yerine geçmesini

11 Gayri resmî sözleşme yürütme mekanizmalarının işleyişi için bkz. Greif, *Institutions*, özellikle böl. 3, 4, 9; ve Platteau, *Institutions*, böl. 6.

12 Türkçe metin için bkz. Kurdakul, *Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar* [bundan böyle *TAK*], s. 41-48; İngilizce çeviri için bkz. Hurewitz, *Middle East and North Africa* [bundan böyle *MENA*], belge 1. Boogert, *Capitulations*, s. 10, bu metinlerin tartışmalı olduğunu ve günümüze ulaşan aktarımların orijinal Türkçe metinden farklı olabileceğini belirtir. Ancak Fransız tüccarların bugün bilinen versiyonlarda sayılan kilit ayrıcalıklardan yararlanmaya başladıkları açıktır.

sağladı.[13] Osmanlı politik söylemine göre, Kanuni bu kapitülasyonları bir iyi niyet jesti olarak tanımış olup istediği zaman iptal edebilecek konumdaydı. Gerçekte ayrıntılar müzakereyle belirlendi ve her iki taraf da değerli haklar elde etti.

Daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu, artan sayıda ülkeye gittikçe cömert ve genellikle karşılıksız ayrıcalıklar tanımak durumunda kaldığı bir kaygan yamaçta buldu kendisini. İngilizler 1580'de esas olarak Fransızlara verilen ticaret haklarını elde ettiler. Hollanda'yla ve bir yakınlaşma döneminde Venedik'le başlamak üzere, başka devletler de benzer ayrıcalıklar kazandılar.[14] Bu süreçte Osmanlı toprakları küçülmeye başladı. Askerî gücün zayıfladığı bir konumda, yeni kapitülasyonlar verildi ve eskileri yenilendi. Pazarlık kuramına uygun olarak, yabancılar gittikçe daha büyük ödünler aldı. Dahası, ticaret akışlarının sürmesinde Osmanlıların çıkarı bulunduğu için, ayrıcalıkları tek taraflı kaldırılabilir saymak gerçekçi olmaktan çıktı. 19. yüzyıl başlarına doğru kapitülasyonlar, yabancılara ve onların koruduğu yerel kişilere Osmanlı uyruklarının çoğundan esirgenen geniş ayrıcalıkları tanımanın bir aracına dönüştü; ayrıca Batılı devletleri kilit ekonomik politikalarda söz sahibi kıldı. Zamanla Osmanlı Devleti'ni çeşitli iç tekelleri kaldırmak zorunda bıraktı. 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'yla, Osmanlı Devleti ihracatta ithal ürünlere oranla epeyce yüksek vergiler uygulamayı kabul etti. Bu durum küresel düzeyde rekabet etmeye yönelen yerel üreticilerin dezavantajlarını daha da ağırlaştırdı.[15]

Anlatılan dönüşüm "kapitülasyon" teriminin anlamındaki değişimlerde açıkça görülür. Terimin kökeni antlaşmaların bölündüğü fasılları belirten Latince *capitula* kelimesidir. Dolayısıyla, ilk ticari antlaşmalar imzalandığında, kapitülasyonlar, "fasıllar" anlamına geliyordu. Arapların ve Türklerin topraklarını genişlettikleri o dönemde, antlaşmaların Müslüman egemenliğine zarar verdiği düşünülmemekteydi. Bölgenin egemen-

13 Masson, *Commerce au XVIIe Siècle*, özellikle s. xv-xvi.

14 *TAK*, s. 99-403; *MENA*, özellikle belge 2-7, 9, 10, 14. İlke olarak, hiçbir ayrıcalık onu veren padişahın hüküm sürdüğü dönemden sonra geçerli değildi. Ancak padişahların süresi dolmuş kapitülasyonları yeniden tanımaları rutinleşti.

15 Sözleşmenin metni için bkz. Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 50 (1839), s. 291-95.

liğini kaybetmeye başlamasıyla birlikte, aynı terim, İngilizce ve Fransızcada taşıdığı bir başka anlama uygun olarak "teslim olma" çağrışımını taşır oldu. Kapitülasyonların boyun eğmeyle özdeşleşmiş olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı devletlerin sömürge yönetimlerince zorlanmadıkça bunları tanımaya yanaşmamasından da açıkça anlaşılır.[16]

Memlûk ve Osmanlı Kapitülasyonları

Fransa'ya tanınan ilk kapitülasyonların kilit ekonomik hükümlerinin emsalleri, Memlûk yönetimindeki Mısır'ın sırasıyla 1442 ve 1497'de Venedik ve Floransa'ya sağladığı ticari ayrıcalıklarda vardı.[17] Daha 15. yüzyılda Memlûkler, muhtemelen politik ve ekonomik açıdan zayıf konumda pazarlığa oturdukları için, 17. yüzyıla kadar Osmanlıların yabancılara tanımaktan kaçındıkları ayrıcalıkları verdiler.[18] Osmanlılar ise 1536'da askerî bakımdan yenilmez bir görüntü içindeydi; Kanuni'nin amaçlarına görece az ödün vererek ulaşmasının nedeni bu olmalıdır.[19] Onun pazarlık gücü en az yüz yıl daha süren bir tek taraflılık algılamasını besledi; böylece birbiri ardı sıra padişahlar, kapitülasyonları düşmanlardan esirgenebilecek bir lütuf gibi görmeyi sürdürdüler.[20]

16 Yunanistan 1832'de, Romanya da 1878'de kapitülasyonları tanımayı reddetti. Kıbrıs'ı 1878'de işgal eden Büyük Britanya, onları zorlamama yolunu seçti. İtalya 1912'de Libya'yı ilhak edince, kapitülasyonların yürürlükten kalktığını ilan etti. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılara karşı Arap ayaklanmasına önderlik eden Hüseyin bin Ali kapitülasyonları hiçbir zaman tanımadı. Bir istisna oluşturan Bulgaristan'da kapitülasyonlar 1914'e kadar yürürlükte kaldı; çünkü resmen hâlâ Türk egemenliği altındaydı. İran ise Osmanlı örneğini izleyerek 1928'de kapitülasyonlara son verdi. Bkz. Bullard, *Privileges*, özellikle s. 31-32, 37.

17 Metinler için bkz. Wansbrough, "Venice and Florence" [bundan böyle *VF*], s. 509-23.

18 Ashtor, *Levant Trade*, böl. 2. Memlûkler hepsi de Mısır'ın ayakta kalması için kritik önem taşıyan silah, kereste ve demiri Güney Avrupa'dan sağlamaktaydı. Mısır zamanla zayıflayarak, 1517'de Osmanlıların eline geçti.

19 Önceki yirmi yılda Osmanlı orduları güneyde Suriye, Filistin ve Mısır'ı fethetmiş, kuzeyde de Sırbistan'ın kimi kesimlerini ve Macaristan'ı ele geçirerek Viyana kapılarına kadar dayanmıştı.

20 Lewis, *Political Language of Islam*, s. 84; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, c. 2, s. 171-72. Bu algılama yabancı taleplerine direnişle uyumludur. Sözgelimi, I. Murad 1368'de Bizans'taki Ceneviz kolonisine benzer bir tüccar kolonisi kurmak isteyen Venedik'in arazi isteğini geri çevirdi (Thiriet, *Senat de Venise*, c. 1, s. 118, n. 461).

İlk Fransız kapitülasyonlarını oluşturan on altı maddenin beşi, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşılıklı yükümlülükler getirir; bunlar seyahat özgürlüğü, güvenlik, korsanlığa karşı işbirliği ve devlet protokolüyle ilgilidir. Hepsi de Bizanslılarca tanınanları da kapsamak üzere önceki kapitülasyonlarda da bulunuyordu. Görünüşte karşılıklı olmakla birlikte, öbür maddelerden ikisi bir tarafın özel bir sorununa çözüm getirir. Kaçak kölelerin iadesi Osmanlılar açısından daha büyük önem taşımakta, konsoloslara yabancı sulardaki gemi kazalarını ele alma yetkisinin tanınması ise yalnızca konsoloslar atayan Fransa'ya yarar sağlamaktadır. Geri kalan dokuz madde ise Fransızlara karşılıksız ayrıcalıklar tanır. Fransız tüccarlara konsoloslukça temsil edilme, Fransız mahkemelerinde yargılanma, Fransız makamlarınca yerine getirilebilecek vasiyetname hazırlama ve bir Fransız uyruğunca işlenmiş suçlardan dolayı toplu cezadan muaf olma hakları verilir.[21] 17. yüzyılda Osmanlılar daha çarpıcı biçimde yabancıların greksinimlerine odaklı kapitülasyonlar tanımaya başladı. 1675 tarihli İngiliz kapitülasyonları, önceki Osmanlı-İngiliz anlaşmalarına eklenen 55 maddeden oluşur, ki her biri İngiliz tüccarların sorunlarına çözüm getirir. Alışılmış bir uygulamayla antlaşmalara genelde karşılıklı yükümlülükler öngören bir hükmün konulduğu söylenebilir.[22] Ancak iki tarafın ekonomik kurumları ayrıştıkça, karşılıklılık gittikçe sembolik hale geldi.[23]

21 *TAK*, s. 41-48. Son kategoriyi oluşturan maddeler 3-9, 12 ve 16'dır. Önceki yüzyılda verilen Memlûk ödünleri daha da aşırı bir asimetri barındırır. Memlûk-Floransa antlaşması, karşılıklılığa hiç değinmeksizin Floransalı tüccarların sorunlarını gidermeyi öngören 35 maddeden oluşur. Bunların dokuzu gümrük vergilerinin ve diğer harçların öngörülebilir oluşuyla ilgilidir. Yedisi Memlûk uyruklarıyla ve bazen daha özgül olarak Müslümanlarla yapılmış sözleşmelerin yürütülmesini kolaylaştırmayı amaçlar. Bir madde Floransalı ve Müslüman tüccarlar arasındaki sözleşmelerin noterce onaylanmasını öngörür. Son olarak, iki madde Floransalı tüccarların Müslüman-Floransalı uyuşmazlıklarını özel mahkemelerde çözme yoluyla, İslami mahkemelerde dava edilmeyi önlemelerine olanak verir [*VF*, madde 1, 7-8, 14, 17, 22, 26-28 (gümrük vergileri), 3-4, 6, 18, 33 (sözleşmeler), 5, 32 (mahkemeler), 2 (noter onayı).]

22 Örneğin, 1718 tarihli Avusturya kapitülasyonlarının 6. maddesi [Liebesny, "Judicial Privileges", s. 322-23] ve 1773 tarihli İspanyol kapitülasyonlarının 7. maddesi [*TAK*, s. 162].

23 18. yüzyıldaki kapitülasyonlar Batı Avrupa'daki Osmanlı temsilcilerine kendi uyruklarının taraf olduğu adli konularda yetki tanıdı. Ama Osmanlılar adli uzmanlar şöyle dursun, henüz daimi temsilciler bile atamamıştı. Her halükârda,

Kapitülasyonların gümrük vergilerini de kapsayan mali hükümleri başlı başına evrim geçirdiler. Gerek 1673 tarihli Fransız kapitülasyonları, gerekse 1675 tarihli İngiliz kapitülasyonları, kendi tüccarlarınca ihraç ya da ithal edilen ticari ürünlerde değer üzerinden yüzde 3'lük bir vergi öngörür; bu oran Müslümanlardan alınan yüzde 2,5'lik vergiden birazcık daha yüksektir.[24] Kapitülasyon tanınan bütün devletler 17. yüzyıl sonlarından 1914'e kadar gümrük vergileri açısından esas itibariyle "en çok kayrılan ülke" statüsünden yararlandı.

Vergi alımının öngörülebilirliğine ilişkin hükümler kesinlikle kritik önemdeydi. Yabancılar Osmanlı uyruklarının katlanmaya devam ettiği diğer yükümlerde gittikçe genişleyen bir dizi muafiyet elde etti. Osmanlıların vergi alımına ilişkin kaygan bir yamaca girmesi, işte bu gümrük dışı vergi ayrıcalıkları yüzündendi. Yabancı ayrıcalıklarının genişlemesi adli alanda da apaçıktır. İlk Fransız ve İngiliz kapitülasyonları, özel kurallar çerçevesinde bile olsa, kadıların Osmanlı uyrukları ile yabancılar arasındaki davaları karara bağlamasını öngörmüştü.[25] Zamanla Batılı tüccarlar İslami kovuşturma açısından daha da büyük muafiyetler kazandılar. Bu durum gerek Batı mahkemelerinin, gerekse 19. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan seküler yerel mahkemelerin yargı alanının İslami mahkemelerin zararına genişlediği bir süreçte gerçekleşti.[26]

Osmanlıların Londra ya da Paris'te İslami mahkemeleri işletebileceği kuşkuludur; çünkü diğer hükümler Osmanlı temsilcilerinin yalnızca genel olarak diplomatik heyetlere tanınan hakları kullanmasına izin vermekteydi. O dönemde bu haklar arasında dokunulmaz yargı yetkisi yoktu. Bkz. Liebesny, "Judicial Privileges", s. 322-24; ve Frey ve Frey, *History of Diplomatic Immunity*, böl. 6. 1703'te bir Arap tüccar elinde İngilizlerin "Türkiye Kumpanyası"na mal sattığını gösteren bir belgeyle Londra'da ortaya çıkıp gerekli ödemenin yapılmasını talep edince, İngiliz mahkemeler ondan Osmanlı kadı mahkemelerinin konuk İngiliz tüccarlara verdiği hakları esirgedi. Dolayısıyla mağdur Arap tüccarın adalet arayışı Londra'da bir Osmanlı konsolosunun bulunmayışının getirdiği engele takıldı. Bkz. Levant Kumpanyası dosyaları, "The Humble Petition of Hadgi Mahomet Ebu Ismael" [Kamu Kayıtları Dairesi, S. P. 3418].

24 1773 için bkz. *TAK*, s. 82. 1675 için bkz. *MENA*, belge 14, madde 30-32, 54-75; *TAK*, s. 112-20. Sonraki kapitülasyonlar, muhtemelen değer biçme konusunda sıklıkla çıkan uyuşmazlıklardan dolayı, belirli mallar için birim başına bir gümrük vergisi belirledi.

25 *MENA*, belge 1, madde 3-5 ve belge 4, madde 7.

26 Kimi konularda Batılılar dinsel ve seküler tüm yerel mahkemelerden kaçma yolunu bulabilmekteydi.

Kadılar Müslümanların taraf olduğu davalardaki yargı yetkilerini sonuna kadar korudular. Osmanlı Devleti kendi uyruğu sayılan bir kişinin dahi taraf olduğu davalara bakma hakkından asla vazgeçmedi. Bununla birlikte, yabancılar Osmanlı uyruklarının taraf olduğu davalarda İslami mahkemelerden kaçınma yolunu çoğu kez yerel elitlerin yardımıyla gittikçe daha kolay buldular. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Avrupalı diplomatlar fiilen itiraz edilemez kararlar alabilmekteydi. Bir Osmanlı uyruğunun İslami mahkemelerin korumasına güvenebildiği dönem gerilerde kalmıştı.

Popüler Açıklamaların Zayıflıkları

Ortadoğu kapitülasyonlarının tanınmasına ya da politik egemenliğe ters düşen ve dinsel çoğunluk aleyhine ayrımcılığı getiren tek taraflı ayrıcalıklara dönüşmesine ilişkin tatmin edici bir açıklama bulunmuyor. İşaret edilen etkenler iki politik ve üç ekonomik hedefi içerir.

En yaygın açıklama kapitülasyonların dost Hıristiyanlarla ittifaklar kurma yoluyla, Haçlı seferlerinin kaynağı olan Avrupa'yı bölmeye yaradığıdır. Buna göre, ilk Osmanlı kapitülasyonları Hıristiyanlık'ı zayıflatmaya yönelik akıllıca bir girişimdi. Fransızlara tanınan ilk kapitülasyonlar Osmanlıların tam da Fransa'nın ticari rakiplerinden Venedik'in elindeki Kıbrıs'ı fethetmeye hazırlandığı 1569'da genişletildi. İngiliz kapitülasyonları, ikisi de Türk düşmanı olan Habsburg Hanedanı ve Papa'nın bir rakibini güçlendirmiş oldu.[27] Memlûkler ve Safeviler gibi, Osmanlılar da ittifaklar kurmak için ticaret politikasına başvurarak, barışçıl ilişkiler şartına bağlı ayrıcalıklar verdi.[28]

27 Jeopolitik açıklamanın varyantları için bkz. İnalcık, "Ottoman Economic Mind", s. 214-15; İnalcık, "Ottoman State", özellikle s. 189, 366-67, 173; Shaw, *History of Ottoman Empire*, c. 1, s. 97-98; De Groot, "Organization of European Trade", özellikle s. 232, 236; ve Karpat, "Ottoman Views", s. 138-39. Tamamlayıcı bir açıklama, süreçten yarar görenlerin jeopolitik hedeflerine dikkat çeker. Örneğin, Horniker, "William Harborne", özellikle s. 299, 304-6, İngiltere'nin İspanya'yla ilişkilerinin bozulması üzerine Osmanlı kapitülasyonlarına yöneldiğini vurgular.

28 Brummett, *Ottoman Seapower*, 15. ve 16. yüzyıllara ilişkin epeyce bulgu sunar.

Kimi durumlarda ittifak kurmak ağır basan saik bile olabilirdi. Ancak bu gibi jeopolitik hedefler kapitülasyonların özünü açıklamaz; örneğin, yabancılar aleyhindeki davalar için bir belgelendirme şartının niçin konulduğuna açıklık getirmezler.[29] İttifak kurmak başlangıçta birincil hedef olsa dahi, zamanla başka hedefler öne çıkmış olmalıdır.

Öne sürülen diğer politik etken, istikrarsızlık tohumları ekmemeleri için yerel tüccarları zayıflatma arzusudur. Baştaki hanedanların varlıklarını sürdürme içgüdülerini vurgulayan Mehmet Genç'e göre, modernlik öncesi dönemin Müslüman hükümdarları özel sermaye birikimini kısıtlamayı hedeflediler. Bu amaçla üst düzey yetkililerin malvarlıklarına el koydular ve fiyat denetimleriyle ticari kârları sınırladılar. Bu mantığa göre, yabancı tüccarlara kucak açmak askerî tehditlere karşı bir çözümden çok, politik iktidarın iç güvenliğini pekiştiren bir araçtı.[30] Ne var ki, yabancılara adli ayrıcalıklar tanımak yerel tüccarlara karşı ayrımcılığın tek yolu değildir. Kaldı ki, yabancı tüccarların haklarını artırmalarına yerel tüccarların niçin seyirci kaldığı açık değildir. Yerel tüccarların politik güçsüzlüğü neyle açıklanabilir? Daha önce ortaya konulan bir etken, yerel ticari kurumların durgunluğudur. Mevcut hukuk sistemleri büyük çaplı ve uzun ömürlü işletmeler bünyesinde kaynak toplamayı engellerken, yerel tüccarların politik gücünün sınırlı olması doğaldı. Eğer bu doğruysa, yerel tüccarların önüne dikilen handikapların büyümesi kapitülasyonların hedefi değil, bağımsız bir nedeniydi. Bir hükümdarın kapitülasyonlara razı olması belki de kısmen uyruklarının rekabet güçlerini yitirmeleri ve bu yönelimi tersine çevirmenin Batı Avrupa'yla yapılan ticarette yabancı egemenliğine izin vermekten daha maliyetli görünmesi yüzündendi. Bu durumda temelde yatan amaç, tüccarları politik bakımdan zayıflatmaktan çok, ekonomik zaaflarını telafi etmek olmalıydı.

29 İttifak kurma amacı Memlûklerin bir yüzyıl sonra Osmanlılarca tanınacak olanlardan daha geniş ayrıcalıkları niçin sağladığını açıklar. Daha önce belirtildiği üzere, daha güçsüz bir konumda müzakereye oturan Memlûklerin çok ödün vermesi kaçınılmazdı.

30 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, özellikle s. 84-85. Ayrıca bkz. Gilbar, "Muslim Big Merchant Entrepreneurs", s. 16.

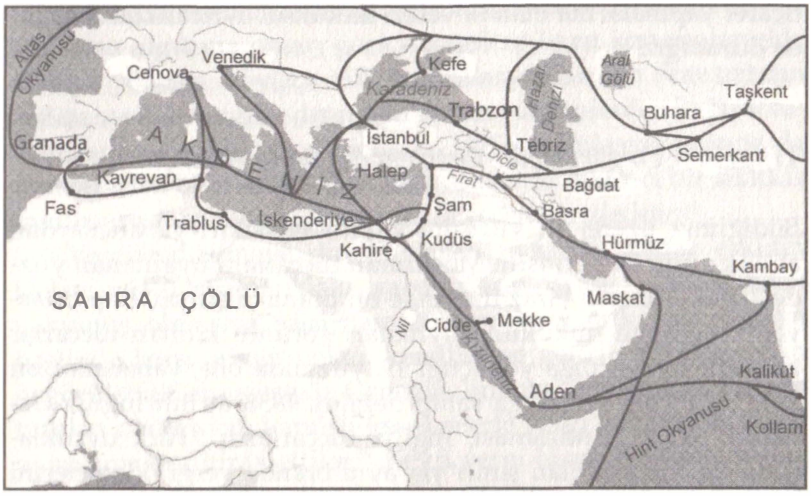
En yaygın ekonomik açıklama yerel tüccarlara oranla yabancı tüccarlardan daha kolay gelir elde edilebilmesidir. İslam hukuku uyarınca uyruklara göre yabancıların daha yüksek vergi ödemesi nedeniyle, gümrük gelirlerini artırmak üzere yabancı tacirlere kapıların açıldığı belirtilir. Dahası, yabancı tüccarların kültürel özelliklerinden ve büyük limanlarda toplanmış olmalarından dolayı vergi tahsildarları için kolay hedef oluşturdukları ileri sürülür.[31] Peki, ama mali gerekçeler ağır bastıysa, devlet aynı limanları kullanan yerel tüccarların gümrük vergilerini niçin yükseltmedi? Bütün yerel tüccarlar zaten İslam hukukunda yeri olmayan çeşitli vergiler ödemekteydi. Oran ayarlamalarının yanı sıra yeni vergilendirme biçimleri konusunda bolca emsaller mevcuttu.[32]

Başka bir ekonomik açıklama coğrafi-ticari bir hedefe işaret eder: Ortadoğu'nun bir transit durak konumunun sürdürülmesi. Bu sava göre, Afrika'nın çevresinden dolaşılmasından sonra, Memlûkler ve Osmanlılar Avrupa ile Asya arasındaki Akdeniz ticaret yollarının çekiciliğini ayakta tutmak için ticari ayrıcalıklar tanımışlardı (şekil 11.1).[33] Rakip ticaret yolları elbette Ortadoğu hükümdarlarının stratejilerini etkiledi. Ne var ki, bu durum Vasco Da Gama'nın Hint Okyanusu'na ulaşmasından epey önce var olan kapitülasyonlar açısından kilit rol oynamış olamaz. Daha kritik bir nokta, eski ticaret yollarını desteklemek için yabancılar lehinde bir ayrımcılığa gerek bulunmamasıydı. Transit ticaret, inanç ve milliyet farkı gözetmeyen ticari teşviklerle canlandırılabilirdi.

31 Fleet, *European and Islamic Trade*, özellikle s. 94; İnalcık, "Ottoman State", s. 189-90. Teorik olarak bakıldığında, işgücü arzı esnekliğinin yabancılara oranla yerli tüccarlar açısından daha yüksek olması mümkündür. Ancak bu yönde bir bulgu yoktur.

32 İslam'ın ilk dönemi için bkz. Abu-Yusuf, *Kitāb al-Kharāj*, özellikle s. 100-01; Løkkegaard, *Islamic Taxation*; Björkman, "Maks"; ve Kuran, "Islamic Redistribution", s. 276-80. Osmanlı İmparatorluğu için bkz. Coşgel ve Miceli, "Tax Assignment"; Çağatay, "Vergi ve Resimler"; ve Darling, *Revenue-Raising*, özellikle s. 26-27, 87-89.

33 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 199-200; De Groot, "Organization of European Trade", s. 237; Bulut, "Commercial Integration", özellikle s. 213-16; Özbaran, "Hindistan Yolu", özellikle kıs. 1, 7; İnalcık, "Ottoman Economic Mind", s. 214-15.

Şekil 11.1 1498 dolaylarında Ortadoğu'dan geçen transit ticaret.

Son olarak, ithal ürünlerin tedarikini esas alan bir açıklama vardır. Bu sava göre özellikle Hıristiyan Avrupa tüccarlarına kucak açılmasının nedeni kalay, gümüş ve barut gibi stratejik malları sağlamalarıdır.[34] Oysa ticareti canlandırmak ve yabancılara ayrıcalıklar tanımak arasında zorunlu bir bağlantı yoktur. Dışarıdan istenen stratejik malların akışı, ayrımcı olmayan sübvansiyonlarla teşvik edilebilirdi. O halde, tek başına belirli ürünlere dönük talep, kapitülasyonlara ışık tutmaz.

Böylece mevcut literatürde kapitülasyonlara ilişkin beş ayrı amacın belirlendiğini görmekteyiz: İttifaklar kurmak, olası iç rakiplerin politik gücünü sınırlamak, gelir yaratmak, ticaret yollarını korumak ve stratejik ürün edinmek. Bunlardan kimileri değer taşısa da, hepsi birlikte ele alındığında bile kapitülasyonların zamanla önem kazanmasının nedenlerini ortaya koymaz. Daha da önemlisi, hiçbiri kapitülasyonların özünü, yani belirli ayrıcalıkları sağlarken diğerlerini niye sağlamadığını açıklamaz. Boşlukları doldurmak için, önce yabancılara tanınan mali ayrıcalıklara bakmamız gerekir. Sonraki bölümde yabancıların Ortadoğu'da kendi örgüt türlerini ve yöntemlerini kullanarak

34 Pamuk, *Monetary History*, s. 11; De Groot, "Organization of European Trade", s. 237.

ticaret yapmalarına olanak veren hukuksal ayrıcalıklar üzerinde duracağız.

Ticaretten Öngörülebilir Getiriler Sağlama Arayışı

Bildiğimiz üzere, 17. yüzyılın kapitülasyonları yabancılardan alınan gümrük vergisini Müslüman tüccarlara uygulanan yüzde 2,5'lik düzeyin biraz üzerinde bir orana düşürdü. Kapitülasyonların İslam hukukuna uymaları zorunlu kılınan tüccarlar aleyhine ayrımcılığa yol açtığı 19. yüzyılda bile, yabancılar bu konuda hiçbir ayrıcalığa sahip değildi. 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması, İngiliz tüccarların "Türk uyruklarının en çok kayrılan sınıfı"yla aynı oranda vergi ödemelerini öngörür. Ticari yönetmeliklerin "imparatorluğun her yanında genel" ve "bütün uyruklar için geçerli" olması hükmü, yerel Yahudilerin ve Hıristiyanların de bu kapsama girdiğini ima eder.[35] Yabancılar vergi ayrıcalıkları elde ettiyse, bunların ağırlık noktası gümrük vergisi indirimlerinde değil, diğer vergilerden bağışıklıklarda bulunuyordu. İlk Arap imparatorluklarından başlayarak, Ortadoğulular çeşitli şahsi vergiler ödediler; bunlar arasında rantlara el koymaya yönelik öngörülmeyen vergiler de vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda fırsatçı vergi alımı özellikle askerî harekâtlarla bağlantılı acil mali sıkıntılarda yaygındı. Alışılmamış vergiler "arızi" ya da "düzensiz" anlamında *avârız* olarak anılırdı; ama bu terimin aslında "ne koparılabilirse" anlamına da geldiği geniş bir çevre tarafından bilinirdi.[36] Batı kaynaklarında yabancılara getirilen zoraki vergi yükleri benzer tınlamalı bir kelime olan *avanias* olarak geçer. Bu terim bir göreneğin, yasanın ya da antlaşmanın belirlediği düzeyi aşan vergi yükümlerini kapsardı.[37] Yabancılar paylarına düşen olağanüs-

35 *MENA*, belge 80, madde 3, 6.

36 Terimin etimolojisi hâlâ tartışmalıdır. Bkz. İnalcık, "Ottoman State", s. 191; Darling, *Revenue-Raising*, özellikle böl. 1 ve 3; ve Bowen, "Awārid".

37 North, *Life*, özellikle s. 67, 74-84; Sanderson, *Travels*, s. 122-23,134-35, 138, 183; Rycaut, *Present State*, s. 51; Abbott, *Under the Turk*, s. 218, 228-31, 292-93; Masson, *Commerce au XVIIe Siècle*, böl. 1; Bent, "English in Levant", s. 660-61; Dursteler, *Venetians in Constantinople*, s. 30.

tü vergilerin orantısız olduğu kanısındaydılar. İşin gerçeği bir yana, bu algılama onları geçici vergilere karşı korumalar elde etmeye yöneltti. Böylece 1673 kapitülasyonlarında Fransızların açıkça sayılan vergiler dışındaki bütün yükümlerden bağışık tutulması öngörüldü. Aynı biçimde, 1675 kapitülasyonlarında da muhtemelen belirsizliği gidermek amacıyla bıktırıcı bir sıklıkla İngilizlerin başka hiçbir harç ödemeyeceği kaydedilir.[38]

Vergilendirilmeye direniş insan uygarlığı kadar eskidir. Dolayısıyla Ortadoğu'daki yabancıların çeşitli yükümlerden yakınmış olmasına şaşırmamak gerekir. Ancak yabancıların özellikle karşı çıktığı nokta, kendilerine getirilen yükümlerin öngörülebilir olmayışıydı. Örneğin, limana yanaşmış gemilerde tutulan mallar için kaprisli gerekçelerle vergi isteme gibi keyfi uygulamalara itiraz ettiler.[39] Keyfi vergi alımı bir yandan sermaye maliyetini yükselterek, diğer yandan da yatırımcıları risk primi talep etmeye yönelterek, ticaret yapma şevkini kırar. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin mali yetkilerine getirilen kısıtlamalar bölgeler arası ticaretten sağlanacak getirileri daha öngörülebilir kılarak etkinliği artırmaya yönelikti. Kapitülasyonların temel bir işlevinin ticari getirilerin öngörülebilirliğini artırmak olduğu hususu, tek bir yabancının suçundan dolayı toplu cezayı engelleyen hükümlerde açıkça görülür. 1536 tarihli Fransız kapitülasyonlarında şu belirtilir:

> Fransız uyruklu biri, Padişahın uyruğundan biriyle bir sözleşme yaparak ondan bir miktar borç para alır ya da bedeli sonradan ödenmek üzere bir miktar mal satın alır da borcunu ödemeden Osmanlı memleketlerinden ayrılır ve uzaklaşır ise, bu kişinin bu tutumundan dolayı kendi yakınlariyle Fransız yargıcı veya Fransız konsolosu, kısacası Osmanlı memleketlerinde oturan Fransız uyruğundan hiçbiri baskıya veya kovuşturmaya uğramayacağı gibi, Fransa Kralı alacaklının zararını ödemeye zorunlu tutulmayacaktır.[40]

38 1673 için bkz. *TAK*, s. 77-83. 1675 için bkz. *MENA*, belge 14, madde 30-32, 54-75; ve *TAK*, s. 112-20.

39 Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, s. 27.

40 *MENA*, belge 1, madde 7. Memlûkler toplu cezaya karşı da korumalar sağlamıştı. Bkz. *VF*, madde 25. Wansbrough, "Safe-Conduct", s. 33-35, ilgili bir değerlendirme sunuyor.

Metin daha sonra Fransız kralını kaçak tüccarları kovuşturup cezalandırmakla yükümlü kılar. Bu düzenleme düzenbaz Fransızların kendi sorumluluklarını vatandaşlarına yıkmasını önleyerek, Fransız koruması altında çalışan tüccarların risklerini azalttı. Hukuk içinde kalmak ve sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmek kaydıyla, kârları güvende olacaktı.

Kapitülasyonlar yabancıların ticari risklerini hafifletmeye dönük ek ayrıcalıklar getirdi. Bunlardan biri mirasla ilgiliydi. 15. ya da 16. yüzyılda yapılan antlaşmaların hepsinde, konsoloslara kendi uyruklarının terekeleri konusunda tek yargı yetkisini veren bir madde yer almaktaydı.[41] Bu hak sayesinde, bir Parisli Şam'da ölen bir Fransız'dan miras alabilirdi. Aynı madde yabancıların İslami miras uygulamalarına aykırı vasiyetnamelerinin uygulanabilirliğini de güvence altına almaktaydı. Bir yabancı vasiyet bırakmadan öldüğünde, konsolosu onun yaşadığı yerin miras geleneklerine uyacaktı.[42] Öte yandan, ölen kişinin malvarlığını yasadışı yollardan edinmiş olması ya da geride ödenmemiş borçlar bırakması durumunda müsadere yoluna gidilebilirdi.[43] Hem yabancıların hem de Osmanlı uyruklarının taraf olduğu miras davalarında da karışıklık çıkması mümkündü.[44] Ancak konsolosların yabancılara ait terekeler üzerindeki yetkileri yerel müdahaleleri azaltmış olmalıdır.

Kapitülasyonların mirasla ilgili maddeleri yabancıların İslami miras sisteminden kaynaklanan varlık parçalanmasından sakınmasını sağlayarak, onlara gerek ticari işletme kurmada gerekse bunları sürdürmede avantajlar getirdi. Bu maddeler yabancı tüccarlarla yerel yatırımcılar arasında ortaklıklar kurulmasını da kolaylaştırdı. Batılı tüccarlar doğal olarak Avrupa'nın gelişmekte olan finans kurumlarından yararlandı. Gittikçe karmaşık finansal aracı kurumların ve zamanla bankaların ortaya

41 Bkz. *VF*, madde 9; *TAK*, s. 35; *MENA*, belge 1, madde 9; ve MENA, belge 4, madde 9.

42 Batı Avrupa ülkelerinde çok çeşitli miras sistemlerinin uygulanması konsolosun görevini güçleştiren bir etkendi.

43 Bu gibi tehlikeler ortaya çıktığında, bir konsolos ölen kişiye ait varlıklara resmî makamlarca el konulmasını önlemeye yönelik tedbirler alabilirdi. Malvarlığını ülkede iş yapan diğer yabancılara dağıtma yoluyla bunu sağlamak mümkündü. Goffman, *Britons in Ottoman Empire*, s. 134-35, 1649'da İzmir'de yaşanan bir örneği verir.

44 North, *Life*, s. 84-89; Abbott, *Under the Turk*, s. 271-73; Boogert, *Capitulations*, böl. 4.

çıkışı, Ortadoğu'nun küçücük işletmelerin hizmet sunduğu finans piyasalarında mümkün olandan daha ucuza ve daha uzun vadeli kaynaklar bulmalarına olanak verdi.

Temelsiz davalar öngörülebilir getirilerin önünde bir başka engel oluşturdu. İslam yargı sisteminde davayı kazanan taraftan dava masraflarını ödemesi istenebilirdi. Bu durumun davaları teşvik etmesi, gerek haklı çıkan davacılardan, gerekse aklanan davalılardan harç alan kadılara yaramaktaydı. 1740 tarihli Fransız kapitülasyonları "adalete aykırı" davalarda kadının harçlarını masum davalılar yerine davacılara yüklemesini öngören bir maddeyle bu sorunu çözdü.[45]

Tersine Ayrımcılığın Başlaması

Batılı müzakerecilerin dertleri yatırımların öngörülebilirliğiyle bitmiyordu. Pazarlık güçlerinin artmasıyla birlikte, yerel rakipleri karşısında avantajlar sağlayacak ayrıcalıklar peşinde de koştular. Daha 17. yüzyıl başlarında İstanbul'daki Avrupa konsoloslarının yanı sıra dragomanları da vergilendirmeden bağışıktı.[46] Zamanla kapitülasyonlar yabancı tüccarlara yeni vergilerden muafiyet sağladı. Aslında, bir antlaşma maddesinin izin vermediği sürece, yabancılara vergi konulmasını yasaklamak olağan oldu. 1675 tarihli İngiliz kapitülasyonlarını oluşturan 75 maddeden en az 28'i bir yükümü sınırlar nitelikteydi.[47]

Sonraki yıllarda Batılı müzakereciler hizmetlerin karşılığını ödemede muafiyetler koparmaya çalıştılar. Zamanla öylesine başarılı oldular ki, kapitülasyona bağlı vergi kısıtlamaları, yabancılara ve koruduklarını kişilere yerlilerden genellikle bedeli alınan hizmetlerden karşılıksız yararlanma hakkını veriyormuş gibi yorumlandı. Örneğin, 19. yüzyıl sonlarında Batılı devletler kendi uyruklarını tutuşabilir sıvılar için yapılacak depolama

45 *TAK*, s. 94; Boogert, *Capitulations*, s. 127.

46 17. yüzyıl başlarındaki bir mahkeme sicilinde kayıtlı iki Padişah fermanı [Galata 27 (1604), 86b/2, 88a/1] bu uygulamanın çoktan olağan hale geldiğini gösterir.

47 *MENA*, belge 14. Kimi maddeler belirli mallardan değer esası yerine sabit bir gümrük vergisi alınmasını öngörür. Bunun nedeni büyük olasılıkla İngilizlerin takdir yetkisini gümrük memurlarına bırakmaya karşı çıkmasıydı.

tanklarının maliyetini karşılamaya yönelik bir belediye harcından bağışık tutmak için kapitülasyonları gerekçe gösterdiler.[48] Böylece yabancılar Avrupa belediyelerinin kendi hemşerilerine serbestçe uyguladığı bir yükümden kurtulmuş oldular. Zamanla Batı mali ayrıcalıkları bir Osmanlı uyruğunun kendisine ait bir varlığın mülkiyetini bir yabancıya devrederek bir vergi, harç ya da para cezasından kurtulabileceği bir noktaya vardı. Başka bir kaçış yöntemi, yabancıların oturduğu binaların ancak bir konsolosluk temsilcisinin huzurunda aranabilmesi ilkesinden yararlanmaktı. Bir konsolosluk yavaş davrandığında, gecikme süresinde ürünler ya da sorumluluk delilleri farklı milliyetten bir yabancıya devredilebiliyordu; bu durumda başka bir konsolosluğun devreye girmesi gereği, soruşturmayı daha da çapraşıklaştırırdı.[49] Sözleşme bozmayla suçlanan yabancı sigorta şirketlerinin başvurduğu başka bir yöntem ise, davaya davalının ülkesinde bakılması için diretmekti.[50] Yabancılar hizmetlerin karşılığını ödediklerinde bile her zaman aynı tutarı ödemezlerdi. Her milletten insana hizmet vermek üzere 1850'lerde kurulan Osmanlı ticaret mahkemeleri biri yerliler, diğeri yabancılar için olmak üzere iki ayrı harç tarifesi belirledi. Para cezası söz konusu olduğunda, yabancılar aynı suçu işlemiş yerlilerden alınan tutarın yarısı kadar ödeme yapardı.[51]

Bu uç örnekler kapitülasyonların açıkça yabancılar lehinde ayrımcılığın aracısı durumuna geldiği 19. yüzyılla ilgilidir. Ancak ondan önce de Batılı temsilciler hakkaniyetli ve öngörülebilir vergilendirme isteği kisvesi altında ayrıcalıklar koparmaya çalıştılar. Dönemin müzakerecilerince *avanias* olarak nitelendirilen kimi yükümler yakından incelendiğinde, pek de keyfi olmadıkları görülür. Bir Osmanlı uyruğuyla evlenen tüccarlara haksız vergiler yüklendiği yolunda 17. yüzyılda ortaya atılan savı ele alalım. İslam hukuku uyarınca bu tüccarlar yerel gayrimüslimlerden alınan vergilerden sorumlu tutulur, buna karşılık

48 Bullard, "Privileges", s. 18. Bullard çoğu Mısır'la ilgili başka birçok örnek verir. Ayrıca bkz. Shaw, "Ottoman Tax Reforms", özellikle s. 428-38.

49 Bullard, "Privileges", s. 22-23.

50 Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, s. 186, Bu kitap, özellikle s. 185-94, başka istismar örneklerini içerir.

51 Shaw, "Ottoman Tax Reforms", s. 439.

yabancı ziyaretçilere tanınan ayrıcalıklardan yararlanma hakkını yitirirlerdi.[52] Bu tür yeniden sınıflandırmalar yerkürenin her yanında yaygındı. Ancak ticaret yapmaya gelmiş Batılıların yaygaracı bir tavırla buna niçin karşı çıktığı açıktır. Kapitülasyonların daha cömertçe verilmesiyle birlikte, yabancı statüsünde kalmanın yararları da buna uygun olarak arttı. Ayrıca, fiilen daimi sakin konumuna geçen misafir Avrupalı tüccarların bir yerel kadınla evlenme olasılığının yükselmesi, statü değiştirilmesi kuralının iptali yönündeki talepleri körükledi.

Dönemin Batılı gözlemcileri kendi milletlerine yönelik gerçek ya da uydurma haksızlıklardan yakınırken, I. Dünya Savaşı öncesinin Ortadoğulu yorumcuları yerli halka bindirilen yüklerden dolayı hayıflanıyordu.[53] Her iki taraf da önemli etkenleri göz ardı etti. Yerel yorumcular Batı'yla ticareti genişletmenin, yabancıların vergilendirilmesinde fırsatçılığı ve keyfiliği sınırlamaya bağlı olduğunu göremedi. Güvenilir kısıtlamaların yokluğunda, Avrupalılar aldıkları hizmetler için daha yüksek bedel ödemek durumunda kalacaklardı. Batılı yorumcular ise, genellikle ticari öngörülebilirliği ve eşit vergilendirmeyi sağlama çabalarının yabancılar lehinde ayrımcılığı doğurduğunu kabul etmeye yanaşmıyordu.

Yabancı tüccarların sahip olduğu ortalama vergi avantajına ilişkin hiçbir sistemli araştırma yapılmamıştır. Kendi devletlerine de vergi ödemelerinden dolayı, bu tüccarların toplam vergi yükü belki daha ağırdı. İki şey kesindir. Birincisi, yabancılara tanınan kapsamlı mali bağışıklıklar Ortadoğu'da ticaret yapmanın çekiciliğini artırdı. Büyük çaplı yabancı akını bunu açıkça gösterir. Mısır'da 18. yüzyılda ancak birkaç yüz yerleşik yabancı vardı; bu sayı 1878'de 70 bin, 1907'de 150 bin dolayına ulaştı.[54] Osmanlılar açısından da benzer bir artış söz konusuydu. İstanbul'da 1600 dolayında birkaç bin Hıristiyan yabancı vardı, ki bunların çoğu köleydi. I. Dünya Savaşı öncesinde ise yerleşik

52 Olnon, "Classifying *Avanias*" makalesinde, Osmanlı yetkililerin fahiş vergi aldığı savının gündeme geldiği iki ünlü olayı analiz ederek, söz konusu meblağların yerleşik hukukun makul bir yorumuna dayandığını gösterir. Boogert, *Capitulations*, s. 133-55, bu türden başka birkaç örnek verir.

53 Toprak, *Milli İktisat*, böl. 1-2.

54 Baer, "Social Change in Egypt", s. 158.

yabancıların sayısı 130 bine, yani toplam nüfusun yedide biri düzeyine çıktı.[55] İkincisi, yabancılara tanınan mali bağışıklıklar yerli azınlıklar açısından Batı'nın hukuksal korumasını edinmeyi daha da cazip kıldı. Gerek yabancı tüccarların, gerekse yabancı bir devletin koruması altındaki yerel tüccarların resmî makamlarla en ufak uyuşmazlıkta kendileri adına müdahaleye hazır sefirlerden, konsoloslardan, dragomanlardan ve kâtiplerden aldıkları idari destek, belki de sözü edilen mali avantajlardan daha önemliydi.

Müslüman tüccarlar ve koruma altında olmayan gayrimüslimler böyle bir destekten yoksun oldukları için, mali açıdan sıkışan resmî makamların vergi gelirleri sağlamak için tercih ettiği hedefler haline geldiler. I. Dünya Savaşı öncesinde damga harçları, kâr payları, ticaret ruhsatları, konut vergileri ve yol angaryası gibi yeni vergilerin yükü büyük ölçüde koruma altında olmayan yerlilere bindi.[56] Yerlilerden alınan vergilerin öngörülebilir olmayışı aynı ölçüde önemliydi. Resmî makamların sürekli yeni vergiler koyması ve oranları sıklıkla yeniden düzenlemesi nedeniyle, koruma altında olmayan yerliler yükümlülükleri konusunda belirsizlik yaşadılar. Özellikle kârlılığı gizlemenin zor olduğu sektörlerde, bu belirsizlik yatırım ve girişimcilik şevkini kırmış olmalıdır.

Uygulamadaki Değişkenlikler

Kapitülasyonların etkilerine ilişkin görüş ayrılıkları kısmen uygulanışlarındaki coğrafi değişkenlikleri yansıtır. Bir antlaşmada hakların ve yükümlülüklerin tipik olarak tek bir paket sayılmasına karşın, bunların kesin anlamda yalnızca ana ticari merkezde geçerli olması öngörülürdü. Osmanlı İmparatorluğu açısından bu merkez İstanbul'du. Padişah fermanlarıyla duyurulan ek uzlaşmalar ana antlaşmaya ince ayar verirdi. Örneğin,

55 Toprak, "Nüfus", s. 110; Dursteler, *Venetians in Constantinople*, s. 142.

56 Ubicini, *Letters on Turkey*, c. 1, s. 266-83; Shaw, "Ottoman Tax Reforms", s. 428; Marlowe, *Anglo-Egyptian Relations*, s. 185.

kimi harçlar uğranan limana göre düzenlenirdi.[57] Ortaya çıkan değişkenliklerin kaynağı kısmen yerel makamların yetkilerindeki farklılıklardı.

Yetki farklılıklarıyla bağlantılı bir diğer değişkenlik kaynağı, resmî yetkililer üzerindeki yetersiz denetimde yatar. Başkentten uzaklaşıldıkça, kapitülasyon hükümlerinin çıkar kollayıcı bir yaklaşımla yorumlanması ve hatta tanınmaması mümkündü. 1600'lerin başlarında İzmir'deki yetkililer Venedikli tüccarlara, alışılmış olduğu üzere pamuğun iç kesimdeki alış fiyatı yerine, yerel piyasa değeri üzerinden ihracat vergileri biçtiler. Ayrıca, ihracat vergisi oranlarını geçerli kapitülasyonlarda belirlenmiş düzeyin neredeyse iki katına çıkardılar.[58] Aynı dönemde, Kıbrıs'ta gümrük vergisi toplayan mültezimler Hollandalı tüccarların 1612'de elde ettiği indirimi reddettiler. Ancak kayıtlara geçmeyen yan ödemeler içermiş olabilecek müzakereler sonunda, Kıbrıslı gümrük memurları kararlaştırılan indirimi uygulamaya razı oldular.[59]

1618 tarihli bir Osmanlı fermanı, Halep'teki gümrük memurlarının yabancılara ait mallara asıl tutarından daha yüksek değer biçmesini yasakladı. Başka bir ferman da gümrük vergisi yükünü Venedikli satıcılardan yerel müşterilerine aktaran sözleşmeleri meşrulaştırdı.[60] Venedik tutarsız uygulamalardan dolayı söz konusu fermanların çıkarılmasını rica etmişti. İzleyen yüzyılda İngilizlere hizmet veren Halepli bir dragoman bir kapitülasyon ayrıcalığını kullanarak, kendisi ile bir yerel kodaman arasında çıkan bir uyuşmazlığın İstanbul'a havale edilmesini istedi. Yerel kadı ise, konunun kendi yargı yetkisine girdiğinde diretti. Aslında kapitülasyonlara aldırmayan kadı, yetkisini yanlış yorumlamıştı; İslam hukuku uyarınca bir temsilcisi konumunda olduğu padişah, herhangi bir adli sorumluluğu geri almakta serbestti. Bununla birlikte, İngiliz konsolosunun

57 Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, s. 30-32.

58 Goffman, *Izmir*, s. 107. Ayrıca bkz. İnalcık, "Ottoman State", s. 195-204; ve Hanna, *Making Big Money*, s. 112.

59 Steensgaard, "Consuls and Nations", s. 18-19. 1612 tarihli Hollanda kapitülasyonlarının metni için bkz. De Groot, *Ottoman Empire*, ek 1; oran indirimi 17., 46. ve 64. maddelerde yer alır.

60 Faroqhi, "Venetian Presence", s. 339.

yakındığı vali, kadının kararına arka çıktı.[61] Yabancıların ticari merkezlerdeki yetkililer üzerinde muazzam bir baskı gücüne kavuştukları 19. yüzyıl ortalarında bile, kapitülasyonların kimi hükümleri Osmanlı Devleti'nin sözünü geçiremediği yerlerde tanınmadı. Musul'da yabancı tüccarlardan alınan vapur vergisi yerel tüccarlardan alınan vergiden daha yüksekti; yani, durum İstanbul'daki düzenin tam tersiydi. Özel vergiler ve geçiş paraları İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'nda öngörülen yüzde 5'lik ithalat vergisinin üç katıydı.[62]

Yabancı makamlar iktidarın ademi merkezî bir yapı kazandığını, yönetmeliklerin yörelere ve sektörlere göre farklılıklar gösterdiğini anladılar. Ayrıca yerel eşrafla doğrudan ilişkilere girmenin avantajlarını kavradılar. Nitekim Halep, İskenderiye ve İzmir gibi önemli ticari merkezlerdeki yabancı temsilciler yerel valiler, paşalar, kadılar, mültezimler ve hatta şakilerle bile ilişkiler kurmaya özen gösterdiler.[63] Merkezî uygulamanın güvensizliğini göz önünde tutarak, devletlerarası kapitülasyonların geçerlilik taşımadığı bağlamlarda fiilen "yerel kapitülasyonlar" elde etmeye çalıştılar.[64] En elverişli koşulları sağlamak için de, rakip eşraf gruplarını birbirlerine karşı kullanarak taleplerinin geri çevrilmesi halinde işletmelerini başka bir yere taşıma gözdağını verdiler.[65]

Kapitülasyon hükümlerinin çiğnendiği durumlarda, sorumlular her zaman Müslüman resmî yetkililer değildi. İhlalle

61 Masters, *Christians and Jews*, s. 126.

62 Shields, *Mosul Before Iraq*, s. 106,110-11. Benzer ihlal örnekleri için bkz. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, "Tariff of 1839", s. 3.

63 Goffman, *Britons in Ottoman Empire*, özellikle s. 17, 30-31, 38. Ayrıca bkz. North, *Life*, s. 93-98.

64 Yabancılarla vergi tahsildarları arasındaki uyuşmazlıklar gibi, yabancı milletler arasındaki belli uyuşmazlıklar da kapitülasyon hükümlerine ve resmî talimatlara kafa tutabilecek güçteki yerel makamlarca çözüme bağlanırdı. Goffman, *Izmir*, s. 100-101, 1619'da İngiliz konsolosunun Venedik'ten İzmir'e İngiliz gemileriyle ürün taşıyan Venedikli tüccarlardan konsolosluk harcı almaya kalkışması üzerine, Venedik konsolosunun İstanbul'daki Osmanlı makamlarına başvurduğunu aktarır. İzmir'deki gümrük memurları gelen resmî emre uymayarak muhtemelen geride hiçbir tarihsel iz bırakmayan bir anlaşmanın sonucu olarak, harç hakkını İngiliz konsolosuna vermeyi sürdürdüler.

65 Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, özellikle s. 117; Fleet, *European and Islamic Trade*, özellikle böl. 10.

suçlanan gümrük memurları ve diğer mültezimler arasında Hıristiyanlar ve Yahudiler de vardı. Daha önce anlatıldığı üzere, 19. yüzyıla varıldığında Batılıların yüz binlerce yerel dindaşı, yabancı şirketlerle etkili biçimde rekabet etmelerini sağlayan yabancı korumalarından yararlanmaktaydı. Bu bakımdan, gözlemlenen ihlaller pazar payına dönük mücadeleleri yansıtır. Aynı mantık Türk, Arap ya da diğer Müslüman resmî yetkililerin işledikleri ihlaller için de geçerlidir. Eldeki kayıtlar resmî güdülerin tümünü açığa vurmasa da, yerel ticari korumacılıktan yana tutumun ortak bir etken olduğu akla yatkındır.

Uygulamadaki değişkenlikler, kapitülasyon haklarının yabancılar lehinde ayrımcılık aracına dönüşmesine karşın, yabancıların iş koşullarından yakınmayı ve kurumsal reformları dayatmayı niçin sürdürdüğüne ışık tutuyor. Yabancılar antlaşma ihlallerini kamuoyuna duyurarak ve hatta abartarak, kapitülasyonların uygulanmasını sıkılaştırmaya çalıştılar. Yürüttükleri kampanyaların bir yan ürünü, ihlallere ilişkin bolca verinin günümüze ulaşmasıdır. Bu bulgular kapitülasyonların pratikte önem taşımadığını göstermez. Yabancılar büyük çapta bir varlık kazandıkları bütün ticari merkezlerde uyruklardan esirgenen vergi bağışıklıklarından yararlandılar.

İslami Gerekçeler

Yabancıları yerel vergilerden ve harçlardan bağışık tutan mali hükümler, Müslüman yönetimindeki topraklarda İslam hukukunun etki alanını sınırladı. Ancak birbirini izleyen ödünler, İslam anlayışlarını değişim içindeki sosyal gerçeklere uyduran dinsel makamlardan destek aldı. İlk kapitülasyonlara dinsel gerekçe bulmak kolay oldu. Klasik İslam hukuku uyarınca, darü'l-İslam ya da darü'l-harp içinde yaşamalarına bağlı olarak gayrimüslimlere farklı davranılabilir.[66] Başka türlü söylersek, Müslümanların yönetimindeki toprakların gayrimüslim sakinlerine tanınan korumalar gayrimüslim yabancılardan esirgenebilir. Keza, İslam hukuku "dostluk ve samimi iyi niyet" sözü veren

66 Bu ayrım öteden beri *Kur'an*'a (47:4) dayandırılır.

faydalı yabancılara güvenlik garantisi (amân) tanımaya olanak verir.[67] Dolayısıyla, Müslüman amaçlarına hizmet edebilecek nitelikteki seçilmiş Hıristiyan milletlere ayrıcalıklar vermek meşruydu. Bu yüzden daha 651'de Mısır'ın yöneticileri Hıristiyan hükümdarlarla yapılan antlaşmalara belirli yabancı kişiler ve topluluklar için güvenlik garantileri koydular.[68]

Yabancı tüccarların kendi yasalarına göre yaşamalarına gelince, bir Müslüman hükümdarın güvenlik garantisi verdiği bu kişilere yerli Yahudilerin ve Hıristiyanların yararlandığına benzer hukuksal seçenekler bahşetmesi için ufak bir adım yeterliydi. Bir Venedikli tüccara hukuk tercihi hakkını kullanma iznini vermek, onu olası bir uyruk varsayarak savunulabilirdi. İslam hukuku uyarınca İslam toprağında bir yıldan fazla oturan bir gayrimüslim yabancı zimmi konumunu kazanır.[69] Zimmilerle varılmış bir paktı belirtmeye yarayan *ahd* terimi, yabancılarla yapılan ilk ticaret antlaşmalarından kimilerini belirtmek için de kullanıldı.[70] Öyle anlaşılıyor ki, İslam'ın ilk tefsir âlimlerine göre, bu antlaşmalar geçmişten köklü bir kopuşu getirmemekteydi.

Zamanla kapitülasyonlar gayrimüslim yabancılara ilk İslami antlaşmalarda bulunanların ötesinde haklar tanıdı. Sözgelimi, 1536 kapitülasyonları, önceki yüzyılın Memlûk antlaşmalarında olduğu gibi, bir yabancı gayrimüslimin bir yıllık ikametten sonra zimmi konumunu kazanması ilkesini açıkça hükümsüz kıldı:

> Kralın hiçbir uyruğu, Padişahın egemenliği altındaki topraklarda kesintisiz tam on yıl ikamet etmediği sürece, biat bedeli, haraç, avarız gibi vergiler ödemeye mecbur kalmayacak ya da mecbur tutulmayacak, angarya işlerinde de çalıştırılmayacaktır.[71]

67 Buna genelde *Kur'an* (9:6) gerekçe gösterilir. Bkz. Khadduri, *War and Peace*, böl. 15.

68 Schacht, "Amān", s. 429-30. Verilen teminatlar idari giderlerde tasarruf sağlamış olmalıdır.

69 Khadduri, *War and Peace*, s. 163-64.

70 Goffman, *Ottoman Empire*, s. 187, 196.

71 TAK, s. 47; *MENA*, belge 1, madde 15. Wansbrough, "Safe Conduct", Mısırlı fıkıh âlimlerinin Memlûk antlaşmalarını desteklemek için ortaya attıkları gerekçeleri inceler.

Sonraki yüzyılda başka milletler de bir yıllık sınırın ötesinde yabancı statüsünü koruma hakkını elde ettiler.[72] 19. yüzyıla varıldığında on yıl kuralı bile artık uygulanamaz hale geldi. Yüksek din yetkilileri, diğer birçok değişiklikte olduğu gibi, birbirini izleyen süre uzatımlarına izin verdiler.

Bir Osmanlı uyruğunun bir yabancıyla karşı karşıya geldiği kimi 17. yüzyıl davalarında, bu yabancının padişah fermanlarının yanı sıra din adamlarının iznine atıfta bulunduğu oldu.[73] Din görevlileri Batılılara uygulanan gümrük vergilerinin Müslümanlar için geçerli düzeye düşürülmesine de göz yumdular. Sonunda iş yerel azınlıkların yabancı yargı korumasına girmesine izin vermeye kadar gitti. Din adamları bu tür ayrıcalıklar konusunda tam anlamıyla hemfikir değildi. Ne var ki, hiçbir dönemde kapitülasyonlara karşı örgütlü bir dinsel muhalefet oluşturmadılar. Bir bütün olarak alındığında, ulemanın Ortadoğu'yu Batılı devletler karşısında giderek bir vesayet ilişkisine sürükleyen sürece katkıda bulunduğunu söylemek yanlış olmaz.

Ne din önderleri ne de devlet adamları kapitülasyonların ekonomik anlamını kavrayamamış olamazdı. Şehirlerdeki esnaf loncalarına ilişkin birçok ferman ve fetva, ticari ayrıcalıkların piyasaları nasıl etkilediğinin kavrandığına işaret eder.[74] Resmî makamların belirli sektörlere Avrupalı tüccarların egemen olduğunu gözlemlemesi mümkündü. Yabancılara tanınan ayrıcalıkların genişletilmesi, yerel tüccarların söz konusu pazarlarda karşılaştıkları handikapları kesinlikle artıracaktı. Bu apaçık bedellere karşın kapitülasyonlar tanındığına ve daha sonra defalarca genişletildiğine göre, Ortadoğu'daki yönetici sınıflar yerel tüccarların güvenilir bir alternatif sunamadığı yabancı tüccarların etkinliklerinden yarar sağlamayı ummuş olsa gerek. İslam'ın ilk dönemindeki amân uygulaması her ne kadar kapitülasyonlara denk bir nitelik taşımasa da, çeşitli emsaller yabancı ayrıcalıklarının İslami ilkelere dayandırılmasına olanak verdi.

72 Venedikliler yabancılara tanınmış avantajları yitirmeksizin Osmanlı topraklarında yıllarca kalma hakkını 1621'de resmen kazandılar (Faroqhi, "Venetian Presence", s. 329).

73 Bkz. İstanbul 9 (1661), 19a/1; İstanbul 23 (1696), 7b/2.

74 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 54-59; Kuran, "Ottoman Guilds", s. 46-48.

Bu ayrıcalıklar mali muafiyetlerle sınırlı kalmadı. Batılıların gelişmekte olan örgüt türlerini ve ticari uygulamaları Ortadoğu pazarlarına taşımasına olanak veren ayrıcalıklar çok daha önemliydi. Söz konusu aktarımlar İslami mahkemelerin işleyişine kısıtlamalar getirdi. Din adamlarının bu kısıtlamalara ayak uydurarak, bölgenin şahsi ticaretten gayrişahsi ticarete geçiş yönündeki ilk adımları farkında olmadan kolaylaştırdığını sonraki bölümde göreceğiz.

12
Gayrişahsi Ticareti Kolaylaştıran Yabancı Ayrıcalıkları

Bağdatlı bir tüccar olan Muhammed bin Mahmud 9 Mayıs 1665'te, Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki İngiliz elçisi Heneage Finch'e karşı bir İstanbul mahkemesinde dava açtı. Yakıntısının konusu bir grup İngiliz tüccarının ona olan bir borcu bir türlü ödememesiydi. Kayıtlarda temerrütle suçlanan tüccarlar yerine niçin elçiye dava açıldığı konusunda bir bilgi yoktur.[1] Yargılama başlayınca elçi, İngiliz bayrağı altında çalışan tek bir tüccarın bile taraf olduğu davalarda savların ya da şahitlerin belgeyle desteklenmedikçe dinlenemeyeceğini öngören bir Osmanlı-İngiliz antlaşmasının metnini kadıya sundu. Bu antlaşmanın hatırlatılması üzerine, kadı da Muhammed'den savını yazılı delille kanıtlamasını istedi. Muhammed'in elinde böyle bir evrak bulunmadığını belirtmesi, kadıyı usul gerekçesiyle davanın düştüğü kararını vermeye yöneltti.[2]

Temerrüde düşmekle suçlanan borçlular Osmanlı uyruğu

1 Finch büyük olasılıkla borç için kefil olmuştu. Onun görev döneminde (1660-69) İngiliz temsilciler İngiliz uyrukların borçları için teminat verme hakkını elde ettiler (Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, s. 32).

2 İstanbul 15 (1665), 69b/1. Bu gibi davalar yaygın olmamakla birlikte, uzun yıllara yayılan bir süreklilik gösterir. Ayrıca bkz. İstanbul 9 (1661), 222 b/1 ve İstanbul 23 (1696), 7b/2. Son davanın tarafları bir Yahudi tüccar olan İshak veled-i Abraham ile "Aved" (büyük olasılıkla Avery) adlı bir İngilizdi. İshak, o dönemde Yahudi ağırlıklı bir semt olan Hasköy'de kadıya çıkarak Aved'in başka bir İngiliz tüccarın borcunu kapatmasını talep etti. Savına göre, Aved vatandaşına kefil olmayı kabul etmişti. Aved yargılamanın başında Padişah IV. Mehmed'in (hd. 1648-87) bir fermanına ve iki şeyhülislamın destekleyici fetvalarına değindi. Bu ferman uyarınca, bir yabancıyla ilgili kefalet iddiasının hukuken geçerli bir belgeye dayanması gerekmekteydi. İshak'ın elinde bir belge olmadığını öğrenmesi üzerine kadı, davanın düşmesine karar verdi.

olsalardı, Muhammed'in bir borç sözleşmesini belgelendirmesi zorunlu kılınmayacaktı. İslami sözleşme hukukunun ağır basan yorumu çerçevesinde, bir borca ilişkin koşulların sözlü sözleşmeyle saptanması yeterliydi. Buna karşılık İngiliz mahkemelerindeki eğilim, belgeyle desteklenmedikçe parasal konulara ilişkin sözel savları reddetme yönündeydi. Besbelli ki, İngiltere'de iş hayatı gittikçe şahsi olmaktan çıkmakta ve mahkemeler de yöntemlerinde gerekli düzenlemeleri yapmaktaydı. Dolayısıyla 1665 tarihli bu dava, 17. yüzyıl sonlarında İngiliz tüccarların taraf olduğu davaların İngiltere'de süren hukuksal dönüşüme ayak uydurmasına Osmanlı padişahınca izin verildiğini gösteriyor. Modern ekonomik ilişkilerin ayırıcı özelliği olan gayrişahsi ticaret için, şahsi ticaret düzeninkinden farklı bir kurumsal çerçeve gerektiğinin, yabancıların isteği üzerine fiilen teslim edildiğinin işaretidir bu.[3] Yazılı sözleşmeler şahsi ilişkilere dayalı mekanizmaların etkisiz kaldığı ortamlarda tarafsız adaleti sağlamaya yarar. İşte bu yüzden söz konusu koşul gayrişahsi ticarete ve dolayısıyla ekonomik modernleşmeye doğru atılan bir adım niteliğindeydi. Ama Muhammed bin Mahmud'un elini kolunu bağlayan bu uygulamanın olumsuz bir yanı da vardı. Yabancılara karşı açılmış davalarla sınırlı kaldığından, Ortadoğu Müslümanlarının ekonomik bakımdan marjinalleşmesine ve bölgenin küresel ekonomik önemini yitirmesine katkıda bulundu.

Yabancıların İslami Mahkemelere İlişkin Yakınıları

Ortadoğu'da kapitülasyonlar çerçevesinde çalışan yabancı tüccarların yazışmalarında sıklıkla işlenen bir tema, yerlilerle uyuşmazlıklarının birçoğuna bakan İslami mahkemelerin gayrimüslimlere ve hele yurtdışından gelmiş gayrimüslimlere karşı önyargılı olduğudur.[4] Burada şaşılacak bir durum yoktur. İslami mahkemelerin geleneksel yöntemleri Müslümanları kayırıyordu. Gayrimüslimlerin ve özellikle yabancı olanlarının ifadeleri, Müslümanlarca verilen ifadelere nazaran değersizdi. 17. yüzyıl

3 Şahsi ticaretten gayrişahsi ticarete geçiş süreci, ekonomik büyüme ve modernleşmede kritik bir rol oynar. Bkz. North, *Process of Economic Change*, s. 84-85, 119; Greif, *Institutions*, böl. 10.

4 Porter, *Observations on the Turks*, s. 139-43; Masters, *Origins of Western Dominance*, s. 65-68.

İstanbul'unda İslami mahkemelere çıkan şahitler içinde azınlıkların çok düşük bir oranda kalması bunu yansıtır. Müslümanların taraf olduğu davalarda rakamlar özellikle düşüktür; çünkü gayrimüslimlerin onlar aleyhine ifade vermeleri yasaktı. Müslümanlar arasındaki davalarda Hıristiyanlar ve Yahudiler asla şahitlik yapmazdı (tablo 12.1). Yabancılar için dil engeli, yetersiz yerel bilgi ve sınırlı bağlantılar da ek sıkıntılar doğuruyordu. Her halükârda, modernlik öncesi dünyanın her yanında mahkemeler yerel çıkarları kayırmaktaydı.[5]

TABLO 12.1
*İstanbul Davalarında Şahitlerin Dine Göre Dağılımı, 1602-1697**

Davacının dini	*Davalının dini*	*Şahitsiz davalar*	*Şahitli davalar*	*Şahitler*		
				Müslüman	*Hıristiyan*	*Yahudi*
Müslüman	Müslüman	399	243	741	0	0
Müslüman	Hıristiyan	84	35	62	12	0
Müslüman	Yahudi	19	12	42	0	0
Hıristiyan	Müslüman	37	21	39	16	0
Hıristiyan	Hıristiyan	90	79	99	76	0
Hıristiyan	Yahudi	3	2	0	4	0
Yahudi	Müslüman	13	2	5	0	0
Yahudi	Hıristiyan	13	5	9	5	0
Yahudi	Yahudi	2	4	0	0	13
Ara toplam		660	403	997	113	13
Diğer davalar**		51	18	50	4	0
Toplam dava sayısı		711	421	1.047	117	13

* Örneklemi oluşturan siciller: Galata ve İstanbul mahkemelerinin tablo 4.1'de sayılan 15 adet sicili. Buradaki davalar belgeye dayanan ve/veya ticari ortaklık, vakıf, vergi, lonca, cemaat işleri gibi sorunlardan biriyle ya da daha fazlasıyla ilgili olan bütün davaları kapsamaktadır.

** Bu kategori (a) en az bir yabancı, çingene ya da yeni İslam mühtedisinin davacı ya da davalı olarak taraf olduğu ya da (b) her üç dinden dava taraflarının bulunduğu davaları kapsamaktadır.

Not: Şahitli davalarda 556 Müslüman, 221 Hıristiyan ve 29 Yahudi taraf olarak yer almıştır. (Hesaplamalar "diğer davalar" kategorisini dışta tutmakta ve her davalıyı ya da davacıyı tek bir dava tarafı olarak ele almaktadır.) Şahitler arasında Müslümanlar, taraflar içindeki oranları açısından yüksek oranda (t = 21,95), Hıristiyanlar ve Yahudiler ise düşük oranda (t = 20,15 ve 7,34) temsil edilmektedir.

5 Bkz. bu kitaptaki bölüm 13'ün girişi.

İslami mahkemelerin kayıtları bir gayrimüslimin sözünün bir Müslüman muarızının sözüne göre kadı tarafından daha az güvenilir sayıldığı davalarla doludur.[6] 17. yüzyıl İstanbul'unda Müslüman davacılar Hıristiyan davalılara karşı açtıkları davaların yüzde 57,8'ini, Hıristiyan davacılar ise Müslüman davalılara karşı açtıkları davaların yüzde 71,4'ünü kazanıyordu.[7] Bununla birlikte gerek bir Müslüman'ın inancı dolayısıyla daha güvenilir olduğu ilkesi, gerekse Müslüman şahitlerin ifadelerini orantısız biçimde esas alma uygulaması yabancı tüccarlar arasında endişe kaynağıydı. İslami mahkemelerin bu nitelikleri, Müslümanlarla yerel gayrimüslimler arasındaki ilişkileri bile zorlaştırıyordu. Oysa yerel gayrimüslimler genellikle yabancılardan daha güvenilir sayılırdı; Müslüman hamiler edinebilmeleri, İslami adli sisteme alışkın olmaları, ve can ve mal güvenliği açısından Müslümanlarla aynı hukuksal statüye sahip bulunmaları da kendilerine ek avantajlar veriyordu. Ancak mahkemedeki ifadelerinin farklı değerlendirilebileceği olasılığı dahi Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ticari anlaşmaların uygulanmasını tehlikeye düşürerek, topluluklar arası işbirliği fırsatlarını sınırladı. Kadıların görev yerlerinin sıklıkla değişmesinin yarattığı bir başka sorun vardı. Tarafsız bir yaklaşımla hüküm veren bir kadının halefi, bir ilke meselesi olarak Müslümanların sözlerini gayrimüslimlerinkinden daha inandırıcı varsayabilirdi.

Ortadoğu'da yerel kayırmanın yapısı ne olursa olsun, bu kayırmanın zaman içinde güçlendiği yolunda hiçbir belirti yoktur. Gittikçe önem kazanan diğer iki sorun, mahkeme kararlarının öngörülebilirliği ve nitelikleriydi. Batı hukuk sistemlerinin gelişmesiyle birlikte, yabancılar kadı hükümlerinin ardındaki mantığı anlamakta giderek zorlanmaya başladılar. Max Weber'in yüz-

6 Örnekler için bkz.: Galata 25 (1604), 6b/2; İstanbul 1 (1612), 55b/5; Galata 42 (1617), 16a/2,19b/l; İstanbul 9 (1662), 163 b/2,207a/4; İstanbul 22 (1695), 80a/2; İstanbul 23 (1695), 15a/l. İfadelerin değerlendirmesindeki farklılıklar Al-Qattan'ın "*Dhimmis* in Muslim Court", s. 437-38, derlediği Suriye mahkeme verilerinde de görülür.

7 İlki yüzde 97,5'lik anlamlılık düzeyiyle ($t = 2,33$), ikincisi yüzde 99,9 anlamlılık düzeyiyle ($t = 4,24$) olmak üzere, her iki rakam da istatistiksel bakımdan yüzde 50'yi aşmaktadır. Aralarındaki fark da istatistiksel bakımdan anlamlıdır ($t = 5,05$).

yıllar sonra küçümser bir tavırla "kadı adaleti" olarak nitelendireceği adli sisteme yakıştırılan kilit özellik kararlarda keyfiliktir.[8] Ancak Weber'in konuyla ilgili çalışmaları yanıltıcıdır. İlke olarak, kadı kararları çapraşık hukuk doktrinlerine dayanırdı. Ayrıca İslami mahkemelerin sicilleri epeyce tutarlılık gösterir. Ne var ki, kadı kararlarına yön veren kilit doktrinlerin İslam'ın ilk yüzyıllarından kaldığı doğrudur.[9] Bunların durgunluğu kurumsal bakımdan dinamik toplumlara bağlı kişilerin, İslam hukukunu kendi günlük deneyimlerine gittikçe yabancı bulmalarına zemin hazırladı. Hukuksal öngörülebilirliğin azalmasına ek olarak, yabancıların kadı hükümlerinde nitelik düşüşü algılamaları da kaçınılmazdı. Çünkü geleneksel İslami tarzdaki hukuk eğitimi, yeni ticaret tekniklerine ve örgüt türlerine dayalı iş yaşamını anlamaya yetmiyordu.

Dolayısıyla alternatif mahkemelere duyulan gereksinimin artması beklenebilirdi. Nitekim iki bölgenin ekonomik kurumları ayrıştıkça, yabancılar İslam adaletinden bağışık tutulma çağrılarını daha yüksek sesle dile getirir oldu. Birbirini izleyen kapitülasyonlar, İslami mahkemelerin yargı yetkisinden bağışık davalar yelpazesini genişleterek, gittikçe artan bu talebe karşılık verdi.

Müslüman yönetimindeki topraklarda herkesin İslami mahkemelere başvurabildiğini tekrar belirtmekte yarar vardır. Bunun bilincinde olan yabancılar bazen sözleşmelerini İslami mahkemelere onaylatırlardı; kendi aralarındaki sözleşmelerde bile bu yola başvurdukları olurdu.[10] Aralarındaki uyuşmazlıkların bir bölümü de kadıya götürülürdü.[11] Azınlıklarda olduğu gibi, İslami

8 Weber, *Economy and Society*, c. 2, s. 976-78. İslami mahkeme sisteminin özgünlüğü konusunda alternatif bir yorum için bkz. Shapiro, *Courts*, böl. 5. Shapiro'ya göre, sistemin kilit özelliği temyiz kurumlarının yokluğudur. Temyiz sistemi hukukun alt mahkemelerde farklı uygulanmasını önler.

9 Vogel, *Islamic Law*, böl. 1-2, özellikle s. 15-23.

10 Burada incelenen 17. yüzyıl mahkeme sicillerindeki toplam 6.494 tescilin 49'u en az bir yabancıyla ilgiliydi. Altısı yalnızca yabancılar arasındaki işlemlerdi: Galata 27 (1604), 23b/4, 28a/3; Galata 42 (1617), 14b/3, 53a/3, 53a/4; ve Galata 130 (1683), 39a/3.

11 Goffman, *Izmir*, s. 125-27; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 97-98, 328. İslami ve konsolosluk mahkemelerinin aldığı harçlar, yargı makamı konusundaki bireysel tercihleri etkilemiş olmalıdır (Steensgaard, "Consuls and Nations", s. 23-24).

yargı hakkı topluluk içi sorunlarda hukuksal özerklik hakkını baltaladı. Daha önce yerel azınlıkların ekonomik performansını yorumlarken üzerinde durduğumuz bu sorun iki yönlüydü. Birincisi, bir konsolosça bakılan bir davayı kaybedenler, kararları diğer mahkemelerinkine ağır basan bir kadıya başvurarak yeniden dava açma yoluna gidebilirdi.[12] İkincisi, İslami yargı hakkı, başka bir hukuk sistemine dayalı sözleşmeler çerçevesinde bile geçerliliğini korudu. Bu da bir kadı tarafından anlaşılmaz ya da sakıncalı bulunabilecek her türlü seçeneğin hukuken uygulanamaz duruma düşmesini getirdi. Dolayısıyla yabancıların bütün ticari sözleşmeleri fırsatçı davranışlara açıktı. Kapitülasyonlar, yabancı tüccarların yabancı ve özgül olarak İslam dışı kurumlar çerçevesinde çalışabilmesini sağlayarak, bu gibi sözleşmelerin güvenilirliğini kademeli olarak artırdı.

Sözleşme Güvenilirliği Arayışı

İlk önemli tedbir kadıların yabancılar arasındaki davalara bakmasına getirilen yasaktı. 1536 tarihli Fransız kapitülasyonlarında şu belirtilir:

> Fransa Kralı uyruklusu olan tüccar ve başka kimseler kendilerine ait davaların Osmanlı mahkemelerinde bakılmasını isteseler bile bunların istekleri kabul edilmeyecektir. Ve eğer bu yolda bir istekte bulunan bir ya da birkaç Fransız'ın isteği kabul edilerek davaların bakılmaya kalkışılır ise, çıkacak hüküm yok sayılacaktır.[13]

Buna benzer kayıtlar daha önceki kapitülasyonlarda da görülür. Mısır Memlûkleri Fransız konsoloslarına Fransızlar arasındaki bütün davalara bakma hakkını vermişlerdi.[14] 1536 düzenlemesinin en önemli niteliği son derece net olmasıdır. O tarih-

12 Bir örnek için bkz. Dursteler, *Venetians in Constantinople*, s. 135-36.

13 Hurewitz, *Middle East and North Africa* [bundan böyle *MENA*], belge 1, madde 3; Kurdakul, *Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar* [bundan böyle *TAK*], s. 42.

14 *TAK*, s. 34-35.

ten sonra yabancı "milletler" için adli özerklik, kapitülasyon sisteminin bir demirbaşı haline geldi.[15] Bu özerklik verdikleri adli hizmetler karşılığında bedel alan Fransız konsoloslarının işine yaramış olmalıdır. Fransız bayrağı altında çalışan tüccarlara gelince, onların ana kazancı yerel kadıların Fransız hukuk normlarına göre düzenlenmiş sözleşmeleri artık baltalayamayacak olmalarıydı.

Kapitülasyonların İslam hukukunun üstünlüğünü reddettiği apaçıktır. Söz konusu kısıtlama Müslümanların taraf olduğu davaları ilgilendirmemekle birlikte, Müslüman yönetimi altındaki yerlerde İslami mahkemelerin yargı alanını daraltmış oldu. Önceki yüzyılda Memlûkler işi oraya kadar götürmemişlerdi. Onların tanıdığı kapitülasyonlara göre, ayrıcalıklı yabancılara bizzat hükümdarın özel bir mahkemesine sevk edilmeyi isteme özgürlüğünün verildiği durumlar dışında, bir kadı her türlü davaya bakabilirdi.[16] İslam hukuku uyarınca, her halükârda adalet dağıtma hükümdarın görevleri arasındaydı. Gerek gördüğü bağlamlarda hükümdar sorumluluğu kadılara devredebilirdi.[17]

Kadıların yabancılar arasındaki davalara bakmasının önlenmesi, doğal olarak yerel mahkemelerin geniş takdir toplayan hızlı yargılama yönteminden yabancıların da yararlanmasını sınırladı. İşin olumlu yönü ise, aynı bayrak altında çalışan yabancılar arasındaki sözleşmelerin güvenilirliğini artırdığı ölçüde, onları ellerindeki kaynakları daha büyük çapta ve daha uzun süreli işletmeler bünyesinde toplamaya teşvik etmesiydi. Ancak yabancı tüccarlar Osmanlı topraklarına kendi aralarında değil, yerel sakinlerle ticaret yapmak için gitmekteydi. Osmanlı uyruklarının kadı nezdinde bir yabancıya dava açma hakkını koruması nedeniyle, yabancı tüccarlar İslam hukuku çerçevesindeki davalarla karşılaşmaya devam ettiler. Ayrıca, Müslümanların taraf olduğu davalarda İslami mahkemelerin tek yargı makamı olma iddiası sürdü.

15 Sözgelimi bkz. *MENA*, belge 4, madde 17; ve *TAK*, s. 162, madde 5.

16 Wansbrough, "Venice and Florence" [bundan böyle *VF*], madde 5, 32.

17 Tyan, "Judicial Organization", s. 236; Vikør, *Between God and Sultan*, s. 168-70, 209-12.

Divan-ı Hümayun'a Dava Sevki

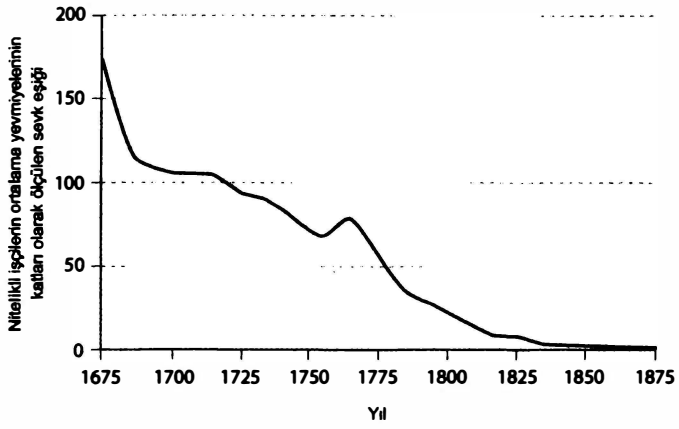
Yabancı müzakereciler sorunu Memlûklerin mahkeme sevki kuralının bir türüyle çözmeye çalıştılar. 17. yüzyıla varıldığında, Osmanlılarca tanınan kapitülasyonlar "değeri 4.000 akçeyi aşan" davalara başkent İstanbul'da bir yabancı temsilcinin huzurunda, üst düzey yöneticilerden oluşan ve padişah ya da sadrazamın başkanlık ettiği Divan-ı Hümayun'un bakmasını öngörmekteydi.[18] İngilizlerin bu hakkı elde ettiği 1675'te, 4.000 akçelik eşik, nitelikli bir inşaat işçisinin ortalama yevmiyesinin 174 katına denkti. Enflasyona bağlı olarak, bu eşiği aşan davaların oranı sürekli olarak arttı. İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesi'nin imzalandığı 1838'de, 4.000 akçe sözü edilen yevmiyenin yalnızca dört katıydı (şekil 12.1). Geç dönemdeki bazı kapitülasyonlar İstanbul'dan uzak yerlerdeki davalara en yüksek bölgesel makamın bakması zorunluluğunu getirdi. Örneğin, Tunus'ta bu makam "Bey, Dayı ve Divan'dan oluşan Meclis" olarak belirlendi.[19]

Müslümanlar da dahil olmak üzere, yerel tüccarlara geçmişte derdini Divan-ı Hümayun'a anlatmak üzere dilekçe verme özgürlüğü daima tanınmıştı.[20] Ne var ki, padişahlar temyiz davalarına seçici bir yaklaşımla bakardı. Kaldı ki çoğu uyruk ne başkentte bir davayı takip edecek olanaklara ne de sözünü geçirecek nüfuza sahipti. Konsolosluk personelinden yardım gören yabancı taraflara karşı davalarda Osmanlı uyruklarını savunacak bir kuruluş da yoktu. Böylece mahkeme sevki seçeneği bir yabancı ayrıcalığına dönüştü. Yabancılar için Divan-ı Hümayun'a sevk hakkının bir yararı, önemli davaların uluslararası baskılara duyarlı hale gelmesiydi. Bir başkası da görece yavaş değişen ve üyelerine kendi emsalleri hatırlatılabilecek bir kurul önünde yargılanmanın, sözleşme-

18 1601'deki bir kaydın metni, ayrıca Divan-ı Hümayun'un üyelerine ve yöntemlerine ilişkin bir yorum için bkz. Boogert, *Capitulations*, s. 47-52. Aynı kaydın 1675 tarihli bir biçimi için bkz. *MENA*, belge 14, madde 24.

19 MENA, belge 25, madde 16.

20 Memlûk Mısır'ında hükümdar mahkemeleri (*mezalim*) için bkz. Nielsen, *Secular Justice*; Osmanlı Divan-ı Hümayun'u için bkz. Üçok ve Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 206-13; ve Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 153-57.

Şekil 12.1 Yabancıların mahkeme sevki haklarına ilişkin eşik, 1675-1875.
Not: İstanbul'a ait verilerin kaynağı: Özmucur ve Pamuk, "Standards of Living", tablo 1.

lerin yürütülmesini daha öngörülebilir kılmasıydı. Yerel bağlar kurmalarını önlemek açısından, kadıların görev yerleri sıklıkla değiştirilirdi. Yeni atanan bir kadı üslup, mizaç, beceri ve önyargı itibariyle bir önceki kadıdan farklı olabilirdi.[21] Bu durumdan kaynaklanan adli belirsizliğin, sözleşmelerin uygulanmasını kösteklemesi olağandı. En azından finansal bakımdan önemli uyuşmazlıklarda, yabancı tüccarlar bu belirsizlikten mahkemelerini Divan-ı Hümayun'a sevk ederek kaçınabilirlerdi.

Bir hukuksal hakkın varlığı, onun kesinlikle kullanılacağı anlamına gelmez. Eşiği aşan her dava Divan-ı Hümayun'a gitmezdi. Her şeyden önce, sevk hakkını kullanmak maliyetsiz bir iş değildi. Seyahat masrafları gerektirebilirdi. Daha da önemlisi, hızlı kadı adaletini korkutucu yüksek makamlarca yürütülen uzun yargılamalara yeğ tutan yerel müşterilerin ve tedarikçilerin

21 Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kadının herhangi bir yerdeki görev süresi 3 ila 20 aydı. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 16-17; ve Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 94.

gözünde saygınlık kaybına yol açabilirdi.[22] Sevk hakkının kullanılmamasına başka bir gerekçe, kazanacaklarına emin olduklarında yabancıların İslami mahkemeleri tercih etmeleriydi. Bu son etken kimi kaynaklarda sözü edilen yabancı karşıtı önyargının 17. yüzyıla ve sonraki yüzyıllara ait mahkeme kayıtlarında niçin karşımıza çıkmadığına ışık tutuyor.[23] Sayıca az olmakla birlikte, mahkeme davaları örneklemimizde yabancıların uyruklarla karşı karşıya geldiği davaların büyük çoğunluğunu yabancıların kazandığını görmekteyiz (tablo 12.2).

TABLO 12.2

*Yabancıların Taraf Olduğu Ticari Davaların Sonuçları, 1602-1697**

Davanın tarafları	*Karar çıkmayan davalar*	*Karara bağlanan toplam dava*	*Karara bağlanıp yabancılarca kazanılan davalar*	
			Sayı	*%*
Davacı Osmanlı-davalı yabancı[a]	2	12	10	*83,3*
Davacı yabancı-davalı Osmanlı[b]	0	6	6	*100*
Davacılar yabancı ve Osmanlı ortaklar-davalı Osmanlı[c]	0	3	2	*66,7*
Toplam	2	21	18	*85,7*

* Örneklemi oluşturan siciller: Galata ve İstanbul mahkemelerinin tablo 4.1'de sayılan 15 adet sicili.

[a] Karar çıkmayan dava: Galata 25 (1604), 50a/4. Özel bir heyete sevk edilen dava: Galata 145 (1689), 48a/l. Osmanlı davacı tarafından kazanılan davalar: Galata 145 (1689-90), 78b/2, 99b/2. Yabancı davalı tarafından kazanılan davalar: İstanbul 9 (1661), 19a/l, 222b/l; Galata 130 (1683), 17b/l; Galata 145 (1689-90), 24a/2, 36b/l, 107a/7; İstanbul 22 (1695), 36a/2, 162a/l; İstanbul 23 (1696), 7b/2,31b/l.

[b] Galata 25 (1604) 71b/3, 71b/4; Galata 145 (1689-90) 45b/l, 96b/4, 98a/l; İstanbul 22 (1695), 2a/l.

[c] Osmanlı davalı tarafından kazanılan dava: Galata 27 (1605), 83a/l. Yabancı ve Osmanlı ortaklar tarafından kazanılan davalar: Galata 145 (1689) 57b/4, 67b/3.

22 Abbott, *Under the Turk*, s. 294, dönemin İngiliz elçilerinin "olabildiğince seyrek olarak kapitülasyonlara sığındıklarını, kaçınmanın mümkün olduğu durumlarda bu temelde dava açma yoluna hiç başvurmadıklarını ve üst mahkemeye çıkmaktansa, küçük bir hasarla olayı sessiz sedasız halletme yoluna gittiklerini" belirtir.

23 Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, özellikle s. 43.

Yabancıların, mahkeme sevki seçeneği sayesinde yerel alıcıların, tedarikçilerin, borçluların ve alacaklıların fırsatçı davranışlarına karşı yeni hukuksal korumalar elde ettiği kesindir.[24] Ancak bu ayrıcalıktan net yarar sağladıkları açık değildir, çünkü bu ayrıcalık onları Osmanlı uyruklarını kandırmaya yönelttiği ölçüde, Osmanlı uyrukları da yabancılarla ilişkilerinde temkinli davranmak ve fiyatlarına bir risk primi eklemek durumunda kalacaklardı. Dolayısıyla yabancılar bu sakıncaları sınırlayacak yollar bulma zorunluluğuyla karşılaştılar. Ancak Divan-ı Hümayun'a sevk hakkının sunduğu avantajlar bu gibi maliyetlere ağır basmış olmalıdır; zira yabancılar ve zamanla kendi korumaları altına aldıkları kişiler, Müslümanların taraf olduğu anlaşmazlıklarda sevk hakkını sıkça ve şevkle kullandılar.[25]

Müslüman ve gayrimüslim uyruklar arasındaki hukuksal statü farklılıklarına bir kez daha değinmekte yarar vardır. 18. yüzyılda gayrimüslimlerin yabancılardan hukuksal koruma satın almasının kolaylaştığını anımsayalım. Fransız koruması altına giren Rum kökenli bir Osmanlı tüccarı Fransızlarla ticari ilişkilerinde esas olarak hukuksal denklik sağlamış oluyordu. Bir anlaşmazlık durumunda, korunma statüsü, sorunu çözmek için devreye girecek Fransız yetkililerin Fransız yanlısı önyargısını kıracak bir unsurdu. Böylece koruma sistemi mahkeme sevki hakkının ticari önemini, koruma altındaki azınlıklar açısından azalttı. Burada azınlıkların, yabancıların Ortadoğu'daki ilişkilerinde orantısız bir rol oynamaya başlamasının ve sergiledikleri ekonomik yükselişin bölgeler arası ticaretteki yükselişle çakışmasının başka bir nedeni yatar. Azınlıkların ilerleyişi kısmen ikili bir hukuksal statüyle yabancı-Müslüman ilişkilerine aracılık etmelerinin sonucuydu. Müslümanlarla ilişkilerinde İslam hukuku, yabancılarla ilişkilerinde ise yabancı bir hukuk sistemi çerçevesinde faaliyet göstermeleri mümkündü.[26]

24 Goffman, *Izmir*, s. 127; Hanna, *Making Big Money*, böl. 8, özellikle s. 172-73.

25 Yabancılara yerel mahkemelerde dava açma konusundaki kısıtlamalarla ilgili acı yakınmalardan anlaşıldığı üzere, Müslümanlar mağdur oldukları kanısındaydılar. Masters, *Christians and Jews*, s. 125-26, Halep'te 1764'te bir Müslüman tüccarın dile getirdiği böyle bir şikâyeti aktarır. Benzer örnekler için bkz. Goffman, *Izmir*, s. 128-30.

26 İkili bir hukuksal statüye sahip olmak sürtüşmeler doğurabiliyordu. Birden çok sözleşmeyi kapsayan karmaşık uyuşmazlıklar, yargı makamı konusunda

Bölüm 10'da görüldüğü üzere, 16. yüzyılda yabancılar kadıların bakacağı davalara bulaşmaktan kaçınmak için Müslümanlarla ilişkilerinde temkinli davrandılar.[27] Aynı nedenle, Avrupa konsolosları dragomanlarını neredeyse tümüyle dinsel azınlıklar arasından seçtiler. Yabancılara tanınan adli hakların genişlemesiyle birlikte, durum tersine döndü. En azından önde gelen ticari merkezlerde, uluslararası girişimlerden kaçınmayı yeğleyenler artık Müslümanlardı. "Hiçbir aklı başında Mısırlı bir yabancıyla ortaklığa girmez ya da onun kefaletini kabul etmez" diye yazmıştı 1870'te Londra'nın *The Times* gazetesi.[28] Yabancı tüccarlar ve korudukları kişiler ise, Müslümanlarla etkileşimden kaçınma gereğini gittikçe daha az duydular; konsoloslar kendi vatandaşlarını İslami mahkemelerin ve hatta 19. yüzyılla birlikte seküler yerel mahkemelerin dışında tutmak için gittikçe genişleyen yetkiler elde ettiler. Üstelik söz konusu kesimlerin bir yerel mahkemede suçlu bulunması halinde, konsoloslarının Batılı devletlere borçlu durumdaki makamlara doğrudan başvurması mümkündü. Ortadoğu ekonomisine Avrupa katılımının artmasıyla birlikte, Müslümanların önündeki hukuksal handikaplar gittikçe ciddileşti. Bu handikapların Hindistan'la ve Doğu Asya'yla ekonomik ilişkilerin görece daha önemli olduğu gerekçesiyle göz ardı edilebildiği dönem artık geride kalmıştı.

Belgesiz Sözleşme Yönteminin Yaygınlığı

Yabancıların sözleşme güvenilirliğine ilişkin kaygıları yerel mahkemelerin önyargıları dışındaki etkenlerden de kaynaklanmaktaydı. Başka bir endişe kaynağı İslami mahkemelerin kararlarını ağırlıklı olarak sözlü kanıtlara dayandırmalarıydı.

kavgalara yol açabiliyordu. Örnekler için bkz. Boogert, *Capitulations*, s. 179-99, 226-59.

27 Bu sorun bölgenin ekonomik tarihinde yaygın bir tema oluşturur. Bkz. Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 91-92; Masters, *Origins of Ekonomic Dominance*, özellikle s. 65-68, 78-79; Faroqhi, "Venetian Presence", s. 335.

28 *The Times*, 12 Şubat 1870, s. 4. Ayrıca bkz. Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, özellikle s. 185-94.

İslam'ın doğuşundan başlayarak sözlü ifade İslami mahkemelerde kilit bir rol oynadı. Kanıt olarak sunulabilmekle birlikte, belgelere kuşkuyla bakılmaktaydı; bunun nedeni kısmen tahrifat olasılığı, kısmen de davanın okuryazar olmayan ve hesaptan anlamayan taraflarına yazılı metinlerin yanlış okunabilme tehlikesiydi. Düşük eğitim düzeyinin bu güvensizliği beslemesi nedeniyle, bir belgeyi ancak ahlakından şüphe duyulmayan şahitlerce doğrulandığında kabul etme eğilimi mutatlaştı.[29] Bir davacı ya da davalı kadıya sunulan bir belgedeki mührün ya da imzanın gerçekliğine kuşku düşürerek ya da düzenlenişinde hazır bulunan bir şahidin güvenilirliğine gölge düşürerek, o belgeyi geçersiz kılabilirdi. Bu yüzden 17. yüzyıl İstanbul'unda yazılı bir sözleşme, gerçekliğini ortaya koyacak canlı şahitler olmaksızın nadiren hukuksal kanıt olarak kabul edilmekteydi.[30] Bir belgenin sunulduğu ve karşı taraftan itiraz gördüğü davaların ancak yüzde 3,1'i, belge düzenlenirken hazır bulunan şahitlerin ifadesi olmaksızın karara bağlanıyordu.[31]

Bir belgenin işlevi kanıt sağlamak değil, daha çok saygın şahitler saptamayı ve onlara ilgili hususları hatırlatmayı kolaylaştırmaktı.[32] Buna uygun olarak, bir mahkemenin kendi ka-

29 D'Ohsson, *Tableau Général*, c. 6, s. 97-98; ve Wakin, *Documents in Islamic Law*, s. 6; Cook, "Opponents of Writing"; Messick, *Calligraphic State*, s. 25-28; Lydon, *On Trans-Saharan Trails*, s. 287-95.

30 Bir yazılı sözleşmeye hukuksal değer kazandırmak için şahit gösterilmesine ilişkin örnekler için bkz. İstanbul 1 (1612), 20b/2; Galata 41 (1616), 28b/5; Galata 42 (1617), 2b/3; İstanbul 4 (1619), 23a/3; İstanbul 9 (1662), 170b/3; Galata 130 (1683), 69a/3; Galata 145 (1689), 32a/3, 32b/2. Masters, "Aleppo", s. 43-44, 17. yüzyıl Suriye'siyle ilgili örnekler sunar. Ayrıca bkz. Tyan, *L'Organisation Judiciaire*, s. 236-52; ve Wakin, *Documents in Islamic Law*, s. 6-8. Genelde yalnızca Müslüman şahitler bir İslami mahkemenin kayıtlarını doğrulayabilirdi.

31 Bir ya da daha fazla belgenin sunulduğu 151 davanın 11'inden karar çıkmadı. Toplam 148 davada, karşı taraf belgeye itiraz etmeme yolunu seçti. İtiraz edilen davaların yalnızca 6'sında, şahitlerle doğrulamaya gerek duyulmaksızın, belgeli tarafın lehine hüküm verildi: İstanbul 3 (1617), 13b/2, 32b/2, 78a/2: İstanbul 9 (1662), 16a/2; Galata 145 (1689), 103b/3, 104b/4.

32 Ergene, "Evidence in Ottoman Courts", s. 476-79, Çankırı ve Kastamonu'nun 17. ve 18. yüzyıl mahkeme sicilleriyle ilgili olarak aynı gözlemde bulunur. Kuzey Afrika'yla ilgili bulgular için bkz. Lydon, *On Trans-Saharan Trails*, s. 293-95; ve Lydon, "Paper Economy of Faith", özellikle s. 652-55.

yıtlarını geçersiz saydığı bile olurdu.[33] 1604 yılında bir adamın satın alma ve ödeme işlemi için Galata mahkemesinden aldığı belgenin bir İstanbul yangınında yanması üzerine, mahkeme asıl nüsha için kendi kayıtlarına bakmak yerine, belgenin düzenlenmesinde hazır bulunan dört Müslümanı şahit olarak çağırdı.[34] Dava açıldığında tamamlayıcı sözlü ifade verilebilmesini sağlamak için, yazılı sözleşmelerin birden çok şahit huzurunda düzenlenmesi zorunluydu. Bu yüzden şahitlere duyulan talep hiç tükenmiyordu. Her mahkemede bulunan adli şahitler modern noter işlevini görürlerdi.[35] Özel sözleşmelerin onaylanışının yanı sıra kadı hükümlerinin kaydedilmesine yardım eder ve işlemi izlerlerdi.

Yeni adli hükümler yoluyla kapitülasyonların genişletildiği dönemde, İslami mahkemelerdeki yargılamaların yalnızca küçük bir bölümünde kararlar kısmen de olsa belgeye dayanıyordu. 17. yüzyıl İstanbul'da mülkiyetle ya da satışla ilgili uyuşmazlıkların yaklaşık beşte birinde ve borç ya da ortaklıkla ilgili uyuşmazlıkların yaklaşık sekizde birinde mahkemeye bir belge sunulmaktaydı (tablo 12.3). Oranların böylesine düşük olmasına karşın, bir belge sunma davayı kazanma olasılığını büyük çapta artırmaktaydı. Yalnızca davacının savını bir belgeyle desteklediği davaların yüzde 83,9'u davacı lehine sonuçlanmakta, yalnızca davalının bu yola gittiği davalarda ise aynı oran yüzde 7,2'ye düşmekteydi.[36]

33 Galata 41 (1616), 6b/1.

34 Galata 27 (1604), 18a/3. Çankırı ve Kastamonu'nun 25 mahkeme sicilini inceleyen Ergene ("Evidence in Ottoman Courts", s. 479) mümkün olan durumlarda bile, bu sicilleri delil olarak kullanma girişiminde bulunulmadığını saptar.

35 Bu bölümün tablolarında esas alınan veri tabanındaki her davada adli şahitler vardır. İslam'ın ilk dönemi için bkz. Tyan, *L'Organisation Judiciaire*, s. 236-52; ve Wakin, *Function of Documents*, s. 7-10; 13. yüzyıl için bkz. Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, c. 1, s. 462; Osmanlıların yükseliş dönemi için bkz. Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 51-61; ve El-Nahal, *Judicial Administration*, s. 18-19.

36 Bu rakamlar belgeyle desteklenmeyen davalardaki kazanma oranlarından yüzde 99,9'luk anlamlılık düzeyiyle istatistiksel bakımdan farklıdır ($t = 25,1$ ve $t = 51,8$).

TABLO 12.3
*Ticari Davalarda Belge Kullanımı, 1602-1697**

Gerçek ya da olası uyuşmazlık kaynağı	*Tescil*	*Yargılama*				
		Belgeli		*Belgesiz*		
		Sayı	*%*	*Sayı*	*%*	*Toplam*
Ticaret	6494	351	*15,3*	1940	*84,7*	2291
Ortaklık	368	19	*11,3*	149	*88,7*	168
Mülkiyet	756	101	*22,2*	354	*77,8*	455
Satış	2296	117	*19,1*	497	*80,9*	614
Borç	2180	159	*12,2*	1142	*87,8*	1301

* Örneklemi oluşturan siciller: Galata ve İstanbul mahkemelerinin tablo 4.1'de sayılan 15 adet sicili.
Not: Bazı davalar birden fazla kategoriye girmektedir.

Yalnızca sözlü ifadeye dayalı bir mahkeme duruşmasında, hâkim çelişkili ifadelerin doğruluğunu tartarken, savların detaylarının yanı sıra davaya taraf olanların ve gösterdikleri şahitlerin güvenilirliğini göz önünde tutardı. Bu süreç mutlaka bir hükümle sonuçlanmazdı. Modernlik öncesi Ortadoğu'da da durum buydu. Başka bölgelerde olduğu gibi, bu gibi çıkmazlar tarafların birinin yemin etmeye davet edilmesiyle aşılırdı. Kadı sözlü ifadeler temelinde çözülemeyen bir uyuşmazlıkla karşılaştığında, davalıdan suçsuzluğunu kanıtlamasını ya da davacıdan, dinine göre, *Kur'an*, *Kitab-ı Mukaddes* ya da *Tevrat* üzerine yemin ederek savın doğruluğunu ortaya koymasını isterdi. 17. yüzyıl İstanbul'unda bütün ticari davaların yüzde 18,7'si bir yeminle karara bağlanıyordu.[37]

Mahkeme Yöntemleri ve Gayrişahsi Ticaret

Belgeye dayalı uyuşmazlıklarda izlenen yargı yöntemleri, dava taraflarıyla toplumun geri kalan kesimleri arasında ilişkilerin sıkı olduğu varsayımına dayanmaktaydı. Böyle bir düzende

37 Örneklemdeki 15 sicilde yer alan 2.291 davanın 428'inde kadı bir taraftan yemin etmesini istiyor.

gerçekdışı beyandan dolayı güvenilirliğini kaybeden bir davacı, davalı ya da şahit sosyal ilişkilerinin yanı sıra gelecekte ticaret yapma fırsatlarına zarar vermiş olurdu; dolayısıyla genelde doğru ifade verme yolunu seçerdi. Dahası, yemin etmesi istendiğinde, bilgili toplum üyelerinin gözünde itibarını koruma kaygısıyla, yalan söylemeden önce etraflıca düşünürdü. Aynı mantık, kökleri sözleşme belirsizliğinde yatan çatışmalarda, itibarını korumaya hevesli bir davalının mahkeme kararı yerine yemin temelinde davayı kazanma konusunda isteksiz davranacağı sonucuna götürür. Nitekim 17. yüzyıl İstanbul'unun mahkeme kayıtlarında, neredeyse kesinlikle aklanmayı sağlayacak durumlarda bile yemin etmekten kaçınmanın örneklerine rastlamaktayız.[38] Bu tutum büyük ölçüde gayrişahsi olan modern ticaretin dürtülerine alışkın okurları şaşırtabilir. Yargılamanın sonucu bir yemine bağlı olduğunda, gayrişahsi ticaretin yaygın olduğu toplumlarda borcunu ödememekle suçlanan bencil bir davalı, parayı verdiğine yemin edecektir. Bu yüzden gayrişahsi ilişkilerin önemli yer tuttuğu toplumlarda bir yeminin sunduğu bilgi sınırlıdır. Modernlik öncesi Ortadoğu gibi ticaretin genellikle şahsi olduğu toplumlarda ise yeminin bilgilendirme değeri görece çok yüksektir.[39]

Şahsi ticarete alışkın ve kapalı bir topluma uygun prosedürler, yabancılarla etkileşime dayanan bağlamlarda güvenilirliğini yitirebilir. Toplumsal ceza korkusuyla tanıdık birinin aleyhine yanlış ifade vermekten kaçınma eğilimindeki bir şahidi ele alalım. Aynı kişi kendi toplumundan itiraz gelmeyeceği düşüncesiyle hiç endişe duymaksızın bir yabancıyı yerebilir. Benzer biçimde, kararları bir yerel kesime karşı önyargılı olduğunda toplumsal direnişle karşılaşabilecek bir yargıç, adalet terazisini fütursuzca yabancıların aleyhine çevirebilir. Sırf bu nedenlerle, ağırlıklı olarak sözlü kanıta dayanan dava yöntemleri, belgelen-

38 Bkz. Galata 25 (1604), 31a/2; Galata 27 (1604), 7a/5; İstanbul 1 (1612), 56a/1; İstanbul 2 (1615), 28a/1; İstanbul 16 (1665), 101a/1; Galata 130 (1683), 50b/2; ve Galata 145 (1689), 37b/2, 87b/2.

39 İlahi ceza korkusu kutsal bir kitap üzerinde edilen bir yeminin bilgi verme değerini pekiştirebilirdi. Modernlik öncesi İslam dünyasında, dava tarafları arasında, Allah korkusunu derinden hisseden ve bu nedenle kolayca yemin etmeye yanaşmayacak olan kişiler vardı. Bugün bile birçok Müslüman yalan yeminin ilahi ceza getireceğine inanır (Rosen, *Anthropology of Justice*, s. 34-35).

dirmenin gerekli olduğu yöntemlere oranla, yabancıları daha büyük tehlikelere maruz bıraktı.

Bekleneceği üzere, ikinci binyılın ortalarında Ortadoğu'da ticaret yapan yabancılar sözlü hukuk yöntemlerinden durmadan yakınmaya başladılar. Bunun nedeni, istismarların orantısız biçimde kendilerine zarar verdiği kanısıydı.[40] İstanbul'da görev yapan bir Venedikli 1567 tarihli bir mektubunda, yerel hukuk sisteminde yazılı delillerin itibar görmeyişinden öfkeyle söz eder. Aşağılayıcı bir tavırla, "Bütün davalar, hatta en önemlileri (...) sözlü delille bir çırpıda hallediliyor" görüşünü ileri sürer.[41] Başka bir sorun ancak yerel makamlarca düzenlenmiş belgelerin geçerli sayılabilmesiydi; mahkemeye çağrılan bir Venedikli, temsil yetkisini, bir ortaklığını ya da vasiliğini Venedik'te noterce onaylanmış bir sözleşmeye dayanarak kanıtlayamazdı.[42] Baş ağrıtan bir başka sorun da dava taraflarının kendileri lehine ifade vermeye hazır şahitler tutabilmeleriydi. Bu durum belge kullanmayı kısıtlamanın potansiyel maliyetini yükseltiyordu.[43]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, sözlü mahkeme yöntemleri yalnızca bireylerin sıkı örgülü etkileşim ağları sayesinde birbirini yakından tanıdığı küçük ve kapalı toplumlarda ideal biçimde işler. Modern dönem öncesinin Ortadoğu'sunda yabancıların yoğun olarak yerleştiği büyük ticari merkezlerde bu koşullar bulunmazdı. İstanbul, İzmir, Halep, İskenderiye, Kahire ya da Tebriz'de yalan söylemeye alışkın profesyonel şahitler yaptırımla karşılaşmayabilirdi; çünkü büyük kentlerde koşullar, küçük ve kapalı bir toplumunkilerden çok farklıydı. Bu şehirlerin hepsinde sakinler ancak kendi ticari şebekelerinin üyelerini tanırlardı; şebekeler ise daha geniş nüfusun alt kümelerinden

40 Porter, *Observations on the Turks*, böl. 10; North, *Life*, s. 45-47; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, s. 62-63; Ubicini, *Letters on Turkey*, c. 1, s. 184; Masters, "Aleppo", s. 43-44; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 28-41.

41 Aktaran Arbel, *Trading Nations*, s. 122.

42 Kitapta sıklıkla göndermede bulunulan İstanbul mahkeme örnekleminde bir yabancının taraf olduğu 72 davanın hiçbirinde yabancılarca düzenlenmiş bir belgenin kadıya sunulduğu görülmez.

43 Günümüzün mahkemelerinde ücretli bilirkişilerin, davacı ya da davalı lehine ifade vermesi olağandır. Özel niteliklerinin yanı sıra belirli önyargılarının olduğu bilinen bu kişilerin ücretlerini ödeyen taraftan yana tutum alması beklenir. Aradaki farklılık karşı tarafın belgelere dayanarak kendisini savunabilmesidir.

ibaretti. Başarılı olmak ve refaha ulaşmak için, şehirde yaşayan herkesin güvenini kazanmak gerekmiyordu.

Adli yozlaşma Ortadoğu tarihinde büyük bir tema olup yalancı şahitliğin yaygınlığı alt temalarından birini oluşturur. En ünlü Osmanlı seyahatnamesinin yazarı Evliyâ Çelebi'ye (1611-82), belirli bir kadının adaletten sağladığı gelirin iki katını da adaletsizlikten sağladığı yolundaki saptama yakıştırılır.[44] İstanbul'da 1746-62 döneminde İngiliz sefiri olarak bulunan James Porter, Türkiye'de neredeyse bütün yargıçların rüşvetçi olduğunu yazar. "Türkiye'de ender de olsa rüşvetçi olmayan, dürüst yargıçlar olduğu söylenir" diye dokundurmada bulunur Porter. "Böyle biri olduğu kulağıma geldi, ama kendisini tanıma fırsatım olmadı."[45] Aynı sefirin "adli mahkeme duruşmalarına katılmayı meslek edinen ve geçimini bundan sağlayan" şahitlerden acıyla yakınırken, aktardığı bir gözlem de şuydu: "*Kur'an*'a göre yalancı şahitlerin cezalandırılması gerekir; ancak bu yola çok seyrek gidiliyor."[46] Tarihsel kayıtlarda, failleri geride kalacak izleri örtmek için uğraşmış olacaklarından, yolsuzluk belgelerine nadiren rastlanır.[47] Buna karşın Osmanlı mahkeme sicillerinde gerek resmî makamların rüşvetçiliğine, gerekse yalancı şahitliğe açık göndermelere rastlanmaktadır.[48]

Kadılardan mahkeme huzuruna çıkan her şahidin kişiliğini soruşturmaları ve güvenilmez ifadeleri yok saymaları beklenirdi. Ne var ki, görev süreleri kısa olduğundan, işin doğrusunu öğrenme şevkini her zaman duymazlardı. Her halükârda, toplumlar büyüdüğünde ve yabancılarla etkileşime girdiğinde, zaten yanılmaz bir beceri olmayan kişilik okuması da zayıflar.

44 İnalcık, "*Rüznâmçe* Registers", s. 266. Söz konusu dönemde Koçi Bey (ö. 1650) ve Kâtib Çelebi (1609-57) gibi diğer Osmanlı vakanüvisleri de adli yolsuzluğun aşırı boyutlara varmasından yakınmaktaydı. Kapsamlı alıntılar ve başka bulgular için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, böl. 18. Ayrıca bkz. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, özellikle s. 134-41, 182-202.

45 Porter, *Observations on the Turks*, s. 134.

46 Porter, *Observations on the Turks*, s. 137, 145.

47 Yolsuzluk üzerine tarihsel araştırmalarda esas olarak yolsuzluk karşıtı girişimlerden, politik skandallardan ve izlenime dayalı anlatılardan yararlanılmasının nedeni budur. Bkz. Tiihonen, *History of Corruption*.

48 Resmî yetkililerin rüşvetçiliği için bkz. İstanbul 9 (1662), 145a/2, 177a/3; İstanbul 16 (1664), 10b/l; İstanbul 23 (1696), 25a/3; ve İstanbul 22 (1695), 88b/l, 108b/l, I 37b/l. Yalancı şahitlik için bkz. İstanbul 22 (1695), 93a/l.

Misafirler ya da yabancılar devreye girdiğinde, sözleşme yürütmenin zorlaşmasının bir nedeni de budur. Sapına kadar dürüst ve kesinkes önyargısız bir kadı bile, Ortadoğu'nun her yanından ve yabancı ülkelerden gelen ziyaretçilerle birlikte on binlerce tüccarın yaşadığı bir kentte doğru ve yalancı şahitliği ayırmakta doğal olarak güçlük çekecekti.

Öyleyse Ortadoğu'da çalışan yabancı tüccarlar açısından yerel mahkeme sistemi iki ayrı nedenden dolayı sorunluydu. Öncelikle, yerel uyruklar aleyhine açılan davalarda kanıtlara ilişkin kurallar yabancılara zarar vermekteydi. İkincisi, yargılamalarda sözlü ifadeye verilen ağırlık yazılı belgelerde yer alan kanıtların değerini azaltmakta, böylece kadı kararlarının niteliğini de düşürmekteydi. Yabancı tüccarlar arasında yazılı sözleşme yapma eğiliminin yaygınlaşması ve belgelerin Batı Avrupa'da itibar kazanmasıyla, İslami mahkemeler giderek çağdışı bir görünüm kazandı.

Nitelik sorunu bir yana bırakılırsa, yabancı tüccarlar ayrımcılığı ortadan kaldıracak önlemlerle yetinmeye hazırdı. Yabancıların temsil edildiği "karma" kurullardan oluşan özel İslami mahkemelerin kurulmasını talep edebilirlerdi. Bu seçenek daha önce başka yerlerde uygulanmıştı. Sözgelimi, Ortaçağ Kuzey Avrupa'sında, yabancı tüccarlara çoğu kez jüride davalının dilini konuşanlara da yer verildiği bir "yarı-dil" (*de medietate linguae*) yargılaması hakkı tanınırdı.[49] Aynı biçimde, Venedik ve papalık gibi Latin devletlerinin oluşturduğu Sancta Unio koalisyonu ile Aydınoğulları emiri arasında 1348'de imzalanan bir antlaşma, Türklerle Latinler arasındaki uyuşmazlıkları karara bağlayacak "karışık hâkimli" mahkemelere olanak vermekteydi.[50] Öte yandan, Memlûk ve Osmanlı kapitülasyonları, yabancıların taraf olduğu davalarda kadı mahkemelerine özel yöntemler uygulatarak yabancıların İslami mahkemelere ilişkin endişelerine farklı bir çözüm getirdi. En azından yabancıları ilgilendiren bağlamlarda, bu uygulamanın getirdiği ayrıcalıklar kadı mahkemelerinin Avrupa'nın süregiden şahsi ticaretten gayrişahsi ticarete geçiş sürecine uyum sağlamasına yardımcı oldu.

49 Oldham, "Origins of Special Jury", s. 167-71.

50 Fleet, "Turkish-Latin Diplomatic Relations", s. 611.

Kapitülasyonlarda Belgelendirme Ayrıcalıkları

İlk Osmanlı kapitülasyonları verildiğinde, tümüyle sözlü ifadeye dayalı ticari yargılamalar Batı Avrupa'nın kimi kesimlerinde de çok yaygındı.[51] Sözlü deliller kadı mahkemelerindekine benzer sorunlar yaratmaktaydı. Yalancı şahitlik ve adli yozlaşma kıtanın her yanında tedirginlik yaratmaktaydı. Ne var ki, ticaretin yayılması ve birbirleri hakkında güvenilir bilgiden yoksun bireyler arasında alımsatımların yaygınlaşmasıyla birlikte, mahkemelerin sözlü ifadeye verdiği önem ve yazılı kanıtları yok sayma tutumu giderek tartışmalı hale geldi.[52] Ticaretin gayrişahsi yapıya kavuşması ve buna bağlı olarak ticari ve finansal kuruluşların artan karmaşıklığı, mahkeme kararlarını sözlü delile dayandırmanın sakıncalarını ağırlaştırdı. Borçları ve alacakları hem izlemeyi hem de başkalarına aktarmayı kolaylaştırmak açısından belgelendirmenin avantajları geniş kesimlerce anlaşılmaya başladı.[53]

Bu geçiş sırasında belgelendirme şartına direnenler oldu. Ana çekinceleri bunun orantısız biçimde okuryazarlara yarayacağı görüşüydü. Direnenlerin çoğu belgelere zaten kuşkuyla bakmakta ve yargılamaları bir belgenin gerçek olup olmadığı tartışmalarına dayandırmaktan rahatsızlık duymaktaydı. Bir belgeyi onaylamış gibi görünen davalının, mührünün çalındığı ya da okuryazar olmamasından dolayı çıkarlarına aykırılığı açık olan bir koşulu kabul etme yönünde kandırıldığı gerekçesiyle o belgenin gerçekliğini reddetmesi olağan bir durumdu. Belgelendirmeden yarar görmeyi bekleyen taraflar ise, notere onaylatma yoluyla yazılı sözleşmelerinin güvenilirliğini artır-

51 Klerman, "Jurisdictional Competition", özellikle s. 1190-91; Baker, *English Legal History*, özellikle s. 67-68, 324-25. De Roover, *Medici Bank*, s. 18, Ortaçağ Avrupa finans dünyasında daha sonra çek adı verilen yazılı havale yerine sözlü havale emrinin tercih edildiğini belirtir. Barselona'da çek kullanımı 16. yüzyıla kadar yasaktı. Venedik'te ise, 18. yüzyıldan önce muhasebecilerin parayı yatırandan ya da avukatından sözlü emir almadıkça, bir havaleyi hesaba geçirmelerine izin verilmezdi.

52 Bir şirket hissesi borsada işlem gördüğünde, alıcının ve satıcının öbür tarafın kimliğinden haberdar olmasına, hele karakteri hakkında herhangi bir bilgi edinmesine gerek yoktur.

53 Lydon, *On Trans-Saharan Trails*, s. 242.

maya yöneldiler.[54] Ancak zamanla, kimi yerlerde görece hızlı ve geniş çapta ilerleyen bir süreçle, yargılamalarda belgeleri esas alma eğilimi güçlendi. Öte yandan, yalnızca sözlü ifadeye dayanan finansal savlar itibar yitirdi ve zaman içinde hukuken geçerli olmaktan çıktı. Bu yönelim sözlü kanıta dayalı savları hukuken değersiz kılan yasalarla son noktaya vardı. Önemli konularda yazılı sözleşme zorunluluğunu Venedik 1394'te, Fransa 1566'da, İskoçya 1579'da ve Belçika da 1611'de uygulamaya koydu.[55] İngiltere'de ise, 1673 tarihli Yolsuzluğu Önleme Yasası (*Statute of Frauds*), tüm sözleşmeler için belgelendirme şartını getirdi.[56] Bu dönüşümler okuryazarlığın ve hesap bilmenin yaygınlaşmasından güç aldı (şekil 12.2). Yabancıların gittikçe aşinalık kazandığı gayrişahsi ticaret kurumlarını Doğu Akdeniz'e aktarmaya çalışmaları doğaldı. İslami mahkeme prosedürlerinin yabancı karşıtı önyargıları, belgelendirmeyi zorunlu hale getirme yönünde ek bir teşvik sağladı. Bir davanın sonucunu yazılı sözleşmenin özü belirlediğinde, davaya taraf olanların dini ve milliyeti önem yitiriyordu.

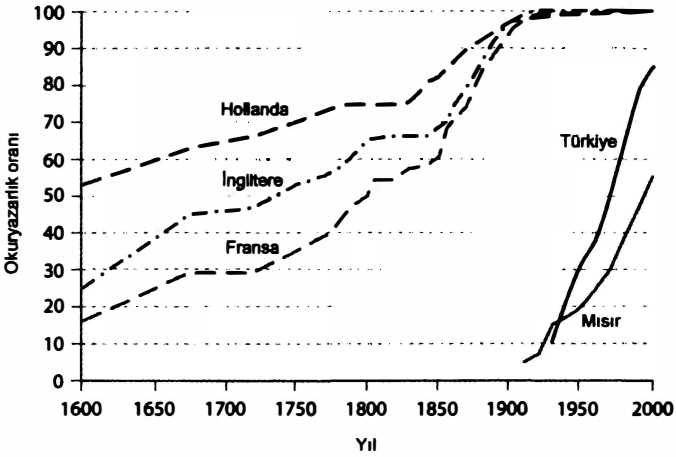
Daha 15. yüzyılda kimi kadıların yerel tüccarlarla belirli yabancılar arasındaki ticari ilişkilerde özel yöntemleri uygulamaları öngörüldü. Sözgelimi, Osmanlılar 1486'da Dubrovnik'li tüccarların taraf olduğu davalar için belgelendirme şartını koydu. Bu davalara ancak işlemlerin bir mahkeme siciline kaydedilmiş olması ve bir kadının durumla ilgili hususları belirten bir belge (*hüccet*) vermiş olması halinde bakılacaktı.[57] Benzer biçimde, 1497 tarihli Memlûk-Floransa antlaşması Memlûk uyruklarıyla yapılan Floransa sözleşmelerinin adli şahitler huzurunda belge-

54 Hoffman, Postel-Vinay ve Rosenthal "Notaries" makalesinde, noterlerin borç alanlar ile borç verenler arasında bilgi asimetrilerini azalttığını ortaya koyar.

55 Coing, *Europäisches Privatrecht*, s. 409; Dalrymple, *Law of Scotland*, s. 145; *Ordonnances*, s. 146-47.

56 Bu süreçte birçok kent, sözlü ifadenin kanıt değerini sınırlama yönünde adımlar attı. Bkz. Rabel, "Statute of Frauds", s. 174-78, 182-88; Simpson, *Common Law of Contract*, böl. 13; ve Klerman, "Jurisdictional Competition", s. 1190-91. O döneme gelindiğinde borçlunun sahte temerrüt iddialarına karşı kendisini korumak için, bir borç ödendiğinde yazılı makbuz alması olağan hale gelmişti.

57 Biegman, *Turco-Ragusan Relationship*, s. 70-71 ve belge 22-24. Teminat 1575'te yenilendi.

Şekil 12.2 Batı Avrupa ve Ortadoğu'da okuryazarlık düzeyinin yükselişi, 1600-2000.
Verilerin alındığı kaynaklar: Stone, "Literacy and Education", s. 120-21; Sanderson, *Education and Economic Decline*, s. 3-5; Spufford, "Literacy, Trade, and Religion", s. 248-63; Wintle, *History of Netherlands*, s. 269-70; Fransa, *Annuaire Statistique* 1911-52; Heyworth-Dunne, *History of Education*, s. 360; Mısır, *Recensement Général, 1897*, s. 20-22; Mısır, 1909 için *Statistical Yearbook*, tablo 12; Mısır, *Annuaire Statistique 1925-26*, tablo 12; Türkiye, *1927 Umumî Nüfus Tahriri*, s. 39-46; Kazamias, *Education and Modernity*, tablo 2; *UNESCO Statistical Yearbooks*, 1963-99. Türkiye ve Mısır için 19. yüzyıldan önceki döneme ilişkin güvenilir tahminler yoktur.

lendirilmesini zorunlu kıldı.[58] Fransa'ya Kanuni Sultan Süleyman tarafından verilen 1536 Osmanlı kapitülasyonlarında da bir belgelendirme hükmü yer alır:

> Fransa uyruklusundan biriyle Padişah'ın doğrudan doğruya uyruğunda bulunan ya da haraç aldığı bir kişi arasında medenî hukukla ilintili bir sorundan dolayı dava açıldığında, Osmanlı uyruğundan olan kimse karşı tarafın el yazısıyla yazılmış bir belge ya da bir kadı veya bir konsolos tarafından verilmiş bir hüccet ibrazından âciz kalırsa, hasmı olan Fransız yargılanamayacağı gibi hiçbir suretle tedirgin edilmeyecektir. Gene bu gibi

58 *VF*, madde 2. Antlaşma noter onaylı bir sözleşme sunulmadan bir davanın ilerleyip ilerleyemeyeceği konusunda açık değildir.

> evrak ve belgeleri bulunmayan Osmanlı uyruğunun Fransızlar aleyhindeki tanıklığı Osmanlı memleketlerinin hiçbir yerinde geçerli olmayacaktır.[59]

Bu hüküm çarpıcı bir asimetriyi barındırır, Fransız uyrukları yalnızca sözlü ifadeye dayanarak yerli kişilere dava açmakta özgür olacak, ancak onlar belge sunulmaksızın dava edilemeyecekti. Hükmün amacı, davalı bir Fransız olduğunda, kadıların Müslüman şahitleri esas alma eğilimini zayıflatarak dikkatlerini dürüstlük, dindarlık, inanç ve milliyet konularından çok yazılı anlaşmaya yöneltmekti. Belge sunulduğunda, eğer geçerliliği tartışmalıysa şahitler dinlenebilecekti.[60] Ama ispat yükü belgeye itiraz eden tarafta olacak, böylece bir yükümlülükten kaçma ya da bir mazeret uydurma olasılığı azalacaktı. Kısmen Fransız tüccarları belgelerin parayla tutulmuş şahitlerce geçersiz kılınmasına karşı korumak amacıyla, 1536 kapitülasyonları ayrıca kadıya "Fransa konsolosu dragomanlarından biri hazır olmadan" sorguya çağırmama ve yargılamama kısıtlamasını da getirdi.[61] Yerel dilleri bilen bir Osmanlı uyruğu olması nedeniyle, bir dragoman gerçekdışı ifadeleri çürütmeye yetecek kadar donanımlıydı. Onun mahkemede hazır bulunmasına ilişkin şart, aynen belgelendirme hükmü gibi, sonraki kapitülasyonların standart bir öğesi oldu.[62]

Mahkeme davalarına ilişkin 17. yüzyıl örneklemimizde, 8.785 ticari davanın 72'sinde bir ya da daha fazla yabancı yer alıyor. Bunların 49'u bir yazılı sözleşmenin düzenlenmesi ya da kayda geçirilmesiyle, geri kalan 23'ü ise yargılamayla ilgiliydi. Bir yabancının davalı konumunda olduğu 14 davanın yüzde 42,9'unda taraflardan biri mahkemeye belge sunuyor (tablo 12.4). Bu rakam yüzde 15,3 olan genel belge kullanım oranından daha yüksektir. Hiçbir belgenin sunulmadığı sekiz davanın altısında kazanan taraf yabancıdır. Örneklemin küçüklüğü istatistiksel anlamlılığa elvermese de, yabancıların bir davayı belge sunmaksızın kazanacaklarına emin oldukları durumlarda, ka-

59 *MENA*, belge 1, madde 4; *TAK*, s. 42.

60 Faroqhi, "Venetian Presence", s. 340-41.

61 MENA, belge 1, madde 4; *TAK*, s. 42-43.

62 Örneğin bkz. *MENA*, belge 4, madde 10, 16.

pitülasyon ayrıcalığını gündeme getirmeden geleneksel prosedürleri kabul ettikleri anlaşılıyor. Yabancı davalının kaybettiği iki dava da aydınlatıcıdır. Bunların birinde, seçkin bir memur olan Müslüman davacı, savını çok sayıda belgeyle destekliyor.[63] Diğerinde ise yabancı, kendisini yalnızca sözlü olarak savunarak davayı kaybetmişse de, davaya konu olan meblağ küçüktür; bir İngiliz gemi kaptanı olan ve bir rulo demir çalmakla suçlanan davalı, kapitülasyon bağışıklığına başvurmayla uğrayacağı itibar kaybının olası kazanıma ağır bastığını düşünmüş olmalıdır.[64] Toparlarsak, 17. yüzyıla varıldığında kapitülasyonlar yabancı tüccarlara mesnetsiz davalara karşı oldukça güçlü koruma sağlamış bulunuyordu.

TABLO 12.4

*Bir ya da Daha Fazla Yabancının Taraf Olduğu Ticari Davalarda Belge Kullanımı, 1602-1697**

		Belgeli	
Yabancı taraf(lar)ın konumu	*Toplam*	*Sayı*	*%*
Davalı[a]	14	6	*42,9*
Davacı[b]	9	5	*55,6*
Toplam	23	11	*47,8*

* Örneklemi oluşturan siciller: Galata ve İstanbul mahkemelerinin tablo 4.1'de sayılan 15 adet sicili.

[a] Belgeli: İstanbul 9 (1661), 19a/1, 222b/1; Galata 145 (1689-90), 48a/1, 99b/2; İstanbul 22 (1695), 36a/2; İstanbul 23 (1696), 7b/2. Belgesiz: Galata 25 (1604), 50a/4; Galata 130 (1683), 17b/1; Galata 145 (1689-90), 24a/2, 36b/1, 78b/2, 107a/7; İstanbul 22 (1695), 162a/1; İstanbul 23 (1696), 31b/1.

[b] Belgeli: Galata 25 (1604), 71b/3, 71b/4; Galata 27 (1605), 83a/1; Galata 145 (1690), 98a/1; İstanbul 22 (1695), 2a/1. Belgesiz: Galata 145 (1689-90), 45b/1, 57b/4, 67b/3, 96b/4.

Farklı bayraklar altında çalışan yabancıların taraf olduğu uyuşmazlıklarda, 16. yüzyıl boyunca geçerli kural İslami mahkemelerin yargı makamı olmasıydı. Yabancıların İslam adaletine gü-

63 Galata 145 (1690), 99b/2.

64 Galata 145 (1689), 78b/2. Bu yorumu destekleyen bulgular için bkz. Abbott, *Under the Turk*, s. 294.

vensizliği düşünüldüğünde, bu durum şaşırtıcı gelebilir. Ancak bölgede ticari nüfuz için çekişen milletler birbirlerine kuşkuyla bakmaktaydı. Ayrıca, bir kadı mahkemesi tarafsız bir yargılama zemini sunmaktaydı. Her yabancının sözleri aynı ağırlıkta olup yerel şahit çağırmakta birinin diğerlerine karşı bir avantajı yoktu. Her halükârda, yabancı toplulukların arasındaki etkileşimin yerel halkla olan ilişkilerine göre önemsiz olması, "karma" yabancı davaların sayısını sınırladı. Bölgeler arası ticaretin genişlemesi ve karmaşıklık kazanmasıyla birlikte, hem yabancılar arasındaki etkileşimler hem de kadı mahkemelerine başvurma konusundaki isteksizlik doğal olarak arttı. Tahmin edileceği üzere, rakip yabancı topluluklar zamanla karma davaların İslami mahkemelere başvurmaksızın görülmesini sağlayacak temel kurallarda anlaşmaya vardılar.[65] Kimi durumlarda bir karma mahkeme oluşturulacak; kimisinde de iki tarafın da güvendiği bir yabancı yargıç ya da konsolos davaya bakacaktı.[66]

İslam'da Sözleşmelerin Belgelendirilmesi

İstanbul'un 17. yüzyıldaki ticari yaşamı esas olarak sözlü sözleşmelere dayanırken, Doğu Akdeniz'in Müslüman yönetimindeki öbür kesimlerinde de aynı durum geçerliydi. Yazılı ticari sözleşmeler hiçbir yerde norm haline gelmemişti ve günümüzün modern ekonomilerinde olduğu gibi hukuksal önem kazanmamıştı. İşin ilginç tarafı, aynı yüzyılda Batı'dan koparak Müslüman yönetimine giren tek yer olan Girit'te yazılı sözleşme kullanımı gerilemeye yüz tuttu. 17. yüzyıl ortalarında Girit'in

65 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 1, s. 62-63; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 49-50, 97-100; Steensgaard, "Consuls and Nations", s. 22-23; Anderson, *English Consul*, s. 207.

66 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtı*, s. 130. Ne Osmanlı yöneticileri, ne de daha sonra yarı-özerk Mısır valileri 18. yüzyıla kadar kapitülasyonlarda belirlenmiş adli hakların genişletilmesini kabul etmediler (Brown, *Foreigners in Turkey*, s. 67-68; Watson, *American Mission in Egypt*, s. 463-64). Ancak geç dönemin kimi kapitülasyonları, sözgelimi Osmanlıların 1782'de Ruslara ve Faslıların 1856'da İngilizlere tanıdığı kapitülasyonlar, konsolosların farklı milliyetler arasındaki davalara bakma yetkisini resmileştirdi [*TAK*, s. 182; *MENA*, belge 107, madde 9]. Sonraki kapitülasyonların adli uygulamaları için bkz. Ryan, *Last of Dragomans*, s. 240-44.

Venedik'ten Osmanlı İmparatorluğu'na geçmesinden sonra, deniz ticaretinde yazılı sözleşmelere daha az başvurulur oldu. Venedik yönetiminde adadaki bütün deniz anlaşmaları noterlerce kayda geçirilmekteydi. Ancak İslami Osmanlı mahkemelerinde sözlü sözleşmelerin itibar görmesi nedeniyle, para transferlerinde makbuz kullanımı bile seyrekleşti.[67]

Bu gibi gelişmelerin kökleri İslam'ın geleneksel kaynaklarında mı yatmaktaydı? İslam'ın okuryazar oranı son derece düşük bir toplumda ortaya çıkmış olması nedeniyle, *Kur'an*'ın yanı sıra hadislerin sözlü sözleşme yöntemini meşrulaştırdığı ve belgelendirmeyi göz ardı ettiği düşünülebilir. İslam'ın sözlü sözleşme normu ve onunla bağlantılı yargı yöntemleri daha sonra fetih ya da kültürel yayılma yoluyla İslamlaşan daha okuryazar toplumlarda varlığını sürdürmüş olabilirdi. Oysa tarihi gerçekler bu mantıkla çatışıyor. İslam'ın geleneksel kaynakları sözlü sözleşme yöntemini ancak sınırlı bağlamlarda desteklemekte, genelde belgelendirmeyi zorunlu bir yöntem olarak görmektedir. *Kur'an*'daki uzun bir ayetten bir alıntı verelim:

> Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. (...) (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir. (...) Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur.[68]

Bu ayete göre, bir kişinin bir deveyi ödemesini anında yaparak satın almasında olduğu gibi, alma ve verme işlemlerinin aynı anda yerine getirildiği durumlarda yazılı sözleşme gerekli değildir. Burada şaşırtıcı bir durum yoktur; çünkü peşin satışlarda belgelendirme şartı çok sınırlı bir kazanım uğruna

67 Greene, *Shared World*, s. 171-72.
68 *Kur'an* 2:282.

işlem maliyetini yükseltecektir. Aynı ayet, alma ve verme işlemlerinin zamana yayıldığı durumlarda, belgelendirmenin tavsiyeye şayan olmakla kalmayıp zorunlu olduğunu belirtir. Borç işlemleri ve vadeli ödeme içeren satışlar mutlaka belgelendirilmelidir. Peki, taraflar okuryazar değilse? Bu durumda sözleşmeyi kayda geçirmek üzere bir yazıcı tutulmalıdır. Anlaşmanın içeriğine ilişkin bir uyuşmazlık çıktığında da, okuryazar bir kişiye danışılacaktır. İslam hukukçuları sözleşmelerin onayında kullanılacak kalıplar geliştirerek gerek yazıcıların, gerekse yargıçların işini kolaylaştırdılar; bu kalıplar yerel koşullara uyacak biçimde değişiklikler geçirdi.[69] Sözleşmelerde genellikle kalıplara uyulması nedeniyle herhangi bir yer ya da dönemin İslami mahkeme sicillerinde, konu nikâh, vakıf, miras, ortaklık ya da borç olsun, format bakımından çarpıcı bir tutarlılık görülür.

Demek ki, 17. yüzyılın İstanbul mahkemelerinde karşı karşıya gelen dava taraflarının büyük çoğunluğu *Kur'an*'da belirtilmiş bir kuralı çiğnemekteydi. Zamana yayılmış işlemlerle ilgili sözleşmelerini belgelendirenlerin sayısı çok azdı. Belgelendirilmesi açıkça öngörülmüş borç sözleşmeleri dahi genelde belgelendirilmemekteydi. Bunun nedeni, dinden kopukluk olamazdı. Büyük olasılıkla belgelendirmenin getirdiği maliyet, beklenen yararlarının üstündeydi. O dönemde okuryazarlık oranının yüzde 5'i pek geçmediği kesindir (şekil 12.2).[70] Kâğıt masrafı da kritik bir etken olamazdı.[71] Öte yandan, kâtipler bedavaya çalışmamaktaydı. Çok daha önemli bir nokta, belgelendirmenin, olanak belirdiğinde kaynaklara el koymaya hazır devlet yetkililerine bilgi aktarma riskini taşımasıydı.[72] Sözlü sözleşme yöntemi

69 Hallaq, "Model *Shurūt*".

70 17. yüzyıl için güvenilir tahminler yoktur. Ancak 19. yüzyılın ortalarında, resmî eğitim alan Mısırlıların oranı yüzde 5'i geçmiyordu (Heyworth-Dunne, *History of Education*, s. 360).

71 17. yüzyılda bir tabaka kâğıdın maliyeti vasıflı bir işçi yevmiyesinin yüzde 1'i kadardı (hesaplamanın dayandığı kaynaklar: Walz, "Paper Trade", s. 32; Özmucur ve Pamuk, "Standards of Living", tablo 1). Dünya piyasalarında kâğıt fiyatıyla ilgili destekleyici bilgiler için bkz. Febvre ve Martin, *Coming of the Book*, böl. 1; ve Spicer, *Paper Trade*, özellikle s. 89-90.

72 Porter, *Observations on the Turks*, s. 143. Vergi sisteminden rant elde etme çabaları için bkz. Darling, *Revenue-Raising*, özellikle böl. 6, 8.

bir uyuşmazlığın yargıya taşındığı durumlar dışında finansal bilgilerin gizli kalmasını sağlamaktaydı.

Sözleşmeleri belgelendirmenin bütün bu sakıncaları yanında, şahsi alışverişin yaygınlığından dolayı yararları da sınırlıydı. Tüccarlar, yatırımcılar, tasarruf sahipleri ve borç alanlar genellikle kendilerinin ya da güvenilir ahbaplarının geçmişteki ticari ilişkilerinden tanıdıkları kişilerle ticaret yaptıkları için, sözlü sözleşmelerin gerekleri normalde yerine getirilir, ölen tarafların mirasçılarına karşı yükümlere de genelde uyulurdu. Bu etkenler anlaşmaları yazıya dökmenin yararlarını sınırladı. Bu yorum, ikincil ekonomik öneme sahip küçük Osmanlı kentlerindeki sözleşme uygulamalarıyla uyuşuyor. 17. yüzyılda Çankırı ve Kastamonu İstanbul'a oranla daha az kozmopolitti; küçük olmalarından dolayı sakinlerinin yabancılarla ticaret yapma olasılığı da çok daha düşüktü. Boğaç Ergene bu iki Anadolu kentindeki davaların ancak yüzde 11,1'inde kadıya yazılı belge sunulduğunu saptamıştır, ki bu oran İstanbul'daki düzeyin üçte bir altındadır.[73]

Kısacası, *Kur'an*'ın gecikmeli ödemelerde sözleşmeleri belgelendirme şartı, şahsi ticaret çerçevesinde belgelendirmenin sınırlı yararları ve vergi tahsildarlarına kişilerin malvarlıklarına ilişkin bilgi sızma riski gibi çeşitli nedenlerden dolayı sıklıkla çiğnendi. Yabancıların kapitülasyonlarla kıyıdan köşeden değişiklikler yaptığı sözlü ifadeye dayalı yargı kültürünün dayanağı, dönemin ağır basan politik ve ekonomik koşullarıydı. Bu yargı kültürünü İslam doktrininin temel unsurlarına bağlamak doğru olmaz.

Yukarıda aktarılan ayet, sözleşme belgeleri düzenlenirken hazır bulunacak güvenilir şahitlerle doğrulanmasını da öngörüyor. Bu şarta genelde titizlikle uyulduğunu daha önce görmüştük. Belgelendirme şartının çiğnenmesi gibi, şahit bulundurma şartının çiğnenmesi de ekonomik mantıkla açıklanabilir. 11. yüzyılda gerek İspanya'da gerekse Kuzey Afrika'da, şahit bulundurma şartının aşırı ölçüde zahmet gerektirdiği durumlarda bir belgenin bir kadı tarafından yazıyla doğrulan-

73 Ergene, "Evidence in Ottoman Courts", s. 473-74. Fark yüzde 99,9'luk istatistiksel düzeyde anlamlıdır ($t = 6,54$).

ması geçerlilik için yeterli sayılmaktaydı.[74] Bu rasyonelleştirme İslam'ın yine *Kur'an*'da yer alan zaruret ilkesine dayanıyor: "Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez."[75] Zaruret ilkesi karşılaşılan bir güçlüğü önlemek açısından normalde gayrimeşru olan bir uygulamayı meşrulaştırır. Fıkıh âlimi İbnü'l-Münasif 1200 dolaylarında kaleme aldığı bir yazıda, mahkemeye gelebilecek iki şahit bulmanın imkânsız olabileceğini ve bu durumun bir anlaşmazlığı çözmeyi geciktirebileceğini açıkladı.[76] Sözlü doğrulamadan yoksun belgelerin kabul edildiği yerlerde bu uygulamanın istisna sayılması anlamlıdır. İbnü'l-Münasif şahit bulundurma şartına karşı değildi; uygulanabilir olduğu yerlerde bu şartı destekledi.

Kapitülasyonların Yarar ve Zararları

Önceki bölümde Ortadoğu'daki yabancı tüccarlara çeşitli harçlardan muafiyetler ve keyfi vergilendirmeye karşı koruma sağlandığını görmüştük. Bu gibi haklara bağlı yararlar ne olursa olsun, Batı kurumlarını bölgeye taşımanın getirdiği kazanımlar çok daha önemli olmalıdır. Kapitülasyonlar yabancıları belgesiz hukuksal hak taleplerine karşı korumakla, bölgeler arası ticaretin maliyetini düşürdü. Belge kullanmayı teşvik ederek, 19. yüzyılda kurulan anonim bankalar gibi, birbirlerini tanımayan kişilere ait kaynakları toplayan ve hukuksal konum taşıyan kuruluşların sahneye çıkışını kolaylaştırdı. Kapitülasyonlar ayrıca yabancıların planlama ufuklarını genişleterek uzun vadeli taahhütlerinin güvenilirliğini artırdı. Bu gibi ilerlemeler yoluyla bölgedeki yabancılar, modern teknolojilerin sağladığı ölçek ve kapsam ekonomilerinden yararlanabildi. Yerel ekonomik kurumların hantallaştığı bir ortamda, yabancıların Avrupa'daki

74 Hallaq, *Authority, Continuity and Change*, s. 211.

75 *Kur'an* 2:185.

76 Hallaq, *Authority, Continuity and Change*, s. 211-13. Davalara çabuk bakılması İslami mahkemelerin üstün bir vasfı sayılmaktaydı. İslam'ın başlıca fıkıh okulları belgesel kanıtın kabul edilebilirliği konusunda kimi bakımlardan görüş ayrılığı içindeydi (Lydon, *On Trans-Saharan Trails*, s. 294-95). Ama modern çağdan önce hiçbiri belgeye günümüz mahkemelerindeki değeri vermemekteydi.

kurumsal ilerlemelere ayak uydurabildikleri yerleşim bölgelerinde toplanmaları başarı sağlamalarını kolaylaştırdı. Yabancıların başarıları, azınlıkları dış devletlerin hukuksal korumasını elde etmeye yöneltti. Kapitülasyonlar böylece yabancıların 19. yüzyılda iyice belirginleşen ekonomik egemenliğini sağlayarak, bölgedeki yerli azınlıkların yükselişine de katkıda bulundu.

Kapitülasyon veren Memlûk ve Osmanlı hükümdarlarının politik avantajlar elde ettiği kesindir. Ancak daha kritik olan bir nokta, Batılı tüccarları bölgedeki ticarete ilgi duymaya yönelten bu antlaşmaların, yerel hükümdarlara ortaya çıkan ticari kazanımların bir bölümüne gümrük vergi ve harçları yoluyla el koyma olanağını vermesiydi. Böylece Ortadoğu hükümdarları birkaç yüzyıl boyunca hukuk reformlarına girişme gereğini duymaksızın, kendi sınırları dışındaki üretkenlik kazanımlarından yarar sağladılar. Demek ki, kapitülasyonlar İslam hukukunu yeniden yorumlamanın ya da güncellemenin yerini aldı. Kapitülasyonların bir alternatifi, bir yabancı hukuk sistemini kullanmanın avantajlarını ortadan kaldırmayı gözeten bir yaklaşımla İslami hukuk sisteminde reforma gitmekti. Nitekim yabancı tüccarları çekme açısından benzer bir güçlükle karşılaşan başka yerlerde yapılan tercih bu yöndeydi. 13. yüzyıl İngiltere'sinde İtalyan tüccarlar gereksinimleri açısından yerel kurumları yetersiz buldular. Bunun üzerine İngiliz hükümdarlar hem yerli hem de yabancı tüccarların yararlanabileceği yeni hukuk kurumlarını yaratma yoluna gittiler. Önlerindeki acil sorunları İngilizlerden esirgenen ayrıcalıkları İtalyanlara vererek çözebilirlerdi. Bunun yerine, yerel tüccarlar aleyhine fırsat eşitsizlikleri yaratmaksızın, reformlara giriştiler. Daniel Klerman'ın belirttiği gibi, İngiltere bu süreç içinde kendi tüccarlarının daha sonraki yüzyıllarda bir küresel güç oluşturmasını sağlayacak bir dinamiği tetikledi.[77]

Her modern devlet sınır ötesi ticaretin sözleşme belirsizliklerini azaltmaya çalışır. Bu belirsizliklerin bir kaynağı ulusal hukuk sistemlerinin farklılıkları, bir başkası da ulusal mahkemelerin yerel kesimleri kayırmasıdır. İhracatçıları ve ithalatçıları ulusal mahkemelerin yargı alanı dışında tutan ve uluslarüstü

77 Klerman, "English Commercial Law".

hukuk düzenleri çerçevesinde ticaret yapmalarına olanak veren kurumlar aracılığıyla bu belirsizlikler hafifletilir. Nitekim günümüzdeki serbest üretim bölgelerinin çoğu uluslarüstü çalışma yasaları çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bir sınır ötesi iş ilişkisinin tarafları uyuşmazlıklarını hukuken bağlayıcı uluslararası hakemlik yoluyla çözme yükümü altına girebilir.[78] Modern devletler genellikle kendi vatandaşlarının sınır ötesi ticareti kolaylaştırmaya dönük tüm ayrıcalıklardan yararlanmalarına izin verirler. Kapitülasyon geleneğinden çok Ortaçağ'da İngiliz hükümdarlarınca oluşturulan emsali izledikleri açıktır.

Memlûk ve Osmanlı kapitülasyonları Batılı tüccarlara Ortadoğu'nunkilerden farklı kurumlar çerçevesinde bölgeler arası ticaret yapma olanağını verdi. Bu ayrıcalıklar da zamanla ekonomik uçurumlara yol açtı. Batı ve Ortadoğu ticari kurumları gittikçe farklılaşırken, Müslüman tüccarlar ekonomik bakımdan yabancılar ve onların korumasındaki kişiler karşısında marjinalleştiler. Daha 18. yüzyılda görülen bu marjinalleşme 19. yüzyılda iyice belirginleşti. Müslüman tüccarlar hâlâ esas itibariyle İslam hukuku uyarınca işleyen geleneksel ekonomik sektörlerde yoğunlaşmayı sürdürerek, bankacılık, toplu ulaşım, seri üretim ve büyük ölçekli ticaret gibi yeni ve yenilikçi ekonomik sektörlerin dışında kaldılar.

Bu uzun vadeli sonuçlar amaçlanmamıştı. Yakın politik ya da ekonomik kazanımlar uğruna ilk kapitülasyonlara razı olan padişahlar, Müslüman tüccarların çıkarlarına aldırmamış olabilirlerdi. Ancak onları yerli azınlıklar ya da yabancılar karşısında marjinallleştirme gibi bir amaçları yoktu. Gözlemlenen sonuçlar Batı'nın önceden sezmiş olamayacakları kurumsal evrimine bağlıydı. Batı'nın ekonomik kurumları 16. yüzyıldan sonra durağanlaşmış olsaydı, yabancı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar Ortadoğu'nun yerli tüccarları için ciddi bir sorun yaratmayacak, Batı ilhamlı kurumsal aktarımlar pek önem taşımayacaktı. Dahası, Batı'yla ticarette bir patlama olmayınca, Müslüman tüccarlar ve üreticiler azınlıklara ve yabancılara pazar payı kaptırmayacaktı.

78 Uluslararası ticari hakemlik için bkz. Casella, "Market Integration". Genelde küresel ticarete kurumsal destek için bkz. Gessner, *Contractual Certainty*, özellikle kıs. 3.

Hukuk Reformları Yoluyla Ticari Yaşamın İslam'dan Arındırılması

Kalıcı olan başka bir amaçlanmamış sonuç, Ortadoğu'daki ekonomik yaşamın İslam'dan arındırılmasıdır. Bu gelişme yabancıların kendi yerleşim bölgeleri içinde başladı. Yabancılara tanınan hukuksal ayrıcalıklar İslam'ın ekonomik yaşamdaki rolünü tahmin edilemeyecek derecede azaltan bir süreci harekete geçirdi. Kapitülasyonlar Batılı tüccarları kalıcı ticari işletmeler kurmaya teşvik ederek, bölgeyi İslam'da bir temeli bulunmayan ticari uygulamalar, örgüt biçimleri ve hukuk yöntemleriyle tanıştırdı. Mehmed bin Mahmud'un Heneage Finch karşısında uğradığı türden yargısal yenilgiler, yerel halka genişleyen ve gittikçe gayrişahsi ilişkilere dayanan ticaretin damgasını vurduğu bir dünyada sözleşmeleri belgelemenin yararlarını öğretti. Avrupa temsilcilerinin artan güçleri, koruduları kişilerin en azından ticari konularda İslami mahkemelere daha az bağımlı hale gelmesini sağladı. Günümüz açısından en önemlisi, yabancıların ekonomik başarıları Müslümanların İslam hukukunun dışında geliştirilmiş kurumlarla ilgilenmesini sağladı. İki örnek verecek olursak, bu başarılar devletin vergi toplama yetkisini kısmanın ve tasarrufları bankalar bünyesinde toplamanın avantajlarını gözler önüne serdi.

Sonuçta, kapitülasyonlar 19. ve 20. yüzyılların köklü ekonomik reformlarına zemin hazırladı. Bu reformların ortak niteliği, günlük ekonomik yaşam ile İslam hukuku arasındaki bağlantıyı koparmalarıydı. Hepsi de gayrişahsi ticareti öngören özel ticaret mahkemeleri, korporasyon hukuku ve borsalar, genellikle İslami ilkelere sözde bağlılık gösterisine bile gerek duyulmaksızın benimsendi ve yayıldı. Bunlar 20. yüzyılda ekonomisi görünüşte ilahi ve ebedi bir hukuk çerçevesinde işleyen Suudi Arabistan gibi ülkelerde bile kurumsal dokunun birer parçası haline geldi. Dış kökenli kurumlar ve uygulamalar, kısmen bölgenin en dinamik sektörlerine kapitülasyonlar yoluyla girmiş prototiplerin taklidiyle, Ortadoğu ekonomilerinin gözle görülür birer parçası haline geldi.

Ticari yaşamı İslam'dan arındırmanın hız kazanmasına kadar, yabancıların ekonomik egemenliğini ortadan kaldırmaya

yönelik girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Batı'yla ticarete Osmanlı katılımını artırmaya dönük en dikkate değer programın esası, Osmanlı Devleti'nce korunan iki Osmanlı tüccar kadrosu yaratmaktı. Gayrimüslimlerden oluşan ilk kadroya "Avrupa tüccarları"; Müslümanlardan oluşan ikincisineyse "hayriye tüccarları" adı verildi. Her iki kesime de 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kapitülasyonlar uyarınca yabancıların yararlandığı vergi indirimleri sağlandı; tıpkı yabancılar gibi, onlara da 4.000 akçeyi geçen meblağlarla ilgili davaları İstanbul'da bir Avrupa konsolosunkine benzer görevler yüklenmiş bir yetkilinin hazır bulunacağı özel bir mahkemede açma izni verildi.[79] Hayriye tüccarları Batı Avrupa'yla ticaret içindeki Müslüman payını çok az artırabildi; Avrupa tüccarları da ancak Balkanların ve Anadolu'nun küçük ticaret merkezlerinde başarılar elde etti.[80] Her iki kalıp da burada geliştirilen kurumsal yorumla tutarlıdır. Büyük çaplı ve uzun ömürlü işletmelerde sermaye toplamaya elverişli bir hukuk sisteminin yokluğunda, ne davalarını özel bir heyete götürme hakkı ne de vergi bağışıklıkları Müslüman tüccarların rekabet gücünü artıramazdı. Avrupa tüccarlarının başarılarına gelince, yabancıların en az düzeyde ekonomik faaliyet gösterdiği yerlerde gerçekleşmiş olmaları çok anlamlıdır. Müslümanların tutunamadıkları yerlerde gayrimüslimlerin başarılar elde etmesinin başlıca nedeni, hiç kuşkusuz yalnızca gayrimüslimlerin bir Batı hukuk sistemi çerçevesinde çalışabilecek akrabalara sahip olmalarıydı.

Ortadoğu hangi noktada gayrişahsi ticarete geçmeye başladı? Gerekli hukuk reformları için 19. yüzyıla kadar beklemek gerekti. Ama geçişin ilk belirtileri en azından İstanbul mahkemelerinde Osmanlı uyrukları arasındaki davalarda belgelerin kullanılmaya başladığı 17. yüzyıl sonlarında ortaya çıktı. Yabancılarla artan etkileşimler gerekli itici gücü sağlamış olabilir. 17. yüzyıl İstanbul'unda yabancıların taraf olduğu davaların artması yüzyılın son çeyreğine denk gelir; bu durum yabancıların

79 Masters, "Sultan's Entrepreneurs", s. 580-86. Bu program için ayrıca bkz. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı"; Pakalın, "Avrupa Tüccarı"; ve Pakalın, "Hayriye Tüccarı".

80 Masters, "Sultan's Entrepreneurs", özellikle s. 586-94.

genişleyen ekonomik rolüne işaret eder.[81] Yabancıların ekonomik işlevlerinin artmasıyla birlikte yerel ekonomik oyuncuların belgelendirmeye alışmasına şaşırmamak gerekir. Heneage Finch karşısında uğranan türden aşağılayıcı mahkeme yenilgileri ister istemez uyum sağlama çabalarını getirdi.

Son iki bölümde Ortadoğu'da oluşan Batı-Ortadoğu ticari etkileşimlerine odaklandık. Batı Avrupa'daki benzer etkileşimleri incelemediysek bunun nedeni, 19. yüzyıldan önce Batı'ya ayak basan Ortadoğu tüccarlarının azlığıydı. Bu asimetriyi simgeleyen bir kurum, Ortadoğu'da yabancı tüccarlara destek veren konsolosluktur. Oldukça geç bir tarihe kadar, Ortadoğu tüccarları Batı kentlerinde benzer kurumlardan yararlanamadılar. Şimdi bu gözlemden yola çıkarak bir kez daha Ortadoğu'yu azgelişmiş bir bölgeye dönüştüren derin kurumsal ayrılığın köklerine döneceğiz.

81 Yabancıların önemli davalarını özel mahkemelere götürme hakkını ancak 17. yüzyıl sonlarında elde etmesi, bu çıkarsamayı destekliyor. Burada ele alınan mahkeme verileri dizisinde yabancıların taraf olduğu davaların yüzde 47'ye varan bölümü 1680 sonrasına aittir; tüm davalarda ise bu oran yüzde 21,4'tür (t = 13,9).

13
Ortadoğulu Konsolosların Eksikliği

1680 dolaylarında İskenderun'u merkez edinmiş ve Marsilya'ya yönelik bir ticari girişim için zengin bir yatırımcıyla ortaklık kurmuş bir Türk tüccarı hayal edelim. Ortaklık sözleşmesine göre tüccarımız Marsilya'ya ipekli kumaşlar götürecek, eline geçen parayla da yünlü kumaşlar satın alacaktır. Yünlü kumaşlar sonunda İskenderun'da satılınca yatırımcı ortak sermayesini geri alacak ve kâr paylaşılacaktır. Bu senaryo gerçekten uzak gibi görünüyorsa, nedeni 17. yüzyılda pek az Müslüman tüccarın Batı Avrupa'daki ticaret merkezlerine gitmiş olmasıdır. Hıristiyan korsanlar ve haydutlar, ayrıca ticari mallarına el koymaya hazır gümrük görevlileri, onların Batı'ya yolculuk etme şevkini kıran etkenler arasındaydı.

Avrupa içinde dahi Hıristiyan tüccarlar yalnızca resmen güvenlik anlaşmaları yapılmış yerlerle ticareti göze alırlardı. Sözgelimi, İtalyanlar ancak yerel makamların yağmacılığına karşı sağlam teminatlar aldıktan sonra Kuzeybatı Avrupa'da tüccar kolonileri kurdular. Verilen teminatların inandırıcı olmasının temelinde yabancı yargıçlı mahkemeler ve topluca karşılık verme araçları gibi özenle düzenlenmiş kurumlar yatıyordu.[1] Osmanlı kapitülasyonları Batı'ya gidecek Osmanlı tüccarları için resmî güvenlik teminatları içermekteydi. Ne var ki, bu teminatların güvenilirliği tartışmaya açıktı. Temel kurumların eksikliği nedeniyle, Avrupa'da yolculuk eden Osmanlı uyrukları gerek denizde gerekse karada önemli riskler üstlenmek zorundaydı.

1 Greif, *Inititutions*, böl. 4; De Roover, *Bruges*, s. 13-16; Klerman, "English Commercial Life".

Tehlikelerden birinin kaynağı yargısal tarafgirliklerdi. Dönemin Avrupa'sında mahkeme kararları genelde yerel çıkarları yansıttığından yabancılar yerel bir tarafla karşı karşıya geldikleri davalarda çoğu kez dezavantajlı olurdu.[2] Heidelberg ya da Exeter'den gelen bir tüccar Marsilya mahkemelerinde tarafsız bir adalete güvenemezdi; yalnız dolaşan bir Türk için de aynı durum geçerliydi. Dahası, bir Türk ziyaretçi şans eseri bir davayı kazanacak olsa bile, Marsilya yönetimi kararı uygulamaya yanaşmayabilirdi. Maddi güvensizliğin ve adli tarafgirliğin ötesinde, bu Türk tüccar iletişim sorunlarıyla karşılaşırdı. Yerel dilleri bilmediği için, gümrük memurlarıyla, han sahipleriyle ya da yargıçlarla işlerini kendi başına göremezdi. Hamal tutarken, görüşmelerini yürütürken ve resmî makamlara başvururken de yardıma gerek duyardı. Yerel bir Türk kolonisinden yardım alamayacağı için, güvenilir ve deneyimli yardımcılar bulmakta sıkıntı çekerdi.

Bütün bu sorunlar Marsilya'da iş yapan Türklerin ya da Osmanlı uyruklarının çıkarlarını savunacak bir tüccar kuruluşu aracılığıyla azaltılabilirdi. Yeterince tüccardan destek alan ve Ortadoğu'da görevli Avrupa konsoloslarına denk konumda bir yetkilinin başında bulunacağı böyle bir kuruluş, üyelerini yağmacılardan koruyabilir, herhangi birine yönelik istismarlara toplu misillemede bulunabilir, kendisine özgü bir anlaşmazlık giderme sistemini yürütebilir ve yerel mahkemelerin tarafgir tutumlarını sınırlayabilirdi. Bu kuruluş ayrıca kendi üyelerinin yerel halkla ilişkilerine aracılık edecek yerli uzmanlar tutabilirdi. Tek başına mütevazı bir sefere çıkmış bir tüccar ticaret koşullarını düzeltmesini sağlayacak pazarlık gücünden yoksun kalırken, otuz üyeli bir tüccar kuruluşu verimli müzakereler yürütebilirdi.

Bu bölüm, Ortadoğulu tüccarların niçin Batı Avrupa'daki ticari işlevlerine destek verecek organizasyonlar geliştiremediklerini irdeliyor. Avrupa'nın küresel ticaretteki payı büyürken, böyle bir destek zamanla değer kazanacaktı. Ufak tefek

2 Greif, "Impersonal Exchange", s. 118-19. Ayrıca bkz. Herrup, *Common Peace*, böl. 4-6; burada İngiliz kentlerine dışarıdan gelenlerin cezai bir suçtan hüküm giyme olasılığının kent sakinlerine oranla çok daha yüksek olduğu ortaya konulur.

istisnalar bir yana bırakılırsa, Ortadoğu tüccarları kendi bölgelerindeki amaçları açısından bile böyle birlikleri geliştiremediler. Dolayısıyla bu muammayı çözmek için tüccarların genelde organize olmalarının önündeki engelleri belirlememiz gerekir. Önceki bağlamlarda olduğu gibi, Batı'da tüccar birliklerini doğuran koşullar, Ortadoğu'daki tarihsel kalıplara ilişkin değerli kavrayışlara varmamızı sağlayabilir. Konuya, Batılı tüccarlarca Ortadoğu'da oluşturulan kuruluşların yapısını ve işlevlerini inceleyerek gireceğiz.

Bir Batılı Tüccar Topluluğunun Ortadoğu'daki Örgütlenişi

17. yüzyıla gelene kadar Avrupalılar Akdeniz kıyı şeridinin ana ticari merkezlerinde ve ayrıca iç kesimdeki kimi şehirlerde zaten tüccar kolonileri kurmuşlardı. Her koloni bir "millet", diğer bir deyişle ortak coğrafi kökenden gelen bir grup tüccardan oluşmaktaydı. Bir tüccar kolonisinin tipik üyesi, bir çerçi ile büyük bir tüccar arası düzeyde denebilecek bir iş hacmine sahipti. Çerçi mallarını sırtında veya boynuna asılı bir sandıkta taşıyarak müşteri arayan bir tüccardı. Kıt sermayesi yalnızca bir yükün maliyetini karşılamaya yetiyordu. Öbür uçta ise, gemi dolusu malların ticaretini finanse etmeye yeterli sermayeye sahip, Fugger ve Hochstätter aileleri gibi büyük tüccarlar vardı; bir bölümü işlerini silahlı filolarla yürütebilecek kadar güçlüydü.[3] Doğu Akdeniz'deki yabancı tüccar topluluklarının üyeleri bir çerçininkinden çok daha fazla sermayeye sahip olmakla birlikte, birer kodaman olmaktan da uzaktı. Marsilya ile Osmanlı limanları arasında 17. yüzyılda sefer yapan gemilerin yüklerine bakıldığında bu durum açıkça görülür. İskenderun'dan Marsilya'ya 1612'de yelken açan *Sainte-Claire* 62 ayrı gönderi taşımaktaydı. Bunların en büyüğü 28 balya ipek ve 10 çuval mazıdan oluşuyordu; en küçüğü bir ecza kutusundan ibaretti. Gemideki ipek yükü toplam 207 balyaydı – gönderici başına ortalama 3,34 balya.[4]

3 Morineau, "Eastern and Western Merchants", s. 123-29, bu ölçek farklılıklarını değerlendirir.

4 Morineau, "Eastern and Western Merchants", ek 2.

Sainte-Claire gemisine ürün taşıtan tüccarların hiçbiri kendi güvenliğini sağlamaya yetecek ölçekte ticaret yapmamaktaydı. Bu bakımdan, güçlerini birleştirmeleri akla uygun bir yoldu. Bu tür gereksinimlerden çıkan birliklerin başında, ev sahibi toplumla etkileşimleri kolaylaştırmakla görevli bir yerleşik yönetici bulunurdu. Bu yönetici yerel dile bağlı olarak şehbender, vekilü'l-tüccar, eminü'l-tüccar, bezirgânbaşı, *bailus*, *podestà* gibi sıfatlarla anılırdı. Zaman içinde milliyete bakılmaksızın hepsi "konsolos" diye anılmaya başladı. Özel topluluklarca yabancı ülkelerde kendilerini temsil etmek ve çıkarlarını savunmak üzere atanan yetkilileri belirtmek için bu terimi genel bir anlamda kullanmaya devam edeceğiz. Günümüzde konsoloslar devlet görevlisi olup vatandaşların ticari işlerini kollamanın yanı sıra vize verme ve pasaport yenileme işlerini üstlenmektedir. Burada ele alınan dönemde devletler konsoloslar yerine elçilerce temsil edilmekteydi.[5]

Özel çevrelerce atanan konsolosların işlevleri değişkenlik gösterse de, kimi görevler standarttı. Konsolos piyasa koşulları, yatırım fırsatları ve kişisel itibarlar konusunda bilgi toplar ve öğrendiklerini ilgili yerlere bildirirdi.[6] Belirsizlikleri azaltmak ve getirileri artırmak için, temsil ettiği kesime zarar verebilecek insanlarla bağlar kurardı. Bunların arasında gümrük tahsildarları, vergi tahakkuk memurları, yargıçlar, hatta kanun kaçakları bile olurdu.[7] Konsolos bu bağları sayesinde gümrük formalitelerinin

5 Özel şahıslar genellikle konsoloslukla bağlantılı işlevleri yerine getirmek üzere ara sıra elçiler atarlardı. Ayrıca, devletlerce atanan elçilerin üstlendiği görevler, tüccarları temsil eden konsolosların işlevleriyle bazen örtüşürdü. Ama 16. yüzyıla doğru, en azından modern diplomasi sisteminin biçimlendiği Avrupa'da, iki makam hem yetki kaynağı hem de yerine getirilen işlevler açısından ayrışmaya başladı. Zamanla konsoloslar devletlerin memur kadrosu içine alındıysa da sorumlulukları genellikle ticari işlevleri kapsamaya devam etti. Konsolosluk ve elçilik makamlarının evrimi için bkz. Queller, *Office of Ambassador*, özellikle böl. 3; ve Anderson, *Rise of Modern Diplomacy*, böl. 1.

6 18. yüzyılda Kuzey Afrika'daki Fransız konsolosları kendi bölgelerindeki ticari faaliyet üzerine üç aylık tablolar hazırlarlardı (Panzac, *Commerce et Navigation*, s. 130). Diğer yüzyıllarda İngiliz konsoloslarıyla ilgili örnekler için bkz. Anderson, *English Consul*, özellikle böl. 6; ve Shields, *Mosul*, s. 115-16. Borel, *Fonctions des Consuls*, böl. 3, 6, Fransız konsoloslarının görevlerine odaklanır.

7 Goffman, *Britons in Ottoman Empire*, özellikle s. 20-23; Barbour, "Consular Service", s. 567-68; Anderson, *English Consul*, s. 189-99.

üstesinden gelmeye, keyfi para alımlarına direnmeye ve borç toplamaya yardımcı olurdu. Bir diğer görevi de kapitülasyonlarla tanınmış ayrıcalıkları korumaktı. Kendi milletinden ya da devletince korunan diğer kişilerden yasalara aykırı bir harç istendiğinde, yerel makamlara şikâyette bulunurdu. Temsil ettiği topluluğu ve onun malvarlıklarını güvende tutmak için, genelde barakalarla, depolarla ve ticari tesislerle donatılmış olan korunaklı bir yerleşim bölgesini yönetirdi. Yabancıların barındığı bu korunaklı yerlerin örnekleri arasında İstanbul'un Galata ve Beyoğlu (Pera) semtleri, İzmir'in Frenk Sokağı ve Halep ile Kahire'deki *funduk*'lar sayılabilir.[8] Konsolosun sorumlulukları arasında terekelerin bölüşümü ve gemi kazasına uğrayan vatandaşlara yardım da vardı.

Bir konsolos görevlerini tek başına yerine getirmezdi. Yerel azınlıklardan seçilmiş tercümanları da kapsayan daimi bir personeli vardı. Bütçesi esas olarak ülkesinin bayrağını taşıyan gemilerin kargosundan değere göre alınan konsolosluk harçlarına dayanırdı.[9] Tereke bölüşümü gibi özel hizmetler karşılığında başka harçlar da alırdı. 18. yüzyılda bir Fransız konsolosu her biri ayrı bir harç karşılığında 51 ayrı hizmet verirdi.[10] Fakat konsolosu sırf istek üzerine hizmet sunan bir görevli olarak görmek yanlış olur. Yurttaşlarını görevler vermeye ve toplu tepkilerini yönlendirmeye yetkili bir strateji uzmanı işlevini de görürdü. Kendi yurttaşlarını güvensiz bir yerliyle ticaret yapmaktan alıkoyabildiği gibi farklı milletlerinkileri de kapsamak üzere diğer konsolosları bir boykota katılmaya teşvik ettiği olurdu.[11] Başka bir stratejik işlevi de risk paylaşımıyla ilgiliydi. Keyfi vergiyle karşı karşıya kalan bir tüccar, konsolosuna başvurarak yurttaşlarının yükünü paylaşmasını isteyebilirdi.[12]

8 Mantran, *Istanbul*, s. 510-83; Goffman, *Izmir*, s. 135-37; Dursteler, *Venetians in Constantinople*, böl. 1; De Groot, "Organization of European Trade", s. 239; Constable, *Housing the Stranger*, özellikle böl. 8.

9 Kütükoğlu, "Ahidnâmeler", s. 331; Wood, *Levant Company*, s. 29. Genelde oran yüzde 2'ydi.

10 Borel, *Fonctions des Consuls*, s. 347-50.

11 Steensgaard, "Consuls and Nations", s. 23; Anderson, *English Consul*, s. 204-5.

12 Olnon, "Classifying *Avanias*", s. 19-21. Konsolos bu tür istekleri otomatikman yerine getirmezdi. Mağdurun zorla para alımını kışkırttığı ya da özensizliğiyle buna çanak tuttuğu kanısına vardığında, yardım etmekten kaçınırdı. Besbelli ki, konsolos zarar paylaşımını dikkatsizliği önleme teşvikleriyle dengeleme ça-

Özetlemek gerekirse, konsoloslar bölgeler arası ticarette kritik roller üstlendi. Onların Ortadoğu ticari merkezlerindeki varlığı, Batılı tüccarların Ortadoğu'da yıllarca kalmayı niçin kârlı bulduğuna ışık tutuyor.

Batı'daki Ortadoğu Tüccar Kolonileri

Ortadoğu'da konsolosların öncülüğünde Batılı tüccar kolonilerinin oluştuğu dönemde, Türkler ve diğer Müslümanlar Batı'da pek az tüccar kolonisi kurabildi. Bizzat istisnalar aydınlatıcıdır. İspanya'nın Hıristiyan yönetimine girdiği dönemde, ülkenin yeni hükümdarları Müslüman ziyaretçilerin barınması için *fondech* olarak bilinen ticari tesisler kurdular.[13] İspanyol hükümdarların bu tesisleri Müslümanları hem vergiye bağlamanın hem de denetim altından tutmanın bir aracı olarak gördüğü açıktır. Bu yerleşim yerlerinin değişen politik ortama nasıl uyum sağladığı konusunda çok az şey biliniyor. Ancak örgütsel özellikleri ne olursa olsun, hiçbir *fondech*'in 16. yüzyıl başlarında Engizisyon'un ülkede kalan Müslümanları din değiştirmeye ya da kaçmaya zorlamasından sonra varlığını sürdüremediği kesindir. Fransa'nın Osmanlılardan ilk kapitülasyonlarını aldığı yıllarda, İspanya ülkesindeki Müslüman kolonileri yok etmişti.

Aynı dönemde İtalya'da Müslüman tüccar kolonileri ortaya çıktı. 1514'te *fondaco dei mercanti turchi et altri musulmani* adıyla Ancona'da hizmete açılan bir bina ancak birkaç yıl kullanıldı; koloni oluşturmaya dönük sonuçsuz bir girişim olduğu anlaşılıyor.[14] En önemli istisna ise, Venedik'te 1570'lerde oluşturulan bir Müslüman kolonisiydi; o sırada Akdeniz'deki ticari üstünlü-

bası içindeydi. Zarar paylaşımını basiretli davranış şartına bağlı kılması, temsil ettiği kesimi zorla para alımına davetiye çıkaran durumlara düşmekten caydıracak güdüler sağlar, ayrıca beklenmedik bir para talebiyle karşılaşınca direniş göstermeye teşvik ederdi.

13 13. yüzyılda Aragon topraklarındaki konuk Müslümanlar için *fondech*'ler inşa edildi. 14. ve 15. yüzyıllarda Valencia, Jativa ve Zaragoza'da benzer tesisler kuruldu. Granada'nın Müslümanlardan alınmasından sonra, aynı model orada da uygulandı. Bkz. Constable, *Housing the Stranger*, s. 329; ve Meyerson, *Muslims of Valencia*, s. 48-49, 154-55.

14 Braudel, *Perspective of the World*, s. 480.

günü Fransa'ya kaptıran Venedik, Osmanlılardan tekrar ticaret ayrıcalıkları alma peşindeydi. *Fondaco dei Turchi* olarak bilinen koloni 1621'de hâlâ aynı adla anılan yeni bir binaya taşındı. En parlak döneminde bu bina 50-100 kadar Türk tüccarını barındırmaktaydı; 33 yerli aracıya onlarla iş yapma yetkisi verilmişti. *Fondaco dei Turchi* son sakininin Venedik'ten ayrıldığı 1838'e kadar çalışır durumda kaldı.[15] Bu tüccar kolonisinin iç düzeni hakkında da bilinenler sınırlıdır. Neredeyse kesin olan nokta, uyuşmazlıklarını karara bağlamakla, ticari istihbarat toplamakla ya da sorunlarını Venedik makamlarına götürüp çözmekle görevlendirilmiş bir yetkilisinin olmadığıdır. Yerleşimin korunması, sakinlerini Venedik halkından uzak tutmakla da görevli bir Venedik askerine bırakılmaktaydı.[16] Demek ki, Venedik'te bulunan Türk tüccarlar Osmanlı topraklarında iş yapan Venediklilere göre daha az hakka sahiptiler ve daha az örgütlüydüler. Kendi kurumlarını yaymak şöyle dursun, yerel ticaret ağları kurmaları bile yasaktı.

İlgili literatürde Antwerp, Viyana, Leipzig ve Lwow'daki Türk ya da İran kolonilerine göndermelere rastlıyoruz. Bu kolonilerin sakinleri büyük çoğunlukla Yahudi, Rum, Ermeni, Sırp ya da Makedon'du.[17] Bu gruplardan ilk üçünün dayanağı daha önce mevcut etnik diasporalardı. Örneğin, 16. yüzyılda İstanbullu bir Yahudi tüccar Venedik'e geldiğinde şehrin Yahudi mahallesinde kalırdı; benzer biçimde Antwerp'i ziyaret eden bir Rum, kentte oturan Rumlarca ağırlanırdı. Batı'yla etkileşimlerde, bu diasporaların coğrafi dağılımı azınlıklara Müslümanlar karşısında doğal avantajlar sağladı. Gayrimüslim Ortadoğuluların koruma amaçlı kuruluşları sıfırdan yaratma gibi bir derdi yoktu. Oysa Türklerin, Arapların ve İranlıların Batı'da kendilerine yardımcı olabilecek soydaşları yok denecek kadar azdı. Ortadoğu'da İngi-

15 Sagrado ve Berchet, *Fondaco dei Turchi*, s. 23-28, 49-50; Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", özellikle s. 257-62, 265-75; Kafadar, "Death in Venice", özellikle s. 200-204; Dursteler, *Venetians in Constantinople*, s. 159-70. Venedik bir yerleşkeye izin verme kararını bir ölçüde konuk Osmanlı tüccarlarının karşılaştığı istismarlar konusundaki Osmanlı yakınmaları üzerine aldı.

16 Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", s. 259-60, 268-69.

17 De Groot, *Ottoman Empire*, s. 83; İnalcık, "Ottoman State", s. 189; McGowan, *Economic Life*, s. 24-26.

lizlerin ve Fransızların ister istemez yaptığı gibi, kendi kolonilerini sıfırdan kurmak zorundaydılar.

4. bölümde değindiğimiz Yeni Culfa merkezli Ermeni tüccar şebekesi, Ortadoğuluların Batı'da tüccar kolonileri kuramama kuralının iki istisnasından biridir. Yeni Culfa Ermenileri 16. yüzyılda İran'ı Arap dünyası, Anadolu, Balkanlar ve İtalya'ya bağlayan kara ticaretinde önemli bir yer edindiler. Bir yüzyıl sonra Hollanda ve İskandinavya'yı da içine alan Yeni Culfa şebekesi özerk bir tüccar birliği gibi çalışmaktaydı. Şebekeye bağlı tüccarların İran şahının yanı sıra konuk yabancılarla müzakereleri yürüten bir baş temsilcisi (*içhanapet*) vardı; kolonilerini genellikle "hoca" olarak anılan alt kademedeki reisler yönetirdi.[18] Belli ki, şebekenin başarısı toplu olarak hareket edebilmesine bağlıydı. İngiliz hükümdarının İngiliz denizaşırı tüccarlarının artan örgütsel yeteneklerinden yararlandığı dönemde, İran şahı I. Abbas (hd. 1587-1629) Osmanlılara toprak kaybedilmesinin bir sonucu olarak daralan vergi tabanını genişletmek için Ermenileri kullandı. Onların örgütlenmesini desteklemenin avantajlarını gördüğü için, kendi namına Avrupa'ya mal taşımaları karşılığında onlara oldukça geniş ticari özerklik tanıdı.[19]

Ne I. Abbas ve İran tahtına geçen ardılları ne de dönemin Osmanlı padişahları Batı ticaret merkezlerinde kalıcı tüccar yerleşmeleri oluşturma yönünde adımlar atmadılar. Ermeni olmayan uyruklarının ya da daha özgül olarak Müslüman uyruklarının Batı'yla güvenli ve kazançlı biçimde ticaret yapmasını sağlayacak yolları aramadılar. Tüccarlarının Batı'da kalmasını kolaylaştıracak konsoloslar atamadılar. Modern çağ öncesinde bir Ortadoğu topluluğunu temsil eden konsolosluğun tek örneği, Girit'in Venedik yönetimindeki kesiminde görüldü. 1570'lerde Osmanlı Rum tüccarlarının Venedik'le ve ona bağlı yerlerle ticari ilişkilerinde kendilerini temsil eden bir konsolosu vardı. İlginçtir ki bu konsolos Osmanlı Rumları yerine, Venedik Rumları arasından seçilirdi. Dahası, Osmanlı Rumlarını mahkemede birey ya da topluluk olarak temsil edemediği gibi diplomatik

18 Aghassian ve Kévonian, "Armenian Merchant Network", s. 75-76, 89-90; Matthee, *Trade in Safavid Iran*, s. 29, 199; McCabe, *Shah's Silk*, böl. 9.

19 Aghassian ve Kévonian, "Armenian Merchant Network", s. 77, 87-88; Matthee, *Trade in Safavid Iran*, böl. 3-4; McCabe, *Shah's Silk*, böl. 4-5.

hakları, vergi ayrıcalıkları ya da hukuksal muafiyeti yoktu.[20] Konsolosun esas olarak Venedik çıkarlarına hizmet etmek üzere atandığı anlaşılıyor. Yeni Culfa şebekesi örneğinde olduğu gibi, bu ikinci istisna da Batılı ve Ortadoğulu tüccarların örgütsel kapasiteleri arasındaki önemli bir farklılığa ışık tutuyor. Ne ilk istisnanın ne de ikincisinin Müslüman tüccarları ilgilendirmemesi de anlamlıdır.

Toparlayacak olursak, modern çağ öncesinde çok az Müslüman tüccar Batı'nın önemli ticari merkezlerine uğradı. Dahası, Batı kentlerinde Müslümanların ticaret yapmasını kolaylaştıracak hiçbir kuruluş ortaya çıkmadı. İki olası istisna dışında, gayrimüslim Ortadoğulular da Batı Avrupa'da özerk yerleşmeler oluşturamadılar. Bir yorum geliştirmeye hazırlık olarak, şimdi tarih literatüründe karşımıza çıkan açıklamaları ele alalım.

Popüler Yorumların Eksiklikleri

En yaygın açıklama, Müslüman tüccar kolonilerinin ortaya çıkmayışını İslam'ın yayılmasını durdurmaya yönelik uzun süreli bir savunma stratejisine bağlar.[21] Bu mantık uyarınca, Müslüman tüccarlar geçmişte İslam'ı nasıl Asya ve Afrika'ya taşıdılarsa, Avrupa'da da din değiştirme girişimlerini kolaylaştırabilirlerdi. Önceleri Arapların, sonra da Türklerin Avrupa'yı fethetmeye devam edeceği korkusu her kesime sinmişti. Müslüman tüccarlardan oluşan koloniler, bu fetihler için bir köprübaşı sağlayabilirdi. Avrupa halklarının duyduğu güvensizliğin bir kanıtı, İslam karşıtı Ortaçağ risalelerinde yatar. Avrupalı polemikçiler Müslüman düşmanlığını körüklemenin yanı sıra, dinden dönmeye karşı Hıristiyan direnişini güçlendirme çabası içindeydi.[22] Papalar ve krallar "kâfir" milletlere yiyecek ve silah satmayı yasaklayarak bu savunma kampanyasını desteklediler.[23]

20 Greene, "Italian Connection", kes. 4.

21 Braude, "Venture and Faith", s. 537.

22 Daniel, *Islam and the West*, özellikle böl. 9-10. Ayrıca bkz. Lewis, *Cultures in Conflict*, böl. 1; Kedar, *Crusade and Mission*, böl. 2-5.

23 Ashtor, *Levant Trade*, özellikle s. 17-20, 44-48.

Müslüman kolonilerin yokluğuna getirilen bu açıklama, birkaç itiraza açıktır. Konulan çeşitli dinsel yasaklara pek uyulduğu söylenemez. İtalyanlar yasak malları Türklere ve Araplara sattılar. Müslümanların denetimindeki limanlara demirleyen İtalyan gemilerinin çokluğu, ayrıca ticaret yasaklarının ikide bir tekrarlanışı bunu açıkça gösterir.[24] Her halükârda, Batı Avrupa'da politik iktidar bölünmüş durumda olup yerleşme hakları verme yetkisi kentlerin elindeydi. Müslüman tüccarlar yeri doldurulamaz hizmetler sunmuş olsalardı, kimi kentler sırf rakiplerine karşı bir avantaj sağlamak için onlara kucak açardı.

Dinsel hoşgörüsüzlüğün Ortaçağ Hıristiyan dünyasının öne çıkan bir özelliği olduğu doğrudur. İspanyol Engizisyonu bu hoşgörüsüzlüğün çarpıcı bir örneğidir.[25] Daha az aşırı biçimleri bile Yahudilere, Müslümanlara ve hatta Doğu Hıristiyanlarına karşı önyargılar ve güvensizlik içeriyordu. Ne var ki, başka dinlere mensup yabancılara dönük düşmanlık ne sürekli ne de ayrımsızdı. Ekonomik çıkarların devreye girdiği durumlarda, bağnazlık genelde arka plana düşmekteydi. Venedik'in Yahudilerle olan sıkıntılı ilişkileri bunun bir kanıtıdır. Venedik 1550'de Osmanlı uyrukları da dahil olmak üzere Yahudi göçmenlerin kovulmasını kararlaştırdı. Bu kovulmanın bir sonucu olarak kredi arzının düşmesi hem tüccarlara hem de yoksullara zarar verdi. Yahudilerle çalışan Venedikli ihracatçıların rekabet gücü de azaldı; çünkü sınır dışı edilen kimi Yahudi tüccarlar rakip limanlara yerleşti. Zamanla Venedik'in çeşitli kesimleri, izlenen politikadan vazgeçilmesini istedi. Bunun üzerine 1573'te sürülen Yahudilerin geri dönmesine izin verildi.[26] Bir Müslüman varlığının yararlı görüldüğü yerlerde de muhtemelen Müslümanlara kapıları açma yönünde koalisyonlar oluşacaktı.

Başka bir açıklama merkantilizme, yani yerel ticari rantları korumak için rekabeti sınırlama politikasına dayandırılır. Bu politika, Batı kentlerinde Müslümanların barınabileceği yer-

24 Fleet, *European and Islamic Trade*, özellikle böl. 9; Ashtor, *Levant Trade*, böl. 1.

25 Peters, *Inquisition*, özellikle böl. 2-4.

26 Pullan, *Inquisition of Venice*, böl. 10. İnançlarını gizlediklerinden kuşku duyulan dönme Hıristiyanları da kapsayan sürgün uygulaması, Engizisyon davaları açmanın bir alternatifi işlevini gördü. Ayrıca bkz. Lane, *Venice*, s. 300-304.

leşim bölgeleri kurulmasının caydırılmasını gerektiriyordu.[27] Dinsel hoşgörüsüzlüğe dayalı açıklama gibi, bu yaklaşım da hem yerleşik bir Müslüman kolonisinin olası yararlarını hem de Avrupa'daki politik güçler arasındaki rekabeti göz ardı eder. Merkantilizm inanca kayıtsızdı. Müslümanlar ender ticari becerilere sahip olsalar ya da kazançlı şebekeleşme fırsatları sunsalardı, bir Müslüman varlığından çıkar bekleyen kesimlerin lobi çalışmalarıyla bir ya da daha fazla devlet Müslümanlara kucak açacaktı.

Üçüncü bir açıklama Müslüman tutumlarını ve politikalarını öne çıkararak Müslümanların düşmanlarla ticaretten hoşlanmadığını ve Hıristiyan dünyasına gitmeye çekindiğini ileri sürer. Yabancılar Müslüman ülkelerle ticaret yapmak için yalvarırken, onların ayağına gitmeye ne gerek vardı? Büyüklük gösterilerek yabancılar misafir edilir, böylece Müslümanlar geçici olarak da olsa Hıristiyan Avrupa'nın yozlaştırıcı etkilerine boyun eğme zilletinden kurtulmuş olurdu.[28] Önyargılar ağır bastığına ve Müslümanlar Batı'ya gitmekten bilinçli olarak kaçındığına göre, Müslüman konsoloslar atanması da gereksizdi. Ancak bu mantık Müslümanların ağırlıklı olarak Hindu ya da Budist ülkeleri kapsayan Doğu ticaret havzasındaki ticari başarısıyla çelişir. Kaldı ki Batı'ya gitme konusundaki isteksizlik, gözlemlenen Müslüman pasifliğini açıklamaz. Bu isteksizliğin genel bir tutum oluşturduğu yönünde hiçbir kanıt bulunmuyor; zaten Akdeniz ticaretinin önemli bir bölümünü ele geçirmek için Ortadoğu'daki Müslüman nüfusun ufacık bir kesiminin Hıristiyan Avrupa'yla ticarete soyunması yeterliydi.[29] Müslümanların dinsel duyarlılığına yapılan vurgu, İslam'a aykırı hukuk uygulamalarının İslam yönetimi altındaki yerlere taşınmasına karşı gevşek tutumla da çatışıyor. Yabancılara özel haklar tanımaktan kaçınmanın İslami gerekçelerinin olmasına karşın, geniş bir kesim bunları umursamadı; bunun nedeniyse hiç kuşkusuz yabancı

27 Ekelund ve Tollison, *Politicized Economies*, özellikle böl. 3-4; Constable, *Housing the Stranger*, s. 328-29.

28 Bu savın iki varyantı için bkz. Mantran, *Istanbul*, s. 603-4; ve Stoianovich, "Balkan Orthodox Merchant", s. 292.

29 16. yüzyılda bile Ortadoğu'daki bir yabancı tüccar kolonisi en fazla birkaç düzine tüccarı ve onlara yakın sayıda yardımcılarını kapsamaktaydı.

tüccarları barındırmayı gerektiren ekonomik çıkarlardı. Batı'da çalışan Müslüman tüccarlar da aynı ölçüde pragmatik olabilirdi. Ancak sayılarının azlığı, kaçınılmaz olarak Müslüman tüccar kolonileri oluşturma yönündeki baskıların büyümesini önledi.

O halde, Hıristiyan önyargıları, merkantilizm ve Müslüman önyargıları birlikte ele alındığında bile, Batı ticari merkezlerinde sözgelimi 17. yüzyıl sonlarında niçin çok az Müslüman tüccarın bulunduğuna ışık tutmaz. Devlet politikaları da, toplumsal tutumlar da değişebilir. Bunların gerçekte değişmemesi, çözmeye çalıştığımız muammanın birer parçasıdır. Merkantilizmin yalnızca Batı ülkelerinde gelişmiş olması başlı başına açıklama gerektiren bir konudur.

Bir yorum daha gözden geçirilmeyi hak ediyor. Avner Greif Ortaçağ'ın Ceneviz tüccarlarını Batılı tüccarları ve Fatımi yönetimi altındaki Magribi Yahudilerini de Ortadoğulu tüccarları temsil eden birer prototip gördüğü bir çalışmasında ilk kesimin başarılarını uygarlıklar arasındaki "kültürel inanç" farklılıklarına bağlar. Cenevizliler dolandırılmış bir hemşerilerine, suçluyu boykot ederek arka çıkmaktan cayabilen "bireyci" kişilerdi; Magribiler ise, içlerinden birinin dolandırılmasını bir bütün olarak kendilerine karşı işlenmiş ve topluca cezalandırmayı hak eden bir suç sayma anlamında "kolektivist" kişilerdi. Bireyci olmalarından dolayı, Cenevizliler açısından kendi toplumları dışından aracılar tutma riski, Magribilere oranla daha azdı. Greif'e göre Magribilerin anavatanında, yani İslam dünyasında Cenevizlilerce koloniler kurulmasının ve tersi bir durumun görülmemesinin ana nedeni buydu.[30]

Greif'in yorumu Akdeniz'deki ticari ilişkilerin gelişim çizgisiyle tutarlı olmakla birlikte, Müslümanlar da dahil olmak üzere Ortadoğulu tüccarların Sahra-altı Afrika, Hindistan, Orta Asya ve Doğu Asya'daki başarılarını karanlıkta bırakır. Müslüman tüccarların bu bölgelerde karşılaştıkları toplumların hepsi de Greif'in tanımına göre kolektivistti; dolayısıyla bireyci-kolektivist ayrımı İslam'ın bu bölgelerde ticaretin yardımıyla

30 Grief, "Cultural Beliefs"; Grief, *Institutions*, böl. 9. Kollektivist inançlar aynı zamanda daha düşük aracı ücreti sonucunu doğuruyordu, bu da Cenevizlileri Mağribi aracılar çalıştırmaya teşvik etti.

yayılmasına açıklık getirmez. Müslümanların benzer kültürel inançlara sahip halklar arasında başarılı olmasında kolektivizm dışında bir unsurun rol oynamış olması gerekir. Bir sonraki başlık altında, söz konusu asimetrinin, yani Ortadoğulu tüccarların Doğu ve Güney ticaret havzalarında Batı Akdeniz'e oranla daha başarılı olmasını, ticari öncülüğün sağladığı avantajlara bağlayacağız.

Öncülük Avantajı

Fransızların 1535'te Osmanlılardan ilk kapitülasyonlarını almalarından az sonra, Akdeniz üzerinden mal taşıyan tüccarların çoğu Fransız gemilerini kullanmaya ve konsolosluk harçlarını bir Fransız konsolosuna ödemeye başladılar. Fransızların yönettiği ticaret şebekesi, Osmanlılardan kapitülasyon alan ilk ülke olmanın verdiği rahatlıkla hiçbir ciddi rakiple karşılaşmadı. İlk hamle (*first-mover*) avantajı olarak da bilinen öncülük avantajı, bir ürünü ya da hizmeti pazarlamaya öncülük ederek kazanılan rekabet üstünlüğünü belirtir.[31]

Mevcut bağlamda bu avantajın kaynaklarından biri ölçek ekonomileriydi. Belli bir limite kadar, koloniyi büyütmek bölgeler arası ticaretin kârlılığını artırarak, yerel tüccarların, yabancı koloni üyelerinin ve bu kesimlerden vergi alan devletlerin getirilerini yükseltiyordu. Bunun nedeni bilgi aktarımı ve yerel müzakere gibi işlere bağlı konsolosluk masraflarının daha fazla sayıda tüccar arasında dağılmasıydı. Ters yönde çalışan büyüklük dışsallıkları yok değildi. İskenderun merkezli Fransız tüccarların sayısı arttıkça, onların tepkilerini koordine etmek o ölçüde güçleşiyordu. Ancak belli bir aralıkta, olumlu dışsallıklar ağır basacaktı.[32]

Tüccar kolonilerinin masraflarını belirleyen bir başka unsur kapsam ekonomileriydi. İthalat ve ihracat için ayrı gemiler kullanmak yerine, her iki yönde mal taşıyan tek bir gemiyi

31 Farrell ve Klemperer, "Coordination and Lock-in".

32 Bu stilize örneğin temelinde yatan genel savlar ve örnekle ilgili yorum için bkz. Economides, "Economics of Networks", özellikle s. 678-80.

kullanmak daha ucuzdu. Benzer biçimde, her meta için ayrı bir gemi kullanmak yerine, hem ipekli kumaş hem de ecza ürünleri taşıyan tek bir gemi kullanmak daha ucuzdu. Bu gözlemlere uygun olarak, *Sainte-Claire* de birçok farklı ürünü İskenderun'da boşalttıktan sonra, başka ürünler taşıyarak Marsilya'ya dönmüştü. Ticareti dengede tutmak için, her iki taraf arasında eşgüdüme gerek vardı. Akdeniz'in ticari tarihinde öne çıkan bir tema, gemilerin zamanında doldurulması, bir diğeriyse ihracatın ithalatla dengelenmesiydi.[33] Bu sorunların çözülmesiyle ödemeler dengeleniyor, ortalama nakliye masrafı da düşüyordu. Ortak bir dil ve hukuk sistemi, iletişimin yanı sıra işbirliğini kolaylaştırıyordu.

Bu gözlemler bir tüccar kolonisinin toplam işlem ve nakliye masraflarını asgariye indiren bir etkinlik ölçeğinin varlığına işaret eder. Yeterli sayıya ve işletme genişliğine ulaşmadan, yabancı bir tüccar topluluğu kendi başına rekabet gücü kazanamazdı. Bu yüzden Ortadoğu ticaretinde mütevazı bir yere sahip Portekiz ve Malta gibi ülkelerin tüccarları kendi kolonilerini oluşturma yoluna gitmediler. En azından başlangıçta, başka bir ülkenin bayrağı altında ticaret yaptılar ve onların konsoloslarına harç ödediler. Bu süreç içinde Fransızlara rakip olabilecek yeni tüccar şebekelerinin oluşumu geciktirilmiş oldu. Kredi maliyetleri geçici zararlarını karşılayabilecek kaynakları sınırladığından, yeni şebeke oluşturma girişimlerini de caydırdı.[34]

Öncülük avantajına katkıda bulunan bir başka unsur, Fransız iş yöntemleri ve hukuk prosedürleriydi. Fransızların tedarikçileri ve müşterileri yargı yoluyla berraklığa kavuşmuş bildik şablonları kullanmaya değer vermekteydi.[35] İskenderun'un Fransızlarla iş yapmaya alışkın yerel tüccarları, yabancıların taraf olduğu ticari uyuşmazlıkların yerel kadılarca nasıl ele alındığını iyi bilirlerdi. Buna karşılık İskenderunlu tüccarların

33 McGowan, *Economic Life*, s. 16; Davis, *Aleppo and Devonshire Square*, s. 26-35.

34 Ölçek ve kapsam ekonomileri tek başlarına piyasaya girişi caydırmaz. Baumol, Panzar ve Willig'in *Contestable Markets* kitabında gösterdiği üzere, giriş ve çıkış maliyetsiz olduğunda, daha verimli bir rakip hemen piyasaya girip pazar payında başa geçebilir. Ne var ki, Akdeniz ticareti rekabete açık değildi; çünkü kredi giderlerini de içeren giriş maliyeti hatırı sayılır düzeydeydi.

35 Genel sav için bkz. Kahan ve Klausner, "Path Dependence", özellikle s. 350-58.

bir biçimde Marsilya'da bir koloni kurması durumunda, yerel Fransız tüccarlar onların yöntemlerine aşina olmayacaktı. Olası uyuşmazlık türlerini bilemeyecek, ayrıca onları çözme tecrübesinden mahrum olacaklardı. Bu aşinalık eksikliği yeni girişimin beklenen kârlılığını sınırlayacaktı.

Fransız şebekesi içindeki alıcı ve satıcıların beklentileri, başka bir öncülük avantajı yarattı. Her ticaret merkezinde piyasanın her iki tarafındaki tüccarlar en azından ticaret ortakları hakkında bilgi toplayarak ticari ilişkilerine yatırım yapardı. Tekrarlanan temaslar da karşılıklı güven oluşmasını sağlardı. Bu durumda Fransız şebekesinin bir üyesi, merkezinde sözgelimi İskenderunlu tüccarların yer aldığı yeni bir şebekeye geçmek için bir bedel ödemek durumunda kalırdı. Bu gibi bir geçiş yeni ilişkilerin sıfırdan kurulmasını gerektirirdi. Bu durumun bütün üyeler için geçerli olduğu herkesçe bilinmekteydi.[36] Dolayısıyla, oturmuş Fransız şebekesi içinde yer alanların tasarlanan rakip şebekeye başarı şansı tanımaması doğaldı. Geçişlerin sırf bu nedenle gerçekleşmemesi mümkündü.

Kısacası, oturmuş Fransız şebekesini rekabetten koruyan unsurlar, potansiyel rakiplerin piyasaya giriş maliyeti, iş hacminin sağladığı düşük ortalama maliyet, mevcut müşteri ve tedarikçilerin şebeke değiştirme maliyetleri ve alternatif bir şebekenin koordinasyonunu sağlama önündeki engellerdi. Bu gibi unsurların yarattığı Fransız öncülük avantajı, Akdeniz ticaretinde başarının geçmişteki performansa bağlı olduğuna işaret eder.[37] Yeni bir rakip aynı hizmetleri daha ucuza sağlayabilse dahi, mevcut bir şebekeyi yöneten ülke ticari üstünlüğünü süresiz koruyabilirdi. Tecrübeyle edinilmiş bilgiler, öncülük avantajını güçlendiren bir etkendi. Şimdi Akdeniz ticaret sisteminin evriminde bu avantajın nasıl bir rol oynadığını göreceğiz.

36 Ortak bilgi (*common knowledge*) kavramı için bkz. Chwe, *Rational Ritual*, özellikle s. 13-18.

37 David, "Carriers of History"; Arthur, *Increasing Returns*; Bebchuk ve Roe, "Path Dependence".

Piyasada Yer Kapma İçin Beliren Fırsatlar

Bir şebeke genişlediğinde, bir noktada azami etkinlik ölçeğine ulaşır. O noktadan sonra yükselen eşgüdüm ve iletişim maliyetleri, şebeke aracılığıyla ticaret yapmanın ortalama maliyetini artırır. Üzerinde durulan dönem ve ticaret havzası açısından, teknolojik ilerlemeye bağlı olan asgari ve azami etkinlik ölçeklerini belirlemek mümkün değildir. Bununla birlikte, ticaret hacmi ile ticaret maliyeti arasındaki ilişkilerin şebeke kurmayı ve kullanmayı etkilediğini gösteren bulgular vardır.

Kanuni Sultan Süleyman 1535'te Fransızlara ticaret ayrıcalıkları tanırken, İngilizlere ve Hollandalılara da ticari izinler verdi. O dönemde bu milletler Osmanlı İmparatorluğu'yla henüz kendi konsolosluklarını açmayı gerektirecek ölçüde iş yapmamaktaydı.[38] Bu yüzden Fransız konsolosuna harç ödeyerek, Fransızlara tanınmış haklardan yararlanma ve Fransız şebekesine girme yolunu tuttular. İngiltere'ye 1580'de kapitülasyonlar verilmesiyle Osmanlı topraklarında birkaç İngiliz konsolosluğu kuruldu. Çok geçmeden, konsolosluğu bulunmayan milletlerin hangi bayrak altında ticaret yapacağı sorunu uyuşmazlık yarattı. Fransızlar üçüncü milletlerin Fransız bayrağı altında ticareti sürdürmesinde ısrar ederken, İngilizler seçme hakkından yana bir tutum aldı. Osmanlı makamlarıyla sonu gelmez müzakerelere yol açan "bayrak uyuşmazlığı" şebeke büyüklüğüyle ilgili bir kavga olup temelinde yatan sorun ticaretin maliyetiydi. Fransızlar üye başına ortalama maliyeti asgariye indirmek için, oturmuş şebekelerini koruma derdindeydi. İngilizler ise konsolosluklarının maliyetini daha fazla sayıda tüccara dağıtabilmek için, kendi şebekelerini genişletmek peşindeydi. Bu uyuşmazlık sürerken, aralarında Hollandalıların da bulunduğu kimi tüccarlar, önce Fransızlardan İngilizlere, ardından tekrar Fransızlara yönelen "bayrak" değişimlerinden sonra, 1609'daki bir anlaşmayla İngiliz korumasında karar kıldı.[39]

38 İngilizlerin Osmanlılardan ilk kapitülasyonlarını elde etmesinden yıllar önce Girit'te bir İngiliz konsolosu görev yapıyordu. Bkz. Bent, "English in the Levant", s. 657-59.

39 Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, s. 24-25, 38-45; Wood, *Levant Company*, s. 29-30. Hollandalılar 1597'den başlayarak Suriye'de bir konsolos bu-

İlginçtir ki kimi Osmanlı merkezlerinde İngiliz konsoloslukları ortaya çıkarken, diğer bazı merkezlerde İngiliz tüccarlar Fransız koruması altında kalmayı yeğlediler. Mısır'daki iklimin İngiltere'nin yünlü kumaşlarına dönük talebi sınırlaması nedeniyle, 17. yüzyıl ortalarına kadar İskenderiye ve Kahire'deki tüccarlar Fransız bayrağı altında çalışmayı sürdürdüler.[40] Bizzat İngiliz tüccarlar kendileri için bir konsolosluk açılmasına direndiler. Nitekim 1600'de bir İngiliz konsolosu atama girişimi, küçük İngiliz topluluğundan gelen muhalefet yüzünden boşa çıktı. Bir İngiliz tüccar, direnişini İngiliz konsolosuna ödenecek harçların sınırlı ticaretinden elde edeceği "kârı bütünüyle silip süpüreceği" gerekçesine dayandırdı.[41]

Hollandalılar 1612'de yeni konsolosluklar kurmaya başladılar. İngilizler ise, 1697'de Kahire'de bir daimi konsolosluk açtılar.[42] Sonraki yıllarda konsolosluğu bulunmayan milletlerin hangi şebekeye katılacağına ilişkin kavgalar İngiliz-Fransız bayrak uyuşmazlığında görülen kalıbı izledi. Bu arada başka ülkeler de sahneye girdi. 19. yüzyıla varıldığında hemen her Batılı devletin Ortadoğu'da en az bir konsolosluğu vardı (şekil 13.1). Bu gelişim çizgisi Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaretin genişlemesiyle uyuşuyor.[43] Başka bağlamlardan bildiğimiz üzere, pazar büyümesi mevcut her türlü öncülük avantajını aşındırarak, yeni girişimlere olanak tanır.[44]

lundurdu (De Groot, *Ottoman Empire*, s. 88-90). En azından 1612'ye kadar diğer yerlerde başka bir bayrak altında ticaret yaptılar.

40 Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, s. 47, n. 165; Wood, *Levant Company*, s. 34-35, 76-79.

41 Sanderson, *Travels*, s. 205-6, n. 2 ve s. 211 (alıntı s. 211'de).

42 Bulut, *Ottoman-Dutch Economic Relations*, s. 121-22; Wood, *Levant Company*, s. 125.

43 Osmanlı ticaretinin hacmi 1830-1914 arasında sabit fiyatlarla on katın üzerinde bir büyüme gösterdi (Pamuk, *Ottoman Foreign Trade*, tablo 4.1 ve s. 27). Önceki yüzyıllara ilişkin karşılaştırılabilir nitelikte istatistikler yoktur. Ama çeşitli araştırmalar bize liman, filo, gümrük geliri ve alınıp satılan ürün yelpazesi bakımından yoğun bir büyümeye işaret eden bölük pörçük bilgileri bolca sağlıyor. Sözgelimi, Osmanlı gümrük gelirlerinin 1750-1800 arasında üçe katlanışı için bkz. Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 118-47; Fransızlarla ticaretteki büyüme için bkz. Masson, *Commerce au XVIIe Siècle*, özellikle s. 353-70 ve Masson, *Commerce au XVIIIe Siècle*, özellikle s. 407-30.

44 Bu görüşün bilinen ilk ifadesi için bkz. Stigler, *Organization of Industry*, böl. 6-7. Agarwal ve Gort "First Mover Advantage" makalesinde, 1887-1986 dönemine ilişkin bulgular sunarken yenilikçilerin öncülük avantajının azalmasını ve bir

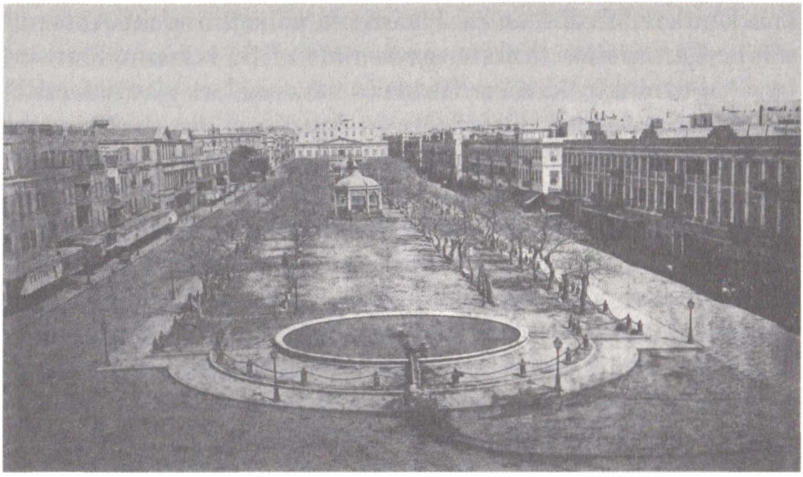
Ortadoğu Merkezli Şebekelerin Yokluğu

Akdeniz ticaretindeki genişleme ek şebekeler için yer açarken, ilk başta Ortadoğu merkezli hiçbir girişim olmadı. 19. yüzyıla kadar Batı'ya çok az Ortadoğulu konsolos atandı; Yeni Culfa Ermenilerini temsil edenler dışında, hiçbiri tüccarlara hizmet vermedi. Ortadoğu azınlıkları bölge içi ticarette 18. yüzyıldan başlayarak gittikçe önemli rol oynamalarına karşın, faaliyetleri özgün örgütsel yeniliklere dayanmadı. Avrupalıların koruması altına girdikleri için, mevcut ticaret şebekelerine katılarak koruyucularının konsolosluk hizmetlerinden yararlanmaya başladılar. Akdeniz ticaretine katılan Yeni Culfa Ermenileri, işlerini Hollanda bayrağı altında yürüttüler. Bu ticaret havzasında örgütsel yeteneklerinin Batılılarınkiyle boy ölçüşecek düzeyde olmadığı açıktır. Nitekim, Hindistan ve İran'daki parlak dönemleri İngiliz ticari atılımları karşısında 18. yüzyıl ortalarında son buldu.[45]

Ortadoğululara yönetilen bir şebekenin ortaya çıkmamasının ardındaki asıl neden, durgun İslami kurumların uluslararası pazarlarda gittikçe büyüyen bir handikap oluşturmasıydı. Bu savın ampirik temelleri önceki bölümlerde ortaya konulduğu için üzerinde durduğumuz konuyla ilgisini vurgulamakla yetineceğiz. Bir denizaşırı ticaret merkezi kurmak kalıcı ve büyük ölçekli bir finansmanı gerektirdiğine göre, Batı bankacılığının 19. yüzyılda bölgeye girişinden önce Doğu Akdeniz'in uygun finansal aracılar sunamaması ciddi bir sorun oluşturdu. İslam hukuku ne Avrupa'nın denizaşırı ticaret kumpanyalarına yakın çapta ticari girişimlere ne de yurtdışındaki tüccar topluluklarına dönük hizmetlerin finansmanına elverişli değildi. Ortadoğu'nun milletleri aynı ad altında süresiz ticarete olanak sağlayacak örgüt biçimlerini geliştirememişlerdi. Son handikap tek başına bile bir farklılık yaratabilecek nitelikteydi. Halep'teki İngiliz tüccarlar 17. yüzyılın sonunda ticarethaneler oluşturmaya yöneldiler. Bildiğimiz üzere, bunlar rutin olarak yenilendik-

tekeli elde tutma sürelerinin kısalmasını iki etkene bağlar: pazar büyümesi ve firmalar arasında bilgi ve beceri aktarımının gittikçe kolaylaşması.

45 Aghassian ve Kévonian, "Armenian Merchant Network", s. 87, 93; Matthee, *Trade in Safavid Iran*, böl. 8; McCabe, *Shah's Silk*, özellikle böl. 6, 9.

Şekil 13.1 İskenderiye'de şimdi Tahrir Meydanı olarak bilinen Konsoloslar Meydanı. Bu ad birçok Avrupa konsolosunun o yörede çalışması ve oturması nedeniyle verilmişti. Meydanı çevreleyen yabancı ağırlıklı semtin nüfuzu 19. yüzyılda doruğa çıkarken, Ortadoğulu uluslararası tüccarlar konsolosluk hizmetlerinden yeni yararlanmaya başlıyordu.
(*Foto: Felix Bonfils. Thomas Weynants'ın izniyle*)

leri için fiilen kalıcı sayılan ortaklıklardı.[46] Sağladıkları süreklilik sayesinde, İngiliz tüccarlar zaman içinde sınanmış itibara ve kârlılığı yükselten kalıcı iş bağlantılarına kavuştular.

Belki de en can alıcı nokta, Ortadoğuluların tüccar örgütlerinden yoksun olmalarında yatıyor. Yeni Culfa bir yana bırakılırsa, bizzat Ortadoğu içinde bu tür birlikler ortaya çıkmadı. Bu bakımdan tüccarların bilgi toplama, bağlar geliştirme, yönetici makamlarla pazarlık yapma ve temsil edilen kitlenin toplu çıkarı için misillemeler düzenleme yetkisi verilmiş liderleri yoktu.

Batı Ticari Üstünlüğünün Kökleri

Öncelikle, Ortadoğulu tüccarlar niçin örgütsüzdü? İlk Fransız kapitülasyonlarından önceki birkaç yüzyıl boyunca, İtalya'nın

46 Radcliffe kardeşlerin "Halep Ticarethanesi", 30 yıl iş hayatında kaldı (Davis, *Aleppo and Devonshire Square*, s. 16-19).

kıyı kentleri Müslüman ve Hıristiyan yönetimindeki Akdeniz sahilleri arasındaki ticarete egemen oldu.[47] Bu konumu Fransızlara kaptırmaları kısmen Türklerle savaşmaları yüzündendi.[48] Söz konusu değişim Ortadoğu ve Batı ticari yeteneklerindeki ayrılıktan önce ortaya çıktı. 14. yüzyılın İtalyan tüccarları anonim şirketler ya da korporasyonlar kurabilecek güçte değildi; bankalardan borç alma olanakları da yoktu. İtalyan tüccarların, tarihçilerce "Ortaçağ'ın süper şirketleri" yakıştırması yapılan işletmeler kurdukları doğru olmakla birlikte bu şirketlerin odak noktası Ortadoğu'yla ticaret değildi. 15. yüzyılda bile İstanbul'da ya da Tunus'ta ticaret yapan İtalyanlar, yerel tüccarların İslam hukuku çerçevesinde kurduklarına benzer ortaklıklar aracılığıyla sermaye bulmaktaydı.

Bu pazar üzerindeki egemenliğin, Ortadoğulular dışlanarak hep Batı Hıristiyanlarında kalmasını başka kurumsal etkenler sağlamış olabilir mi? İtalyan tüccarların üstünlük kazanmaları, Ortadoğulu tüccarların geliştiremediği toplu çıkarları gözetme araçlarına sahip olmaları sayesindeydi. Daha 13. yüzyılda Batı Avrupa'nın her yanında tüccarlar örgütlenmekteydi. Bu süreçte çeşitli kalıplar ortaya çıktı. Politik iktidarı ele geçiren Venedikli ve Cenovalı tüccarlar, kendi çıkarlarını kollamak üzere devlet kurumlarını kullanmaya başladılar. Başka yerlerde ise politik iktidardan yoksun tüccarlar kalıcı kuruluşlar oluşturmak üzere bir araya geldiler; ardından çoğu kez tüzel statüyü de içeren ayrıcalıklar için hükümdarlarla pazarlığa oturdular. İkinci kalıp İngiltere'de yaygındı. Bir üçüncü kalıp ise küçük kasabalarca oluşturulan yerel ticari örgütlerin daha sonra pazarlık gücüne sahip koalisyonlar kurmasıydı. En iyi bilinen örnek, Ortaçağ Avrupa'sında ticari yayılmaya katkıda bulunan Alman Hanse Birliği'dir. Kimi küçük İtalyan kentleri de benzer koalisyonlar oluşturdu.[49] Bu kalıpların hepsi yüksek sayıya bağlı avantajlarla bunlardan kaynaklanan eşgüdüm ve toplu davranış sorunlarını dengede tutmaya özen gösterdiler.

Benzer işlevleri gören ve söz konusu üç kalıpla bağlantılı olan

47 Lane, *Venice*, böl. 7; De Roover, "Organization of Commerce", s. 59-66; Depping, *Histoire du Commerce*.

48 Sella, "Crisis and Transformation".

49 Mauro, "Merchant Communities", s. 256-61.

kuruluşların çeşitli adlar almasına karşın, "tüccar loncası" genel bir terim olarak kullanılabilir. İster Baltık'ta, isterse Akdeniz'de faaliyet göstersin, her tüccar loncasının Ortadoğu'daki bir konsolosun üstlendiğine benzer işlevleri yerine getiren bir reisi vardı. Reisin en kritik görevi yağmacılara, dolandırıcılara ve ödeme yapmayan borçlulara karşı topluca tepki verilmesini sağlamaktı. Ayrıca ticari sözleşmeleri uygulatma yetkisiyle donatılmış mahkemelerin kurulması için yönetici makamları sıkıştırır ya da diğer loncalarla ortaklaşa yönetilen ticari mahkemelerin oluşturulmasına yardım ederdi. Bu toplu davranış biçimleri, yabancılara tarafsız adalet sağlanmayan ortamlarda ticaretin yayılması açısından temel önemdeydi.

Barınılması zor ortamlarda itibara dayalı sözleşme uygulamasının hiçbir biçimi yabancıları ticaret yapmaya yöneltemezdi. Önce bir tüccarın ev sahibi toplumdan iyi davranış gördüğü sürece ticareti sürdürdüğü çift taraflı uygulamayı (*bilateral enforcement*) ele alalım. Bu tüccarın beklentisi, geri dönmesini sağlamak amacıyla ev sahiplerinin kendisini istismar etmekten kaçınmasıdır. Ancak birey olarak ev sahibi topluma sunduğu ticari katkı, istismar edilmesini caydırmaya yetmeyecek kadar önemsizdir. Bunu bildiği için, daha baştan ticaret yapmaktan kaçınacaktır. Uygulama çok taraflı da olabilir (*multilateral enforcement*). Bu düzenin ideal biçimde işlediği durumlarda, bir kusur işlendiği haberi, yabancı tüccarlar arasında yayılır ve hepsi birden ticareti keserek tepki verir. Böylece toplu misilleme, konuk tüccarlara kötü davranan ev sahibi toplumu kayda değer bir bedel ödemek durumunda bırakır. Burada ana güçlük tekil tüccarların işbirliğini sağlamaktır. Toplu misilleme durumunda, ev sahibi toplumun reservasyon fiyatları yanında herhangi bir tüccarın gruptan ayrılmakla elde edeceği kazanımlar özellikle yüksek olur. Dolayısıyla hükümdarlar, seçici teşviklerle ambargoyu zayıflatabilirler. Tüccar loncası işte eşgüdümlü bir tepkinin yokluğunda çok taraflı uygulamanın kolayca çözülebilmesi nedeniyle ortaya çıktı.[50] Bir korporasyon olarak kurulan lonca, tüccarlara örgütsüz bireyler olarak elde edemedikleri bir toplu güç verdi.

50 İtibar esaslı sözleşme icrası ve tüccar loncalarının işlevleri için bkz. Greif, *Institutions*, böl. 4; Platteau, *Institutions*, böl. 6.

Tüccar Loncasının Ortadoğu'daki Alternatifi

Ortadoğulu tüccarlar toplu çıkarlarını gözeten bu tür kalıcı birlikleri oluşturacak araçlara sahip değildi. 14. yüzyılda ortaya çıkan Ortadoğu loncaları özyönetimden yoksundu. Korporasyonun yokluğuyla ilişkili olarak değinildiği gibi, devletler loncalara ancak politik istikrara hizmet ettikleri ve vergi alımını kolaylaştırdıkları ölçüde hoşgörü göstermekteydi.[51] Burada en can alıcı nokta, uzak mesafeli çalışan tüccarların, muhtemelen devletler çıkar görmediği için, hiç lonca kurmamış olmasıydı.

Ortadoğu tüccarları Batı'daki meslektaşlarını loncalar kurmaya yönelten aynı sorunlarla boğuşmaktaydı. Kendi ülkeleri dışında ticaret yapmaları için, güvenlik teminatlarına ve tarafsız yargıya gereksinim duyuyorlardı. Tatmin edici bir çözüm geliştirmiş olmalılar; zira Müslüman yönetimi altındaki Ortadoğu'da, ayrıca Avrasya ve Afrika'nın diğer kesimleriyle uzak mesafeli ticareti başarıyla yürüttüler. Peki, 10. yüzyıl Aden'indeki tüccarları Kahire'ye ya da Kaliküt'e mal taşırlarsa kârlı çıkacaklarına inanmaya yönelten ne olabilirdi? Sözleşmelerinin çok taraflı olarak uygulanacağına güvenmiş olmalılar. Ancak Ortadoğu tüccarlarının istismarcı bir hükümdara topluca tepki vermede İtalyanlardan daha donanımlı olmalarına karşın, kötü niyetli bir hükümdar işbirliğine açık bireylere dönük özel teşviklerle bir ticaret ambargosunu kırabilirdi. Bölgenin üç karakteristik kurumu, Ortadoğu tüccarlarına uzak diyarlarda ticaret yapma güvenini aşıladı.

Bunlardan birincisi, tüccarların ürünleriyle birlikte geceleyin az bir ücret karşılığında güvenle konaklamasına olanak veren geniş bir kervansaray ağıydı. Ana ticaret yollarında deve yürüyüşüyle bir gündüzlük aralıklarla yer alan bu sağlam duvarlı hanlar genellikle vakıflar aracılığıyla yaptırılır, bakılır ve işletilirdi.[52] Bir kervansaraya destek veren vakfın kurucusu, bilindiği üzere sosyal itibar ve manevi tatmin elde etmenin yanı sıra, kendisine ve soyundan gelenlere maddi güvenlik sağlardı.

Bölge devletleri ticaret yollarını korumakla, ticaretin kârlı

51 Bkz. bu kitapta bölüm 7, özellikle "Devletin Rolü" başlıklı kesim.

52 Orhonlu, "Kârwān", s. 677.

düzeyde sürmesine katkıda bulundular. Hiç kuşkusuz, modernlik öncesi dönemin en güçlü hükümdarları bile ne korsanlığın ne de haydutluğun kökünü kurutamadı.[53] Ayrıca başka yerlerdeki yöneticiler gibi, Müslüman yöneticiler de gerek gördüklerinde tüccarları istismar ediyor ve ticaret ambargolarını bozmaya çalışıyordu. Ancak Müslüman devletlerin arasındaki rekabet, özel mülkiyete en az saygılı olanların ayıklanmasına yol açtı.[54] Memlûk yönetiminin keyfi vergilendirme yoluyla ekonomik gerilemeye neden olduğu bir dönemin ardından, Türklerin 1517'de Suriye ve Mısır'ı fethetmeleri uygun bir örnek sunuyor.[55] Her iki ülkede de Osmanlı yönetiminin ilk yüzyılı büyük çapta ticari genişlemeyle birlikte göreceli istikrar ve refah getirdi. Ticaret yolları üzerindeki kentlerin toparlanması ve büyümesi bunu açıkça gösterir.[56] Bir sürü yeni kervansaray kurulması ve çarşıların mekân olarak genişlemesi de çarpıcıdır.[57]

Ortadoğu tüccarlarına uzak diyarlarda destek veren üçüncü kurum, hükümdarların kadı atamalarıyla düzene bağladığı İslami mahkeme ağıydı. Hükümdarlar hem vergi tabanlarını korumak hem de kentleri memnun tutmak için, kadıların ticaretin canlı tutulmasına yardım etmesini beklerdi.[58] İslam hukuku yorumlarıyla yargı yöntemlerinin genelde hem mezheplere hem

53 Braude, "Venture and Faith", s. 522-23, 525-27.

54 Bu yüzden bir hükümdarın başarısı ölçülülüğün sağladığı uzun vadeli getiriler uğruna, yağmacılığın sağladığı kısa vadeli kazanımlardan kaçınma becerisine bağlıydı. Bu gerilim İbni Haldun'un (*Muqaddimah*, özellikle c. 1, s. 311-55 ve c. 2, s. 89-91, 93-96, 137-56, 340-42) ana temasını oluşturur. İbni Haldun 1379'da kaleme aldığı başyapıtında, İslam dünyasında iktidarın genelde bir hanedanın iyi yönetimden çok yüksek vergi alımı ve müsadere yoluyla zenginleşmeye yönelmesi nedeniyle el değiştirdiğini saptar. Yerleşik hanedanın meşruiyetini kaybetmesi, yeni bir hanedana ve ticari teşviklerin artmasına zemin hazırlamaktadır.

55 Ashtor, *Levant Trade*, böl. 2.

56 Raymond, *Great Arab Cities*, özellikle s. 5-9.

57 Mısır'da Memlûklerin yıkılışından önce 58 olan kervansaray sayısı, Osmanlı yönetiminin ikinci yüzyılının sonuna varıldığında 360'a çıkmıştı (Raymond, *Cairo*, s. 218). Aynı dönemde Halep'in ekonomik merkezinin kapladığı alan 4 hektardan 9 hektara çıktı (Raymond, "Expanding Community", s. 89).

58 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, bu güdüleri provizyonizm ve fiskalizm olarak adlandırır. Bulgularının Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olmasına karşın, modernlik öncesi diğer Müslüman devletlerde de aynı özellikler görülür. Bkz. Kuran, "Islamic Statecraft", s. 161-69.

de yerel geleneklere göre değişkenlik göstermesine karşın, ticari konularda uzak diyarlarda bile yargıyı öngörülebilir kılmaya yetecek bir tekörneklik vardı. Aden merkezli bir tüccar İslam hukukuna göre düzenlenmiş bir sözleşmenin Kahireli bir kadı tarafından da meşru sayılacağını rahatlıkla umabilirdi. Kadıların çoğu, karşılaşabilecekleri insanlar arasındaki ticari uyuşmazlıkları çözme tecrübesine sahipti. Anlaşılan Avrupa'da tüccar kuruluşları aracılığıyla sağlanan hukuksal öngörülebilirlik, kadroları devletlerce doldurulan bir mahkeme ağı aracılığıyla sağlandı.[59]

Ortadoğu tarihinde adli yozlaşmanın yaygınlığı, yargının her zaman tarafsız olmadığına işaret eder.[60] Ne var ki, kadıların görev yerlerinin sıklıkla değiştirilmesi, dışarıdan gelenlere karşı sistematik önyargıları azaltmış olmalıdır. Bir yıllık süre için atandığı yerde köklü bir düzen kuramayan bir kadıya yerlileri kayırmanın sağlayacağı maddi çıkarlar sınırlıydı; rüşvet almaya meyilli biriyse, yerli ya da yabancı olduğuna bakmaksızın, en yüksek peyi veren tarafın lehine davayı karara bağlayacaktı. Bu bakımdan, kadıların uzun sürelerle atandığı bir düzenle karşılaştırıldığında, misafir tüccarların adli önyargılar konusunda pek fazla endişe duymasına gerek yoktu.

Sahra-altı Afrika, Hindistan, Orta Asya, Çin ve Güneydoğu Asya'ya giden ilk Ortadoğulu tüccarlar Müslüman bir devletçe sağlanan güvenlik, kadılar ve kervansaraylardan yararlanma olanağından yoksundu. Ticaret seferleri başarıya ulaştıysa bunun nedeni, İslami ticaret kurumlarının bilinen alternatiflerinden üstün görülmesiydi. Yerel hükümdarlar ve kabile reisleri Ortadoğuluların ticari girişimlerine kapılarını açtılar. Hatta bazen ziyaretçilerinin örgütsel bilgi birikimi, yargı sistemi ve tecrübesinden yarar sağlama umuduyla bizzat İslam dinine girdiler.[61] Ardından kurulan Ortadoğu tüccar kolonileri, İslam

59 Klasik İslam hukuku uyarınca, adalet dağıtma sorumluluğu hükümdara düşerdi. Uygulamada hükümdar adli görevlerini, genellikle başka işlevleri de yerine getiren kadılara devrederdi. Bkz. Tyan, *L'Organisation Judiciaire*, s. 100-112; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 83-145; Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 7-16.

60 Mumcu, *Rüşvet*, özellikle s. 118-55, 163-70. Ayrıca bkz. bu kitapta bölüm 12, "Mahkeme Yöntemleri ve Gayrişahsi Ticaret" başlıklı kesim.

61 Daha kapsamlı ayrıntılar için bkz. bu kitapta bölüm 3, "Küresel Ticarete Katkılar" başlıklı kesim.

hukukuna göre düzenlenen ve gittikçe genişleyen bir ticaret havzasının içine çekildiler. Bu gelişmelere önayak olan Müslüman tüccarlar çok geçmeden, Akdeniz'de önce İtalyanların ve ardından Fransızların sahip olduğuna benzer öncülük avantajlarından yararlanmaya başladılar.

Çözümlerin Karşılaştırılması

Ortadoğu ve Batı Avrupa, yabancı diyarlara giden tüccarların sözleşmelerinin uygulanması için ayrı çözümler benimsedi. Müslüman yönetimindeki Ortadoğu içinde can güvenliği ve anlaşmazlıkların giderilmesi, devletlerin ve vakıfların katıldığı kurumların bir bileşimi aracılığıyla sağlandı. Müslüman yönetimi dışındaki bölgelerde ise, Ortadoğulu tüccarlar misafir oldukları toplumlar karşısında avantajlar sağlayan ticari becerileri sayesinde istismarların önünü aldılar; bu avantajlar İslam hukukunun yayılmasını teşvik ederek, yabancı kurumlara gereksinimi ortadan kaldırdı. Batı'da hukuk sistemi Ortadoğu'ya göre daha değişkendi; yargı yöntemleri yerel insanların kayırılmasını sınırlandırıcı bir mekanizma barındırmamaktaydı. Sırf bu yüzden gezgin tüccarlar örgütlenmek zorundaydı. Bu yola gitmekle kendilerini haraca kesmeye eğilimli hükümdarlar üzerinde bir baskı gücü kazandılar. Batı Avrupa'da politik otoritenin parçalanmışlığı, ayrıca bununla bağlantılı asayiş sorunları ticari örgütlenme gereksinimini ağırlaştırdı.

Ortadoğu'nun geliştirdiği çözüm dünyanın ticari kurumları az gelişmiş kesimlerinde oldukça iyi işlemekle birlikte, etkin ticari kurumlarla donanmış yerlerde Batı'nın alternatif çözümü karşısında zayıf kalıyordu. Yerlileri kayıran adli uygulamalara karşı koymaya yönelik olması nedeniyle Batı'nın yaklaşımı, dokunulmaz hukuksal haklar ve ayrıcalıklar konusunda hükümdarlarla pazarlık etme araçlarını sağladı. Venedikli tüccarlar hukuksal ayrıcalıklar kazanmak için Memlûklerle topluca müzakereye oturduklarında, öteden beri alışkın oldukları bir yol

izlediler.[62] Kendilerini temsil edecek bir kuruluştan yoksun olan Müslüman tüccarlar ise, sözleşmelerinin uygulanması için Hıristiyan hükümdarlarla müzakereye girişemezdi. Tekil kişiler olarak, İtalyan mahkemelerini yabancı karşıtı önyargıları azaltmaya ya da kendilerini sahtekârlıktan korumaya zorlayamazlardı. Dahası, İtalyanlar en az İslam hukukuna dayananlar kadar gelişkin ticari kurumlara sahip olduklarından, Müslüman tüccarların sorunlarını İtalya'nın İslamlaşması yoluyla ortadan kaldırma olasılığı düşüktü.

Batılı tüccarlar mallarına el koymaya yeltenen bir Müslüman hükümdara karşı toplu bir ticaret ambargosuna da girişebilirlerdi. Uygulamada böyle bir ambargoya askerî müdahale tehdidi eşlik ederdi. Venedik kendi tüccarlarına zarar veren devletlerin kıyılarına ya da gemilerine karşı donanmasını harekete geçirmeye hazırdı.[63] Ancak ticarette başarılı olmak için askerî güç yetmiyordu. Osmanlı Devleti'nin muazzam bir askerî güç ortaya koyduğu 16. yüzyılda bile Osmanlı tüccarları Batı Avrupa'da önemli bir yer edinemedi. Örgütlü olmadıklarından Osmanlı tüccarları bu gücü kendi amaçları doğrultusunda kullanacak nüfuzdan mahrum kaldılar. Sonuçta Batı Avrupa limanlarında kötü muamelelere karşı koymada son derece zayıf kaldılar.

Dış Kurumsal İlerlemelere Ayak Uydurulması

Geriye şu soru kalıyor: Ortadoğu hükümdarları yabancı topraklardaki uyruklarına yargısal ve koruyucu hizmetler sunarak kendi tüccarlarının zayıflığını telafi etme yoluna niçin gitmediler? Osmanlı padişahları kendi uyruklarının güvensiz yerlere girmekten kaçınacağını herhalde anlamış olmalıdır. Kapitülasyonlardan yararlanan ülkelerden Osmanlı tüccarlarına pratikte denk haklar tanımasını isteyebilirlerdi; direnen ülkelerin ayrıcalıklarını geri çekme tehdidi, bunu sağlamak için yeterliydi. Karşılıklılığın hayata geçirilmesi, Batı ülkelerine uyuşmazlıkları gidermeyi de kapsamak üzere konsolosluk

62 Bkz. bu kitapta bölüm 6, "Resmî Korporasyonların Ortaya Çıkışı" başlıklı kesim.
63 Lane, *Venice*, s. 68.

hizmetleri verecek kadılar gönderilmesine olanak verirdi. Ortadoğu kolonilerini korumaya istekli Batılılar arasındaki rekabet başarıya ulaşmayı sağlayabilirdi. Ortadoğu hükümdarları bu yola gitmediyse bunun asıl nedeni, örgütlenmiş Batılı tüccarların Akdeniz havzasında her türlü ticari talebi karşılamaya hazır olmasıydı. Bir kadı göndererek ve askerî koruma sağlayarak Marsilya'daki bir Türk ya da Arap kolonisini desteklemektense, Fransız tüccarlarının İskenderun'daki faaliyetlerine göz yummak daha hesaplıydı.

Kurumsal yenilikler sayesinde Batı'nın öncülük avantajı büyüdükçe, Akdeniz ticaretini yabancılara bırakma güdüsü doğal olarak güçlendi. Nitekim hükümdarlar yabancıların artan ticari verimliliğinden zahmetsizce yararlanmayı yeğlediler. Hükümdarların yerli ya da yabancı herhangi bir tüccar grubuna karşı bir yükümlülüğü yoktu; başlı başına bu durum Ortadoğu'da tüccarların örgütlenememesinin bir yan ürünüydü. İtalya, İngiltere ve Hollanda'da tüccarlar ya devleti denetleyen bir konumdaydı ya da resmî makamların gereksinimlerini yerine getirmeye zorlayabilecek kadar örgütlüydü. Eylemlerini koordine edecek kuruluşlardan yoksun olan Ortadoğu tüccarları ise yerel makamları kendi çıkarlarına hizmet etmeye zorlayamayacak kadar güçsüzdü.

Ticaretin temelde Batılı tüccarlara bırakılmasından sonra, bu kalıp kendini sürdüren bir nitelik kazandı. Batı'ya giden Osmanlı uyruklarının ve hele Müslümanların sayısı çok azdı; gidenler de dışarıda oturan dindaşlarının mevcut ticari şebekelerine dayandılar. Bu yüzden maddi koruma, çatışma giderme, yerel makamlarla ilişkilere yardım ve ticari bilgi sağlayacak konsolos benzeri bir yetkili yönünde hiçbir talep ortaya çıkmadı. Yerleşik kalıp Müslüman tüccarların önemli bir pazar payı kapmasını beklemenin gittikçe gerçekçi olmaktan çıkması anlamında kendini pekiştirici nitelikteydi. Önce Venedikliler, ardından Fransızlar ve sonra da diğer milletler öncülük avantajı sayesinde Ortadoğu'daki şebekelerini genişlettiler, yerel irtibatlarını sağlamlaştırdılar, yerel halklara, kaynaklara ve kültürlere ilişkin kavrayışlarını geliştirdiler. Zamanla hükümdarlar için vazgeçilmez hale gelmeleri, daha da cömert kapitülasyonlar

almalarını kolaylaştırdı. Bu süreçte Müslüman tüccarların Batı Avrupa'yla ticarette tutunacak bir zemin elde etmeleri gittikçe zorlaştı.

Batı işletmeleri büyür ve kalıcılaşırken, geleneksel İslami kurumlarla başarıya ulaşma olasılığı sıfıra düştü. Bu durum, en azından kurumsal reformların politik egemenliği korumanın bir ana koşuluna dönüştüğü 19. yüzyıla kadar Batı'nın kurumsal yeniliklerine karşılık verme ya da uyum sağlama gereğini bertaraf etti. Bir benzetme için modern Ortadoğu'nun dışarıdaki teknolojik ilerlemelere duyarlılığına bakılabilir. Yerel firmalar buzdolabı teknolojisindeki bir ilerlemeye çarçabuk ayak uydururlar. Buna karşılık jumbo jetlerin yapımına özgü bir ilerleme pek bir tepki uyandırmaz; yolcu uçağı üretilmediğinden, herhangi bir ayarlamaya gerek yoktur.

1680'de Türk tüccarların Marsilya'da bulunmamasının bir nedeni, Batı Avrupa'ya dönük girişimlerini kolaylaştırmak için Osmanlı padişahlarının hiçbir ciddi girişimde bulunmamasıydı. Ancak bu kayıtsızlığı Akdeniz ticaretinde gözlemlenen asimetrinin bağımsız bir nedeni olarak değerlendirmek yanlış olur. Bu kayıtsızlık birkaç yüzyıl önce başlamış olan örgütsel ayrışmanın bir sonucuydu. Uzun ayrışmanın temelleri arasında Avrupa'nın her yanında tüccar kuruluşlarının oluşturulması vardı. Ortadoğu'nun tüccar örgütleri geliştirmedeki başarısızlığı, ekonomik önemini yitirmesini simgeleyen çeşitli kalıplara katkıda bulundu. Bunlardan biri merkantilizmin yalnızca Batı'da ortaya çıkmasıdır. Bir başka kalıp da ikinci binyılın ticari genişleme sürecinde, Ortadoğu'daki Batı karşıtı önyargılara oranla, Batı'daki Müslüman karşıtı önyargıların daha uzun sürmesi ve daha aşırı biçimlere bürünmesidir. Batı'nın düşmanlık yüzünden ödeyeceği bedel görece daha azdı. Son olarak, Akdeniz ticaretinin genişlemesi yalnızca yabancı topraklarda iş yapan tüccarlar için yeni düzenlemeler gerektirdiğinden, kapitülasyonlar tek taraflı antlaşmalara dönüştü. Marsilya'da kazanç kapısı kovalayan az sayıda İskenderun sakinine yardımcı olma yönünde hiçbir acil gereksinim doğmadı.

IV
SONUÇLAR

14
İslam Ekonomik Gelişmeyi Engelledi mi?

Bu kitapta Arap ülkeleri, İran, Türkiye ve Balkanlar'ı kapsayacak biçimde tanımlanan Ortadoğu'nun 19. yüzyıla niçin az gelişmiş bir bölge olarak girdiğini açıklarken, kritik yetersizliklere katkıda bulunan kurumlara odaklandık. 18. yüzyıla ve kimi bakımlardan daha da geç bir tarihe kadar, ne bu kurumlar çerçevesinde yaşayan insanlar ne de dışarıdan bakan gözlemciler uç veren sorunları görebildi. 17. yüzyılda örgütsel yenilikleriyle Batı Avrupa'yı bir ekonomik süper güce dönüştüren yabancılar dahi ne Ortadoğu'nun ekonomik altyapısının çağdışı kalacağını anladı ne de bölgenin dışarıdan bütün bir kurumsal kompleksi aktarma gereğini duyacağını öngördü. Kimi devlet adamları, yatırımcılar ve başka oyuncular donmuş vakıf varlıkları, küçücük işletmelerin fon sunduğu finans piyasaları ve gayrişahsi ticarete elverişsiz mahkemeler gibi belirli etkinsizliklerin farkına varmış olsalar da, hiçbiri bu özelliklerin karşılıklı olarak birbirini nasıl pekiştirdiğini ve küresel rekabet gücü için gerekli dönüşümlerin önünü nasıl tıkadığını kavrayamadı.

Sorunun kaynağı bir ölçüde gözlemcilerin etkinsiz kurumların yanı sıra, hayranlık duyulacak kadar iyi işleyen kurumları da görmeleriydi. Bölgenin çarşıları lüks mallarla doluydu. Ticari merkezleri, bugün Los Angeles ve Paris'te olduğu gibi, bir sürü ayrı dili konuşan ve kazanç peşinde koşan insanları çekmekteydi. Kapitülasyonlar servet edinmeyi hedefleyen yabancılara gittikçe artan bir rahatlıkla bölgede iş yapma olanağını vermekteydi. Şehirli nüfus vakıflarca sunulan sübvansiyonlu sosyal hizmetlerden yararlanmaktaydı. Ekonomik uyuşmazlıklar ha-

kemlik yoluyla gayri resmî düzeyde ya da çabuk hüküm veren mahkemeler yoluyla resmî düzeyde çözülmekteydi.

Bölgenin azgelişmişlik yoluna girdiği nasıl görülemediyse, İslam hukuku da oldukça geç bir tarihe kadar ekonomik ilerleme açısından zararlı sayılmadı. İslam'la özdeşleşmiş kimi kurumların hem yerel sakinleri hem de yabancıları rahatsız ettiği doğrudur. Ne var ki, İslam hukukunun pragmatik yanları gözden kaçmıyordu. Faize dayanan sözleşmelerin fiilen kabul görmesi ve ayrı dinlerden kişiler arasında işbirliğinin desteklenmesi, iş yaşamına uyumun en bariz örnekleriydi. Dolayısıyla, bu kitap geçmişe bugünden bakmanın avantajı olmaksızın, modernlik öncesi dönemdeki bir gözlemcinin perspektifiyle ve Batı'nın küresel ekonomik egemenliğe ulaşmasından önce önemli görünen hususlara odaklanan bir yaklaşımla yazılmış olsaydı, İslam'ın ekonomik altyapısı genellikle sorunsuz görünecekti. Ancak, Ortadoğu'nun zamanla geri düşmesinin nedenleri de bir muamma olarak kalacaktı. Bölgenin modernleşmesindeki gecikmeyi ve İslam'ın bu gecikmedeki rollerini açıklamak için, Ortadoğu'nun örgütsel mirasının başka yerlerdeki dönüşümler sonucunda zamanla birer zaaf niteliğine bürünen veçhelerine odaklanmamız gerekti. Ayrıca yerel düzeyde optimum çözümlerin, tıpkı görüş alanı içindeki en yüksek zirvenin ufkun ötesindeki dağların yanında ufacık kalabildiği gibi, küresel düzeyde yetersiz kalabileceğini göz önünde tutmamız gerekti.

Bu zaafları belirlemek ve süreğenliklerini açıklamak için, Batı'nın yükselişini ateşleyen mekanizmaların izini sürdük. Karşılaştırmalı kurumsal analize özgü bu metodoloji, gelişim halindeki küresel kalıplara dikkat etmeksizin modernlik öncesi bir döneme ya da bir kentin modernlik öncesi tarihine yoğunlaşan Ortadoğu uzmanlarını rahatsız edebilecek vurgular ve sonuçlar ortaya çıkarmış bulunuyor. Daha sonra olup bitenleri bilinçli olarak göz ardı eden bu gibi tarihçiler, seçtikleri dönem ve ortama ilişkin yaşam portreleri sunarak gözlemledikleri kurumları değerlendirirler. Diğer bağlamlarda olduğu gibi, daha sonraları öne çıkan hususları göz ardı etmenin bedeli, görece ve dinamik etkinlik konularının karanlıkta kalmasıdır. Yüzyılları kapsayan yönelimleri ve küresel konumlardaki değişimleri kavramak için,

kritik dönüşümleri engelleyerek bir farklılık yaratan kurumları belirlemek gerekir. Pratikte, bu uğraş ancak geriye dönük bakışla fark edilebilen ipuçlarına bağlıdır.[1] O halde, Ortadoğu'nun azgelişmişliğe sürüklenmesinde İslam'ın bir rol oynayıp oynamadığı konusunda ne öğrenmiş bulunuyoruz?

İslam'ın Ekonomik Modernleşmeyi Geciktirmesi

İlk yüzyıllarında İslam Ortaçağ'a göre gelişkin sayılacak bir sözleşme hukuku geliştirdi. Akraba olmayanların kaynaklarını bir araya getirmesini kolaylaştırarak, İslami ortaklıklar ticareti canlandırmakla kalmadı; tüccarların İslam'ı yerkürenin uzak köşelerine taşımasını da sağladı. İslami sözleşme hukuku, pasif yatırımcıların kişisel varlıklarını ortaklık adına üstlenilen sorumluluklara karşı korumasına olanak verdi. Buna karşılık, aktif ortakların tam sorumluluk taşımaları gerekti. Öte yandan, bir İslami ortaklık herhangi bir üyesinin dayatmasıyla tek taraflı olarak dağıtılabiliyordu; varlıkları da üçüncü taraflardan gelecek hak taleplerine açıktı. Kısacası, kurum olarak korumadan yoksundu. Bir ortağın ölümü ortaklığı otomatikman sona erdirerek, vârislerine varlıklardan pay isteme hakkını vermekteydi; sağ olan bütün diğer üyeler, isteğin gerektirdiği varlık paylaşımının maliyetini üstlenmek zorundaydı. Vârislerin sayısı yüksek olabiliyordu, çünkü İslami miras hukuku ölen kişinin belirlenmiş akrabalarına zorunlu paylar verilmesini öngörmekteydi. Böylece ortaklığın sona ermesi kuralının yanı sıra kurumsal korumadan yoksunluk, büyük çaplı ve uzun ömürlü ortaklıkların kurulmasını caydırdı. Tüccarlar ve yatırımcılar zamansız dağılma riskini azaltmak için küçük ve kısa ömürlü ortaklıklar

1 Ancak dönüp geriye bakıldığında önem kazanan olgulara dikkat çekerken, öngörülebilirlik yanılgısına (*hindsight bias*), yani tarihsel kalıplara ortaya çıkışlarından önce olduklarından daha fazla öngörülebilirmiş gibi bakma yönündeki bilişsel eğilime karşı tetikte olmak gerekir (Fischhoff ve Beyth, "Remembered Probabilities"; Blank, Musch ve Pohl, "Hindsight Bias"). Belirlenmiş tarihsel kalıplarla tutarlı olguların farkına varmak ve onları daha anlaşılabilir kılacak olguları göz ardı etmek kolaydır. Öngörülebilirlik yanılgısı herhangi bir süreçten zaferle çıkan kurumların zayıf yanlarını örterken, zamanla dezavantajlı olduğu ortaya çıkan kurumların güçlü yanlarını abartır.

oluşturma yoluna gittiler. Çokkarılılığın yasallığı ise, ortaklıkları az üyeli ve geçici tutma güdülerini güçlendirdi. Bunun nedeni birden çok eşli tüccarların genelde daha fazla sayıda vâris bırakmasıydı. En başarılı tüccarların ticari işletmeleri ölümlerinden sonra nadiren ayakta kalabildi; çünkü terekelerinin yeniden bir araya getirilmeyi olanaksız kılacak ölçüde bölünmesi olağandı.

Ortadoğu'daki ortaklıkların çap ve ömür bakımından durgunluğu dinamik sonuçlar yarattı. Ticaretin büyük ölçüde şahsi düzeyde kalması, modern ekonomi için gerekli dönüşümlere duyulan gereksinimi ortadan kaldırdı. Muhasebenin standardizasyonu ya da ticari basın kurulması yönünde hiçbir talep ortaya çıkmadı. Hisse alım satımını kolaylaştıran gelişmeler de olmadı. 19. yüzyıl öncesinde sözlü sözleşme yazılı sözleşmeden daha fazla rağbet gördüğü gibi yargılamalarda da çoğunlukla sözlü ifade esas alındı. Özetle, İslam hukukunun sözleşme hükümleri, miras sistemi ve evlilik mevzuatı gibi kendini dayatıcı çeşitli unsurları Ortadoğu'daki ticari altyapının durgunluğuna katkıda bulundu. Yaklaşık 10. yüzyıldan sanayi çağına kadar, bölgenin ticari işletmeleri Batı Avrupa'daki işletmelerin karmaşık yapısına kavuşamadı.

19. yüzyılda küresel ekonominin en yoğun sermayeli ticari işletmeleri genelde ortaklık değil, korporasyon biçiminde kuruldu. Süresiz yaşamaları öngörülen yapılar olarak hepsi de tüzel kişiliğe sahipti. Öyleyse Ortadoğu'daki ticari altyapının durgunluğu ticari korporasyonlar yoluyla aşılabilirdi. İki etken yüzyıllar boyunca bu seçeneğin önünü kesti. Her şeyden önce, ekonomik modernleşmedeki gecikmeden dolayı, ticari korporasyonları kalıcılaştıracak önkoşullar eksikti. Borsaların, standart muhasebenin ve büyük kuruluşlara alışkın mahkemelerin yokluğunda, bireyler korporasyonlara yatırım yapmaktan kaçındı. Ayrıca korporasyon kavramı genelde İslam hukukuna yabancıydı. Korporasyonun Ortadoğu'da 7. yüzyıldan önce dahi bilinmesine karşın, ilk Müslümanlar yalnızca gerçek kişilere hukuksal konum tanıdılar. Dolayısıyla 19. yüzyılın başlarına kadar korporasyon kent yönetimi, eğitim ve hayır hizmetleri gibi alanlarda da kullanılmadı. Bunun getirdiği tecrübe eksikliği, gereksinim duyulduğu dönemde korporasyonun ticari yaşamda

kullanılmasını olanaksızlaştırdı. Seri üretim teknolojileri büyük ölçekli finansmana dönük talep yarattığında, gerekli kaynakları harekete geçirmek üzere İslam hukuku çerçevesinde bankalar kurulamadı. Yeterince sermaye yatırılan üretim işletmeleri aracılığıyla yeni teknolojilerden yararlanma yolu da bulunamadı.

Modernlik öncesi Ortadoğu'da şimdi genellikle korporasyonlar aracılığıyla sağlanan birçok hizmet vakıflarca sunulmaktaydı. Bir vakıf, gelir getirici bir mülkü belirlenmiş bir hizmeti sürekli sağlamaya tahsis ederek kurulurdu. Aynen bir korporasyon gibi, kurucusundan ve çalışanlarından daha uzun ömürlü olabilirdi; ama özerk değildi. Kurucusunun vakfiyede belirttiği isteklere uymak zorunda olduğundan, iç yönetim kurallarını kolayca yeniden düzenleyemez, amaçlarında da değişikliklere gidemezdi. Bu katılık yapısal ekonomik değişimler karşısında vakfın yararlılığını azalttı. Sonuç olarak da yanlış kaynak tahsisleri gittikçe maliyetli hale geldi; çünkü kişileri vakıf kurmaya yönelten güçlü maddi nedenler vardı. Birincisi, bir kurucu kendisini vakfının mütevellisi olarak atayabilirdi. İkinci olarak, hizmetleri için kendisine maaş bağlayabilir ve vakıf personelinin yanı sıra kendi halefini belirleyebilirdi. Son olarak da, vakıf varlıklarının kutsallığı yolundaki yaygın inanç, vakıf kurumunu aile servetini keyfi vergi alımına ve müsadereye karşı korumanın muteber bir aracı haline getirdi. Büyük ölçüde bu avantajlardan dolayı, geniş çapta kaynak vakıflara aktı. Vakıf kurucuları arasında zengin tüccarlar bulunurdu. Bunlar vakıf kurmakla, kaynaklarını esnek biçimde kullanabilecekleri bir sektörden kullanım alanının genelde sabit olduğu bir sektöre aktarmış oldular. Ayrıca daha ileri ticari kuruluşlar geliştirme yönündeki zaten düşük gereksinimi bastırmış oldular.

Modern örgüt biçimlerinin gelişmesini köstekleyen kurumların hiçbiri ticari yaşamı aksatmak üzere bilinçli olarak geliştirilmedi. Her biri başka nedenlerle ortaya çıktı. İslami ortaklıkların bir ortağın ölümü üzerine son bulmasını öngören hüküm, ölen ortağın vârislerini korumaya yönelikti. İslami miras sisteminin eşitlikçi kuralları servet dağılımında uçurumları azalttığı gibi, kadınlara maddi güvenlik sağladı. Vakıf mütevellilerinin özgürlüklerine getirilen sınırlamalar, kurucunun isteklerinden

uzaklaşmayı güçleştirerek, amir-vekil (*principal-agent*) sorununu çözmekteydi. Başka bir örnek, korporasyonun yokluğu yoluyla, kabilelerin hukuken tanınacak örgütlenmelere gitmelerini önleyerek yıkıcı kabileci eğilimlerin sınırlanmasıydı. Bu İslam hükümleri bin yılı aşkın bir süre önce biçimlenirken, ileride önünü tıkayacakları evrim yollarını kimse tahmin edemezdi. Nitekim komşu bir bölgedeki kurumsal evrimin İslam hukuku çerçevesinde ticaret yapmayı gittikçe dezavantajlı hale getireceğini hiç kimse öngöremedi.

Yabancılar ve Yerli Azınlıklar Karşısında Kaybedilen Mevziler

Bölge dışında modern ticari örgüt biçimlerinin ve bunları etkin kılan ticari uygulamaların ortaya çıkmasıyla birlikte, Ortadoğu'nun örgütsel durgunluğu azgelişmiş bir bölgeye dönüşmesini getirdi. Ekonomik modernleşme sürecine öncülük etmesi nedeniyle, Batı Avrupa küresel ekonomiye egemen bir konuma yükseldi. Batı'nın yeni bir dünya düzenine yön vermesine eşlik eden coğrafi keşifler, küresel ticaretteki patlama ve sömürge imparatorluklarının kuruluşu, kaynak bulmayı ve işletmeyi kolaylaştıran örgütsel yeniliklere bağlıydı. Batı Avrupa ile Ortadoğu arasındaki ticaretin genişlemesi büyük ölçüde Doğu Akdeniz'de koloniler oluşturan Batılı tüccarların çabalarıyla gerçekleşti. Doğu Akdeniz'e yerleşen Avrupalı tüccarlar işlerini kapitülasyon olarak bilinen antlaşmalar çerçevesinde yürüttüler. Elde ettikleri ayrıcalıklar kendi mahkemelerinde yargılanmalarına, yeni finansman yöntemleri ve örgüt biçimleri kullanmalarına ve terekelerini Avrupa yasalarına göre düzenlemelerine olanak verdi. İslam hukuku dışında ticaret yapmanın avantajları, Avrupa'nın kurumsal dönüşümüyle uyumlu olarak büyüdü. Modern bankacılık bölgeye Avrupa merkezli konsorsiyumlar aracılığıyla girdi. Ortadoğu kentleri yabancıların oturmayı seçtiği semtlerden başlamak üzere, vakıflar yerine Batı tarzı belediyeler aracılığıyla modern altyapı hizmetlerini sunmaya yöneldi.

Batı kurumları çerçevesinde ticaret ve üretim yapmanın avantajları büyürken, bölgedeki yerli Hıristiyanlar ve Yahudi-

ler Müslüman çoğunluk karşısında çarpıcı ekonomik ilerlemeler kaydetti. Gayrimüslimler özellikle bankacılık, kitle iletişim araçları, toplu ulaşım ve seri üretim gibi büyük çaplı yatırım gerektiren ekonomik sektörlerde Müslümanların epey önüne geçtiler. Bu süreç genellikle Batı'nın hukuksal koruması altında ilerledi. Gayrimüslimlerin bir Batı hukuk sistemi çerçevesinde iş yürütmeleri, ticaret ve finans alanlarında alternatif hukuk sistemleri arasında seçim yapabilmeleri sayesinde mümkün oldu. Batı Avrupa'da modern ekonomi biçimlenirken, artan sayıda yerel Hıristiyan ve Yahudi çok eskiye dayanan bu ayrıcalığı, en azından Batılılarla ilişkilerde bir Batı hukuk sistemi lehine kullanmaya başladı. Bu seçimin bir sonucu olarak İslam hukuku uyarınca çalışmak zorunda olan Müslüman komşularını bir hayli geride bıraktılar. Dolayısıyla hukuklar arasında seçim hakkını Müslümanlardan esirgemenin amaçlanmayan bir sonucu, gayrimüslimlerin ekonomik açıdan Müslümanların önüne geçmesi oldu.

Ortadoğu'nun azınlıkları 18. yüzyıldan önce genelde İslam hukuku çerçevesinde ticaret yaparlardı. Bu kalıba yol açan üç etken vardı. Birincisi, İslami mahkemelerce verilen kararlar Hıristiyan ve Yahudi mahkemelerinin kararlarına oranla daha güvenli biçimde uygulanmaktaydı. İkincisi, İslam hukuku terekenin tanziminde İslami miras kurallarına uyulduğunda daha yüksek pay alan kadınlar gibi belli kesimlere oldukça önemli avantajlar sağladı. Üçüncüsü de, gayrimüslimler hukuk seçimlerini tek taraflı ve iradi olarak yapabildikleri için daha önce aralarında yaptıkları bir anlaşma bir İslami mahkeme tarafından bozulabiliyordu. Hıristiyan ve Yahudi yargı makamları kendi yasalarını İslam hukukuna uyumlu hale getirerek, gayrimüslim bireylerin İslam hukukunu yeğleme eğilimini azaltmaya çalıştılar.

Sonuçta, 18. yüzyıla kadar Ortadoğu'nun dinsel azınlıkları yatırım, borç ve ticaret işlerini genellikle bölgenin ana hukuk sistemi çerçevesinde yürüttüler. İslam hukukunun Müslümanlara tanıdığı bütün avantajlardan yararlanırken, dezavantajlarına da katlanmak zorunda kaldılar. Burada 18. yüzyıldan önce bölgenin ana dinsel toplulukları arasında ekonomik başarı açı-

sından büyük uçurumlar bulunmamasının kilit bir nedeni yatar. Ortak hukuk uygulamalarının kapsamlı dinamik sonuçları da oldu. Batı'nın yükselişinin yeni hukuksal seçenekler sunmasına kadar, azınlıklar özel servet birikiminde ve ticari işletmelerin kuşaklar boyunca sürdürülmesinde Müslümanlar kadar güçlük çektiler. Dahası, karmaşık ticari kuruluşlar geliştirmeye aynı ölçüde isteksiz kaldılar.

İslam'ın hukuk çoğulculuğu yaklaşık bin yıl boyunca Ortadoğu'nun azınlıklarını da ileri ekonomik kurumlar geliştirmekten alıkoydu. Bu çoğulculuk daha sonra modernleşme ve zenginleşme aracına dönüştüyse bunun nedeni yabancı kurumların evrimiydi. Yahudilerin ve Hıristiyanların Batı kurumlarından yararlanması kapitülasyonların ilerlemesiyle bağlantılıydı. Kapitülasyona dayalı ayrıcalıkların genişlemesiyle birlikte, Avrupa devletlerinin konsoloslukları yerli gayrimüslimlere de hizmet vermeye başladı. Bizzat Ortadoğu'dakileri de kapsamak üzere yabancı mahkemeler, yerel Hıristiyanların ve Yahudilerin taraf olduğu davaları görmeye yöneldi. Bu durum Ortadoğulu gayrimüslimlere sözleşmelerinin İslam hukuku çerçevesinde uygulanabilirliği konusunda endişe taşımaksızın Batı'daki kurumsal ilerlemelerden yararlanma olanağı verdi. Artık bankalarda hesap açtırabilir, sigorta yaptırabilir ve anonim şirket ve korporasyon gibi çeşitli yeni örgüt biçimlerine dayalı anlaşmalara girebilirlerdi. Zamanla bu fırsatlar yabancı tüccarlarla yerli tüccarlar arasındaki ilişkilerde aracılık işlerinde öne çıkmalarını sağladı. Müslümanlarla İslam hukuku çerçevesinde ilişkiler kurarken, yabancılarla ve bazen birbirleriyle yabancı yasalar çerçevesinde etkileşime girdiler. Bu düzen sırf İslami mahkemelerdeki davalardan kaçınmak amacıyla Müslümanlar yerine azınlıklarla iş yapmayı yeğleyen Batılı bankalar, nakliyeciler, üreticiler ve tüccarların çıkarına uygundu. 19. yüzyıl sonlarına varıldığında, Hıristiyanlar ve Yahudiler Doğu Akdeniz'in Selanik, İstanbul, İzmir, Beyrut ve İskenderiye gibi ticari merkezlerindeki en büyük ve en kazançlı işletmelerde çok orantısız bir ağırlığa kavuştu.

O dönemde yerel politik yöneticilerin yanı sıra birçok Müslüman üretimci, tüccar ve sermayedar, İslam hukukundan dola-

yı karşılaşılan muazzam handikapların farkına vardı. Bu kesimler 19. yüzyıl ortalarından başlayarak, Müslümanların alternatif kurumlar çerçevesinde iş yapmalarına olanak sağlayacak bir dizi hukuk reformuna giriştiler. Böylece ticari örgüt yelpazesi genişledi. Modern ticari uygulamalarla ilgili çatışmaları karara bağlayacak seküler mahkemeler de ortaya çıktı. Geleneksel İslami mahkemelerin yargı alanını fiilen daraltan yeni mahkemeler, sonraki yetki kısıtlamaları için emsaller oluşturdu.

Bu gelişmeler sonucunda bölgedeki ticari yaşamın Batılılaşması, Müslümanlarla azınlıkların ekonomik güçleri arasında açılmış uçurumu kapatamadı. Öncelikle, sermaye birikiminde ileride olmaları dinsel azınlıklara en kazançlı ekonomik sektörlerde avantajlar sağladı. İkincisi, azınlıklar sınırlı Müslüman rekabetiyle karşılaştıkları bir dönemde kurulan küresel bağlar sayesinde öncülük avantajlarından yararlandılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden ortaya çıkanları da kapsamak üzere 20. yüzyıl başlarında kurulan ulus-devletlerde Yahudiler ve Hıristiyanlar genellikle yeni küresel dönüşümlere uyum sağlamadaki üstünlüklerinden kaynaklanan ekonomik avantajlarla işe başladılar. Bu üstünlük Müslümanlara yarar sağlamaya yönelik köklü bir İslam kurumunun, yani Müslüman yönetimi altındaki gayrimüslimlere tanınan hukuk seçme özgürlüğünün, amaçlanmamış bir sonucuydu. Bin yılı aşkın bir süre sonra çok farklı küresel koşullar altında, İslam'a özgü hukuk çoğulculuğu gayrimüslimlere çok büyük bir avantaj sağladı. Müslümanların hukuk reformları sonucunda ticari ve finansal kurumları değiştirmelerinden yüz yıl önce, yerel Hıristiyanların ve Yahudilerin modern ekonomik kurumlardan yararlanmalarına olanak verdi.

İslam'ın Orijinal ve Sonradan Gelişen Kurumları

Ortadoğu'nun azgelişmişliğe sürüklenmesinde belirgin rol oynayan kurumlardan kimilerinin kökleri İslam'ın Saadet Asrı'na kadar indirilebilir: *Kur'an*'ın miras kuralları, çokkarılılığa cevaz, riba yasağı, korporasyon kavramının yokluğu, gayrimüslimlere

tanınan hukuk seçme özgürlüğü, dinden dönme yasağı ve Müslüman tüccar kuruluşlarının yokluğu. Diğer kilit kurumlar ya İslam'ın ilk döneminden sonra ortaya çıktı ya da gelişim süreci çok daha uzun sürdü. İkinci kategori içinde birkaç yüzyılda biçimlenen İslami sözleşme hukuku, kesin tanımlı ve özgün bir İslami kurum olarak 8. yüzyılda ortaya çıkan vakıf, yöntemleri zamanla biçimlenen İslami mahkeme sistemi ve Müslüman hükümdarların ikinci binyıl başlarında yabancı tüccarlara tanımaya başladığı kapitülasyonlar sayılabilir (tablo 14.1).

TABLO 14.1
Ekonomik Modernleşmede Gecikmeye Yol Açan İslami Kurumlar

İslam'ın ilk döneminde mevcut olanlar	*Büyük ölçüde ya da tümüyle İslam'ın ilk döneminden sonra ortaya çıkanlar*
Miras sistemi	Sözleşme hukuku
Çokkarılılığa cevaz	Vakıf
Riba yasağı	Mahkeme sistemi
Korporasyonun yokluğu	Kapitülasyonlar
Gayrimüslimlere tanınan hukuk seçme özgürlüğü	
Dinden dönme yasağı	
Tüccar kuruluşlarının yokluğu	

Neyin "İslami" nitelik taşıdığına ilişkin kısıtlayıcı bir tanım çerçevesinde, ikinci kategorideki kurumlar İslam'dan sapma ya da bağlam ve zaman itibariyle İslam'ın özünden ayrılmış özgül Müslüman çözümü olarak görülebilir. Nitekim günümüzde kapitülasyonlar geniş bir kesimce hem stratejik bir hata hem de kesinlikle İslam'a aykırı bir uygulama olarak mahkûm edilir. Kimi İslamcılar vakıf kurumuna bile miras kurallarını hileyle aşmayı sağlayan bir sapma olduğu gerekçesiyle karşı çıkar. İslam'ın hiçbir hükmü ticari kuruluşlar yelpazesini İslami sözleşme hukukunda yer alanlarla sınırlamadığı gibi İslami mahkemelerin yöntemlerini de değişmez kılmaz. Bu gibi gerekçelerle kimi çevreler Emeviler, Abbasiler, Fatımiler, Selçuklular, Osmanlılar ve Safeviler dahil olmak üzere Müslümanlarca kurulan imparatorlukların yetersizliklerini, Ortadoğu'nun ekonomik geriliğine

İslam'ın katkıda bulunup bulunmadığı sorusuyla ilgisiz sayar. Benzer biçimde, ilk kategorideki kurumların olumsuz ekonomik etkiler yaratmış olabileceği fikri kestirmeden reddedilir; bu tutuma ise, muhtemelen Saadet Asrı dışında, hiçbir İslam devletinin bunları ödünsüz uygulamamış olması gerekçe gösterilir.

Bu gibi yaklaşımlar Sovyetler Birliği'nin özel mülkiyeti tümüyle ortadan kaldıramamış olması nedeniyle, komünizm uygulamalarının komünizmin ekonomik erdemleri konusunda hiçbir şey ifade etmediğini ileri sürmeye benzer. Ciddiye alınmaları anlamlı sosyal analizden vazgeçme anlamına gelir. Uygarlıkların ya da kurumsal komplekslerin performansına ilişkin bütün veriler nedensellik açısından güvenilir yanıtlar veremeyecek kadar lekelenmiş sayılırsa, aralarında karşılaştırma yapmak olanağı ortadan kalkar. Analiz güçlükleri ne olursa olsun, kısaca Ortadoğu olarak tanımladığımız bölgenin içinde ve dışında, İslam'la ortaya çıkan kurumların ekonomik ilerleme ya da modernleşme önünde kalıcı engeller yaratıp yaratmadığı sorusuna dönük kavrayışlara çok büyük bir talep olduğunu görmek zorundayız. İlk kategorimizdeki İslami kurumlar – Muhammed'in ve ilk dört halifenin gelişmelerine katkıda bulunduğu kurumlar– modern ekonomik yaşamla bağdaşıyor mu acaba?

Miras Sistemi

İslami miras sistemi örgütsel modernleşmeyi geciktirdi; çünkü korporasyon seçeneğinin yokluğunda ortaklık kurumu, kalıcı ve büyük çaplı ticari kuruluş geliştirmenin tek olası başlangıç noktası olarak kaldı. Ancak miras sistemi özünde modern örgüt türleriyle bağdaşmaz değildir. Satılabilir hisselere sahip ortaklıkların ve korporasyonun mevcut örgütsel seçenekler yelpazesine katılmasıyla birlikte, İslami miras sistemi işletme büyüklüğünü ya da sürekliliğini baltalayıcı bir engel olmaktan çıktı. Bu sistemi uygulamayı sürdüren bir ülkede kurulmuş bir korporasyonu ele alalım. Bu korporasyonun mülkiyeti on bin hisseye bölünmüş olsun. Hisselerin iki binini elinde tutan ve on vârisi olan bir kişi öldüğünde, vârisler iki yüzer hisse alacaktır. Kor-

porasyonun sürekliliği açısından bu bölüşüm bir farklılık yaratmaz. Hisse yerine para almayı yeğleyen vârisler, şirketi tehlikeye düşürmeksizin haklarını devredebilirler.[2]

Evlilik Kuralları

Aynı mantığı sürdürürsek, hem modern örgüt türleri hem de dayandıkları altyapı mevcut olduğunda, çokkarılılığın da işletme sürekliliğine ya da uzun ömürlülüğüne zarar vermeyeceğini görürüz. Genelde belirli bir hisse blokunun tek bir eşe geçmesi ya da dört eş arasında bölünmesi şirketin varlığını sürdürmesi açısından bir farklılık yaratmaz.

Riba Yasağı

Baştan beri var olan sorunlu yedi kurumun üçüncüsü, yani riba yasağı, kredi sağlayan ve kullanan çevreler açısından sürekli bir rahatsızlık kaynağıydı. Hilelere başvurmayı gerektirdiğinden, kredi maliyetini yükseltiyordu. Ancak ek maliyet herhalde önemli boyuta ulaşmıyordu. Zaten bu yasak hiçbir zaman faizli işlemleri önleyemedi. Ortadoğu'nun finans piyasaları Batı'dan kurumsal aktarımların devreye girmesine kadar modernleşemediyse, bunun nedeni faizle iş görmenin İslam'a aykırı sayılması değildi. Genel olarak modern ticari kuruluşların önüne dikilen engeller, bankaların ve borsaların ortaya çıkışını da önledi. *Kur'an*'ın emirlerine dayalı miras sistemleri nasıl uygulanmaya devam ediyorsa, günümüzde kimi ülkeler faizi de ilke olarak yasadışı sayıyor. Buna karşın hiçbir yerde Müslümanlar sonuçta faiz anlamına gelen bir bedel karşılığında borç bulmada güçlük çekmiyor. Dahası, Ortadoğu'nun başlıca ülkelerinde borsaların toplam sermaye değeri çift haneli hız oranlarıyla büyümekte.[3] 20. yüzyıl sonlarının büyük çaplı bir "İslami finans" sektörü-

2 Şirket mülkiyetinin miras yoluyla parçalanması, yöneticilerinin ve örgütsel verimliliğinin izlenmesi açısından kimi sonuçlar doğurabilirdi. Özellikle yöneticileri izleme yönündeki teşvikler azalabilirdi.

3 Bölgenin üç büyük ülkesinde borsaların toplam piyasa değeri 2003-2008 arasında ikiye katlandı. 2008'in sonunda toplam piyasa değeri İstanbul'da 118,3 milyar $, Kahire ve İskenderiye'de 85,2 milyar $ ve Tahran'da 48,7 milyar $ düzeyindeydi (http://www.world-exchange.org/statistics/annual).

nün ortaya çıkışına sahne olması, riba yasağı ve modern finans arasında temel bir bağdaşmazlığın olmadığını kanıtlıyor.[4] İslami bankalar görünüşte yalnızca faizsiz iş yapmakla birlikte, aslında Ortaçağ'ın finans piyasalarında kullanılan hilelere benzer yollarla faiz alıp vermekteler.

Korporasyon

İslami hukuk sisteminin bir korporasyon kavramından yoksun olması, Ortadoğu'daki işletmelerinin büyüyememesine katkıda bulundu. Ne var ki, *Kur'an* korporasyona karşı hiçbir açık belirleme içermez. Öyleyse korporatif örgütlenme yönünde bir talebin doğması ve kurumsal önkoşulların hazır olması halinde, bu düzenleme hiçbir güçlük çekilmeden benimsenebilirdi. Nitekim küresel modernleşmeyle birlikte korporasyonun yararlarına ilişkin bir bilincin gelişmesi üzerine, Ortadoğu ülkeleri bu örgüt biçimini hukuk sistemlerine aldılar. Korporasyonun hızla yayılması, İslam'ın ilk örgütsel seçenekler yelpazesinde yokluğunun, yeni bir kurum olarak yaratılmasının ya da daha sonraları dışarıdan alınmasının önünde aşılmaz bir engel bulunmadığına işaret ediyor. İslamcıların korporasyona karşı çıkmayışı bu savı güçlendiriyor.

Hukuk Seçme Özgürlüğü

Orijinal kurumların beşincisi, yani gayrimüslimlere tanınan hukuk seçme özgürlüğü, mahkemeleri dava alma yarışına yönelterek, bölgeye yarar getirebilirdi. Ancak uygulamada Müslüman seçeneklerini kısıtlaması, İslam hukukunun gayrimüslim hukuk sistemlerini bastırmasına fırsat sağlaması ve isteyen herkesin davasını kadıya götürmesine izin vermesi, İslami mahkemelerin karşılaşabileceği bir rekabeti bastırdı. İslam hukuku çerçevesindeki ekonomik yaşam küresel standartlara göre gelişkin yapıda kaldığı sürece, bu durum kayda değer bir handikap oluşturmadı. Gelgelelim, zamanla Batı'daki kurumsal gelişmeler hukuk seçme özgürlüğünü azınlıklar açısından ekonomik

4 Dünyadaki İslam bankalarına ait varlıkların 2009 itibariyle 400 milyar Amerikan dolarını aştığı tahmin edilmektedir.

ilerlemenin bir aracına dönüştürdü. Böylece Ortadoğu bölgesi bu özgürlüğün sunduğu Batı kurumları çerçevesinde iş yapma fırsatlarından bir bütün olarak yararlandı. Ancak sürecin olumsuz sonuçları da oldu. Hukuk seçme özgürlüğünün Müslümanlardan esirgenmesi sanayileşme çağında ortaya çıkan fırsatları Hıristiyan ve Yahudilerle sınırlı tuttuğu için, İslam hukuku Müslümanların ekonomik bakımdan geri kalmasına yol açtı. Kısacası, İslam'ın kendine özgü hukuksal çoğulculuk sistemi bölgenin gözlemlenen ekonomik yola girmesinde önemli bir rol oynadı. Günümüzde bu sistemin ekonomik performansa önemli bir katkısı olmadığını hemen belirtelim. Üniter hukuk sistemlerine sahip ulus-devletlerin ortaya çıkışı, çeşitli kurumsal reformlar ve azınlıkların dışarıya göçleri İslam'ın hukuksal çoğulculuğunu bir anakronizme dönüştürmüş bulunuyor.

Dinden Dönme Yasağı

Gerek *Kur'an*, gerekse hadisler dinden dönmeyi küfür sayan göndermeler içerir. Bu göndermeler temelinde, 7. yüzyılın fıkıh âlimleri dinden dönmeyi ölümle cezalandırılabilecek bir günah ilan ettiler. Bu cezanın ağırlığı hiç kuşkusuz İslam'da hukuksal çoğulculuğun sonuçlarını etkiledi. İslam'ın dinden dönmeye yaklaşımı, Müslümanların bir gayrimüslim hukuk sistemi çerçevesinde iş yapmalarını ya da uyuşmazlıklarını bir gayrimüslim yargıca götürmelerini fiilen olanaksızlaştırarak, Ortadoğu'daki dinsel azınlıkların ekonomik yükselişine katkıda bulundu. Müslümanların yargı makamını değiştirmesini önlemekle, 18. yüzyıldan başlayarak gayrimüslimlerin hızla öne çıkmasına zemin hazırladı. O döneme kadar aynı hukuk sistemi herkesin aynı kurumlar çerçevesinde ticaret yapmasını sağlayarak, çeşitli toplulukları ekonomik performans bakımından az çok eşit konumda tutmuştu.

Ortadoğu'nun Müslümanları kendi devletlerince geliştirilip yürütülen hukuk reformları sonucunda modern ekonomik kurumları topluca benimsemeye başladılar. Hıristiyanlar ve Yahudiler ise sırf göreneksel hukuk seçme özgürlüklerini kullanarak, bunu bireysel düzeyde yapabilecek konumdaydı. Söz konusu

kurumlar artık dışarıdan alındığına ve tartışma konusu bile olmadığına göre, İslam'dan dönme yasağı hâlâ Ortadoğu'nun ekonomik performansı açısından önem taşıyor mu? Müslümanları cüretli reformlar önermekten, İslam'la özdeşleşmiş politikaları ve kurumları eleştirmekten, tutucu din adamlarına baskı uygulamaktan kaçınmaya yönelttiği ölçüde, bölgenin ekonomik gelişmesini geciktirici bir rol oynadığı söylenebilir.

Tüccar Kuruluşları

İslam'ın doğuşu sırasında var olan son sorunlu kalıp, yabancı ülkelerde hizmet verecek tüccar kuruluşlarının yokluğuydu. Başlangıçta bu durum küresel pazarlarda Müslümanlar için bir handikap oluşturmadı; zira diğer yerlerde de tüccarlar örgütlü değildi. Ne var ki, Batılı tüccarların loncalar oluşturmasıyla ve başka ülkelere kendilerini temsil edip yol gösterecek konsoloslar atamasıyla birlikte, Ortadoğulu tüccarlar Akdeniz ticaret havzasında güçsüzleşti. Korporatif örgüt biçiminin yokluğu ve İslami ortaklıkların süreğen basitliği Ortadoğu tüccar kuruluşlarının daha sonra ortaya çıkışını köstekledi. İslam'ın ilk kurumsal kompleksi içinde yer almış olsalardı, bu kuruluşları sıfırdan yaratmaya gerek kalmayacaktı. Günümüzde Ortadoğu'nun her ülkesinde ticaret odaları ve sanayici birlikleri var. Dolayısıyla İslam'ın doğuşunda tüccar kuruluşlarının bulunmayışı artık ekonomik gelişme önünde bir engel oluşturmuyor.

Özet

Toparlamak gerekirse, İslam'ın ilk kurumlarının modern ekonomik yaşamla bağdaşıp bağdaşmadığı sorusu kategorik bir yanıta elvermez. Tüccar kuruluşlarının ve korporatif biçimin yoklukları zaman içinde giderek ağırlaşan sorunlar yarattı. Bu kurumlar olmadan modern bir ekonominin çalışamayacağı açıktır. Ancak söz konusu handikaplar erken İslam uygarlığına yabancı kurumlarla aşılmış bulunuyor. İslam'a özgü hukuk çoğulculuğu ve dinden dönme yasağı da küresel ortamın evrimiyle birlikte dezavantaj kaynaklarına dönüştü. Günümüzde katı bir anlayış-

la uygulandıkları takdirde Müslümanların dışarıdan kurumlar almak için gerekli esneklikten yoksun kalması ve Ortadoğu ekonomilerinin zarar görmesi kaçınılmazdır. Ancak hukuk uygulamaları Batılılaşmış olup yeni hukuksal aktarımların önünde artık ciddi bir engel yoktur. Öte yandan, İslam'dan çıkma yasağının cezalandırılabilmesi, esnekliği ve yaratıcılığı sınırlamaya devam ediyor.

Modern ekonomik düzenle bağdaşmayan geleneksel kurumların yanında, önemli sorunlar yaratmayan geleneksel kurumlar da bulunuyor. İslami miras sistemi ve evlilik kuralları örgütsel modernleşmeyi kösteklemiş olsalar da modern örgüt biçimlerinin dışarıdan alınmasıyla birlikte, ekonomik performansa zarar verici bir nitelik taşımaktan çıktılar. Riba yasağı ise, Ortaçağ'da bile ekonomik yaşamı doğrudan pek etkilemedi; günümüzdeki etkisi de önemsizdir.

İslam ve Azgelişmişliğin Süreğenliği

İslam'ın dinden dönme yasağı bir yana bırakılırsa, örgütsel modernleşmeyi geciktirerek Ortadoğu'yu ekonomik bakımdan hantallaştıran kurumların hiçbiri 21. yüzyılda ekonomik gelişmeyi engellemiyor. 19. ve 20. yüzyıllardaki reformlar sayesinde bölge insanları bankalardan borç alabiliyor, borsalara yatırım yapabiliyor, çok çeşitli amaçlara dönük korporasyonlar oluşturabiliyor ve kendilerini belgelenmemiş finansal hak taleplerinden koruyabiliyorlar.[5] Bütün bunlara karşın Ortadoğu ekonomik bakımdan geri bir bölge olma özelliğini koruyor. Sunduğumuz analiz daha derindeki kimi gerilik nedenlerini göz ardı etmiş olabilir mi? Önceki bölümlerde saptanıp incelenen süreçler geçmişte önem taşımış olsa bile, bölgenin kurumsal tarihi günümüzdeki kalıpları açıklamada yetersiz kalabilir. Yanıtımız, hepsi de yol bağlılığıyla, yani tarihsel etkilerin süreğenliğiyle ilgili, üç bölümden oluşuyor. Bunların özeti tablo 14.2'de verilmektedir.

5 Bu durum Frederic Pryor'ın kurumlara ve sonuçlara ilişkin göstergeler temelinde ayrı ekonomik sistemleri belirlemeye yönelik karşılaştırmalı araştırmasıyla tutarlıdır. Pryor, *Economic Systems* kitabında, Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerin artık ayrı bir kurumsal kompleks temsil etmediğini saptar.

TABLO 14.2
Ortadoğu'nun Kurumsal Tarihinin Günümüzdeki Ekonomik Performansı Sınırlaması

Tam modernleşme önündeki engeller	*Tarihsel kökler*
1. Eksik reformlar	Modern örgüt biçimleri etkin biçimde kullanılmalarını önleyen sosyal normlar korunarak topluma aktarılmıştır. Bu normların en önemlileri, görece yaygın yolsuzluk ve akraba kayırmacılığı ile kuruluşlara düşük güvendir. Hepsi de geleneksel İslam hukukundan miras kalmıştır.
2. Yenilik yapma ve denemelere girişme kapasitesi düşük politik sistemler	Özel sektörlerle sivil toplumların kökleri bölgenin kurumsal tarihinde yatan güçsüzlükleri, otokratik yönetimlere karşı kayıtsızlığı beslemekte.
3. Azgelişmişliğe karşı ekonomik gelişmeyi köstekleyen tepkiler	Ekonomik başarısızlıklar (a) değişen küresel gerçeklere uyum sağlamayı sınırlayan içe dönük ideolojiler, (b) politik belirsizliği besleyen ve kimi alanlarda denemelere girişmeyi sınırlayan İslamcılık için verimli zemin yaratmıştır.

Bütünleyici Kurumların Eksikliği

Her şeyden önce, belirli reformların işlerlik kazanması açısından kritik öneme sahip bütünleyici kurumsal unsurların yalnızca bir altkümesi dışarıdan alınabilirdi. Nitekim bir hukuksal kuralı, örgüt biçimi veya iş tekniğini aktarmak onu yaratan, geliştiren ve ayakta tutan sosyal sistemi özümsemekle bir tutulmamalıdır. Dışarıdan alınan bir kurumun performansı sonuçta normları ve

anlayışları kapsayan yerleşik yerel kurumlara da bağlıdır.[6] Fransız ticaret hukukunun 1850'lerden itibaren Ortadoğu'ya aktarılışını ele alalım. Bu hukuk uyarınca kurulan Türk ve Mısır ticaret mahkemelerinde görev yapmak üzere atanan yargıçlar, Fransız ticaret kanununu uygulamada birdenbire ustalaşmadılar. Ehil yerli avukatlar yetiştirmek zaman aldı. Yerel hakkaniyet ve sorumluluk normları hemen değişmedi. Olumsuz bir dışsallığın sorumluluğunu gerçek bir kişi ya da kesim yerine tüzel bir kişiye yükleme anlayışı bölgenin hukuk kültüründe ancak yavaş bir süreçle kök saldı.[7] Akraba kayırmanın ve adli yozlaşmanın eskisi gibi yaygın oluşu kısmen reformların başladığı dönemde devlet görevlilerinin tüzel kişilerin taraf olduğu işlemleri şahsileştirmeye alışkın olmasındandı. Devlet görevlileri, diğer kuruluşların çalışanlarına bir kuruluşu temsil eden görevlilerden çok birer kişi gibi yaklaştılar. Dünyanın daha önce modernleşen kesimlerine oranla, tüzel kişilerle ilişkileri şahsileştirme alışkanlığı Ortadoğu'da daha yaygın olmayı sürdürüyor.

1850'lerde yolsuzluğun boyutlarına ilişkin güvenilir veriler yoktur. Yakın dönemle ilgili bir veri kaynağı ise, çoğu ülkede iş ortamını izleyen Transparency International adlı kuruluşun hazırladığı Yolsuzluk Algılamaları Endeksi'dir. Bu endekse göre, işadamları özel kazanç için kamu görevlerini kötüye kullanma olarak tanımlanan yolsuzluğu, Batı Avrupa'ya göre Ortadoğu'da daha büyük bir sorun sayarlar. "En kirli" devletten "en temiz" devlete kadar uzanan 0-10 ölçeği üzerinden, 2009'da Batı Avrupa'nın en yüksek nüfuslu beş ülkesinin nüfus-ağırlıklı ortalama puanı 6,1'di (Almanya 8,0, Birleşik Krallık 7,7, Fransa 6,9, İspanya 6,5, İtalya 4,3). Ortadoğu'nun en yüksek nüfuslu üç ülkesinin ortalama puanı ise 3,0'dı (Türkiye 4,4, Mısır 2,8, İran 1,8).[8] Bölgenin ticari uygulamalarını değiştirmenin resmî yasaları yeniden yazmaktan daha güç olduğu anlaşılıyor.

6 Berkowitz, Pistor ve Richard, "Transplant Effect"; Rodrik, *One Economics, Many Recipes*, özellikle böl. 1, 6. Ayrıca bkz. North, *Institutions*, özellikle böl. 5; Platteau, *Institutions*, böl. 5-7; ve Greif, *Institutions*, özellikle böl. 7, 9, 11.

7 Rosen, *Culture of Islam*, böl. 4; Christelow, *Muslim Law Courts*, özellikle böl. 1,5; Mallat, *Middle East Law*, böl. 9; Brown, *Rule of Law*, özellikle böl. 1, 7-8.

8 http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009.

Bu kronik sorunlar dikkat çektiğimiz mekanizmalardan bağımsız değildir. Özel ticaret mahkemelerinde görev yapmak üzere atanan yargıçlar yeterli olmaktan uzaktı; çünkü yüzyıllarca süren örgütsel durgunluk, yargıçların daha gelişkin becerilerle donanmaları gereğini ortadan kaldırmıştı. Modern anlamda hukuk okulları yoktu; çünkü ticaret büyük ölçüde şahsi düzeyde kaldığından İslam hukuku eğitimi almak genelde geleneksel İslami kurumlar çerçevesinde işlemler yapan insanlar arasındaki uyuşmazlıkları çözmek için yeterli sayılmaktaydı. Bölgenin ticari normları geleneksel örgüt biçimleri, sözleşme araçları ve icra usulleriyle birlikte evrim gösterdi. Bizzat yolsuzluğun yaygın oluşunun kökleri eski kalıplara uzanıyor. Yüzyıllar boyunca vakıf sisteminin katılıklarını hileli yollarla aşma çabaları, devlet-birey etkileşiminde akraba kayırmacılığının, rüşvetçiliğin ve kuralları esnetmenin gayet doğal biçimde işlemesine dayanan normlara, kısacası "yolsuzluk kültürü" denebilecek bir yapıya katkıda bulundu. Günümüzde Ortadoğu'nun yolsuzluk kültürü, hukuk devleti uygulamalarını güçlendirmeye dönük kampanyaları baltalıyor.

Sivil Toplumun Zayıflığı

Ortadoğu'nun bugün gözlenen ekonomik başarısızlıklarında önceki bölümlerde yorumlanan kurumsal tarihin etkili olup olmadığı sorusuna yanıtımızın ikinci bölümü, yerleşik politik olanakları kısıtlayan mekanizmalarla ilgilidir. Vakıf sistemi yolsuzluğu teşvik etmenin yanı sıra, çeşitli yollardan sivil toplumu zayıf tutmaya yardımcı oldu. Geniş kaynakları yöneten mütevellilerin elini kolunu bağladığı gibi, doğrudan devlet denetimi dışındaki politik koalisyonları kolaylaştırabilecek birleşmeleri engelledi ve vakıfların apolitik kalmalarını zorunlu kıldı. Ortadoğu'nun güçlü bir sivil toplum olmaksızın modernleşmeye başlaması, özel inisyatiflerle ilerlemesi mümkün sektörlerin gelişmesine devletlerin öncülük etmesini gerektirdi. Bir örnek vermek gerekirse, Ortadoğu'nun ilk yerli bankaları devletler tarafından dış yardımla kuruldu.

Bölgede yaygın olan devlet-merkezli kalkınma programlarına yöneltilen eleştirilerden biri, aşırı ya da yanlış düzenleme

yoluyla özel girişimciliğin sınırlanmış olmasıdır. Oysa devlet-merkezciliğin ve bununla bağlantılı olarak tüccarların gereksinimlerine duyarsızlığın kökleri I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan devletlerde özel sektörün baştan güçsüz olmasıydı; bu güçsüzlük ise, İslam'ın geleneksel kurumsal bileşiminden miras kalmıştı. Başarıları da olmakla birlikte, devlet-merkezli kalkınma programları sivil toplumun tarihten gelen zayıflığını pekiştirmiş bulunuyor. Bu programlar, örgütlü muhalefete ve politik merkeziyetçilikten uzaklaşmaya kuşkuyla yaklaşarak toplumun kendini düzeltme ve yenilik yaratma yeteneklerini de köreltmişlerdir. Öyleyse, bölgede otokratik yönetimin yaygınlığı geleneksel İslam hukukunun varlığını sürdüren mirasları arasındadır.

Ekonomik azgelişmişliğin süreğenliği de reform önünde engeller yaratmış bulunuyor. Bölgeyi kronik biçimde dış müdahalelere açık kılan ve birçok ülkeyi dış korumaya muhtaç eden azgelişmişliğin bir başka sonucu da otokrasiye karşı kayıtsızlıktır. Bu kayıtsızlığın dayanağı ise demokrasiye doğru atılan adımların, bir yandan bastırılmış politik bölünmeleri açığa çıkararak, diğer yandan da yeni dış müdahalelere zemin yaratarak, politik istikrarsızlığa ve ekonomik gerilemeye yol açabileceği korkusudur.

20. yüzyılın başlarında Ortadoğu'nun neredeyse bütün büyük ticari işletmeleri yabancıların ya da dinsel azınlıkların elindeydi; bunun nedeni hem çeşitli İslami kurumların özel sermaye birikimini kösteklemesi hem de Müslümanların modern ekonomik kurumları benimsemede ağır kalmasıydı. Müslümanları kayırmaya eğilimli milliyetçi hareketler, 1922-23 Türk-Rum mübadelesi gibi nüfus hareketleri ve İsrail'in kuruluşuyla bağlantılı göçler sonucunda bu girişimci toplulukların küçülmesiyle birlikte, Ortadoğu devletlerinin özel sektörleri 20. yüzyılda zayıf bir temel üstünde yükselmeye çabaladılar.[9]

Ekonomik Başarısızlıklara Tepkiler

Son olarak, Ortadoğu'daki kurumsal tarihin günümüze gölge düşürmesinin üçüncü nedenine değinelim. Bölgenin geleneksel hukuk sistemi sosyal bölünme ve politik güvensizlik tohumları

9 Issawi, *Economic History*, böl. 5.

ekerek ekonomik başarısızlıklara karşı ekonomiyi aksatıcı tepkiler yarattı. Ortadoğu'nun ekonomik konumunun zayıflaması, Türk devletçiliği ve Arap sosyalizmi gibi korumacı ideolojilerin yayılması için verimli zemin yarattı; ayrıca Müslümanları küreselleşmenin belirli dönüştürücü etkilerinden koruyarak geleneksel İslam'ın üstünlüğünü geri getirmeyi amaçlayan İslamcılığın yükselişini de tetikledi.[10] İçe dönük seküler ideolojiler düşünsel ve ekonomik rekabeti azaltarak yenilikleri köstekledi. Kaçınılmaz bir uygarlıklar çatışması anlayışını destekleyen İslamcılık ise, yatırımları sekteye uğratan politik belirsizlikleri besledi.[11] Laiklik yanlılarını da kapsamak üzere devlet yöneticilerini ve iş dünyasının liderlerini, dinsizlik suçlamalarına davetiye çıkarabilecek gerçek basın özgürlüğü gibi reformlardan kaçınmaya yöneltti; düşünsel özgürlükleri kısmak ve deneme girişimlerini karalamak için bahaneler de sağladı. Çok eskilere uzanan İslam'dan çıkma yasağı bu süreçte ortaya çıkan tutuculuğu şiddetlendirdi; meşruiyetini İslam'dan alan politik rejimlere sahip ülkelerde, bu durum büsbütün ağırlaştı.

İslamcılığın ekonomik etkilerinin hep olumsuz olduğu söylenemez. İslamcı olarak nitelenen kimi akımlar, ekonomik bakımdan marjinal ve devlet bürokrasisinden pek yardım görmeyen kesimlere çeşitli hizmetler götürmüştür.[12] Kaldı ki İslamcılar yalnızca belli alanlarda modernlik öncesi dönemin ekonomik ilişkilerini geri getirmeyi amaçlarlar. Son iki yüzyıldaki çoğu yeniliğe, örneğin korporatif örgüt biçimine, şirket hisselerinin borsalar aracılığıyla devrine, modern muhasebeye ya da ticari bilgi veren yayınlara karşı çıkmıyorlar. Ekonomik modernleşmeye muhalefetleri, faizin ve sigortanın ahlaka aykırılığı, kimi eşitsizliklerin yarattığı haksızlıklar, turizmin erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkileri serbestleştirmesi, dizginsiz reklamın ve kapitalist tüketimin yıkıcılığı gibi birkaç soruna odaklıdır. Bu konularda bile İslamcılar arasında görüş ayrılıkları vardır; kimilerinin İslam'a aykırı sayarak kınadığı modern uygulamaları,

10 Konuyla ilgili literatür çok geniştir. Örneğin bkz. Voll, "Fundamentalism"; Sachedina, "Activist Shi'ism"; ve Saikal, *Islam and the West*.

11 Kepel, *War for Muslim Minds*, özellikle böl. 4-6; Akbarzadeh, *Islam and Globalization*.

12 Sullivan, *Voluntary Organizations in Egypt*, böl. 3; Benthall ve Bellion-Jourdan, *Charitable Crescent*; Clark, *Islam, Charity, and Activism*, böl. 2-4.

diğerleri sorun yapmıyor.[13] Afganistan'daki Taliban hareketini saymazsak, modernliğe açıkça karşı çıkan militan İslamcılar dahi 19. yüzyıldan önce geçerli ekonomik kalıpları geri getirmeyi başaramamıştır.

Performans Uçurumunun Kalıcılığı

Modern çağ boyunca ekonomik azgelişmişlikten kurtulamayan Ortadoğu'nun değişmeden kaldığı söylenemez. 20. yüzyıldaki büyük çaplı dönüşümlerin sonucunda sağladığı büyüme hızı Batı'daki düzeye denktir.[14] Ancak azgelişmişliğin üstesinden gelmesi için, Japonya'nın ve ardından diğer Doğu Asya ülkelerinin başardığı gibi, Batı'dan görece daha hızlı büyümesi gerekirdi. Bölgenin kurumsal mirası, bu mirasın zorunlu kıldığı yetersiz politika tercihleri ve İslamcılık gibi çeşitli tepkiler, yüzyıllar önce açılan uçurumun sürmesine hep birlikte katkıda bulunmuştur.

İslam ve Değişim Kapasitesi

Dünyanın Batı dışında kalan diğer bölgeleri gibi, Ortadoğu açısından da Batı'nın ekonomik dönüşümü hem çok büyük bir sorun hem de altın bir fırsat oluşturdu. Bu süreç bir yandan bir sürü askerî, politik ve kültürel güçlük yaratırken, diğer yandan da Batı'da birkaç yüzyıl içinde düşe kalka biçimlenmiş kurumların ithal edilmesi yoluyla çabucak modernleşmeye olanak sağladı. Ortadoğu, yararlılığını yitirdikten sonra da varlığını sürdüren yan kurumları kabul etmeksizin, modern kurumları en ileri biçimleriyle alabilecek durumdaydı.[15] Bu gözlemlerden, bir şeyin bölgeyi gerekli esnekliği göstermekten alıkoyduğu

13 Haneef, *Contemporary Islamic Economic Thought*; Kuran, *Islam and Mammon*, böl. 1-3, 5; Behdad, "Disputed Utopia".

14 Noland ve Pack, *Arab Economies*, bu noktayı işler.

15 Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness*, böl. 1, bu savın en çok bilinen varyantını geliştirmiştir. Dayandığı kilit kavrayış, görece geriliğin kurumsal yeniliği harekete geçirdiği ve bu sürecin büyümedeki eksik önkoşulların yerini tutacak aktarımları getirebileceğidir.

sonucu çıkarılabilir. Bölgenin ekonomik bakımdan modernleşmesine başlamasından neredeyse iki yüzyıl sonra Batı'yı yakalama süreci hâlâ bitmemişse, bunun temel nedeni öğrenmeye ve dışarıdan ödünç almaya direnci besleyen tutucu bir dinsel dünya görüşü olabilir mi? Bu olasılığı yeniden gözden geçirmekte yarar var.

Tutuculuk başlı başına önemli bir etken olsaydı, uyumların her sahada gecikmesi gerekirdi. Oysa Ortadoğu son iki yüzyılda büyük çaplı kurumsal değişiklikler geçirmiş bulunuyor. 1920'lerde Türkiye Cumhuriyeti'yle başlamak üzere, kimi yerlerde İslam hukuku tümüyle yürürlükten kaldırıldı. Arap yarımadasında olduğu gibi varlığını sürdürdüğü yerlerde de konumuzla ilgili alanlarda neredeyse tanınmayacak ölçüde değişikliğe uğradı.[16] Günümüzde korporasyon yalnızca makbul değil, revaçta olan bir ticari örgüt biçimidir. Bankalar her ekonominin ayrılmaz bir bileşenini oluşturuyor. Ortadoğu borsalarında hisseler her gün el değiştiriyor. 18. yüzyılda yaşamış bir tüccar dirilip dünyaya geri gelse, Müslümanların geleneksel ekonomik uygulamalarının aynen sürdüğünü değil, iki yüzyıllık bir zaman diliminde ekonomik yaşamlarının büyük oranda değiştiğini görürdü.

Bu yoruma, yakın dönemdeki modernleşme öncesinde yüzyıllarca süren örgütsel durgunluğun köklü tutuculuğu kanıtladığı gerekçesiyle itirazda bulunulabilir. Kimi reformlara dış baskılar sonucunda gidildiği de söylenebilir. 16. yüzyılda yaşamış bir tüccar iki yüzyıl sonra, yani reformların başlamasından hemen önce dünyaya dönseydi, hiç kuşkusuz yerleşik sözleşme biçimlerine, kredi uygulamalarına ve yatırım araçlarına aşina olacaktı. Ancak aynı tüccar askerî uygulamaların çarpıcı biçimde değiştiğini de görecekti. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu silah donanımını, savaş taktiklerini ve askerî örgütlenmesini defalarca yeni baştan düzenledi.[17] Dolayısıyla ticari ve finansal uygulamaların durağanlığı değişime direnişle açıklanamaz. Bu kitapta görüldüğü üzere, kilit ticari ve finansal kurumlar kendilerini yenileyici ve karşılık-

16 Comair-Obeid, *Law of Business Contracts*; Wilson, *Banking and Finance*; Hamoudi, "Death of Islamic Law"; Vogel, "Contract Law of Islam", s. 55-60.

17 Ágoston, *Guns for the Sultan*.

lı olarak pekiştirici nitelikteydiler. Devlet bürokrasisi dahil diğer alanlarda peş peşe reformlar yapılırken, bölgede ekonomik modernleşmeyi önleyen mekanizmaları birlikte yarattılar.[18]

Ekonomik modernleşmenin başladığı 19. yüzyılda, reformlar devletlerce yönlendirildi. Örneğin, İstanbul'un deniz ulaşımını yürütmek üzere 1851'de kurulan Şirket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nin bir girişimiydi. Birkaç yıl sonra Fransız ticaret kanunu, Osmanlı ve Mısır yöneticilerince uygulamaya kondu. Bir örnek daha vermek gerekirse, yine 1850'lerde gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekse Mısır'da dış kökenli örgütsel şablonlar kullanılarak esas itibariyle yabancı sermayeli devlet bankaları kuruldu. Bütün bu devlet güdümlü reformlar üzerine hatırı sayılır bir literatür bulunuyor, ki bunun ana nedeni ilgili arşiv bulgularının bol ve kolayca erişilir olmasıdır. Çok daha az incelenen ve anlaşılan süreç aşağıdan, yani tüccarlar, sermayedarlar ve yatırımcılardan gelen taleplerin modernleşmeyi teşvik edip biçimlendirmiş olmasıdır. Bölgenin her yanında kentler, bankaları yerel şubeler açmaya davet etti.[19] Aralarında mahkemelerin de bulunduğu geleneksel kurumların yetersizliklerine ilişkin yakınmalar, yabancı ticari kurumların ithaline elverişli bir ortam yarattı.[20] Şirket-i Hayriye kurulurken, birçok yerel Hıristiyan ve Yahudi zaten modern örgüt biçimlerini kullanmaktaydı; Müslümanlar da tamamlayıcı kurumların yerine oturmasıyla aynı yolu izlemeye başladı.

Bu dönüşümler bölgedeki toplumların değişime açık olduğunu bir kez daha doğruluyor. Batı'daki ekonomik kurumların evrimi önce Ortadoğulular ile Batılılar arasında, ardından bizzat Ortadoğu'nun dinsel toplulukları arasında yaşam standartları bakımından gittikçe gözle görülür bir ayrılık yarattıkça reformların aciliyeti giderek kabul gördü. Büyük ticari merkezler sürece öncülük ettiyse, bunun nedenlerinden biri, bu ikiz tezadın en çok oralarda göze çarpmasıydı. İki yüzyıl önce en büyük

18 Abou-El-Haj, *Formation of Modern State*; Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, böl. 6; Findley, *Bureaucratic Reform*, özellikle böl. 4.

19 Clay, "Modern Banking", s. 592-93.

20 Toprak, *Milli İktisat*, böl. 6; Berkes, *Development of Secularism*, özellikle böl. 1, 4-6; Baer, *Social History*, böl. 9; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 43-50; Toledano, "Social and Economic Change"; Hanioğlu, *Late Ottoman Empire*, özellikle böl. 4.

ve en kozmopolit şehirlerde bile kurumsal değişikliğe dönük bir istek yoktu. Bölgenin geleneksel kurumları temel reformlara duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmıştı. Zaten Ortadoğu henüz bariz biçimde yoksullaşmamıştı.

Ortadoğu'ya aktarılan kurumların Hıristiyan Avrupa kökenli olduğu hiç kimsenin gözünden kaçmadı. Aile yaşamı, cinsiyet ilişkileri, sosyal hiyerarşi ve kimlik sorunlarıyla ilgili değişimlere karşı muhalefet ortaya çıktıysa da, ekonomik aktarımlara karşı muhalefet genellikle önemsiz düzeyde kaldı. İslami bankacılığı doğuran faiz karşıtı hareket 20. yüzyıl ortalarında geleneksel ekonomik yaşama bağlılıktan çok Müslüman kimliğini tanımlama ve koruma amaçlarıyla ortaya çıktı.[21] Günümüzde pek az Müslüman, ekonomik işlemlerinden faizi ayıklamak için ciddi uğraş veriyor. Dahası, bu azınlık bile yabancı kökenli olan modern bankacılığı içine sindiriyor. Özetle, ekonomik konularda Ortadoğu, seküler alanlarda ve gayrimüslim ülkelerde ortaya çıkanlar da dahil, yeni fırsatlardan yararlanabildiğini defalarca göstermiş bulunuyor.

İslam'ın uygarlıklar ve dinler arası kurumsal aktarımlarla bağdaştığı, klasik İslam hukukunu oluşturan ilke, kural ve düzenlemelerin kökeninde de açıkça görülür. Bunların çoğu, Ortadoğu'nun İslam öncesi kurumlarına dayanır; aralarında Romalılara, Perslere ve Arabistan'ın putperest, Yahudi ve Hıristiyan kabilelerine özgü kurumlar vardı. Kuşaklar boyunca Müslüman tefsir âlimleri yabancı köklerini örtmeye çalışmış olsa da, klasik İslam hukuku aslında muazzam ve kimi bakımlardan muhteşem bir sentez oluşturur.

Geçmiş ve Gelecek

Yukarıdaki yorumlar Ortadoğu'nun geleceği açısından iyimser bir mesaj, günümüz küresel ekonomisindeki performansı açısından ise kötümser bir mesaj taşıyor.

Kötümser mesajdan başlayacak olursak, Ortadoğu'nun yakın gelecekte gelişmiş bir bölge konumuna geçmesi olanak-

21 Kuran, *Islam and Mammon*, böl. 4.

sız görünüyor. Bölgenin modernlik öncesi kurumları, ülkenin özel sektörlerini ve sivil toplumlarını yüzyıllar boyunca zayıf bırakmakla, günümüzdeki şişkin devlet bürokrasilerine ve birçok yerde yaratıcılığa zarar veren resmî politikalara ve sosyal normlara zemin hazırladı. Sonuç olarak, birkaç istisna dışında, bölge ülkeleri küresel piyasada sanayi ürünleri ve hizmetler açısından rekabet edebilecek durumda değildir; yine birkaç istisna dışında, sivil toplumları yeterince örgütlü olmayıp kalıcı bir demokratik yönetim için gerekli politik denetim ve dengeyi sağlayamayacak kadar sindirilmiş durumdadır. Bölgenin otokratik rejimleri sihirli bir değnekle devrilse bile, güçlü özel sektörlerin ve sivil toplumların gelişmesi uzun yıllar alabilecektir. Gayrişahsi ticaret için gerekli olan yabancılara ve kuruluşlara güven bugünün küresel standartlarıyla düşüktür; bu durum verimli ekonomik işbirliği olanaklarını kısıtlamakta. Yeni rejimlerin yolsuzluğa alışkın bürokrasileri devralması da ayrı bir sorun oluşturuyor.

Çözülmemiş başka bir güçlük, klasik İslam hukukunun modern şartlara uygun olmadığını teslim eden köklü kurumsal reformlara karşın, bölgenin ekonomik bakımdan geri kalmanın nedenleri konusunda fikir birliğine varamamış olmasıdır. Ortadoğu'nun azgelişmişliğinden bir biçimde yabancıların sorumlu olduğu algısı, İslam hukukunu geri ve köhne sayan laiklik yanlılarını da kapsamak üzere, bölge halkının büyük bir kesiminde karşılık bulmaktadır. Özellikle klasik İslam hukukunun örgütsel modernleşmenin önünü tıkamadaki ve Müslüman girişimciliğini çıkmaza sokmadaki rolleri pek anlaşılabilmiş değildir. Bu durum Ortadoğu'daki küreselleşme ve modernleşme savunucularının retorik yelpazesini sınırladığı gibi yoksulluğa, kötü yönetime ve güçsüzlüğe karşı çözümler için İslam'ı benimsemenin erdemleri üzerine kısır tartışmaları da canlı tutuyor. Tipik bir İslamcı dahi genellikle şeriat olarak bilinen İslam hukukunu 21. yüzyılda sosyal, ekonomik ve politik düzen için temel almanın getirdiği sınırlamaları takdir etmekten uzaktır.

İyimser mesajımız ise, bölgenin modern kapitalizme özgü kilit ekonomik kurumları oldukça uzun bir süre önce dışarıdan almasının, bilinçli bir modernlik karşıtı İslamcı'nın gözünde bile

bunları artık yerlileşmiş ve dolayısıyla kültürel bakımdan kabul edilebilir kılmasıdır. İthal edilmiş modern kurumlar bir din olarak İslam'a karşı çıkmaksızın ve hatta ondan esinlenerek, yaratıcı bir yaklaşımla geliştirilebilir, yeniden biçimlendirilebilir ve yeni alanlara uygulanabilir. Her biri İslam'ın neyi temsil ettiğine ve günümüz açısından taşıdığı öneme ilişkin toplumsal görüş ayrılıklarından bağımsız olarak tartışılabilir. Kaldı ki İslam'ın ekonomik tarihi serbest girişimi destekleme ve devletin ekonomik rolünü sınırlama yönünde bolca emsaller sunuyor. İslam'ın hiçbir döneminde özel girişimcilik eksik olmamıştır. Geniş bir kesimce hayranlık duyulan imparatorlukların sosyal refah, eğitim ve kent hizmetlerinin sağlanmasını vakıflara bırakan sığ bir devlet yapısı vardı. O halde ağırlıklı olarak Müslüman bir toplum serbest rekabet, uluslarası iletişim ve kurumsal yeniliğe dayalı bir ekonomiyle bağdaştığı gibi girişimciliği bastırmak yerine hevesle destekleyen bir devlet anlayışını da benimseyebilir.

Kaynakça

Abbott, George F. *Under the Turk in Constantinople*. Londra: Macmillan, 1920; ilk baskı, 1674-81.

Abdullah, Thabit A. J. *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*. Albany: State University of New York Press, 2001.

Abdul-Rauf, Muhammad. *A Muslim's Reflections on Democratic Capitalism*. Washington, D.C.: American Enterprise Institute, 1984.

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali. *Formation of the Ottoman State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. Albany: State University of New York Press, 1991.

Abulafia, David. "Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe". *The Cambridge Economic History of Europe*, c. 2, 2. bas., ed. M. M. Postan ve Edward Miller, s. 402-73. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Abu-Lughod, Ibrahim. *Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters*. Princeton: Princeton University Press, 1963.

Abu-Lughod, Janet L. *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*. New York: Oxford University Press, 1989.

Acemoglu, Daron, Simon Johnson ve James A. Robinson. "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution". *Quarterly Journal of Economics*, 118 (2002): 1231-94.

——."The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth". *American Economic Review*, 95 (2005): 546-79.

Acevedo, Gabriel A. "Islamic Fatalism and the Clash of Civilizations: An Appraisal of a Contentious and Dubious Theory". *Social Forces*, 86 (2008): 1711-52.

Agarwal, Rajshree ve Michael Gort. "First Mover Advantage and the Speed of Competitive Entry, 1887-1986". *Journal of Law and Economics*, 44 (2001): 161-77.

Aghassian, Michel ve Keram Kévonian. "The Armenian Merchant Network: Overall Autonomy and Local Integration", çev. Cyprian P.

Blamires. *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*, ed. Sushil Chaudhury ve Michel Morineau, s. 74-94. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Aghion, Philippe ve Peter W. Howitt. *Endogenous Growth Theory*. Cambridge, Mass. MIT Press, 1998.

Ágoston, Gabor. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Ahmad, Feroz. "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914": *Journal of Islamic Studies*, 11 (2000): 1-20.

Ahmad, Jalal Al-e. *Plagued by the West (Gharbzadegi)*, çev. Paul Sprachman. Delmar, N.Y.: Caravan Books, 1982; Farsça ilk baskı, 1962.

Ajrouch, Kristine J. ve Mansoor Moaddel. "Social Structure versus Perception: A Cross-national Comparison of Self-Rated Health in Egypt, Iran, Jordan and the United States". *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics*, ed. Mansoor Moaddel, s. 181-208. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Akbar, Mohammad. "Ideology, Environment and Entrepreneurship: Typologies from Islamic Texts and History". *Journal of Entrepreneurship*, 2 (1993): 135-54.

Akbarzadeh, Shahram, ed. *Islam and Globalization: Critical Concepts in Islamic Studies*, c. 3. Londra: Routledge, 2006.

Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. bas. İstanbul: OSAV, 1996.

Akın, Nur. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayınları, 1998.

Aktar, Ayhan. "Bursa'da Devlet ve Ekonomi". *Bir Masaldı Bursa ...*, ed. Engin Yenal, s. 119-43. İstanbul: YKY, 1996.

——. "Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912-1925". *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic, and Administrative Studies*, 10 (1996): 263-90.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*. İstanbul: Eren, 1993.

——. *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*. İstanbul: Türk Ekonomi Bankası, 2001.

——. *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*. İstanbul: İletişim, 2005.

Al Azmeh, Aziz. *Islamic Law: Social and Historical Contexts*. Londra: Routledge, 1988.

Alkan, Mehmet Ö. "1856-1945, İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları: Toplumsal Örgütlenmenin Gelişimi". *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da*

STK'lar, ed. Ahmet N. Yücekök, İlter Turan ve Mehmet Ö. Alkan, s. 79-145. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

Al-Qattan, Najwa. "*Dhimmīs* in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination". *International Journal of Middle East Studies*, 31 (1999): 429-44.

——. "Litigants and Neighbors: The Communal Topography of Ottoman Damascus". *Comparative Studies in Society and History*, 44 (2002): 511-33.

Al-Shamat, Hania Abou. "The Educational Divide across Religious Groups in Nineteenth Century Lebanon: Institutional Effects on the Demand for Curricular Modernization". *Journal of Islamic Studies*, 20 (2009): 317-51.

Ambrose, Gwilym. "English Traders at Aleppo (1658-1756)". *Economic History Review*, 3 (1931): 246-67.

Amin, Samir. *The Arab Nation*, çev. Michael Pallis. Londra: Zed Press, 1978; ilk baskı, 1976.

Anderson, M. S. *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*. Londra: Longman, 1993.

Anderson, Norman. "Law Reform in Egypt: 1850-1950". *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. Peter M. Holt, s. 209-30. Londra: Oxford University Press, 1968.

——. *Law Reform in the Muslim World*. Londra: Athlone Press, 1976.

Anderson, Sonia P. *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Aoki, Masahiko. *Toward a Comparative Institutional Analysis*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001.

Arbel, Benjamin. *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden: E. J. Brill, 1995.

Argenti, Philip P. *The Religious Minorities of Chios: Jews and Catholics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Arjomand, Said Amir. "Philanthropy, the Law, and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era". *Philanthropy in the World's Traditions*, ed. Warren F. Ilchman, Stanley N. Katz ve Edward L. Queen, s. 109-32. Bloomington: Indiana University Press, 1998.

——. "Transformation of the Islamicate Civilization: A Turning Point in the Thirteenth Century?" *Medieval Encounters*, 10 (2004): 213-45.

Arnakis, G. Georgiades. "The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire". *Journal of Modern History*, 24 (1952): 235-50.

Arnold, Thomas W. *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*. Londra: Constable and Co., 1913.

Arthur, W. Brian. *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994.

Ashtor, Eliyahu. "The Karimi Merchants". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1-2 (1956): 45-56.

——. "Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West". *Journal of European Economic History*, 1 (1973): 553-73.

——. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages.* Berkeley: University of California Press, 1976.

——. "Discussion on Abraham L. Udovitch, 'Time, Sea, and Society: Duration ol Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean during the High Middle Ages'". *La Navigazione Mediterranea Nell'Alto Medievo*, c. 2, s. 546-63. Spoleto, Italy: Presso la Sede del Centro, 1978.

——. *Levant Trade in the Later Middle Ages.* Princeton: Princeton University Press, 1983.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, 2. bas. İstanbul: Bateş, 1969.

Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi: 1838'den 1995'e*, 3 cilt. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1974.

Ayalon, Ami. *The Press in the Arab Middle East: A History.* New York: Oxford University Press, 1995.

Aydın, M. Akif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1985.

——. "Batılılaşma, Hukuk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 162-67. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Azzam, Henry T. *The Emerging Arab Capital Markets: Investment Opportunities in Relatively Underplayed Markets.* Londra: Kegan Paul International, 1997.

Baer, Gabriel. *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950.* Londra: Oxford University Press, 1962.

——. "Social Change in Egypt: 1800-1914". *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. P. M. Holt, s. 135-61. Londra: Oxford University Press, 1968.

——. *Studies in the Social History of Modern Egypt.* Chicago: University of Chicago Press, 1969.

——. "Guilds in Middle Eastern History". *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. Michael A. Cook, s. 11-30. Londra: Oxford University Press, 1970.

Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler.* Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.

Baker, John H. *An Introduction to English Legal History*, 4. bas. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Bakhit, Muhammad Adnan. "The Christian Population of the Province of Damascus in the Sixteenth Century". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 2: *The Arabic-Speaking Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 19-66. New York: Holmes & Meier, 1982.

Bakhtiar, Laleh, ed. *Encyclopedia of Islamic Law: A Compendium of the Major Schools*. Chicago: ABC International, 1996.

Balla, Eliana ve Noel D. Johnson. "Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France". *Journal of Economic History*, 69 (2009): 809-45.

Barbir, Karl K. *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*. Princeton: Princeton University Press, 1980.

Barbour, Violet. "Consular Service in the Reign of Charles II". *American Historical Review*, 33 (1928): 553-78.

Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Askeri Kassamina Âit Tereke Defterleri (1545-1659)". *Belgeler*, 3 (1966): 1-46.

——. "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi". *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, ed. Türk Tarih Kurumu, s. 49-97. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

——. *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca: Cornell University Press, 1994.

Başar, Ahmet Hamdi. "Zaferden Sonra İstanbulda Başlayan İktisadi Savaş". *Barış Dünyası*, 54 (1966): 52-60.

Bashear, Suliman. *Arabs and Others in Early Islam*. Princeton: Darwin Press, 1997.

Baskin, Jonathan Barron ve Paul J. Miranti, Jr. *A History of Corporate Finance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Bates, Robert H., Avner Greif, Margaret Levi, Jean-Laurent Rosenthal ve Barry R. Weingast. *Analytic Narratives*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Baumol, William J., John C. Panzar ve Robert D. Willig. *Contestable Markets and the Theory of Industry Structure*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1982.

Bebchuk, Lucian Arye ve Mark J. Roe. "A Theory of Path Dependence in Corporate Ownership and Governance". *Stanford Law Review*, 52 (1999): 127-70.

Behar, Cem. *The Population of the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1927*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.

Behdad, Sohrab. "A Disputed Utopia: Islamic Economics in Revolutionary Iran". *Comparative Studies in Society and History*, 36 (1994): 775-813.

Behrens-Abouseif, Doris. *Azbakkiyya and Its Environs: From Azbak to Ismā'īl, 1476-1879*. Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1985.

Benedick, Richard E. *Industrial Finance in Iran: A Study of Financial Practices in an Underdeveloped Economy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964.

Benson, Bruce. "The Spontaneous Evolution of Commercial Law". *Southern Economic Journal* 55 (1989): 644-61.

Bent, J. Theodore. "The English in the Levant". *English Historical Review*, 5 (1890): 654-64.

Benthall, Jonathan ve Jerome Bellion-Jourdan. *The Charitable Crescent: Politics of Aid in the Muslim World*. Londra: I. B. Tauris, 2003.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. New York: Routledge, 1998; ilk baskı, 1964.

Berkowitz, Daniel, Katharina Pistor ve Jean-François Richard. "The Transplant Effect". *American Journal of Comparative Law*, 51 (2003): 163-203.

Berman, Eli. *Radical, Religious, and Violent: The New Economics of Terrorism*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2009.

Berman, Harold J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.

Berque, Jacques. "The Establishment of the Colonial Economy". *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers, s. 223-43. Chicago: University of Chicago Press, 1968.

Bertocchi, Graziella. "The Law of Primogeniture and the Transition from Landed Aristocracy to Industrial Democracy". *Journal of Economic Growth*, 11 (2006): 43-70.

Bianquis, Thierry. "The Family in Arab Islam". *A History of the Family*, c. 1, ed. André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen ve Françoise Zonabend, s. 601-47. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

Biegman, Nicolaas H. *The Turco-Ragusan Relationship: According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. Lahey: Mouton, 1967.

Birge, J. Kingsley et al. *A Survey of Some Social Conditions in Smyrna, Asia Minor*. İzmir: International American College of Izmir, 1921.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. *Arab Human Development Report 2002: Creating Opportunities for Future Generations*. New York: United Nations Publications, 2002.

——. *Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society.* New York: United Nations Publications, 2003.

——. *Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World.* New York: United Nations Publications, 2005.

Black, Cyril E. ve L. Carl Brown, ed. *Modernization in the Middle East.* Princeton: Darwin Press, 1992.

Blair, Margaret M. "The Neglected Benefits of the Corporate Form: Entity Status and the Separation of Asset Ownership from Control". *Corporate Governance and Firm Organization: Microfoundations and Structural Forms,* ed. Anna Gandori, s. 45-66. New York: Oxford University Press, 2004.

Blank, Hartmut, Jochen Musch ve Rüdiger F. Pohl. "Hindsight Bias: On Being Wise After the Event". *Social Cognition,* 25 (2007): 1-9.

Bloom, Jonathan M. *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World.* New Haven: Yale University Press, 2001.

Blussé, Leonard ve Femme Gaastra. "Companies and Trade: Some Reflections on a Workshop and a Concept". *Companies and Trade,* ed. Leonard Blussé ve Femme Gaastra, s. 3-13. Leiden: Leiden University Press, 1981.

Boogert, Maurits H. van den. *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls, and* Beratlıs *in the 18th Century.* Leiden: Brill, 2005.

Borel, F. *De l'Origine et des Fonctions des Consuls.* St. Petersburg: A. Pluchart, 1807.

Bosworth, C. E. "The Concept of *Dhimma* in Early Islam". *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* c. 1: *The Central Lands,* ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 37-51. New York: Holmes & Meier, 1982.

Bouchon, Geneviève. "Trade in the Indian Ocean at the Dawn of the Sixteenth Century", çev. Cyprian P. Blamires. *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era,* ed. Sushil Chaudhury ve Michel Morineau, s. 42-51. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Bowen, Harold. "'Awārid". *Encyclopaedia of Islam,* 2. bas., c. 1, s. 760-61. Leiden: E.J. Brill, 1960.

Bowling, John. *Report on the Commercial Statistics of Syria.* Londra: William Clowes and Sons, 1840.

Braude, Benjamin. "Venture and Faith in the Commercial Life of the Ottoman Balkans". *International History Review,* 7 (1985): 519-42.

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, ed. *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* 2 cilt. New York: Holmes & Meier, 1982.

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis. "Introduction". *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* c. 1: *The Central Lands,* ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 1-34. New York: Holmes & Meier, 1982.

Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, c. 3: *The Perspective of the World*, çev. Siân Reynolds. New York: Harper & Row, 1982; Fransızca ilk baskı, 1979.

Brenner, Robert. *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550-1653*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Brinkmann, Carl. "Primogeniture". *Encyclopaedia of the Social Sciences*, c. 11, s. 402-5. New York: Macmillan, 1933.

Brown, Marshall Philip. *Foreigners in Turkey: Their Juridical Status*. Princeton: Princeton University Press, 1914.

Brown, Nathan J. *The Rule of Law in the Arab World: Courts in Egypt and the Gulf*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Brummett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Albany: State University of New York Press, 1994.

Bullard, Reader. *Large and Loving Privileges: The Capitulations in the Middle East and North Africa*. Glasgow: Jackson, Son, and Co., 1960.

Bulliet, Richard W. *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979.

Bulsara, Sohrab Jamshedjee, ed. *The Laws of the Ancient Persians as Found in the "Mâtîkân Ê Hazâr Dâtastân"*. Bombay: Hoshang T. Anklesaria, 1937.

Bulut, Mehmet. *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699*. Amsterdam: Hilversum Verloren, 2001.

——. "The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45 (2002): 197-230.

Büyük Britanya. "Papers Respecting the Tariff of 1839 with the Porte". Foreign Office 424/4.

Caeiro, Alexandre. "The Shifting Moral Universes of the Islamic Tradition of *Iftā': A Diachronic Study of Four* Adab al-Fatwā *Manuals*". *Muslim World*, 96 (2006): 661-85.

Cahen, Claude. "Darība". *Encyclopedia* of *Islam*, 2. bas., c. 2, s. 142-45. Leiden: E.J. Brill, 1965.

——. "Quelques Mots sur le Déclin Commercial du Monde Musulman à la Fin du Moyen Age". *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. Michael A. Cook, s. 31-36. Londra: Oxford University Press, 1970.

——. "Y a-t-il Eu des Corporations Professionelles dans le Monde Musulman Classique?". *The Islamic City*, ed. Albert H. Hourani ve Samuel M. Stern, s. 51-63. Oxford: Bruno Cassirer, 1970.

——. "Kharādj, in the Central and Western Islamic Lands". *Encyclopedia of Islam*, 2. bas., c. 4, s. 1030-34. Leiden: E. J. Brill, 1978.

Cairncross, John. *After Polygamy Was Made a Sin: The Social History of Christian Polygamy.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1974.

Calabresi, Guido ve Philip Bobbitt. *Tragic Choices: The Conflict Society Confronts in the Allocation of Tragically Scarce Resources.* New York: W. W. Norton, 1978.

Carlos, Ann M. ve Stephen Nicholas. "Giants of an Earlier Capitalism: The Early Chartered Companies as an Analogue of the Modern Multinational". *Business History Review,* 26 (1988): 398-419.

Casella, Alessandra. "On Market Integration and the Development of Institutions: The Case of International Commercial Arbitration". *European Economic Review,* 40 (1996): 155-86.

Cecil, Evelyn. *Primogeniture: A Short History of Its Development in Various Countries and Its Practical Effects.* Londra: John Murray, 1895.

Cevdet Paşa. *Tezâkir,* 4 cilt, ed. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986; ilk baskı, 1855-95.

Chandler, Alfred D., Jr. *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977.

——. *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.

Chapra, M. Umer. *Towards a Just Monetary System.* Leicester, B.K.: Islamic Foundation, 1985.

Chaudhuri, K. N. *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Chaudhury, Sushil ve Michel Morineau, ed. *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Christelow, Allan. *Muslim Law Courts and the French Colonial State in Algeria.* Princeton: Princeton University Press, 1985.

Church, Roy. "The Family Firm in Industrial Capitalism: International Perspectives on Hypotheses and History". *Business History,* 35 (1993): 17-43.

Chwe, Suk Young Michael. *Rational Ritual: Culture, Coordination, and Comman Knowledge.* Princeton: Princeton University Press, 2001.

Clark, Janine A. *Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks and Social Welfare in Egypt, Jordan, and Yemen.* Bloomington: University of Indiana Press, 2004.

Clay, Christopher. "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914". *International Journal of Middle East Studies,* 26 (1994): 589-614.

——. "Western Banking and the Ottoman Economy before 1890: A Story of Disappointed Expectations". *Journal of European Economic History*, 28 (1999): 473-509.

Code Napoléon, 2 cilt, ed. ve çev. Bryan Bartlett. Londra: W. Reed, 1811.

Cohen, Amnon. *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984.

——. "Mīrī". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 7, s. 125-26. Leiden: E. J. Brill, 1993.

——. "Communal Legal Entities in a Muslim Setting, Theory and Practice: The Jewish Community in Sixteenth-Century Jerusalem". *Islamic Law and Society*, 3 (1996): 75-90.

Cohen, Hayyim J. "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam (Until the Middle of the Eleventh Century)". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13 (1970): 16-61.

Cohen, Mark R. *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

——. "What Was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Survey". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 23 (1999): 100-57.

Coing, Helmut. *Eurapäisches Privatrecht*, c. 1. Münih: C. H. Bech'sche Verlagbuchandlung (Oscar Beck), 1985.

Coleman, James S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.

Coleman, Simon ve John Eisner. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.

Comair-Obeid, Nayla. *The Law of Business Contracts in the Middle East*. Londra: Kluwer, 1996.

Constable, Olivia Remie. *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500*. New York: Cambridge University Press, 1994.

——. *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Cook, Michael. "The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam". *Arabica*, 44 (1997): 437-530.

——. *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Cooter, Robert ve Hans-Bernd Schäfer. *Solomon's Knot: How Law Can End the Poverty of Nations*. Princeton: Princeton University Press, 2012.

Coşgel, Metin M. "Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation". *International Journal of Middle East Studies*, 37 (2005): 567-86.

Coşgel, Metin, M. ve Thomas J. Miceli. "Risk, Transaction Costs, and Tax Assignment: Government Finance in the Ottoman Empire". *Journal of Economic History*, 65 (2005): 806-21.

Coulson, N. J. *Succession in the Muslim Family*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Courbage, Youssef ve Philippe Fargues. *Christians and Jews under Islam*, çev. Judy Mabro. Londra: I. B. Tauris, 1997.

Cowen, Tyler. *Creative Destruction: How Globalization Is Changing the World's Cultures*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Cromer, Evelyn Baring. *Modern Egypt*, 2 cilt. New York: Macmillan, 1909.

Crone, Patricia. *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Princeton: Princeton University Press, 1987.

——. *Roman, Provincial, and Islamic Law: The Origins of the Islamic Patronate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

——. *God's Rule: Government and Islam*. New York: Columbia University Press, 2004.

Cuno, Kenneth M. *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Curtin, Philip D. *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

——. *The World and the West: The European Challenge and the Overseas Response in the Age of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (1947): 483-511.

——. "Osmanlı İmparatorluğunda Ribā-Faiz Konusu ve Bankacılık". *Vakıflar Dergisi*, 9 (1971): 31-56.

Çelik, Zeynep. *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Seattle: University of Washington Press, 1986.

Çiçek, Kemal. "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi". *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, s. 31-49. Haarlem, Hollanda: Stichting Sota, 2001.

Çizakça, Murat. *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Special Reference to the Ottoman Archives*. Leiden: E. J. Brill, 1996.

——. "Towards a Comparative Economic History of the *Waqf* System". *Al-Shajarah*, 2 (1997): 63-102.

——. *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2000.

——. "Comparative Evolution and Cross-Cultural Borrowing of Institutions: Islamic World and the West from the Seventh Century to the Present". Yayımlanmamış bildiri, Bahçeşehir Üniversitesi, 2004.

Dagron, Gilbert. "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries". *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki Laiou, s. 393-461. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2002.

Dale, Stephen F. "Trade, Conversion and the Growth of the Islamic Community of Kerala, South India". *Studia Islamica*, 71 (1990): 155-75.

Dallal, Ahmad S. "Ummah". *Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, c. 4, s. 267-70. New York: Oxford University Press, 1995.

Dalrymple, James. *The Institutions of the Law of Scotland*, 2. bas., c. 1. Edinburgh: Bell and Bradfute, 1882.

Daniel, Norman. *Islam and the West: The Making of an Image*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1960.

Darling, Linda. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Leiden: E. J. Brill, 1996.

D'Arms, John H. *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.

Darwin, Charles. *On the Origin of Species*. Londra: John Murray, 1859.

David, Paul. "Why Are Institutions the 'Carriers of History'?: Path Dependence and the Evolution of Conventions, Organizations and Institutions". *Structural Change and Economic Dynamics*, 5 (1994): 205-20.

Davidson, James Dale ve William Rees-Mogg. *The Great Reckoning*. Londra: Sidgwick and Jackson, 1991.

Davis, John P. *Corporations: A Study of the Origin and Development of Great Business Combinations and Their Relation to the Authority of the State*, 2 cilt. New York: Capricorn Books, 1961; ilk baskı 1905.

Davis, Ralph. *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*. Londra: Macmillan, 1967.

Davison, Roderic H. "The *Millets* as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 1: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 319-37. New York: Holmes & Meier, 1982.

Delumeau, Jean. *Sin and Fear: The Emergence of a Western Guilt Culture, 13th-18th Centuries*, çev. Eric Nicholson. New York: St. Martin's Press, 1990; Fransızca ilk baskı, 1983.

De Groot, Alexander H. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut, 1978.

——."The Organization of Western European Trade in the Levant, 1500-1800". *Companies and Trade*, ed. Leonard Blussé ve Femme Gaastra, s. 231-41. Leiden: Leiden University Press, 1981.

——. "Some Thoughts on the Nature of the Capitulations: The Historical Development of the Capitulary Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries". Turkology Working Paper, University of Leiden, 2003.

Depping, G. B. *Histoire du Commerce entre le Levant et l'Europe*, 2 cilt. New York: Burt Franklin, 1970; ilk baskı, 1828.

De Roover, Raymond. *Money, Banking, and Credit in Mediaeval Bruges*. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1948.

——. *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397-1494*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.

——. "The Organization of Trade". *The Cambridge Economic History of Europe*, c. 3, ed. M. M. Postan, E. E. Rich ve Edward Miller, s. 42-118. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

——. *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. Julius Kirshner. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

De Vries, Jan. *Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Diamond, Jared. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W. W. Norton, 1997.

Dien, Mawil Y. Izzi. "Suftadja". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 9, s. 769-70. Leiden: E. J. Brill, 1997.

——. "Wakāla". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 11, s. 57-58. Leiden: E. J. Brill, 2002.

D'Ohsson, Mouradgea. *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, 7 cilt. İstanbul: ISIS, 2001; ilk baskı, 1824.

Dols, Michael W. *The Black Death in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press, 1977.

Donner, Fred McGraw. "Mecca's Food Supplies and Muhammad's Boycott". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20 (1977): 249-66.

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*. Berkeley: University of California Press, 1995.

——. "Endowing Family: *Waqf*, Property Devolution, and Gender in Greater Syria, 1800 to 1860". *Comparative Studies in Society and History*, 40 (1998): 3-41.

Dumont, Paul. "Jews, Muslims, and Cholera: Intercommunal Relations in Baghdad at the End of the Nineteenth Century". *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, s. 353-72. Princeton: Darwin Press, 1994.

Dursteler, Eric R. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.

Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

Easterlin, Richard A. *Growth Triumphant: The Twenty-first Century in Historical Perspective*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996

Eaton, Richard M. *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Economides, Nicholas. "The Economics of Networks". *International Journal of Industrial Organization*, 14 (1996): 673-99.

Ekelund, Robert B., Jr. ve Robert D. Tollison. *Politicized Economies: Monarchy, Monopoly, and Mercantilism*. College Station: Texas A&M University Press, 1997.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat, 2004.

Eldem, Edhem. *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill, 1999.

——. *A History of the Ottoman Bank*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999.

El-Gamal, Mahmoud A. *Islamic Finance: Law, Economics, and Practice*. New York: Cambridge University Press, 2006.

El-Nahal, Galal H. *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1979.

Elster, Jon. *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. New York: Cambridge University Press, 1989.

Engerman, Stanley L. ve Kenneth L. Sokoloff. "Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among New World Economies". *How Latin America Fell Behind: Essays on the Economic Histories of Brazil and Mexico, 1800-1914*, ed. Stephen Haber, s. 260-304. Stanford: Stanford University Press, 1997.

Engineer, Ashgar Ali. *The Origins and Development of Islam*. Kuala Lumpur: Ikraq, 1990.

Ensminger, Jean. "Transaction Costs and Islam: Explaining Conversion in Africa". *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 153 (1997): 4-29.

Epstein, Mordecai. *The English Levant Company: Its Foundation and Its History to 1640*. New York: Burt Franklin, 1908.

Epstein, Stephan R. *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750*. New York: Routledge, 2000.

Epstein, Steven A. *Genoa and the Genoese, 958-1528*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996.

Ergene, Boğaç A. "Costs of Court Usage in Seventeenth- and Eighteenth-Century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45 (2002): 20-39.

——. "Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law". *Journal of the American Oriental Society*, 124 (2004): 471-91.

Ergene, Boğaç A. ve Ali Berker. "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth-Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation". *Journal of Family History*, 34 (2009): 25-47.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bas. İstanbul: Risale, 1996.

Farooqi, Naim R. "Moguls, Ottomans, and Pilgrims: Protecting the Routes to Mecca in the Sixteenth and Seventeenth Centuries". *International History Review*, 10 (1988): 198-220.

Faroqhi, Suraiya. *Men of Modest Substance: House Owners and House Property: Seventeenth Century Ankara and Kayseri*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

——. "The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600-30". *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, s. 311-44. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

——. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683*. Londra: I. B. Tauris, 1994.

——. "Crisis and Change, 1590-1699". *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık with Donald Quataert, s. 411-636. New York: Cambridge University Press, 1994.

——. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Farrell, Joseph ve Paul Klemperer. "Coordination and Lock-In: Competition with Switching Costs and Network Effects". *Handbook of Industrial Organization*, c. 3, ed. Mark Armstrong ve Robert Porter, s. 1967-2072. Amsterdam: North-Holland, 2007.

Fawaz, Leila Tarazi. *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.

Febvre, Lucien ve Henri-Jean Martin. *The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450-1800*, çev. David Gerard. Londra: NLB, 1976; Fransızca ilk baskı, 1958.

Feldman, Noah. *The Fall and Rise of the Islamic State.* Princeton: Princeton University Press, 2008.

Fernandes, Leonor. "*Istibdal:* The Game of Exchange and Its Impact on the Urbanization of Mamluk Cairo". *The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim*, ed. Doris Behrens-Abouseif, s. 203-22. Kahire: American University of Cairo Press, 2000.

Fertekligil, Azmi. *Türkiye'de Borsa'nın Tarihçesi.* İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1993.

Fitchner, Paula Sutter. *Protestantism and Primogeniture in Early Modern Germany.* New Haven: Yale University Press, 1989.

Findlay, Ronald ve Kevin H. O'Rourke. *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium.* Princeton: Princeton University Press, 2007.

Findley, Carter V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922.* Princeton: Princeton University Press, 1980.

Finer, Samuel E. *The History of Government*, 3 cilt. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Finley, Moses I. *The Ancient Economy*, 2. bas. Los Angeles: University of California Press, 1985.

Firestone, Ya'akov. "Production and Trade in an Islamic Context: Sharika Contracts in the Transitional Economy of Northern Samaria, 1853-1943 (I)". *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975): 185-209.

Fischer, David Hackett. *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1971.

Fischhoff, Baruch ve Ruth Beyth. "I Knew It Would Happen'—Remembered Probabilities of Once Future Things". *Organizational Behavior and Human Performance*, 13 (1975): 1-16.

Fiske, Alan P. ve Philip E. Tetlock. "Taboo Trade-offs: Reactions to Transactions that Transgress Spheres of Justice". *Political Psychology*, 18 (1997): 255-97.

Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

——. "Turkish-Latin Diplomatic Relations in the Fourteenth Century: The Case of the Consul". *The Ottoman Capitulations: Text and Context*, ed. Maurits H. van den Boogert ve Kate Fleet, s. 605-11. Roma: Istituto per l'Oriente, 2003.

Frangakis-Syrett, Elena. *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820).* Atina: Center for Asia Minor Studies, 1992.

——. "The Economic Activities of the Greek Community of Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries". *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi, s. 17-44. Princeton: Darwin Press, 1999.

Frank, Andre Gunder. *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Fransa. *Annuaire Statistique*, c. 30. Paris: Ministère du Travail, 1911.

——. *Annuaire Statistique*, c. 58. Paris: Ministère des Finances, 1952.

Freedeman, Charles E. *Joint-Stock Enterprise in France, 1807-1867: From Privileged Company to Modern Corporation*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1979.

Frey, Linda S. ve Marsha P. Frey. *The History of Diplomatic Immunity*. Columbus: Ohio State University Press, 1964.

Fyzee, Asaf A. A. *Outlines of Muhammadan Law*, 3. bas. Londra: Oxford University Press, 1964.

Gaudiosi, Monica M. "The Influence of the Islamic Law of *Waqf* on the Development of the Trust in England: The Case of Merton College". *University of Pennsylvania Law Review*, 136 (1988): 1231-61.

Gedikli, Fethi. *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Gelderblom, Oscar ve Joost Jonker. "Completing a Financial Revolution: The Finance of the Dutch East India Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612". *Journal of Economic History*, 64 (2004): 641-72.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken, 2000.

Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Jerusalem: Hebrew University, 1988.

——. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany: State University of New York Press, 1994.

——. *Islamic Law and Culture, 1600-1840*. Leiden: Brill, 1999.

Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1962.

Gessner, Volkmar, ed. *Contractual Certainty in International Trade: Empirical Studies and Theoretical Debates on Institutional Support for Global Economic Exchanges*. Oxford: Hart Publishing, 2009.

Gierke, Otto von. *Community in Historical Perspective*, çev. Mary Fischer. New York: Cambridge University Press, 1990; Almanca ilk baskı, 1868.

Gil, Moshe. "The Earliest *Waqf* Foundations". *Journal of Near Eastern Studies* (1998): 125-40.

——. "The Jewish Merchants in the Light of Eleventh-Century Geniza Documents". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46 (2003): 273-319.

Gilbar, Gad G. "Changing Patterns of Economic Ties: The Syrian and Iraqi Provinces in the 18th and 19th Centuries". *The Syrian Land in the 18th and 19th century*, ed. Thomas Philipp, s. 55-67. Stuttgart: Franz Weiner, 1992.

——. "The Muslim Big Merchant-Entrepreneurs of the Middle East, 1860-1914". *Die Welt des Islams*, 43 (2003): 1-36.

Goffman, Daniel. *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*. Seattle: University ol Washington Press, 1990.

——. *Britons in the Ottoman Empire, 1642-1660*. Seattle: University of Washington Press, 1998.

——. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Goitein, Shelomo D. "The Rise of the Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times". *Cahiers d'Histoire Mondiale*, 3 (1956): 593-604.

——. "Bankers Account from the Eleventh Century A.D.". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 9 (1966): 28-66.

——. *A Mediterranean Society, 1: Economic Foundations*. Berkeley: University of California Press, 1967.

——. *Studies in Islamic History and Institutions*. Leiden: E. J. Brill, 1968.

——. *A Mediterranean Society, 3: The Family*. Berkeley: University of California Press, 1978.

——. *A Mediterranean Society: An Abridgment in One Volume*, gözden geçiren ve yayıma hazırlayan Jacob Lassner. Berkeley: University of California Press, 1999.

Goldberg, Jan. "On the Origins of *Majālis Al-Tujjār* in Mid-Nineteenth Century Egypt". *Islamic Law and Society*, 6 (1999): 193-223.

Goldziher, Ignáz. *Muslim Studies*, 2 cilt, ed. Samuel M. Stern. Albany: State University of New York Press, 1967; ilk baskı, 1888.

Goodblatt, Morris S. *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel De Medina*. New York: Jewish Theological Seminary of America, 1952.

Goody, Jack. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

——. *The Oriental, the Ancient, and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia*. New York: Cambridge University Press, 1990.

——. *The European Family: An Historico-Anthropological Essay*. Oxford: Blackwell, 2000.

Greene, Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2000.

——. "The Italian Connection: Ottoman Merchants in Italy". Yayımlanmamış bildiri, Princeton Üniversitesi, 2008.

Greif, Avner. "Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies". *Journal of Political Economy* 102 (1994): 912-50.

——. "The Study of Organizations and Evolving Organizational Forms through History: Reflections from the Late Medieval Family Firm". *Industrial and Corporate Change*, 5 (1996): 473-501.

——. "Impersonal Exchange without Impartial Law: The Community Responsibility System". *Chicago Journal of International Law*, 5 (2004): 109-38.

——. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. New York: Cambridge University Press, 2006.

Griffiths, John. "What Is Legal Pluralism?" *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 24 (1986): 1-55.

Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th centuries)*. Londra: Routledge, 1998.

Güvemli, Oktay. *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, 4 cilt. İstanbul: İstanbul Yeminli Müşavirler Odası, 1995-2001.

Guzman, Andrew T. "Choice of Law: New Foundations". *Georgetown Law Journal*, 90 (2002): 883-940.

Haddad, Robert M. *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation*. Princeton: Princeton University Press, 1970.

Hadziiossif, Christos. "Issues of Management Control and Sovereignty in Transnational Banking in the Eastern Mediterranean before the First World War". *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. Kostas P. Kostis, s. 160-77. Aldershot, B. K.: Ashgate, 1999.

Haffar, Ahmad R. "Economic Development in Islam in Western Scholarship," 2 kısım. *Islam and the Modern Age*, 6/2 (1975): 5-22 ve 6/3 (1975): 5-29.

Haldon, John F. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Hallaq, Wael B. "Model *Shurut* Works and the Dialectic of Doctrine and Practice". *Islamic Law and Society*, 2 (1995): 109-34.

——. *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

——. "The Quest for Origins or Doctrine? Islamic Legal Studies as Colonialist Discourse". *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 2 (2002-3): 1-31.

Hamoudi, Haider. "The Death of Islamic Law". *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 38 (2010): 293-337.

Haneef, Mohamed Aslam. *Contemporary Islamic Economic Thought: A Selected Comparative Analysis*. Kuala Lumpur: Ikraq, 1995.

Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

Hanna, Nelly. "Marriage among Merchant Families in Seventeenth-Century Cairo". *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. Amira El-Azhary Sonbol, s. 143-54. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1996.

——. *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1998.

Hansmann, Henry, Reinier Kraakman ve Richard Squire. "Law and the Rise of the Firm". *Harvard Law Review*, 119 (2006): 1335-1403.

Harris, Ron. *Industrializing English Law: Entrepreneurship and Business Organisation, 1710-1811*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

——. "The Formation of the East India Company as a Deal between Entrepreneurs and Outside Investors". Taslak bildiri, Social Science Research Network, Eylül 2004.

Hatemî, Hüseyin. *Önceki ve Bugünkü Türk Hukuku'nda Vakıf Kurma Muamelesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1969.

Hattox, Ralph S. *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Middle East*. Seattle: University of Washington Press, 1985.

Hayek, Friedrich A. *Law, Legislation and Liberty*, 3 cilt. Chicago: University of Chicago Press, 1973-79.

Hazlitt, Henry. *Economics in One Lesson*, 4. bas. New York: Harper, 1946.

Hedström, Peter ve Richard Swedberg, ed. *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Hennigan, Peter C. *The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafi Legal Discourse*. Leiden: Brill, 2004.

Herrup, Cynthia B. *The Common Peace: Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England*. New York: Cambridge University Press, 1987.

Heyworth-Dunne, James. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. Londra: Luzac, 1938.

Hirschman, Albert O. "Rival Views of Market Society". *Rival Views of Market Society and Other Essays*, s. 105-41. New York: Viking, 1986.

Hiskett, Mervyn. *The Development of Islam in West Africa*. Londra: Longman, 1984.

Hobsbawm, Eric ve Terence Ranger, ed. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Hoexter, Miriam. "Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in *Waqf* Property in Ottoman Algiers". *Islamic Law and Society*, 4 (1997): 319-33.

Hoffman, Philip T., Gilles Postel-Vinay ve Jean-Laurent Rosenthal. "What Do Notaries Do? Overcoming Asymmetric Information in Financial Markets: The Case of Paris, 1751". *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 154 (1998): 499-530.

——. *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris, 1660-1870*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

Homer, Sidney ve Richard Sylla. *A History of Interest Rates*, 3. bas. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1996.

Hoodbhoy, Pervez. *Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality*. Londra: Zed Books, 1991.

Horniker, Arthur Leon. "William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations". *Journal of Economic History*, 14 (1942): 289-316.

Horton, Mark ve John Middleton. *The Swahili: The Social Landscape of a Mercantile Society*. Oxford: Blackwell, 2000.

Hourani, Albert H. *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, gözden geçirilmiş baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Hourani, George F. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, gözden geçiren ve genişleten John Carswell. Princeton: Princeton University Press, 1995.

Huff, Toby E. *The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West*, 2. bas. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Hunt, Edwin S. *The Medieval Super-Companies: A Study of the Peruzzi Company of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Hunt, Edwin S. ve James M. Murray. *A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Hurewitz, Jacob C. *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, 2. bas., c. 1. New Haven: Yale University Press, 1975.

Iannaccone, Laurence R. "Sacrifice and Stigma: Reducing Free-Riding in Cults, Communes, and Other Collectives". *Journal of Political Economy*, 100 (1992): 271-91.

Ibn Battuta. *The Travels of Ibn Battuta (A.D. 1325-1354)*, 5 cilt, ed. Hamilton A. R. Gibb. Londra: Hakluyt Society, 1958-2000.

Ibn Khaldun. *The Muqaddimah: An Introduction to History*, 3 cilt, çev. Franz Rosenthal. New York: Pantheon, 1958; Arapça ilk baskı, 1379.

Ibrahim, Mahmood. *Merchant Capital and Islam*. Austin: University of Texas Press, 1990.

Ibrahim, Saad Eddin. "Civil Society and Prospects for Democratization in the Arab World". *Civil Society in the Middle East*, ed. Augustus Richard Norton, c. 1, s. 27-54. Leiden: Brill, 1995.

Imamuddin, S. M. "Maritime Trade under the Mamluks of Egypt (644-923/1250-1517)". *Hamdard Islamicus*, 3 (1980): 67-77.

Imber, Colin. *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*. Stanford: Stanford University Press, 1997.

Ireland, Paddy. "Capitalism without the Capitalist: The Joint Stock Company Share and the Emergence of the Modern Doctrine of Separate Corporate Personality". *Legal History* 17 (1996): 40-72.

Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey, 1800-1914*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

——. *An Economic History of the Middle East and North Africa*. New York: Columbia University Press, 1982.

——. "The Transformation of the Economic Position of the *Millets* in the Nineteenth Century". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 1: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 261-85. New York: Holmes and Meier, 1982.

——. *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary History*. New York: Oxford University Press, 1988.

——. *Cross-Cultural Encounters and Conflicts*. New York: Oxford University Press, 1998.

Ivanova, Svetlana. "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.)". *Bulgarian Historical Review*, 21 (1993): 49-83.

İnalcık, Halil. "Land Problems in Turkish History". *Muslim World* 45 (1955): 221-28.

——. "Bursa: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar". *Belleten*, 24 (1960): 45-102.

——. "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy". *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. Michael A. Cook, s. 207-18. Londra: Oxford University Press, 1970.

——. " Imtiyāzāt". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 3, s. 1179-89. Leiden: E. J. Brill, 1971.

——. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber. Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973.

——. "The *Rūznāmče* Registers of the *Kadıasker* of Rumeli as Preserved in the Istanbul *Müftülük* Archives". *Turcica*, 20 (1988): 251-75.

——. "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600". *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık with Donald Quataert, s. 9-409. New York: Cambridge University Press, 1994.

——. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*. İstanbul: Eren, 2000.

İyigün, Murat. "Luther and Süleyman", *Quarterly Journal of Economics*, 123 (2008): 1465-94.

Jardine, Lisa. *Wordly Goods: A New History of the Renaissance*. New York: Doubleday, 1996.

Jennings, Ronald C. "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973): 168-216.

——. *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*. New York: New York University Press, 1993.

Jolowicz, Herbert F. ve Barry Nicholas. *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 3. bas. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Jones, A.H.M. "Taxation in Antiquity". *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History*, ed. P. A. Brunt, s. 151-86. Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield, 1974.

Jones, Eric L. *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, 2. bas. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Jones, Ernest D. "The Crown, Three Benedictine Houses, and the Statute of Mortmain, 1279-1348". *Journal of British Studies*, 14 (1975): 1-28.

Jones, William R. "Pious Endowments in Medieval Christianity and Islam". *Diogenes*, 109 (1980): 23-36.

Kafadar, Cemal. "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading In the Serenissima". *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986): 191-218.

Kahan, Marcel ve Michael Klausner. "Path Dependence in Corporate Contracting: Increasing Returns, Herd Behavior and Cognitive Biases". *Washington University Law Quarterly*, 74 (1996): 347-66.

Kamal, Ahmad. *The Sacred Journey, Being Pilgrimage to Makkah*. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1961; Arapça ilk baskı, 1952.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974.

Karpat, Kemal H. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893". *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978): 237-74.

——. "*Millets* and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 1: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 141-69. New York: Holmes & Meier, 1982.

——. "Ottoman Views and Policies Towards the Orthodox Christian Church". *Greek Orthodox Theological Review*, 31 (1986): 131-55.

——. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York: Oxford University Press, 2001.

Kasaba, Reşat. "Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?" *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center*, 11 (1988): 215-28.

Kaşıkçı, Osman. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1997.

Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Kazamias, Andreas M. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*. Chicago: University of Chicago Press, 1966.

Kazgan, Haydar. *Galata Bankerleri*. İstanbul: Türk Ekonomi Bankası, 1991.

——. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*. İstanbul: Töbank, 1991.

——. *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Kedar, Benjamin Z. *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-Century Depression*. New Haven: Yale University Press, 1976.

——. *Crusade and Mission: European Approaches toward the Muslims*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Kepel, Gilles. *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, çev. Pascale Ghazaleh. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Kévonian, Kéram. "Marchands Arméniens au XVIIe Siècle". *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 16 (1975): 199-244.

Khadduri, Majid. *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1955.

Khalidi, Rashid, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon, ed. *The Origins of Arab Nationalism*. New York: Columbia University Press, 1991.

Khan, Muhammad Akram. *Economic Teachings of Prophet Muhammad: A Select Anthology of Hadith Literature on Economics*. İslamabad: International Institute of Islamic Economics, 1989.

Khan, Siadat Ali. "The Mohammedan Laws against Usury and How They Are Evaded". *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 11 (1929): 233-44.

Kimber, Richard. "The Qur'anic Law of Inheritance". *Islamic Law and Society*, 5 (1998): 291-325.

Klerman, Daniel. "Jurisdictional Competition and the Evolution of the Common Law". *University of Chicago Law Review*, 74 (2007): 1179-1226.

——. "The Emergence of English Commercial Law: Analysis Inspired by the Ottoman Experience". *Journal of Economic Behavior and Organization*, 71 (2009): 638-46.

Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, 11 (1942): 1-35.

Koraltürk, Murat. "Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1995): 53-113.

Kramer, Larry. "Rethinking Choice of Law". *Columbia Law Review*, 90 (1990): 277-345.

Kuehn, Thomas. "Inheritance, Western European". *Dictionary of the Middle Ages*, c. 6, ed. Joseph R. Strayer, s. 454-61. New York: Charles Scribner's Sons, 1985.

Kuhn, Arthur K. *The Law of Corporations*. Londra: P. S. King, 1912.

Kunt, İ. Metin. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*. New York: Columbia University Press, 1983.

Kuran, Ercümend. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri, 1793-1821*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968.

Kuran, Timur. *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995. Türkçe çev.: *Yalanla Yaşamak: Tercih Çarpıtmasının Toplumsal Sonuçları*. İstanbul, YKY, 2001.

——. "Islamic Influences on the Ottoman Guilds". *Ottoman-Turkish Civilisation*, c. 2, ed. Kemal Çiçek, s. 43-59. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000.

——. "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System". *Law and Society Review*, 35 (2001): 841-97.

——. "Islamic Redistribution through Zakat: Historical Record and Modern Realities". *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. Michael Bonner, Mine Ener ve Amy Singer, s. 275-93. Albany: State University of New York Press, 2003.

——. *Islam and Mammon: The Economic Predicaments of Islamism*. Princeton: Princeton University Press, 2004. Türkçe çev.: *İslâm'ın Ekonomik Yüzleri*. İstanbul: İletişim, 2002.

——. "Islamic Statecraft and the Middle East's Delayed Modernization". *Political Competition, Innovation and Growth in the History of Asian Civilizations*, ed. Peter Bernholz ve Roland Vaubel, s. 150-83. Cheltenham, B.K.: Edward Elgar, 2004.

——. "Explaining the Economic Trajectories of Civilizations: The Systemic Approach". *Journal of Economic Behavior and Organization*, 71 (2009): 593-605.

——, ed. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl Istanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam / Social and Economic Life in Seventeenth-Century Istanbul: Glimpses from Court Records*, 10 cilt. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010-12.

Kuran, Timur ve Cass Sunstein. "Availability Cascades and Risk Regulation". *Stanford Law Review*, 51 (1999): 683-768.

Kurdakul, Necdet. *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlasmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat, 1981.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1 (1580-1838)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.

——. "Avrupa Tüccarı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4 (1991), s. 159-60.

——. "Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri". *Osmanlı*, c. 3, ed. Güler Eren, s. 329-50. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

——. *İzmir Tarihinden Kesitler*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2000.

Kuznets, Simon. *Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread*. New Haven: Yale University Press, 1966.

Labaki, Boutros. "The Christian Communities and the Economic and Social Situation in Lebanon". *Christian Communities in the Arab Middle East: The Challenge of the Future*, ed. Andrea Pacini, s. 222-58. Oxford: Clarendon Press, 1998.

Labib, Subhi. *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1965.

——. "Capitalism in Medieval Islam". *Journal of Economic History*, 29 (1969): 79-96.

——. "Les Marchands Kārimīs en Orient et sur l'Océan Indien". *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, s. 209-14. Paris: S.E.V.P.E.N., 1970.

——. "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages". *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. Michael A. Cook, s. 63-77. Oxford: Oxford University Press, 1970.

Laboa, Juan María. *The Historical Atlas of Eastern and Western Christian Monasticism*. Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 2003.

Lal, Deepak. *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1998.

Lambton, Ann K. S. *State and Government in Medieval Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1981.

——. "Awkāf in Persia: 6th-8th/12th-14th Centuries". *Islamic Law and Society*, 4 (1997): 298-318.

Lamoreaux, Naomi R. "Retinking the Transition to Capitalism in the Early American Northeast". *Journal of American History*, 90 (2003): 437-61.

——. "Partnerships, Corporations, and the Limits on Contractual Freedom in U.S. History: An Essay in Economics, Law, and Culture". *Constructing Corporate America: History, Polities, Culture*, ed. Kenneth Lipartito ve David B. Sicilia, s. 29-65. New York: Oxford University Press, 2004.

Lamoreaux, Naomi R. ve Jean-Laurent Rosenthal. "Legal Regime and Contractual Flexibility: A Comparison of Business's Organizational Choices in France and the United Stales during the Era of Industrialization". *American Law and Economics Review*, 7 (2005): 28-61.

——. "Organizing Middle-Sized Firms in the United States and France, 1830-2000". UCLA bildiri taslağı, Eylül 2005.

Landau, Jacob M. *Jews in Nineteenth-Century Egypt*. New York: New York University Press, 1969.

——. *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*. Oxford: Clarendon Press, 1990.

Landes, David S. *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.

——. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Countries Are So Rich and Others So Poor*. New York: W. W. Norton, 1998.

Lane, Frederic C. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

Langholm, Odd. *The Aristotelian Analysis of Usury*. Bergen: Universitetsforlaget AS, 1984.

Lapidus, Ira M. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.

Last, Murray. "Some Economic Aspects of Conversion in Hausaland (Ni-

geria)". *Conversion to Islam*, ed. Nehemia Levtzion, s. 236-46. New York: Holmes & Meier, 1979.

Lee, Geoffrey Alan. "The Development of Italian Bookkeeping, 1211-1300". *Abacus*, 9 (1973): 137-55.

Leeuwen, Richard van. *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus*. Leiden: Brill, 1999.

Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1958.

Le Tourneau, Roger. "Funduk". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 2, s. 945. Leiden: E. J. Brill, 1965.

Lev, Yaacov. *Charity, Endowments, and Charitable Institutions in Medieval Islam*. Gainesville: University Press of Florida, 2005.

Levathes, Louise. *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405-1431*. New York: Simon & Schuster, 1994.

Levenstein, Margaret. *Accounting for Growth: Information Systems and the Creation of the Large Corporation*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

Levtzion, Nehemia. *Islam in West Africa: Religion, Society and Politics to 1800*. Londra: Variorum, 1994.

Levtzion, Nehemia ve Randall L. Pouwels. "Patterns of Islamization and Varieties of Religious Experience among Muslims of Africa". *The History of Islam in Africa*, ed. Nehemia Levtzion and Randall L. Pouwels, s. 1-20. Athens: Ohio University Press, 2000.

Lewis, Bernard. "Berātlī". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 1, s. 1171. Leiden: E. J. Brill, 1960.

——, ed. *Islam*, 2 cilt. New York: Walker and Company, 1974.

——. *The Muslim Discovery of Europe*. New York: Norton, 1982.

——. *The Political Language of Islam*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.

——. *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*. New York: Oxford University Press, 1990.

——. *Islam and the West*. New York: Oxford University Press, 1993.

——. *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*. New York: Oxford University Press, 1995.

——. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Lewis, I. M. "Agents of Islamization". *Islam in Tropical Africa*, 2. bas., ed. I. M. Lewis, s. 20-31. Bloomington: Indiana University Press, 1980.

Libson, Gideon. *Jewish and Islamic Law: A Comparative Study of Custom during the Geonic Period*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003.

Liebesny, Herbert J. "The Development of Western Judicial Privileges". *Law in the Middle East*, c. 1, ed. Majid Khadduri ve Herbert J. Liebesny, s. 309-33. Washington, D.C.: Middle East Institute, 1955.

——. *The Law of the Near and Middle East: Readings, Cases, and Materials.* Albany: State University of New York Press, 1975.

Little, Donald P. *A Catalogue of Islamic Documents from al-Haram al Sarif in Jerusalem.* Beyrut: Orient-Institute, 1984.

Lloyd, Eyre. *The Succession Laws of Christian Countries, with Special Reference to the Law of Primogeniture as It Exists in England.* Londra: Stevens and Haynes, 1877.

Løkkegaard, Frede. *Islamic Taxation in the Classic Period, with Special Reference to Circumstances in Iraq.* Kopenhag: Branner and Korch, 1950.

Long, David E. *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Makkah Pilgrimage.* Albany: State University of New York Press, 1979.

Lopez, Robert S. *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Lopez, Robert S. ve Irving W. Raymond. *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents Translated with Introductions and Notes.* New York: Columbia University Press, 1955.

Lydon, Ghislaine. *On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa.* New York: Cambridge University Press, 2009.

——. "A Paper Economy of Faith without Faith in Paper: A Reflection on Islamic Institutional History". *Journal of Economic Behavior and Organization*, 71 (2009): 647-59.

MacFarlane, Alan. *The Origins of English Individualism: The Family, Property, and Social Transition.* New York: Cambridge University Press, 1979.

Maddison, Angus. *Monitoring the World Economy 1820-1992.* Paris: Organization for Economic Co-operation and Development, 1995.

——. *The World Economy.* Paris: OECD Publishing, 2006.

——. *Contours of the World Economy, 1-2030 AD: Essays in Macro-Economic History.* Oxford: Oxford University Press, 2007.

Maimonides, Moses. *A Guide of the Perplexed*, çev. ve ed. Shlomo Pines. Chicago: University of Chicago Press, 1963; ilk baskı, 1191.

Makdisi, George. *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.

Mallat, Chibli. "From Islamic to Middle Eastern Law: A Restatement of the Field," 2 kısım. *American Journal of Comparative Law*, 51 (2003): 699-750 ve 52 (2004): 209-86.

——. *Introduction to Middle Eastern Law*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Malmendier, Ulrike. "Roman Shares". *The Origins of Value: The Financial Innovations that Created Modern Capital Markets*, ed. William N. Goetzmann ve K. Geert Rouwenhorts, s. 31-42. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Maloney, Robert P. "The Teaching of the Fathers on Usury: An Historical Study on the Development of Christian Thinking". *Vigiliae Christianae*, 27 (1973): 241-65.

Mandaville, Jon E. "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire". *International Journal of Middle East Studies*, 10 (1979): 298-308.

Mango, Cyril. *Byzantium: The Empire of New Rome*. New York: Charles Scribner's, 1980.

Mantran, Robert. *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*. Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1962.

——. "Transformation du Commerce dans l'Empire Ottoman au Dix-Huitième Siècle". *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, s. 220-35. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.

Ma'oz, Moshe. "Communal Conflicts in Ottoman Syria during the Reform Era: The Role ol Political and Economic Factors". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 2: *The Arabic-Speaking Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 91-105. New York: Holmes & Meier, 1982.

Marcus, Abraham. "Real Estate Property and Society In the Premodern Middle East: A Case Study". *Property, Social Structure and Law in the Modern Middle East*, ed. Ann Elizabeth Mayer, s. 109-28. Albany: State University of New York Press, 1985.

——. *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press, 1989.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton: Princeton University Press, 1962.

——. "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire". *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969): 258-81.

——. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim, 1991.

Marlow, Louise. *Hierarchy and Egalitarianism in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Marlowe, John. *Anglo-Egyptian Relations, 1800-1953*. Londra: Cresset Press, 1954.

Marouche, P. ve G. Sarantis. *Annuaire Financier de Turquie*. İstanbul: Imprimerie Levant Herald, 1912.

Marsot, Lutfi Al-Sayyid. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Martin, M. E. "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220". *English Historical Review*, 95 (1980): 321-30.

Marx, Karl. *Capital*, 3 cilt., ed. Frederick Engels. New York: International Publishers, 1967; Almanca ilk baskı, 1867.

Masson, Paul. *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe Siècle*. Paris: Hachette, 1896.

——. *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle*. Paris: Hachette, 1911.

Masters, Bruce. *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*. New York: New York University Press, 1988.

——. "The 1850 Events in Aleppo: An Aftershock of Syria's Incorporation into the Capitalist World System". *International Journal of Middle East Studies*, 22 (1990): 3-20.

——. "The Sultan's Entrepreneurs: The *Avrupa Tüccarı* and the *Hayriye Tüccarı* in Syria". *International Journal of Middle East Studies*, 24 (1992): 579-97.

——. "Aleppo: The Ottoman Empire's Caravan City". *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, s. 17-78. New York: Cambridge University Press, 1999.

——. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*. New York: Cambridge University Press, 2001.

Masud, Muhammad Khalid, Brinkley Messick ve David S. Powers, ed. *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

——. "Muftis, Fatwas, and Islamic Legal Interpretation". *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*. ed. Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick ve David S. Powers, s. 3-32. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

Matar, Nabil, ed. ve çev. *In the Lands of the Christians: Arabic Travel Writing in the Seventeenth Century*. New York: Routledge, 2003.

Matthee, Rudolph P. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Mauro, Frederic. "Merchant Communities, 1350-1750". *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World 1350-*

1750, ed. James D. Tracy, s. 255-86. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Mawdudi, Sayyid Abul-Ala. *Nations Rise and Decline—Why?* Urducadan çeviri. Lahor: Islamic Publications, 1950; ilk baskı, 1948.

McCabe, Ina Baghdiantz. *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750).* Atlanta: Scholars Press, 1999.

McCarthy, Justin. *The Ottoman Peoples and the End of Empire.* New York: Oxford University Press, 2001.

McCusker, John J. "The Demise of Distance: The Business Press and the Origins of the Information Revolution in the Early Modern Atlantic World". *American Historical Review*, 110 (2005): 295-321.

McCusker, John J. ve Cora Gravesteijn. *The Beginnings of Commercial and Financial Journalism: The Commodity Price Currents, Exchange Rate Currents, and Money Currents of Early Modern Europe.* Amsterdam: NEHA, 1991.

McGowan, Bruce. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800.* Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

——. "The Age of the Ayans, 1699-1812". *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert'le birlikte, s. 637-758. New York: Cambridge University Press, 1994.

Meriwether, Margaret L. *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840.* Austin: University of Texas Press, 1999.

Merry, Sally Engle. "Legal Pluralism". *Law and Society Review*, 22 (1988): 869-96.

Messick, Brinkley. *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society.* Berkeley: University of California Press, 1993.

Meyerson, Mark D. *The Muslims of Valencia.* Berkeley: University of California Press, 1991.

Mısır. *Recensement General de l'Égypte, 1er Juin 1897*, c. 1. Kahire: Mısır Hükümeti, 1898.

——. *Statistical Yearbook of Egypt for 1909.* Kahire: Maliye Bakanlığı İstatistik Dairesi, 1909.

——. *Annuaire Statistique de l'Égypte, 1925-26.* Kahire: Maliye Bakanlığı İstatistik Dairesi, 1927.

Milgrom, Paul, Douglass North ve Barry Weingast. "The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Medieval Law Merchant". *Economics and Politics*, 2 (1990): 1-23,

Mitchell, W. *An Essay on the Early History of the Law Merchant.* Cambridge: Cambridge University Press, 1904.

Mokyr, Joel. *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress.* New York: Oxford University Press, 1990.

Morineau, Michel. "Naissance d'Une Domination: Marchands Européens, Marchands et Marchés du Levant aux XVIIe et XIXe Siècles". *Commerce de Gros, Commerce de Détail dans les Pays Méditérranéens, XVIe-XIXe Siècles, Actes des Journées d'Études Bendor, 25-26 Avril 1975*, s. 145-84. Nice: Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine, 1976.

——. "Eastern and Western Merchants from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries," çev. Cyprian P. Blamires. *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*, ed. Sushil Chaudhury ve Michel Morineau, s. 116-44. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*, 2. bas. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1985.

Mumford, Lewis. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects.* New York: Harcourt, Brace and World, 1961.

Mundy, Martha. "The Family, Inheritance, and Islam: A Re-examination of the Sociology of Farā'id Law". *Islamic Law: Social and Historical Contexts*, ed. Aziz Al-Azmeh, s. 1-123. Londra: Routledge, 1988.

Murray, Charles. *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950.* New York: HarperCollins, 2003.

Napier, Christopher. "Defining Islamic Accounting: Current Issues, Past Roots". *Accounting History*, 14 (2009): 121-44.

Neal, Larry. *The Rise of Financial Capitalism: International Capital Markets in the Age of Reason.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

——. "Venture Shares of the Dutch East India Company". *The Origins of Value: The Financial Innovations that Created Modern Capital Markets*, ed. William N. Goetzmann ve K. Geert Rouwenhorts, s. 165-75. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Neusner, Jacob, Tamara Sonn ve Jonathan E. Brockopp. *Judaism and Islam in Practice: A Sourcebook.* Londra: Routledge, 2000.

Nicol, Donald M. *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Nielsen, Jørgen S. *Secular Justice in an Islamic State: Mazālim under the Bahri Mamluks, 662/1264-789/1387.* İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1985.

Noland, Marcus ve Howard Pack. *The Arab Economies in a Changing World.* Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, 2007.

Noonan, John T., Jr. *The Scholastic Analysis of Usury.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957.

North, Douglass C. *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton, 1981.

——. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

——. "The Paradox of the West". *The Origins of Modern Freedom in the West*, ed. Richard W. Davis, s. 1-34. Stanford: Stanford University Press, 1995.

——. *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

North, Douglass C. ve Barry R. Weingast. "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in 17th-Century England". *Journal of Economic History*, 49 (1989): 803-32.

North, Roger. *Life of Dudley North and John North*. Londra: John Winston, 1744.

Nyazee, Imran Ahsan Khan. *Islamic Law of Business Organization: Partnerships*. İslamabad: Islamic Research Institute, 1999.

O'Hara, Erin A. ve Larry E. Ribstein. "From Politics to Efficiency in Choice of Law". *University of Chicago Law Review*, 67 (2000): 1151-1232.

Oldham, James C. "The Origins of the Special Jury". *University of Chicago Law Review*, 50 (1983): 137-221.

Olnon, Merlijn. "Towards Classifying *Avanias:* A Study of Two Cases Involving the English and Dutch Nations of Seventeenth-Century Izmir". *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, ed. Alasdair Hamilton, Alexander H. de Groot ve Maurits H. van den Boogert, s. 159-86. Leiden: Brill, 2000.

Onar, Sıddık Sami. "İslam Hukuku ve Mecelle", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, s. 580-87. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Ordonnances du Roi Charles IX, c. 13. Paris: Librairie du Châtelets, 1787.

Orhonlu, Cengiz. "Kārwān". *Encyclopaedia of Islam*, c. 4, s. 676-79. Leiden: E. J. Brill, 1997.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1994.

——. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Oursel, Raymond. *Les Pèlerins du Moyen Age: Les Hommes, Les Chemins, Les Sanctuaires*. Paris: Fayard, 1963.

Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, gözden geçirilmiş baskı. Londra: I. B. Tauris, 1993.

Owen, Roger ve Şevket Pamuk. *A History of the Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.

Özbaran, Salih. "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu". *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31 (1977): 65-146.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*. İstanbul: İletişim, 2002.

Özmucur, Süleyman ve Şevket Pamuk. "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914. *Journal of Economic History*, 62 (2002): 293-321.

Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi, 2003.

Pakalın, Mehmet Zeki. "Avrupa Tüccarı". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, s. 115-17. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

——. "Hayriye Tüccarı". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, s. 780-83. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

——. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Pamuk, Şevket. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

——. *On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995.

——. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

——. "Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100-2000". *Research in Economic History*, 23 (2005): 213-32.

——. "Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820". *Journal of Economic History*, 66 (2006): 809-28.

Pantazopoulos, N. J. *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1984.

Panzac, Daniel. "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century". *International Journal of Middle East Studies*, 24 (1992): 189-206.

——. *Commerce et Navigation dans l'Empire Ottoman au XVIIIe Siècle*. İstanbul: ISIS, 1996.

Parry, John H. *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450 to 1650*. New York: Praeger, 1969; ilk baskı, 1963.

Patai, Raphael. *The Arab Mind*, gözden geçirilmiş baskı. New York: Charles Scribner's, 1983.

Patrich, Joseph. *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism: A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries.* Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1995.

Perkins, John. "Islam and Economic Development". http://www.faithfreedom.org/Articles/perkins30410.htm.

Peters, Edward. *Inquisition.* New York: Free Press, 1988.

Peters, Francis E. *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places.* Princeton: Princeton University Press, 1994.

Pirenne, Henri. *Economic and Social History of Medieval Europe.* San Diego: Harcourt Brace, 1937; Fransızca ilk baskı, 1933.

——. *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade,* çev. Frank D. Halsey. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor, 1956; ilk baskı, 1925.

Platteau, Jean-Philippe. *Institutions, Social Norms, and Economic Development.* Amsterdam: Harwood, 2001.

Platteau, Jean-Philippe ve Jean-Marie Baland. "Impartible Inheritance versus Equal Division: A Comparative Perspective Centered on Europe and Sub-Saharan Africa". *Access to Land, Rural Poverty, and Public Action,* ed. Alain de Janvry, Gustavo Gordillo ve Jean-Philippe Platteau, s. 27-67. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Polo, Marco. *The Travels of Marco Polo [The Venetian],* ed. Manuel Komroff. New York: Horace Liveright, 1926; İtalyanca ilk baskı, 1307.

Porter, James. *Observations on the Religion, Law, Government, and Manners of the Turks,* 2. bas. Londra: J. Nourse, 1771.

Posner, Richard A. *Economic Analysis of Law,* 5. bas. Aspen, N.Y.: Aspen Law and Business, 1998.

Pounds, Norman J. G. *An Historical Geography of Europe, 450 B.C.-A. D. 1330.* Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

Powers, David S. *Studies in the Qur'an and the Hadith: The Formation of the Islamic Law of Inheritance.* Berkeley: University of California Press, 1986.

——. "The Islamic Inheritance System: A Socio-Historical Approach". *Islamic Family Law,* ed. Chibli Mallat ve Jane Connors, s. 11-30. Londra: Graham and Trotman, 1990.

——. "The Islamic Family Endowment *(Waqf)*". *Vanderbilt Journal of Transnational Law,* 32 (1999): 1167-90.

Pryor, Frederic L. *Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies.* New York: Cambridge University Press, 2005.

Pryor, John H. "The Origins of the *Commenda* Contract". *Speculum* 52 (1977): 5-37.

Puente J. Irizarry Y. *Functions and Powers of the Foreign Consulate—A Study*

in Medieval Legal History. New York: New York University School of Law, 1944.

Pullan, Brian. *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*. Totowa, N.J.: Barnes & Noble, 1983.

Quataert, Donald. "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914". *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, s. 284-308. New York: Cambridge University Press, 1987.

——. "Commerce". *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ile birlikte, s. 624-42. New York: Cambridge University Press, 1994.

Queller, Donald E. *The Office of Ambassador in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1967.

Qureshi, Anwar Iqbal. *Islam and the Theory of Interest*, 2. bas. Lahor: Sh. Muhammad Ashraf, 1967.

Rabel, E. "The Statute of Frauds and Comparative Legal History". *Law Quarterly Review*, 63 (1947): 174-87.

Radford, Mary F. "The Inheritance Rights of Women under Jewish and Islamic Law". *Boston College International and Comparative Law Review*, 23 (2000): 135-84.

Rahman, Fazlur. "*Ribā* and Interest". *Islamic Studies*, 3 (1964): 1-43.

Rauch, James E. "Business and Social Networks in International Trade". *Journal of Economic Literature*, 39 (2001): 1177-1203.

Raymond, André. *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe Siècle*, 2 cilt. Şam: Institut Français de Damas, 1974.

——. *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries: An Introduction*. New-York: New York University Press, 1984.

——. *Cairo*, çev. Willard Wood. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000; Fransızca ilk baskı, 1993.

——. "An Expanding Community: The Christians of Aleppo in the Ottoman Era (16th-18th centuries)". *Arab Cities in the Ottoman Period: Cairo, Syria and the Maghreb*, s. 83-100. Aldershot: Ashgate, 2002.

Rayner, Susan E. *The Theory of Contracts in Islamic Law: A Comparative Analysis with Particular Reference to the Modern Legislation in Kuwait, Bahrain, and the United Arab Emirates*. Londra: Graham and Trotman, 1991.

Reed, Clyde G. ve Cliff T. Bekar. "Religious Prohibitions against Usury". *Explorations in Economic History*, 40 (2003): 347-68.

Reid, Megan Hibler. "Exemplary of Excess: Devotional Piety in Medieval Islam, 1200-1450". Yayımlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2005.

Reinert, Stephen W. "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations". *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou, s. 125-50. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1998.

Repp, Richard C. *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. Londra: Ithaca Press, 1986.

——. "Qānūn and Sharī'a in the Ottoman Context". *Islamic Law: Social and Historical Contexts*, ed. Aziz Al-Azmeh, s. 124-45. Londra: Routledge, 1988.

Richards, Vernon. "The Failure of Islamoeconomics". Asia Times Online Community and News Discussion, http://forum.atimes.com/topic.asp?TOPIC_ID=857.

Risso, Patricia. *Merchants and Faith: Muslim Commerce and Culture in the Indian Ocean*. Boulder: Westview Press, 1995.

Rivlin, Paul. *Arab Economies in the Twenty-First Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Rodinson, Maxime. *Islam and Capitalism*, çev. Brian Pearce. New York: Pantheon, 1972; Fransızca ilk baskı, 1966.

——. *Muhammad*, çev. Anne Carter. New York: Pantheon, 1980; Fransızca ilk baskı, 1961.

Rodrik, Dani. *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*. Princeton: Princeton University Press, 2007.

Roland, Gérard. "Understanding Institutional Change: Fast-Moving and Slow-Moving Institutions". *Studies in Comparative International Development*, 38 (2004): 109-31.

Rosen, Lawrence. *The Anthropology of Justice: Law as Culture in Islamic Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

——. *The Culture of Islam: Changing Aspects of Contemporary Muslim Life*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.

Rosenthal, Steven. "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul: 1855-1865". *International Journal of Middle East Studies*, 11 (1980): 227-45.

Rossabi, Morris. "The 'Decline' of the Central Asian Caravan Trade". *Ecolology and Empire: Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*, ed. Gary Seaman, s. 81-102. Los Angeles: Ethnographics/USC, 1989.

Roy, William G. *Socializing Capital: The Rise of the Large Industrial Corporation in America*. Princeton: Princeton University Press, 1997.

Rozen, Minna. "Strangers in a Strange Land: The Extraterritorial Status of Jews in Italy and the Ottoman Empire in the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", çev. Goldie Wachsman. *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue, s. 123-66. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1992.

Rubin, Jared. "The Lender's Curse: A New Look at the Origin and Persistence of Interest Bans in Islam and Christianity". Yayımlanmamış doktora tezi, Stanford Üniversitesi, 2007.

Rugh, William A. *The Arab Press: News Media and Political Process in the Arab World*. Syracuse: University of Syracuse Press, 1979.

Runciman, Steven. *The Greek Church in Captivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Ryan, Andrew. *The Last of the Dragomans*. Londra: Geoffrey Bles, 1951.

Rycaut, Paul. *The Present State of the Ottoman Empire*. Londra: John Starkey and Henry Brome, 1668.

Sachedina, Abdulaziz A. "Activist Shi'ism in Iran, Iraq, and Lebanon". *Fundamentalisms Observed*, ed. Martin E. Marty ve R. Scott Appleby, s. 403-56. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Saeed, Abdullah ve Hassan Saeed. *Freedom of Religion, Apostasy and Islam*. Aldershot, B.K.: Ashgate, 2004.

Safrai, Shmuel. "Pilgrimage". *Encyclopaedia Judaica*, c. 13 (1971), s. 510-13.

Sagredo, Agostino ve Federico Berchet. *Fondaco dei Turchi in Venezia*. Milano: Stabilimento di Giuseppe Civelli, 1860.

Sahillioğlu, Halil. "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitâbü'l Kadı' ve 'Süftece'ler". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, ed. Osman Okyar, s. 103-44. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1975.

Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Random House, 1978.

Saikal, Amin. *Islam and the West: Conflict or Cooperation?* New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Saleh, Nabil A. *Unlawful Gain and Legitimate Profit in Islamic Law: Riba, Gharar, and Islamic Banking*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Salt, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. Londra: Frank Cass, 1993.

Salzmann, Ariel. "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire". *Politics and Society*, 21 (1993): 393-423.

Sanderson, John. *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602*, ed. William Foster. Nendeln, Liechtenstein: Kraus Reprint, 1967.

Sanderson, Michael. *Education and Economic Decline in Britain, 1870 to the 1990s*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Sanjian, Avedis K. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965.

Sardar, Ziauddin ve M. A. Zaki Badawi, ed. *Hajj Studies*, c. 1. Londra: Croom Helm, 1978.

Schacht, Joseph. "Amān". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 1, s. 429-30. Leiden: E. J. Brill, 1960.

——. *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press, 1964.

——. "Kisās". *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., c. 5, s. 177-80. Leiden: E. J. Brill, 1986.

Scholes's Manchester and Salford Directory. Manchester: Bowler and Russell, 1794.

Schumpeter, Joseph. *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press, 1954.

Scott, James C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press, 1998.

Scott, William Robert. *The Constitution and Finance of English, Scottish, and Irish Joint-Stock Companies to 1720*, 3 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1910-12.

Sella, Domenico. "Crisis and Transformation in Venetian Trade". *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Brian Pullan, s. 88-105. Londra: Methuen, 1968.

Seni, Nora. "The Camondos and Their Imprint on 19th-century Istanbul". *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994): 663-75.

Sennholz, Hans. "Economic Doctrines of Islam". http://www.sennholz/com/articlc.php?a=071403.

Shaban, Muhammad A. *Islamic History: A New Interpretation*, 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Shapiro, Martin. *Courts: A Comparative and Political Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

Shatzmiller, Maya. *Labour in the Medieval Islamic World*. Leiden: E. J. Brill, 1994.

——. "Islamic Institutions and Property Rights: The Case of the 'Public Good' Waqf". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44 (2001): 44-74.

Shaw, Stanford J. "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms". *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975): 421-59.

——. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 1. New York: Cambridge University Press, 1976.

Sherwani, Haroon Khan. *Studies in Muslim Political Thought and Administration*, 4. bas. Lahor: Sh. Muhammad Ashraf, 1963.

Shields, Sarah D. *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells*. Albany: State University of New York Press, 2000.

Shmuelevitz, Aryeh. *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and*

the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal, and Social Relations as Reflected in the Responsa. Leiden: E. J. Brill, 1984.

Siddiqi, Muhammad Nejatullah. *Banking without Interest.* Lahor: Islamic Publications, 1973.

——. *Muslim Economic Thinking: A Survey of Contemporary Literature.* Leicester: Islamic Foundation, 1981.

Simon, Róbert. *Meccan Trade and Islam: Problems of Origin and Structure*, çev. Feodora Sós. Budapeşte: Akademiai Kiadó, 1989.

Simpson, A.W.B. *A History of the Common Law of Contract: The Rise of the Action Assumpsit.* Oxford: Clarendon Press, 1987.

Sitkoff, Robert H. "An Agency Costs Theory of Trust Law". *Cornell Law Review*, 89 (2004): 621-84.

Slater's Manchester, Salford Trades Directory 1903. Manchester: Slater's Directory Limited, 1903.

Smith, Adam. *The Wealth of Nations.* New York: Modern Library, 1937; ilk baskı, 1776.

Solas, Çiğdem ve İsmail Otar. "The Accounting System Practiced in the Near East During the Period 1220-1350 Based on the Book Risale-i Felekiyye". *Accounting Historians Journal*, 21 (1994): 117-35.

Sommerville, C. John. *The News Revolution in England: Cultural Dynamics of Daily Information.* New York: Oxford University Press, 1996.

Sonyel, Salâhi. "The Protégé System in the Ottoman Empire". *Journal of Islamic Studies*, 2 (1991): 56-66.

——. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire.* Ankara: Turkish Historical Society, 1993.

Sousa, Nasim. *The Capitulary Régime of Turkey: Its History, Origin, and Nature.* Baltimore: Johns Hopkins Press, 1933.

Spicer, Albert Dykes. *The Paper Trade.* Londra: Methuen, 1907.

Spufford, Margaret. "Literacy, Trade and Religion in the Commercial Centres of Europe". *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective*, ed. Karel Davids ve Jan Lucassen, s. 229-83. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Steensgaard, Niels. "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650". *Scandinavian Economic History Review*, 15 (1967): 13-55.

——. *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century.* Odense, Denmark: Studentlitteratur, 1973.

Stein, Joshua M. "Habsburg Financial Institutions Presented as a Model for the Ottoman Empire in the Sefaretname of Ebu Bekir Ratib Efen-

di". *Habsburgisch-Osmanische Beziehungen, Wien, 26.-30. September 1983*, s. 233-41.

Stephens, Mitchell. *A History of News: From the Drum to the Satellite*. New York: Viking, 1988.

Stephenson, Carl. *Borough and Town: A Study of Urban Origins in England*. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1933.

Stern, Gertrude H. *Marriage in Early Islam*. Londra: Royal Asiatic Society, 1939.

Stern, Samuel M. "The Constitution of the Islamic City". *The Islamic City*, ed. Albert H. Hourani ve Samuel M. Stern, s. 25-50. Oxford: Bruno Cassirer, 1970.

Stigler, George J. *The Organization of Industry*. Homewood, Ill.: Richard D. Irwin, 1968.

Stoianovich, Traian. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant". *Journal of Economic History*, 20 (1960): 234-313.

Stone, Lawrence. "Literacy and Education in England 1640-1900". *Past and-Present*, 42 (1969): 69-139.

Strauss, Gerald. *Law, Resistance, and the State: The Opposition to Roman Law in Reformation Germany*. Princeton: Princeton University Press, 1986.

Strieder, Jacob. *Jacob Fugger the Rich: Merchant and Banker of Augsburg, 1459-1525*, çev. Mildred L. Hartsough, ed. N.S.B. Gras. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1984; Almanca ilk baskı, 1925.

Sugar, Peter F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*. Seattle: University of Washington Press, 1977.

Sullivan, Denis J. *Private Voluntary Organizations in Egypt: Islamic Development, Private Initiative, and State Control*. Gainesville: University of Florida Press, 1994.

Sumption, Jonathan. *Pilgrimage: An Image of Mediaeval Religion*. Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield, 1975.

Sunstein, Cass R. *Risk and Reason: Safety, Law, and the Environment*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Sümer, Faruk. *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1985.

Şen, Ömer. *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*. İstanbul: Eren, 1996.

Tandon, Prakash. *Banking Century: A Short History of Banking in India and the Pioneer–Punjab National Bank*. New York: Penguin, 1989.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Boğaziçinde Asırlık Seyahat: Belgelerle Şirket-i Hayriye*. İstanbul: İDO, 2007.

Thiriet, F. *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise Concernant la Roumanie*. Paris: Mouton & Co., 1958.

Thirsk, Joan. "The European Debate on Customs of Inheritance". *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, ed. Jack Goody, Joan Thirsk ve E. P. Thompson, s. 177-91. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Tiebout, Charles M. "A Pure Theory of Local Expenditures". *Journal of Political Economy*, 64 (1956): 416-24.

Tignor, Robert L. "The Introduction of Modern Banking into Egypt, 1855-1920". *Asian and African Studies*, 15 (1981): 103-22.

Tiihonen, Seppo, ed. *The History of Corruption in Central Government*. Amsterdam: IOS Press, 2003.

Tirole, Jean. "Corporate Governance". *Econometrica*, 69 (2001): 1-35.

Toledano, Ehud. "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'". *The Cambridge History of Egypt*, c. 2, ed. M. W. Daly, s. 252-84. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*. İstanbul: Yurt Yayınları, 1982.

——. "Nüfus, Fetih'ten 1950'ye". *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 108-11. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

——. *Milli İktisat—Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1995.

——. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.

Tschoegl, Adrian E. "Financial Integration, Dis-integration and Emerging Re-Integration in the Eastern Mediterranean, c. 1850 to the Present". *Financial Markets, Institutions and Instruments*, 13 (2004): 244-84.

Tucker, Judith E. *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Turan, Şerafettin. "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi (Fondaco dei Turchi)". *Belleten*, 32 (1968): 249-83.

Turgay, A. Üner. "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict". *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, c. 1: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 287-318. New York: Holmes & Meier, 1982.

Turner, Howard R. *Science in Medieval Islam*. Austin: University of Texas Press, 1995.

Tutel, Eser. *Şirket-i Hayriye*. İstanbul: İletişim, 1997.

Türkiye. *28 Teşrinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, sayı 3. Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929.

Tyan, Émile. "Judicial Organization". *Law in the Middle East*, c. 1, ed. Majid Khadduri ve Herbert J. Liebesny, s. 236-78. Washington, D.C.: Middle East Institute, 1955.

——. *Histoire de L'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam*, 2. bas. Leiden: E. J. Brill, 1960.

Ubicini, M. A. *Letters on Turkey*, 2 cilt. New York: Arno Press, 1973; ilk baskı, 1856.

Udovitch, Abraham L. "At the Origins of the Western *Commenda:* Islam, Israel, Byzantium?" *Speculum* 37 (1962): 198-207.

——. *Partnership and Profit in Medieval Islam*. Princeton: Princeton University Press, 1970.

——. "Reflections on the Institutions of Credit and Banking in the Medieval Islamic Near East". *Studia Islamica* 41 (1975): 5-21.

——. "Bankers without Banks: Commerce, Banking, and Society in the Islamic World of the Middle Ages". *The Dawn of Modern Banking*, ed. Center for Medieval and Renaissance Studies, UCLA, s. 255-73. New Haven: Yale University Press, 1979.

——. "Islamic Law and the Social Context of Exchange in the Medieval Middle East". *History and Anthropology*, 1 (1985): 445-65.

Ullmann, Walter. *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship: The Birbeck Lectures 1968-9*. Londra: Methuen, 1969.

——. *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*. Ithaca: Cornell University Press, 1975.

UNESCO. *Statistical Yearbook*, 1963, 1970, 1999. Paris: UNESCO, 1964-2000.

Usher, Abbott Payson. *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, c. 1. New York: Russell and Russell, 1967; ilk baskı, 1943.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teskilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.

——. *Mekke-i Mükerreme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.

Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu. *Türk Hukuk Tarihi*, 7. bas. Ankara: Savaş Yayınları, 1993.

Ülgener, Sabri F. *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Der Yayınları, 1981.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat". *Tanzimat*, s. 139-209. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Verbit, Gilbert Paul, çev. ve ed. *A Ninth Century Treatise on the Law of Trusts (Being a Translation of Al-Khassāf, Ahkām al-Waqūf)*. Philadelphia: Xlibris, 2008.

Verlinden, C. "Markets and Fairs". *The Cambridge Economic History of Europe*, c. 3, ed. M. M. Postan, E. E. Rich ve Edward Miller, s. 119-53. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Vikør, Knut S. *Between God and Sultan: A History of Islamic Law*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Vogel, Frank E. *Islamic Law and Legal System: Studies of Saudi Arabia*. Leiden: Brill, 2000.

——. "Contract Law of Islam and the Arab Middle East". *International Encyclopedia of Comparative Law*, c. 7, ed. Arthur von Mehren, s. 1-77. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.

Voll, John O. "Fundamentalism in the Sunni Arab World: Egypt and the Sudan". *Fundamentalisms Observed*, ed. Martin E. Marty ve R. Scott Appleby, s. 345-402. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Wakin, Jeannette A., ed. *The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tahāwi's* Kitāb al-Shurūt al Kabīr. Albany: State University of New York Press, 1972.

Wallerstein, Immanuel. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba. "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy". *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, s. 88-97. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Wallis, John Joseph. "Constitutions, Corporations, and Corruption: American States and Constitutional Change, 1842 to 1852". *Journal of Economic History*, 65 (2005): 211-56.

Walz, Terence. "The Paper Trade of Egypt and the Sudan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries". *Modernization in the Sudan: Essays in Honor of Richard Hill*, ed. Martin W. Daly, s. 29-48. New York: Lilian Barber Press, 1985.

Wansbrough, John. "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28 (1965): 483-523.

——. "The Safe-Conduct in Muslim Chancery Practice". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34 (1971): 20-35.

Watson, Andrew. *The American Mission in Egypt, 1854 to 1986*. Pittsburgh: United Presbyterian Board of Publication, 1898.

Weber, Max. *The History of Commercial Partnerships in the Middle Ages*, çev. Lutz Kaelber. Lanhalm, Md.: Rowman and Littlefield, 2003; ilk baskı, 1889.

——. *The Protestant Ethic and the Sprit of Capitalism*, çev. Talcott Persons. New York: Charles Scribner's, 1958; ilk baskı, 1904-5.

——. *Economy and Society*, 2 cilt, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978; Almanca ilk baskı, 1956.

Wee, Herman van der. *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth-Sixteenth Centuries)*, c. 2. Lahey: Martinus Nijhoff, 1963.

Wehr, Hans. *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J. M. Cowan. Beyrut: Librairie du Liban, 1980.

Wiederhold, Lutz. "Legal Doctrines in Conflict: The Relevance of *Madhhab* Boundaries to Legal Reasoning in the Light of an Unpublished Treatise on *Taqlīd* and *Ijtihād*". *Islamic Law and Society*, 3 (1996): 234-304.

Williamson, Oliver E. *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*. New York: Free Press, 1985.

Wilson, Peter W. *A Question of Interest: The Paralysis of Saudi Banking*. Boulder: Westview Press, 1991.

Wilson, Rodney. *Banking and Finance in the Arab Middle East*. New York: St. Martin's Press, 1983.

Winter, Michael. *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*. Londra: Routledge, 1992.

——. "Inter-Madhhab Competition in Mamluk Damascus: Al-Tartusi's Counsel for the Turkish Sultans". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25 (2001): 191-211.

Wintle, Michael. *An Economic and Social History of the Netherlands, 1800-1920: Demographic, Economic and Social Transition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Wittfogel, Karl A. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press, 1957.

Wood, Alfred C. *A History of the Levant Company*. Londra: Oxford University Press, 1935.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Müessese-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi". *Vakıflar Dergisi*, 15 (1982): 23-53.

——. *Institution du Vaqf au XVIIIe Siècle en Turquie: Étude Socio-Historique*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Yi, Eunjeong. *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*. Leiden: Brill, 2004.

Zachariadou, Elizabeth A. *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın*. Venedik: Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 1983.

Zahraa, Mahdi. "Legal Personality in Islamic Law". *Arab Law Quarterly*, 10 (1995): 193-206.

Zaid, Omar Abdullah. "Accounting Systems and Recording Procedures in the Early Islamic State". *Accounting Historians Journal*, 31 (2004): 149-70.

Zanden, Jan Luiten van. *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*. Leiden: Brill, 2009.

Zarinebaf-Shahr, Fariba. "Women, Law, and Imperial Justice in Ottoman Istanbul in the Late Seventeenth Century". *Women, the Family, and Divorce in Islamic History*, ed. Amira El Azhary Sonbol, s. 81-95. Syracuse: Syracuse University Press, 1996.

Ziadeh, Farhat J. *Lawyers, the Rule of Law and Liberalism in Modern Egypt*. Stanford: Hoover Institution, 1968.

Zubaida, Sami. *Law and Power in the Islamic World*. Londra: I. B. Tauris, 2003.

1000 yılında Ortadoğu ekonomisi Avrupa ekonomisinden daha az gelişkin değildi; ama 1800 yılına varıldığında gerek yaşam standartları, gerek teknoloji, gerekse ekonomik etkinlik bakımından çarpıcı düzeyde geriye düşmüş durumdaydı. Batı dünyası çağ atlarken, Ortadoğu ekonomisi modernleşme sürecinin emekleme dönemindeydi. Ortadoğu'yla Batı'nın ekonomik gelişim yolları neden ayrıldı? Ortadoğu niçin 21. yüzyılda bile azgelişmiş bölge konumunda? Bu kitapta İslami kurumlar ve Ortadoğu ekonomileri konusunda dünyanın önde gelen bir uzmanı, Sanayi Devrimi'nden beri tartışılan bu sorulara yeni yanıtlar sunuyor.

Timur Kuran, Ortadoğu'da ekonomik gelişimin tıkanmasını ne bölgenin coğrafi konumuna ne de emperyalizme bağlıyor; dinle ilintili tutumların da bu süreçte kritik bir rol oynamadığını göstererek İslam'la kapitalizm arasında derin bir bağdaşmazlık olmadığını vurguluyor. Azgelişmişliğin kaynağı, modern ekonomik yaşam açısından kritik kimi alanlarda Ortaçağ şartlarına uyarlanmış Islam hukununun değişen şartlara ayak uyduramamasıydı. Ortaçağ'da yüksek bir refah düzeyi sağlayan İslam kurumları, modern ekonomik yaşamın özel sermaye birikimi, kalıcı şirket, seri üretim ve gayrişahsi ticaret gibi özelliklerinin ortaya çıkışını yavaşlatarak, hatta kimi bağlamlarda önünü tıkayarak, gelişimi engellemeye başladı.

19. yüzyıldan itibaren Ortadoğu ülkeleri modern ekonominin kilit kurumlarını ithal ettiyse de bölge ekonomisi açılan uçurumu henüz kapatabilmiş değil. Üstelik kestirme bir çözüm yok. Ortadoğu'nun eski kurumlarından miras kalan ve günümüzde bölgenin ayırıcı özellikleri olan düşük güven duygusu, yaygın yolsuzluk ve zayıf sivil toplum gibi engellerin aşılması kuşaklar sürecektir.

Yollar Ayrılırken İslam dünyasındaki sekülerlik yanlılarının bile ele almakta duraksadığı bir konuda açık sözlü ve dürüst bir tartışmanın önünü açıyor.

1000 yılında Ortadoğu ekonomisi Avrupa ekonomisinden daha az gelişkin değildi; ama 1800 yılına varıldığında gerek yaşam standartları, gerek teknoloji, gerekse ekonomik etkinlik bakımından çarpıcı düzeyde geriye düşmüş durumdaydı. Batı dünyası çağ atlarken, Ortadoğu ekonomisi modernleşme sürecinin emekleme dönemindeydi. Ortadoğu'yla Batı'nın ekonomik gelişim yolları neden ayrıldı? Ortadoğu niçin 21. yüzyılda bile azgelişmiş bölge konumunda? Bu kitapta İslami kurumlar ve Ortadoğu ekonomileri konusunda dünyanın önde gelen bir uzmanı, Sanayi Devrimi'nden beri tartışılan bu sorulara yeni yanıtlar sunuyor.

Timur Kuran, Ortadoğu'da ekonomik gelişimin tıkanmasını ne bölgenin coğrafi konumuna ne de emperyalizme bağlıyor; dinle ilintili tutumların da bu süreçte kritik bir rol oynamadığını göstererek İslam'la kapitalizm arasında derin bir bağdaşmazlık olmadığını vurguluyor. Azgelişmişliğin kaynağı, modern ekonomik yaşam açısından kritik kimi alanlarda Ortaçağ şartlarına uyarlanmış Islam hukununun değişen şartlara ayak uyduramamasıydı. Ortaçağ'da yüksek bir refah düzeyi sağlayan İslam kurumları, modern ekonomik yaşamın özel sermaye birikimi, kalıcı şirket, seri üretim ve gayrişahsi ticaret gibi özelliklerinin ortaya çıkışını yavaşlatarak, hatta kimi bağlamlarda önünü tıkayarak, gelişimi engellemeye başladı.

19. yüzyıldan itibaren Ortadoğu ülkeleri modern ekonominin kilit kurumlarını ithal ettiyse de bölge ekonomisi açılan uçurumu henüz kapatabilmiş değil. Üstelik kestirme bir çözüm yok. Ortadoğu'nun eski kurumlarından miras kalan ve günümüzde bölgenin ayırıcı özellikleri olan düşük güven duygusu, yaygın yolsuzluk ve zayıf sivil toplum gibi engellerin aşılması kuşaklar sürecektir.

Yollar Ayrılırken İslam dünyasındaki sekülerlik yanlılarının bile ele almakta duraksadığı bir konuda açık sözlü ve dürüst bir tartışmanın önünü açıyor.